

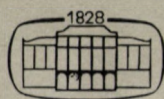
1997 - 36 24
K-22

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XL. KÖTET

1-2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1996

FELELŐS SZERKESZTŐ:

BORZSÁK ISTVÁN

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

HARMATTA JÁNOS, KÁKOSY LÁSZLÓ, RITOÓK ZSIGMOND,
SZABÓ MIKLÓS, SZEPESSY TIBOR

A SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1052 BUDAPEST V., PIARISTA KÖZ 1. III. em. (Latin Tanszék)
FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ VEZÉRIGAZGATÓJA

Előfizethető az Akadémiai Kiadó Rt.-nél, 1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19–35. Telefon: 204-3976. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó Rt. *Famulus* (Budapest, XIII. Újpesti rkp. 5.) és *Magiszter* (Budapest, V. Városház u. 1.) könyvesboltjaiban.

VÁRHELYI ZSUZSANNA

MENOS ΣΤΑΛΛΑΣ
A GÖRÖG ÍRÁSBELISÉG
A KORAI FELIRATOK TÜKRÉBEN

Előadásom tárgya¹ az archaikus kori attikai írásbeliség: a Kr. e. VII. és VI. sz.-ból származó, körülbelül félezres feliratanyag alapján szeretnék választ találni a következő kérdésekre: milyen funkciót töltött be az írás, és hogyan helyezkedett el az „írott” fogalma a korabeli értékek rendszerében?

A korábbi heves viták után elfogadottá vált, hogy az alfabétikus görög írás megjelenése a Kr. e. IX—VIII. századra tehető, és kialakításában döntő szerepet játszhatott az a társadalmi csoport, amely tevékenysége folytán gyakran érintkezett a föníciaiakkal, — azaz a görög kereskedők.² Az erre épülő elméletek általában a klasszikus kor íráshasználatát tekintik a görög írásbeliség első, vizsgálatra érdemes időszakának. Valóban, a városi lakosság felső rétegeiben és a kézművesek között ekkor válik ismertté az írás számos gyakorlati haszna; magánjogi szerződések, levelek, számlák készülnek. A *polis* írásban rögzíti törvényeit, egyes népgyűlési határozatait, és nevezetesebb történeti eseményeinek emlékét is feliratokon őrzi. Még e gyakorlatnál is meghatározóbb a mai gondolkodás számára a platóni írásfelfogás, amely a feliratokat a festmények szintjére, az ideák világtól kétszeres távolságra helyezi (Phaidr. 275 e): tehát az írás is csak a tudás *látszatát* képes megőrizni. Sókratés szavaival: „egy és ugyanaz mindig, amit (a szövegek) jelezni tudnak”, és így nem lehetnek a dialektikus, egyre változó és egyre igazabb tudás hordozói.

A klasszikus kor íráshasználata és a korabeli filozófia ismeretében tehát az írás úgy tűnik fel, mint az a technikai eszköz, amely egy szöveget térben és időben távol levő emberek számára közvetít; vagyis a leírt szöveg biztos és hibátlan megőrzését ígéri. A modern kutatás — különösen Goody és Havelock felfogása — szerint a görögök ezáltal lépnek túl a szóbeliségen: a szájhagyomány lényege szerint változatlan, míg az írott hagyományozás lehetővé teszi a kritikus hozzáállást a szövegek ellentmondásaival és a

¹ Elhangzott az Ókortudományi Társaságban, 1995. február 17-én. Köszönettel tartozom Ritoók Zsigmond professzor úrnak és Németh Györgynek segítségükért.

² A korábbi szakirodalom összefoglalását l. A. Heubeck: *Schrift*. A F. Matz és H.-G. Buchholz szerk. „Archaeologia Homerica” c. kötetben, Göttingen 1979, X. fej.

valóságtól elütő elemeivel szemben.³ A görög írásbeliség jelentősége tehát abban áll, hogy elősegíti a racionális gondolkodást, és sajátos jellemzője, hogy az ABC az írás kifejezőképességének és megtanulhatóságának olyan egyensúlyát jelenti, amely nagyban hozzájárul demokratikus használatához. Ezek tehát az írásbeliség definíciójának kulcsszavai.

Mindezen elméletek azonban nem adnak kielégítő magyarázatot az írás megjelenésének okaira és a platóni filozófiában is megmutatkozó ellentmondásos helyzetére. A művelődéstörténeti vizsgálódás számára döntő szempont, hogy az archaikus korból csak egyetlen forráscsoport szolgáltatathat a későbbi korok befolyásától mentes adatokat, ez pedig a Kr. e. VI. század vége előtről származó feliratos anyag. Ez például Attikában több mint ötszáz felirat.⁴

A feliratok természetesen ugyanúgy ki vannak szolgáltatva az idő véletlenszerű pusztító hatásának, mint bármilyen más antik anyagi emlék, tehát a fennmaradt anyag aránya a korabeliek teljességéhez képest nem állapítható meg. Ezenkívül az epigrafikai anyag forrásértékét sajátosan befolyásolja, hogy Athénben a fára, bőrre és papiruszra írott feliratoknak nincs esélye a fennmaradásra. Így megeshet, hogy egy bizonyos típusú feliratból egyetlen darab sem áll ma már rendelkezésünkre.

A legkorábbi ismert feliratok⁵ megjelenésének alkalma kivétel nélkül különleges, a hétköznapiok felett álló szituáció. A Kr. e. VIII—VII. sz. fordulójára datált Dipyilonváza szövege szerint

ὄς νῦν ὀρχῆστὸν πάντων ἀταλότατα παίζει, τὸ τῶδε κλῆμνν

egy kiváló táncos jutalma.⁶ A hexameter már önállóan is felidézi a hősi értékek világát, és megadja a győzelem súlyát: a győztes *kleos*át pedig ezután már a felirat is őrzi. A *hirménv*, a saját közösségben is elismert kiválóság fontosságát bizonyítja egy száz évvel későbbi bronz *lebés* felirata.⁷ Első sorát boiót betűkkel írták:

τὸν ἐπὶ [Δ?]αμ(α)σίδαι, αἰῖθλον ἐμί],

³ J. Goody—I. Watt: *The Consequences of Literacy. Literacy in Traditional Societies.* Cambridge 1968, 27–68; E. A. Havelock: *The Preliteracy of the Greeks, New Literary History* 8 (1976/77) 369–91 = *The Literate Revolution in Greece and its Consequences* (Princeton 1982) 185–207.

⁴ A korabeli és a későbből származó források elkülönítéséről I. E. A. Havelock: *The Oral and the Written Word: a Reappraisal. The Literate Revolution* [3.] 3–38.

⁵ A feliratok jelölése az archaikus attikai írás három alapvető műve szerint:

IG I 3, I: *Inscriptiones Graecae* I 3, Fasc. 1, ed. D. Lewis, Berlin 1981; Fasc. 2, ed. D. Lewis, L. Jeffery, E. Erxleben, Berlin 1994.

AS 1: H. R. Immerwahr: *Attic Script. A Survey* (Oxford Monographs on Classical Archaeology). Oxford 1990, no. 1.

LSAG 76/1: L. H. Jeffery: *The Local Scripts of Archaic Greece: A Study of the Origins of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B. C.* (Oxford Monographs on Classical Archaeology), Oxford 1990, (2nd rev. ed. with a supplement by A. W. Johnston), p. 76, no. 1.

⁶ AS 1 = LSAG 76/1. A felirat végének különböző olvasatait ismerteti B. B. Powell: *The Dipylon Oinochoe and the Spread of Literacy in Eighth-century Athens.* *Kadmos* 27 (1988) 65–86.

⁷ IG I 3 585 = LSAG 97/3b.

a nyertes mára kitört neve mellett pedig attikai betűkkel: [— κᾱ]τέϑ̄ (ē)κεν. A boiótiai verseny attikai győztese tehát hazavitte és az Akropolison ajánlotta fel nyereményét az isteneknek, hogy *kleos*át saját közösségében, a helyi társadalomban biztosítsa.

Az írás széles körben elterjedt használatát mutatja az, hogy a Kr. e. VII. sz. során felírt nevek valószínűleg nem kizárólagosan az arisztokrácia köréből származnak.⁸ Emellett, egy döntően a földművelők által látogatott szentélyből, a Hyméttos hegyről 166 geometrikus kori felirat került elő.⁹

A hyméttoszi karcolt feliratok, graffitók, akárcsak néhány kivételtől eltekintve az összes értelmezhető archaikus felirat, tartalma szerint könnyen besorolható a következő csoportokba:

I. Nemek

1. Istennevek
2. Személynevek: a) önállóan
b) az ἀνέϑ̄εκε — 'felajánlotta' kifejezéssel,
c) genitivusban az εἰμί — 'övé vagyok' kifejezéssel,
3. A névre utaló kifejezések (pl. ὄζ).

II. Abecedaria

A II. csoportba tartozó alfabétikus betűsorok és későbbi írásos források alapján Martin Nilssonnak sikerült rekonstruálnia az írástanulás folyamatát.¹⁰ Az alfabétikus betűsorhoz kapcsolódott az ABC mint szöveg: e kettő megtanulásából állt össze az írni és olvasni tudás. Ezt a pillanatot örökítette meg egy a hyméttoszi szentélyben talált bekarcolt abecedarium, amely két alfabétikus sort tartalmaz egymás alatt, az első még gyakorlott kéztől, a második már a tanulótlól származik.¹¹

Az ABC technikailag bármilyen szöveg rögzítését lehetővé teszi, a gyakorlatban azonban csak néhány, jól körülhatárolható használatot találunk, amelyek bizonyos formulák alkalmazásához köthetők. Az írás elsősorban nemcsak mint technikai újítás fontos, hanem mint speciális eszköz is, mely a korabeli társadalom különleges, sokszor rituális jellegű alkalmait — legyen az versenygyőzelem vagy dedikáció — megörökíteni képes. Különösen a hexameteres feliratok idézik a mítosznak és a valóságnak azt az egységét, amelyben a *kleos*, a hírnév él: a közösségben kulturálisan privilegizált szövegek

⁸ AS pp. 12–14: A. W. Johnston—R. E. Jones: The „SOS” Amphora. BSA 73 (1978) 103–41. Ez ellentétes a főníciai gyakorlattal, vö. H. Donner—W. Röllig: Kanaanäische und Aramäische Inschriften, I–III¹. Berlin 1971–76.

⁹ M. K. Langdon: A Sanctuary of Zeus on Mount Hymettos, Hesperia Suppl. XVI. (American School of Classical Studies at Athens), Princeton 1976.

¹⁰ M. P. Nilsson: Die Übernahme und Entwicklung des Alphabets durch die Griechen. Danske Videnskabernes Selskab. Historiskfilologiske Meddelelser I/6, 1918 = Opuscula Selecta Vol. II. 1029–56.

¹¹ Langdon: i. m. no. 20.

érvényességével.¹² Elképzelésem szerint az attikaiak ezzel a sajátos erővel azonosították az írást.

A tulajdonosukat megnevező feliratok, mint például ez:

--- ülő | εἰμί vac. (AS 13 = LSAG 76/5d)

kettős funkciót látnak el. Egyrészt feltüntetik a birtokos nevét, őrzik büszkeségét, amely a győztesek és az adományozók büszkeségének felel meg. A felirat azonban az írással asszociált erő révén mást is elér: biztosítja, megmásíthatatlanná teszi a tulajdonos zavar-talan birtoklását.

A föníciai betűk átvételében fontos szerepet játszó kereskedők használhatták elsőként azokat a kereskedelmi jegyeket, amelyek a Kr. e. VIII. sz. végétől, két évszázados kihagyás után újra megjelentek a görög világban.¹³ A sokszor a vázák talpába karcolt, rövidítésekből vagy jelekből álló jegyek haszna független az ABC képességétől, hogy a tulajdonos nevét vagy egy szöveget pontosan rögzíteni tudjon. A tulajdonjegyek inkább az írásjegyekkel asszociált sajátos erő révén jelentettek biztos módszert az áru, a vázák megőrzésében.

Az attikai írásbeliség első évszázadának feliratai tehát azt bizonyítják, hogy az írás elsősorban nem technikai újítás, nem egy tetszőleges szöveg betűkben való rögzítésének lehetősége volt. Hétköznapi üzeneteket nem őrzött ez az írás, kizárólag fontos, formailag kötött, sokszor bizonyos ünnepi alkalmakhoz kapcsolódó szövegeket. Ezek esetében viszont, mivel elég fontosak voltak ahhoz, hogy leírassák őket, nem törekedtek mindig a legteljesebb, legelegánsabb külalakra és kifejezésmódra: az adományozó vagy az istenség neve, vagy akár egy abecedarium önmagában is elég jelentős ahhoz, hogy felajánlhassák. Néhány betű is elegendő, hogy megteremtse azt a kontextust, amely ezeknek a rituális alkalmaknak a sajátja, és az atmoszférát, amely a korabeli társadalomban sajátos érvényességgel párosult. Az írás elsősorban talán ezzel az erővel azonosítható. Azok az attikaiak, akik vázákra vagy vázatöredékekre felkarcolták a nevüket, pontosan ebben a kontextusban akarták nevüket örökre biztosnak tudni, saját *kleosukat* így kívánták örökre biztosítani. Ez az elképzelés, az írásnak ez a képessége játszhatta a legfontosabb szerepet az ábécé korai használatában.

A Kr. e. VII. sz. végétől a feliratok számának növekedésével párhuzamosan az írás addigi használata kihívással szembesül. Fordulópontot jelent, hogy a fentiekben említett témák köre kibővül. Az írás erejéről alkotott elképzeléssel összhangban áll az, hogy a festett vázákön — korinthosi hatásra — írásban is megnevezik az ábrázolt mitológiai alakokat.¹⁴ Kezdetben az istenek, hősök nevei még nem képezik a kompozíció részét,

¹² C. Segal, Greek Tragedy: Writing, Truth, and the Representation of the Self, in: id., Interpreting Greek Tragedy. Myth, Poetry, Text, Ithaca 1986, 75–109, 79.

¹³ A. Johnston: Trademarks on Greek Vases. Warminster 1979, 1, 27.

¹⁴ Az ún. narrációról l. G. M. A. Hanfmann: Narration in Greek Art. AJA 61 (1957) 71–8.

hanem mint szövegükben rituális jellegű elemek, az üres tereket töltik ki. Összefoglaló címek, mint például:

Πάτροϋλος : ἄτλα

(„Patroklos temetési játéka”) csak nagyon ritkán szerepelnek.¹⁵ A nevek felsorolása ennél sokkal inkább megfelel a mitológiai történetek elmondásakor elhangzottaknak. Az írás korábbi használatának egyik új fejleményeként aztán (és egyben a növekvő kereslet hatására) a mind híresebbé váló vázafestők saját nevüket is ráírják a vázákra a mitológiai nevek mellé, saját hírnevük bizonyítékaként:

Σόφιλος : μῆγραφσεν Πάτροϋλος : ἄτλα Ἀχιλλ(λ)ῆς (AS 62)

Az írásról alkotott elképzelések megváltozása a kialakuló új használatok nyomán lesz elkerülhetetlenné. Ezek megjelenése a társadalmi változások függvénye. Így például, ha valaki a polis növekvő számú tisztségviselői közül reprezentatív dedikációt készített, és azon neve mellett saját hivatalát is megemlíti, akkor ezzel többet tesz saját hírnevének biztosításánál. Ha a polis rögzíti eponym tisztségviselőinek névsorát, ezzel túllép a mítikus névsorok rögzítésén.¹⁶

A változás legjobban a törvények feliratos rögzítésében figyelhető meg. Az írás itt, politikai érdekek szolgálatába állítva, nemcsak rögzíti a törvényben foglaltakat, hanem egyben erejénél fogva legitimizálja is a döntéseket. Ez utóbbi hatás előtérbe kerülésével az írás, kötelező érvényre szert téve, új jelleget ölt. A drakóni és solóni törvények feliratos rögzítése egyszerű, konkrét ügyekben hozott határozatokat emelt fel Diké igazságának a szintjére.¹⁷ Ezek a döntések is részét képezték a formálódó közösségi tudatnak, amely már maga is hozzájárul az írás erejének biztosításához. Az új feliratokon, a törvényekben nem szerepelnek egyének nevei: az írás ereje a polist és politikusait szolgálja.

Peisistratos udvarában, ahol az orphikusok tanításai, és így a hagyományos könyvekre épített tudás gondolata is ismertté lesz,¹⁸ számos irodalmi előadásra került sor. Ezek hozzájárultak a tyrannos hatalmának erősítéséhez, és az irodalmi és vallási szövegek gyűjtése,¹⁹ amit a későbbi hagyomány is megerősít, fontos elem a gonddal alakított polis-közösségtudatban.

A közösség életének központjában, Athén városában ekkor már topografikus eszközként is használnak feliratokat. Athéna Niké oltárának hagyományos ἀνέθεκε —

¹⁵ J. Boardman: Athenian Black Figure Vases. London 1974, 201; AS 62.

¹⁶ Ilyen listát már a Kr. e. VII. századtól feltételez F. Jacoby: Atthis. Oxford 1949, 169–176. Valószínűbbnek látszik egy szkeptikusabb vélemény: R. Sherck: The Eponymous Officials of Greek Cities, I. ZPE 83 (1990) 249–88.

¹⁷ S. Todd—P. Millett: Law, Society and Athens. P. Cartledge, P. Millett és S. Todd tanulmánykötetében: Nomos. Essays in Athenian Law, Politics and Society, Cambridge 1990, 5.

¹⁸ F. Graf: Eleusis und die orphische Dichtung Athens in vorhellenistischer Zeit. Berlin 1974.

¹⁹ Zs. Ritoók: The Pisistratos Tradition and the Canonization of Homer. Acta Antiqua 34 (1993) 39–53.

feliratához hasonló állhatott a tizenkét istennek az ifjabb Peisistratos által felajánlott oltárán, amely a város középpontjának számított.²⁰ Az Agora határkövei beszélő feliratot kaptak:²¹

ὄρος εἰμὶ | τῆς ἀγορᾶς,

azaz a politikai élet központját elválasztották a város többi részétől. Erre a mintára véste sziklába egy tisztséget valószínűleg nem viselő polgár, Sótimidés, birtokának határán, hogy az kizárólag hozzá tartozik.²²

A politika és a magánélet szétválasztása a Peisistratidák egyik legfontosabb törekvése volt. Amikor politikai elsőbbségük biztosítására mind látványosabb dedikációkat, kultikus és műalkotásokat készítettek, ezek tartalmilag és formailag is kihatottak a magánszemélyek által készített emlékekre is. Például a magán áldozati adományok feliratai sokszor a hivatalos jellegű, monumentalitásra törekvő dedikációk mintáit követik. Az elkülönülő privát használatok mellett azonban ettől a hatástól független, sőt szinte különállásukat hangsúlyozni látszó feliratok is készültek. Ez utóbbiak között a legerősebb az általános újítási szellem.

A Kr. e. VI. sz. vége előtt nem készültek hivatalos sírfeliratok, melyek a város nevében az elesett hősök emlékét örökítették volna meg. Az egyes polgárok így *kleosukat* szabad formák között, a korabeli költészet teljes eszköztárát segítségül hívó epigrammákban biztosíthatták.²³ Az ilyen idealizált alakokat példázza a fiatalon elhunyt lány, Phrasikleia sírfelirata:²⁴

σῆμα Φρασικλείας
 κόρη κεκλέσμαι
 αἰεὶ / ἀντὶ γάμῳ
 παρὰ θεῶν τοῦτο
 Ἀριστίον Πάρι[ός μ' ἐπ]ο[ί]ε.σε.
 λαχῶσ' ὄνομα.

Az egyes szám első személy már nem az örökkévalóságból szól, nem a felirat, hanem az elhunyt hangja, amely meg akar szólítani, hatást akar gyakorolni szemlélőire.²⁵ A század vége az ilyen feliratok utolsó virágzásának kora. Közülük őrizte meg az irodalmi hagyomány Midás király sírfeliratát:

²⁰ Athéna Niké: IG 13 596 = AS 101; az oltárról Thuk. I/54, 7; Pindaros fr. 75 Snell = fr. 63 Bowra; vö. H. A. Thompson—R. E. Wycherley: *The Athenian Agora XIV. The Agora of Athens*. Princeton 1972. 19–20.

²¹ Thompson—Wycherley: i. m. 118; IG 13 1087–1089, 1091.

²² H. R. Goette: *Attische Felisinschriften*. Klio 76 (1994) 124–128.

²³ P. A. Hansen: *Carmina Epigraphica Graeca*, Berlin—New York 1983; J. W. Day: *Rituals in Stone*. JHS 109 (1989) 16–28; C. W. Clairmont: *Gravestone and Epigram*. Mainz 1970, 13–22.

²⁴ J. Svenbro: *Phrasikleia: anthropologie de la lecture en Grèce ancienne*. Paris 1988, 13–14.

²⁵ R. Scodel: *Inscription, Absence and Memory. Epic and Early Epigraphy*, SIFC 1992/1, 57–76.

Érc-hajadon vagyok én, Midas sírján ülök itt, lásd:
 míg a vizek folynak, fák lombba-virágba borulnak,
 míg a folyók áradnak, s parthoz torlik a tenger,
 fölkel a nap s fénylik, s fölkel szép fénye a holdnak,
 én maradok soksírású halmom tetejében,
 s mondom az erremenőknek: Midas fekszik alatta.

(Ford. Devecseri G.)

A feliratos vázákat, edényeket készítő mesterek témáinak száma nagy, a legtöbbet megtaláljuk a több mint 150 mitológiai névvel ellátott François-vázán.²⁶ Az írás divatos, ezért sokszor írástudatlan vázafestők is megpróbálkoznak betűk festésével. Az eredmény néha betűkhöz hasonlító pontok, máskor betűk értelem nélküli sora (pl. AS 45). Az értelmetlen feliratok talán az ünnepi rituálé szövegét próbálják visszaadni, például a nászinduló refrénjét:

[υ]μενυμεναιενυμεαιε (AS 120).

Néhány témához korábban sem készítettek feliratokat, a pigmeusok és a daruk harca a François-vázán szöveg nélkül marad, a Nearchos-aryballoson viszont Hermés és a szatírok neve mellett itt értelmetlen szöveg áll.

Újdonságnak számít, hogy a Kr. e. VI. sz. folyamán olyan alkalmakra is készítenek feliratokat, melyek korábban kívül estek az írásosság körén. A híres szépségek nevét megőrkítő *kalos*-feliratok általában a feliratkészítők ἐποίησε feliratai vagy mitológiai nevek mellett állnak. A szándék, hogy az ifjakat szépségükben őrizze meg az örökkévalóság számára, a korábbi gondolatmenetből érthető, de már nem elegendő. A század közepétől vázák kizárólag mitológiai nevekkel már nem készülnek. Az írás fontosságára még utalnak azok az Akropolison talált kerek alátétek, melyeken örök érvényű közmondások szerepelnek, mint például:

μηδεν ἄγαν,

azaz semmit se túlzottan.²⁷ Ennél jóval nagyobb számban maradtak fenn azonban symposionokról azok a feliratok, melyek egy profán pillanat boldogságát örökítik meg:

χαίτε καὶ πίει,

— örvendj és igyál, szólítanak fel (pl. AS 220). Henry Immerwahr az attikai paleográfáról szóló könyvében még azt is kimutatta, hogy a magánélet „dionysosi” jellegű alkalmaira készült feliratokon a betűk írásmódja sokszor szándékosan hanyag, ellentét-

²⁶ AS 83 = LSAG 77/16; R. Wachter: *The Inscriptions on the François Vase*. MH 48 (1991) 86–113.

²⁷ M. L. Lang: *Graffiti and Dipinti (The Athenian Agora: Results of the Excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens, 21.)* Princeton 1976.

ben a gondos kidolgozású és szépségben egymással versengő más feliratokkal (pl. AS 44). A pillanatnyi boldogság gondolata a kortársak számára is szemben állhatott a hagyományosan ünnepi, mitikus asszociációkat hordozó íráselképzeléssel. A symposionok résztvevői ehelyett a kortársakra, a helyszínen jelenlévőkre gondolnak felirataik elkészítetésekor.

Élményeik között, melyek ide vezettek, biztosan ott találjuk azt, hogy a hagyományos feliratok sem jártak mindig sikerrel abban, hogy készíttetőiknek *kleost* biztosítsanak. Chairias, egy *tamias*, aki hivatalos dedikációt készíttetett magának Athénban, síremléket már Eretriában kap: még ha nem tudjuk is, vajon kényszerből hagyta-e el szülőföldjét, *kleosa* Athénban valószínűleg nem lehetett zavartalan.²⁸ A feliratoknak korábban tulajdonított erő kérdésessé válik, sőt hiánnyá, hiszen hiába várják el az írástól, hogy biztosítsa készíttetői hírnevét. Miközben hivatalosan továbbra is használják az írást a hagyományos elgondolás szerinti erejében bízva, egyre többen kiábrándulnak belőle. Vázák és sztélék törnek össze, idegen, régi feliratok bukkannak fel: már senki sem tudja, kit is takart az a név, kinek hírét volt hivatott őrizni. A felirat már nem képes felidézni azt az emelkedett hangulatot sem, amelyben megszületett.

Hiába várták el tehát, hogy az írás a maga teljességében, kontextusával és szavakba nem foglalt jelentésével őrizze meg és közvetítse mindazt, ami leírásakor természetesnek látszott. Mi következik ebből? Egyrészt nem elég egy nevet felkarcolni egy adományra, mindent pontosan bele kell foglalni a szövegbe. Másrészt az írás nem azonosítható azzal az erővel, amelyet korábban tulajdonítottak neki, sőt voltaképpen bármit le lehet írni. Akár azt is, hogy:

[Θάμνε]υ: κάθεσ: ὑπό τοῖ ὄδοι τὰς θύρας τὸ κάπο: προίονα

Thamneus, tedd a fűrész a kerti kapu küszöbe alá.²⁹

Az archaikus kor végére megrendül a bizalom abban az erőben, amelyet az írással korábban asszociáltak, és amely az íráshasználatot teljesen meghatározta. Ennek a kiábrándulásnak az élménye tükröződik Simónidés soraiban, amelyekben a hét bölcs egyikeként ismert Kleobulost bírálja. Neki, a „bölc lindosinak” tulajdonították ugyanis a már idézett Midas-síremlék szövegét. Simónidés szkeptikusabb Kleobulosnál, ahogy a Kr. e. VI. sz. vége szkeptikusabb a VII. századnál:

τίς κεν αἰνήσειε νόωι πίσυνοσ Λίνδου
ναέταν Κλεόβουλον,
ἀεναοῖσ ποταμοῖσ' ἄνθεσί τ' εἰαρινοῖσ
ἀελίου τε φλογὶ χρυσέασ τε σελάνας
καὶ θαλασσαῖαισι δῖναισ' ἀντία θέντα
μένοσ στάλασ;

²⁸ IG 13 590 = AS 109 = LSAG 77/12; a sírfelirat: IG 1 3, 1516.

²⁹ Lang: i. m. no. B/1.

ἄπαντα γὰρ ἐστὶ θεῶν ἦσσω. λίθον δὲ
καὶ βρότεοι παλάμαι θραύοντι. μωροῦ
φωτὸς ἄδε βουλά.

„Ugyan ki dicsérné a józaneszü Lindos lakosát, Kleobulost?
Nem ragyogóbb-e a hold és az aranytüzű nap,
szép csobogásu folyók és a tavasz virulása,
s tengeri örvények nem érnek-e többet e kőnél?
Nem ér fel az istenekkel egy oszlop, bár erős,
széttörheti emberi kéz. Csak ostoba ember képzelhet ilyet.”³⁰

A kő erejében — μένος στάλας, azaz a felirat erejében — csak az ostoba bízhat.
Az írás ünnepi pillanata elmúlt.

³⁰ Simónidés fr. 581 Page; ford. Kerényi G.

NÉMETH GYÖRGY

A ZSARNOKOK UTÓPIÁJA

Geyzae Alföldy sexagenario

Kr. e. 404-ben, a peloponnésosi háború szégyenletes kudarca után az athéniak a megszálló spártai csapatok jelenlétében harminc férfit választottak, hogy alakítsák át Athén államberendezését és írják újra törvényeit. Az athéniak el akarták kerülni, hogy újra olyan kalandorok kezébe kerülhessen az állam vezetése, mint a hazájukat katasztrófába sodró Kleón, Alkibiadés és Kleophón. A harminc *syngrapheus* — utalva törvény-összeíró feladatukra, ez volt ugyanis a címük — gyökerestül ki akarta irtani a demokráciát annak volt vezető képviselőivel együtt. A harmincak uralmuk nyolc hónapja alatt a háborús vereségbe belerokkant Athénban soha nem látott vérfürdőt rendeztek, amelynek az *Athéni állam* tanúsága szerint a zsarnokok bukásáig legalább ezeröttszázan estek áldozatául.¹

A harmincak rendszerének — éppúgy, mint korábban a négyszázakénak — alapja a polgárjog korlátozása volt. A demokrácia vívmányait azáltal lehetett a leghatékonyabban felszámolni, ha a legszegényebbeket, a korábbi rendszer haszonélvezőit, kirekesztik a politikai életből. A harmincak kijelöltek háromezer athénit, akik megtarthatták polgárjogukat, a többieket elüldözték a városból. Kérdés, hogy a zsarnokok miért éppen háromezerre korlátozták a polgárok számát, és nem ötezerre, mint a Kr. e. 411-ben létrejött oligarchia? Saját testületük számára miért választották a harmincas létszámot, és hogy e számok között lehetett-e valamilyen összefüggés?

Miért voltak harmincan a harmincak?

„Felszólították ugyanis őket, hogy kézfelemeléssel válasszanak tíz embert, akiket Thérámenés jelölt ki, tizet, akiket a kiválasztott ephorosok neveztek meg, és tizet a jelenlévők közül.”² Ezekkel a szavakkal ábrázolja Lysias a harminc zsarnok megválasztását Athénban. Ezek szerint a harmincakat három tízfős csoportból állították össze.³ Az egyik

¹ Ath. pol. 35, 4. — A tanulmány megírásához a Alexander-von-Humboldt-Stiftung nyújtott értékes segítséget.

² Lys. 12, 76.

³ P. J. Rhodes: *Three Tens of Tyrants*, TLS 81 (1982) 1276.

ilyen *phylén*ként egy-egy képviselővel rendelkező csoport már készen állt a választás idején — ez volt a tíz *phylarchos* testülete, amelyet az öt titkos, spártai mintára megválasztott és elnevezett oligarcha *ephoros* hozott létre.⁴ Ezzel a harmincak testületének a fele máris ki volt jelölve, mielőtt a kollégium valóban létrejött volna (10 *phylarchos* + 5 *ephoros* = 15 oligarcha). A zsarnokok számát mindazonáltal gyakran másképp interpretálták.⁵ R. Loeper vetette föl⁶, hogy a harminc zsarnok Xenophónnál fennmaradt listája hivatalos phylé-rendben sorolta föl a neveket. Eszerint

1. minden phyléből három tyrannos származott volna,
2. s a phylén belül trititsyónként osztották volna be őket, mégpedig a következő sorrendben: *asty*, *mesogaia*, *paralia*.

Loeper első hipotézise ma biztosabb lábakon áll, mint valaha, a második azonban mára már tarthatatlannak bizonyult.⁷ Ha azonban valóban mindegyik phyléből három-három tyrannost választottak, a harmincak testülete nem három tízfős, hanem tíz háromfős egységből jött volna létre. Mindazonáltal semmi okunk sincs rá, hogy kételkedjünk a Lysiasztól ábrázolt választási mód hitelességében, amely, mint látjuk, ellentmond Loeper hármas egységeinek.

Természetesen igen nehéz lenne ez utóbbi elméletet a Lysiasztól említett gyakorlattal összhangba hozni, mert akkor fel kellene tételezni, hogy a Thérámenéstől jelölt tíz ember tíz különböző phyléből került ki, s ugyanez igaz az ephorosok, illetve a jelenlévők által delegált tíz-tíz emberre is. Kétségtelen, hogy az athéni demokrácia sok bonyolult választási eljárást kidolgozott (gondoljunk csak pl. az egyáltalán nem egyszerű *klérotérionra*), a Lysandros nyomása alatt álló népgyűlésről azonban aggályos lenne feltételezni, hogy egyetlen nap leforgása alatt ilyen körmönfont szabályoknak megfelelő testületet tudott volna létrehozni. Nem is beszélve arról, hogy így Thérámenés tíz bizalmi embere tíz különböző phyléből került volna ki, noha tudjuk, hogy a politikai barátságok nemhogy phylén, de gyakran egy-egy démoson belül szövődtek! Bizalmat szavazunk tehát a kortárs Lysiasnak, s egyelőre csak annyit szögezünk le, hogy a harmincfős testület nem 30×1 (egy-egy fő minden trititsyből), nem is 10×3 (három-három tag mindegyik phyléből), hanem 3×10 tagból állt.

⁴ Lys. 12, 44.

⁵ A legújabb szakirodalomból R. Brock (Athenian Oligarchs: The Numbers Game, JHS 109 [1989] 160–4) nem annyira a harmincak, mint inkább a négyszázak, ötezrek és a harmincak idején kiválasztott háromezrek létszámával foglalkozik.

⁶ R. Loeper (=Леперъ): Тридцать тирановъ. Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія 305 (1896) 90–101; Németh Gy.: Die Dreißig Tyrannen und die Athenische Prosopographie. Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 73 (1988) 181–194.

⁷ D. Whitehead: The Tribes of the Thirty Tyrants. JHS 100 (1980) 208–213; Németh 1988, 189. A xenophóni lista 27. zsarnoka, Eumathés (PA 5807) valóban a IX. Aiantis phylébe tartozott, de egy 1982-ben publikált vagyonekhozási feliratról, amely a harmincak egyes tagjaival szemben lefolytatott eljárások dokumentuma, tudjuk, hogy Phaléronból származott, amely az Aiantisnak nem tengerparti, hanem városi trititsye. M. Walbank: The Confiscation and Sale by Poletai in 402/1 B. C. of the Property of the Thirty Tyrants, Hesperia 51 (1982) 74–98.

A szakirodalom még egy hipotézist ismer a harmincak taglétszámáról. Az utóbbi években felerősödött az a nézet, hogy a zsarnokkollégium Spárta modellje szerint akarta átalakítani Athént. P. Krentz így ír erről: „the Thirty intended to remake Athens on the model of Sparta, or rather on the model of an idealized Sparta... Evidence can, however, be found to suggest that the remaining three element of the Spartan state (the gerousia, the homoioi, and the perioikoi) were imitated at Athens in 404/403.”⁸ Az ephoros elnevezés használatát a harmincak hatalomátvételét előkészítő időszakban ugyancsak Spárta követelésének minősíti,⁹ és a proxeniák visszavonását a spártai *xenophóbiával* hasonlítja össze. D. Whitehead fölfedezni véli a *xenéliasiát*, valamint a spártai „closed society” és „Philistertum” utánzását.¹⁰ A hipotézis egyáltalán nem új, a harmincak nyilvánvaló lakónbarátságát már többen hangsúlyozták, így A. P. Dorjahn, F. Ollier és különösen nagy terjedelemben és hangsúlyosan K. Hannestad,¹¹ amire a reakciók nem maradtak el.¹² Ch. Tuplin a spártai xenophóbiát sem látja Athénban.¹³ A harmincak Spárta iránti nosztalgiája mindenesetre annyira nem volt erős, hogy a kettős királyságot, a helótákat, perioikosokat és az öt ephorost *intézményes formában* átvegyék. Nem vették át továbbá azt a szokást sem, hogy Spártában nem viselhetett vezető tisztséget az a politikus, akinek nem volt felesége és gyermeke. A harmincak hatalomátvételekor Théramenés és Kritias volt a két legbefolyásosabb személyiség. Forrásaink azonban nem tudnak róla, hogy akár Théramenésnek, akár Kritiasnak lett volna felesége vagy gyermeke.¹⁴ Ami az ephorosok elnevezését illeti, nem vitatom, hogy spártai eredetű, mint ahogyan Kritias is nyíltan Spárta-rajongó volt. Az öt ephoros azonban *sohasem vált hivatalos athéni intézménnyé*, tevékenységük időben korlátozott, titkos és illegális volt. A harmincak legális hatalomátvétele után az ephorosi intézményt nem vezették be. Miért nem, ha a harmincfős testület a gerusiát akarta volna utánozni? Azért nem, mert a 30 *syngrapheus* feltehetőleg *nem* a spártai gerusiát utánozta. K. Hannestad, D. Whitehead és P. Krentz két hasonló vonást talál a két testület között: a taglétszámot és a testületek hatáskörét (törvényhozó és bírói hatalom).¹⁵ A kérdés ezek után az, hogy a valóban meglévő hasonlóság alapján jogosan

⁸ P. Krentz: The Thirty at Athens. Ithaca — New York 1982, 64.

⁹ Az öt ephorosról vö. H. Frohberger: Über das bei Lysias erwähnte Ephoren-collegium zu Athen. Philologus 14 (1859) 320–331; A. Boerner: De rebus a Graecis ab anno 410 usque ad annum 403 a. Chr. n. gestis quaestiones historicae. Diss. Göttingen 1894, 75; W. Judeich: Die fünf athenischen Ephoren, Rh. M. 74 (1925) 254–266; J. A. R. Munro: The Constitution of Dracontides. CQ 32 (1938) 152–166; E. Rawson: The Spartan Tradition in European Thought. Oxford 1969, 30; Krentz 1982, 67.

¹⁰ D. Whitehead: Sparta and the Thirty Tyrants. Anc. Soc. 13/14 (1982/83) 124–129.

¹¹ K. Hannestad: De 30 tyranner. København 1950, 222–223; Rawson 1969, 29–30.

¹² Ugyanilyen értelemben Rhodes: 1982, 1276; N. R. E. Fisher: Greek History, G&R 30 (1983) 217–218.

¹³ Ch. Tuplin: The Thirty at Athens. JHS 104 (1984) 242.

¹⁴ Vö. Németh Gy.: Die Kinder der Dreißig Tyrannen. Acta Classica. Debrecen. 26 (1990) 23–29.

¹⁵ M. K. Hannestad: Les 30 tyrants d' Athènes. Classica & Mediaevalia 9 (1947) 274–275; Hannestad 1950, 222–223; Whitehead 1982/83, 124–129; Krentz 1982, 64; elméletüket cáfolja Rhodes 1982, 1276; G. E. Pesely: Theramenes and Athenian Politics: Diss. University of California, Berkeley 1983, 590–591; vö. Németh Gy.: Acta Classica Debrecen. 26 (1990) 23–29.

vonták-e le azt a következtetést, hogy a harmincak a gerusiát másolták volna le Athénban?

Az athéni tyrannosok csak a spártai Lysandros segítségével tudtak hatalomra jutni.¹⁶ Egy harmincfős bizottság mindazonáltal különleges eset lett volna Lysandros gyakorlataiban, aki a spártai uralmi rendszerben csak egyetlen olyan változtatást hajtott végre, egyetlen olyan intézményt hozott létre, amelyet saját teremtményének tekinthetünk, s ez a *dekarchiák* intézménye a megszállt polisokban.¹⁷ Dekarchiák működtek Peiraieusban, Samoson és a kis-ázsiai polisokban.¹⁸ Miért nem hozott létre Lysandros Athénban egy ugyanolyan dekarchiát, mint Peiraieusban? A kérdésre a választ legfeljebb találgatni tudjuk. Diodóros mindenesetre arról ad hírt, hogy Lysandros az elfoglalt polisoknak csak egy részében hozott létre dekarchiákat, más részükben oligarchiát juttatott a hatalomra.¹⁹ Lysandrosra tehát jellemzőbb lett volna egy tízes testület alapítása Athénban, mint egy harmincfős testületé; ilyen testület bevezetéséről más elfoglalt városokból sem rendelkezünk adatokkal. Ha Lysandros Athénban egy spártai mintájú gerusiát akart volna létrehozni, ezt csak valamilyen számunkra ismeretlen szeszélyből tette volna. Ha a választ azzal akaránk megkerülni, hogy Lysandros nem harmincfős gerusiát, hanem egyszerűen oligarchiát juttatott Athénban uralomra, szembesülnénk a kérdéssel, hogy ez a bizonyos oligarchia miért éppen harminctagú volt? A dekarchia bevezetése nem Spárta utánzásának, legföljebb a spártai megszálló hatóság kényszerintézkedésének tekinthető, mégpedig egy olyan intézmény létrehozásának, amelynek Spártában nincs párhuzama.

A spártai gerusia

Ha párhuzamot akarunk vonni az athéni oligarchia és a spártai gerusia között, még egy nehézséggel kell szembenéznünk. Egy politikai testületnek ugyanis nemcsak létszáma, hanem belső szerkezete is van, így annak vizsgálatától nem lehet egyszerűen eltekinteni. Az athéni harminckakat három tízfős csoportból állították össze, a spártai gerusia azonban tökéletesen más elvek alapján szerveződött meg. Spártában kettős királyság volt. Mindkét király tisztségénél fogva tagja volt a gerusiának, amelynek rajtuk kívül még huszonnyolc tagja volt. A vének létszámát különféle úton-módon magyarázták már az ókorban is. Plutarchos például Aristotelés nyomán azt írja, hogy a huszonnyolcas taglétszám úgy alakult ki, hogy az eredetileg harmincfős testületet ketten gyávaságból elhagyták. „Lykurgos törvényhozó munkásságának első s legfontosabb intézkedése a gerusia felállítását volt. Platón szerint a gerusia azáltal, hogy a túlkapasokra hajló királyi hatalommal szemben egyenjogúságot kapott, s valamennyi tagjának egyenlő értékű szavazata

¹⁶ Lys. 12, 74; Xen., Hell. 2, 3, 2–3; Plut., Lys. 15.

¹⁷ Xen., Hell. 3, 4, 2; D. Lotze: Lysander und der Peloponnesische Krieg, Abh. Sächs. Akad. Wiss. Phil.-hist. Klasse 57 (Berlin 1964) 68.

¹⁸ Xen., Hell. 3, 4, 2; Lotze 1964, 69.

¹⁹ Diod. Sic. 14, 13, 1.

volt, az állam biztonságának és a kormányzat mértékletességének legfőbb biztosítékává lett. Eddig a kormányzat bizonytalan és ingadozó volt, mert a királyok befolyásának megerősödésekor a zsarnokság, máskor pedig, a nép hatalmának növekedésekor a népuralom felé hajlott. Most azonban a szemben álló erők között az öregek tanácsa biztosította a helyes egyensúlyt, s ezzel az államhatalom szilárdságának és biztonságának legfőbb tényezője lett. A tanács huszonnyolc tagja mindig a királyok oldalára állt, amikor ellensúlyozni kellett a népuralom túlkapásait, másrészt mindig kellő mértékben megszilárdította a népuralmat, hogy semmiféle zsarnokság ne tudjon erőre kapni. Az öregek tanácsának Aristotelés szerint azért volt ennyi tagja, mert a harminc közül, akik kezdetben Lykurgos mellé álltak, ketten gyávaságból cserbenhagyták az ügyet. Sphairos ezzel szemben azt állítja, hogy Lykurgos bizalmas emberei eredetileg is ennyien voltak. De az is lehetséges, hogy Lykurgos azért választotta ezt a számot, mert a hétnek négyszerese, és így osztható a hatos szám után következő tökéletes számmal. Én magam azt hiszem, hogy Lykurgos azért hívott meg huszonnyolc tagot a vének tanácsába, mert a két királlyal együtt így lett harminc a gerusia tagjainak száma. Lykurgos olyan buzgalommal járt el, hogy Delphoiból jóslatot hozatott, amelynek szövege így hangzik: »Amikor majd templomokat is építettél Zeus Sillanosnak és Athéné Sillaniának, a népet felosztottad *phylék* és *óbák* szerint, s harminctagú *gerusiát* állítottál fel, beleszámítva az *archagetéseket* is, időről időre gyűjtsd össze a népet a Babyka és a Knakióon közt, tégy javaslatot vagy vond vissza őket, de a döntés mindig a nép joga legyen.²⁰ «... Amikor a nép összegyűlt, senki nem terjeszthetett elő javaslatokat, de a gerusia tagjai és a két király által fellebbezni lehetett a néphez. Később azonban, amikor a nép hozzáadásokkal vagy rövidítésekkel az eléje terjesztett javaslatokat igazi értelmükből kiforgatta, Polydóros és Theopompos királyok a rhétra szövegébe a következő toldást iktatták be: »Amennyiben a nép értelméből kiforgatott javaslatot fogadna el, a véneknek és a királyoknak joguk van a gyűlést elnapolni.«²¹

Ez a plutarchosi szöveghely a leghosszabb ókori híradás a gerusia létszámát illető találgatásokról. Az idézetből kiderül, hogy a gerusia nagyon ősi intézmény, és hogy huszonnyolc tagja van (ez a létszám egészül ki a két királlyal). Aristotelés szerint a tanács a véletlennek köszönhetően lett huszonnyolc tagú. Sphairos is véletlenül magyarázza a huszonnyolcas létszámot: éppen ennyien voltak Lykurgos barátai. A következő, Plutarchostól idézett matematikai okoskodás inkább vall a pythagoreusokra vagy éppen Platón iskolájára, mint történészre, az oszthatóság legfőbb érvként való használata ugyanis erősen emlékeztet Platónnak az eszményi polis létszámáról kifejtett gondolatára.²²

Legkézenfekvőbb az volna, ha a három dór *phylé* mindegyike tíz-tíz főt delegálna a tanácsba, ez azonban ellentmondana mind a huszonnyolc plusz két fős szerkezetnek, mind pedig a gerusia tagjainak megválasztásáról szóló híradásoknak, bár vonzóan harmoni-

²⁰ A γαμωδανγοριανημην καὶ κράτος *crux*nak nem ez az egyetlen lehetséges fordítása létezik; vö. Hahn I.: Demos und Kratos, Homonoia 5 (1983) 72–84; valamint Hegyi W. Gy.: Spárta korai történetének néhány problémájához. Sic Itur ad Astra 1992/4–1993/1, 5–16.

²¹ Plut., Lyk. 5–6 (*Máthé E.* fordítása több változtatással) 6=1+2+3; Ugyanígy 28=1+2+4+7+14.

²² Plat., Nomoi 737 E (lásd alább).

zálna is a versenyek három hippagretése által kiválasztott 300 (vagyis háromszor száz) férfival, valamint a *triakadesekkel* (ami vagy harminc családot, vagyis egy óba egytized részét, vagy tíz családot, egy óba harmincad részét jelentette).²³

Az ókori interpretációkhoz hasonlóan az újkori elméletek is meglehetősen eltérnek egymástól. E. Kessler pl. úgy véli, hogy a tanács létszáma az öt kóméjú Spárta megalapításával s annak új phylé-rendjével van összefüggésben (5×6).²⁴ Az interpretáció gyenge pontja ugyanott van, mint az előzőének: a gerusia nem 30, hanem 28+2 tagból állt. Kessler hipotézisét G. Busolt és H. Swoboda is megkérdőjelezte. A vének száma nem függ össze sem a három dór phylével (Hylleis, Dymanes, Pamphyloi), sem az öt kóméval. A huszonnyolc gerónt kizárólag érdemük alapján választották meg a hatvan éven felüli spartiaták közül.²⁵ G. Dickins fölvetette, hogy 27 óba volt, és ezek mindegyike egy-egy gerónt delegált. A neopolitések később csatlakoztak hozzájuk, s ők adták a testület 28. tagját.²⁶ Busolt és Swoboda ennél is figyelemreméltóbb magyarázattal állt elő: „Nun bestand in Delphoi ein Rat von dreissig Mitgliedern, und da ein pythischer Spruch die Einsetzung von Dreissig mit Einschluss der Könige als Gerousia anordnete, so ist wohl darin die Erklärung der Mitgliederzahl zu finden.”²⁷ Ha eltekintünk attól, hogy milyen (csekély) valószínűsége van annak, hogy a spártaiak a delphoi jóslat hatására, annak tanácsára, sőt a delphoi tanács utánzásaként alakították ki a gerusiát, nem pedig — legjobb esetben is — saját reformjukat szentesítették a Pythiával, még mindig elegendő feladatot jelent számunkra megtalálni a Busolt és Swoboda említette delphoi tanácsot.

A delphoi fantom-tanács

A delphoi buléről csak a Kr. e. IV—I. századi feliratokból értesülünk. Minthogy Delphoi francia ásatási terület, a kérdés legújabb szakirodalmát is kizárólag francia munkák adják, talán ezért is lehetséges, hogy a német és angolszász feldolgozások az új adatokat és interpretációkat eleddig nem vették különösebben figyelembe.

²³ Xen., Lak. Pol. 4; a vének tanácsának tagjait „az élet alkonyán állók közül választják meg” közfelkiáltással. „A pályázók nem egyszerre jelentek meg, hanem sor szerint, egyenként vezették be őket, s egyetlen szó nélkül vonultak el a népgyűlés színe előtt. A közeli épületben összegyűlt választott bírák írotáblát tartottak kezükben, s erre feljegyezték, hogy az egyes esetekben milyen erős volt a felhangzó kiáltás. Azt nem tudták, kinek szól a kiáltás, csak azt, hogy a népgyűlés előtt megjelentek közül elsőnek, másodiknak vagy harmadiknak következett-e.” Vö. E. Flaig: Die spartanische Abstimmung nach der Lautstärke. Überlegungen zu Thuk. 1, 87. Historia 62 (1993) 139–160; vö. Hérod. 1, 65, S. C. Trieber: Forschungen zur Spartanischen Verfassungsgeschichte, Berlin 1871, 24.

²⁴ B. Kessler: Plutarchs Leben des Lykurgos. Berlin 1910, 33.

²⁵ G. Busolt—H. Swoboda: Griechische Staatskunde. München 1926, 680. Ezzel vitázik K. M. T. Chrimes: Ancient Sparta (New York 1952) 421.

²⁶ G. Dickins: The Growth of Spartan Policy. JHS 32 (1912) 1–42.

²⁷ Busolt—Swoboda 1926, 680; P. Oliva: Sparta and her Social problems (Praga 1971, 88 N. 3.) kételkedés nélkül átveszi Busolték nehezen bizonyítható hipotézisét.

Busolt és Swoboda csak a saját céljuknak megfelelő adatokat olvasták ki E. Bourguet munkájából. Bourguet így fogalmaz: „Le Conseil delphique est au IVème siècle constitué par quarante personnes: trente membres, très probablement désignés par le sort, et sûrement renouvelés chaque année. Quinze pendant le six premiers mois, les quinze autres pour les six derniers forment la section permanente du Conseil.”²⁸ Amint látjuk, itt egy különös, *negyvenfős* testületről van szó, amely azonban magában foglal egy — kétszer tizenöt főből álló — harmincas gremiumot is. Bár Bourguet elmélete azóta megdőlt, annyit azért még így is elárul, hogy a Kr. e. IV. századi delphoi harmincas tanács már 1903-ban sem volt egyértelmű, legalábbis nem olyan formában, amely a spártai gerusiával bármiféle hasonlóságot mutatott volna. G. Daux 1936-ban már egy 15 fős, fél évig hivatalban lévő *buléról* ír, amelyet további öt fő egészít ki.²⁹ Az áttörést kétségkívül G. Roux monográfiája jelentette, amelyből világosan kiderül, hogy Delphoiban a Kr. e. IV. században nem egy *negyvenfős*, nem is egy tizenöt plusz öt fős, hanem évente két tizenöt fős tanács működött (tizenöt fő az első félévben és újabb tizenöt fő a második félévben), amelyek azonban sohasem alkottak egyetlen harmincfős testületet.³⁰ Ahogy ezt J. Tréheux, Roux elméletének leglelkesebb propagálója találóan és röviden összefoglalta: „Le *Boula* de Delphes était semestrielle et comprenait quinze membres.”³¹ Tréheux a fentieket még további részletekkel finomította: „On voit maintenant qu'elle se fractionnait en *Boula*i mensuelles, de deux à cinq magistrats, qui exerçaient ainsi leur charge pendant deux mois non successifs du semestre.”³² Tehát a tizenöt fős, fél évig hivatalban lévő tanács is további 2–5 fős testületekre oszlott, ha Tréheux feltevése korrekt. De még ha megkérdőjelezzük is Tréheux álláspontját, annyit ki lehet jelenten, hogy Delphoiban a Kr. e. IV. században és azután nem volt harmincfős bulé, így aztán az nem is szolgálhatott mintául más polisoknak.

Még ennél is fontosabb azonban azt leszögezni, hogy Busolt és Swoboda Kr. e. IV. századi adatokat vetített vissza Lykurgos (feltételezett) korába, ami módszertanilag még akkor is megengedhetetlen volna, ha 1) Lykurgos létezett volna, és ha 2) a Kr. e. IV. században valóban lett volna Delphoiban egy harmincfős bulé.

A harminc zsarnok és az athéni hagyomány

Ha valóban létezett volna Delphoiban egy harmincfős tanács „Lykurgos” korában, az athéni harmincfős testületeket akkor sem kellene szükségszerűen a spártai gerusiából levezetni. Ha ugyanis a Delphoiból kapott rhétra mesés lykurgosi hagyományát összevet-

²⁸ B. Bourguet: L'administration financière du sanctuaire pythique au IVème siècle av. J. C. Paris 1905, 46. A *negyven* szó kurziválása tőlem származik, N. Gy.

²⁹ Idézi F. Salviat: L'oligarchie à Delphes. 1984, 747.

³⁰ G. Roux: L'Amphictionie, Delphes et le temple d'Apollon au IVème siècle, Paris—Lyon, 1979, 71–77.

³¹ J. Tréheux: Sur les comptes du conseil à Delphes, BCH 104 (1980) 523; J. Tréheux: Les Cosmes à Lat6. Aux origines de l'hellénisme. La Crète et la Grèce. Hommage à Henri van Effenterre (Paris 1984) 341–342.

³² Tréheux 1980, 523–524.

jük a kevésbé mesés athéni hagyománnyal, szembeötlik, hogy nemcsak „Lykurgos”, hanem Kleisthenés is a Pythia szavával erősítette meg reformjait.³³ Minthogy Kleisthenés rendszerében is fontos szerepet játszik a harmincas szám (ugyanis harminc trittysre osztotta Attikát), kézenfekvő lenne a feltevés, hogy a két harmincas szám, nevezetesen a spártai és az athéni egyaránt a delphoi mintát követi. Minderről azonban szó sem lehet, hiszen Delphoiban nem volt harmincfős tanács. Nem marad más hátra, mint hogy feltételezzük: az athéni és a spártai rendszer egymástól függetlenül alakult ki, mind a kettő belső fejlemény eredménye, vagy ha mégis kívülről vették át, semmiképpen sem egymástól.

A boiót kitérő

A kleisthenési rendszer gyökereit kutatva P. Siewert fölvetette, hogy az athéni és a boiótiai szisztéma strukturális hasonlósága nem lehetett a véletlen műve.³⁴ Mind a tizenegy boiót katonai körzet ezer-ezer nehézfegyverzetű gyalogost, vagyis hoplitést és hatvan-hatvan tanácstagot, vagyis buleutést állít. Mind a tíz athéni phylé kilencszáz-kilencszáz hoplitést és ötven-ötven buleutést állít; egy bulétagra Boiótiában 18, míg Athénban ezzel majdnem megegyezően 17 hoplités jut; Attikában a phylék három részre voltak felosztva. Ugyancsak ez a hármasság figyelhető meg Boiótiában Haliartos, Lebadeia és Koróneia esetében, amelyek együttesen alkotnak egy körzetet, s Akraiphnion, Kópai valamint Chairóneia is hasonlóképpen tartozik együvé. Egy ilyen körzetharmad ebből következően kb. 330 hoplitést és 16 buleutést állít.³⁵ Ezeket a katonai egységeket Boiótiában éppúgy *lochos*nak hívták, mint Athénban. Vagyis egy körzetharmad éppúgy egy lochos kiállításának egysége, mint Attikában egy trittys. A kleisthenési katonai körzetbeosztás tipológiailag vizsgálva a boiót modell finomított változata. Kleisthenésnek ismernie kellett a boiót rendszert reformjának bevezetése előtt. Az Alkmeónidáknak, akikhez Kleisthenés is tartozott, akkoriban jó kapcsolatot kellett ápolniuk Boiótiával, mivel különben bajosan szállhatták volna meg Leipsydriont, a Parnésen lévő határerődítményt Boiótia és Attika között, ahonnan támadást intéztek a Peisistratidák ellen.³⁶ Feliratos emlékek is tanúsítják Alkmeónnak, Alkmeónidés fiának boiótiai tartózkodását: lóversenygyőzelmének emlékére dedikációt állított a boiótiai Ptóion szentélyében.³⁷

Korábban úgy tartották, hogy a boiótiai szövetséget Kr. e. 479-ben feloszlatták, és a Hellenica Oxyrhynchia által leírt rendszer³⁸ csak a szövetség valószínűleg Kr. e. 447-ben történt újjáalapításakor jött volna létre. Ezzel szemben ma az a vélemény vált általánossá

³³ Plut., Lyk. 5; Hérod. 1, 65; (Arist.) AP 21, 6.

³⁴ P. Siewert: Die Drittelgliederung der elf boiotischen Militärdistrikte. La Béotie antique (Paris 1985) 298–9.

³⁵ Vö. legújabban R. J. Buck: Group Voting in Boiotia. AHB 4 (1990) 61–64.

³⁶ (Arist.) AP 19, 3.

³⁷ Thébai Múzeum no. 5; IG I² 472 = IG I¹ 597. A felirat datálása Kr. e. 541 és 525 között ingadozik.

³⁸ Hell. Oxy. 16 (11), 2–4; Bruce kommentárjáról és az újabb szakirodalomról vö. Németh Gy.: Krattippos? A Hellenica Oxyrhynchia a legújabb kutatások tükrében. Ant. Tan. 33 (1987/88) 302.

(P. Siewert), hogy a szövetség Kr. e. 6. századi alapításától Kr. e. 387/6-ig megszakítás nélkül létezett. Mi több, az eddig feltételezettnél nagyobb körben fejtette ki hatását, legalábbis R. J. Buck véleménye szerint, aki úgy véli, hogy a római *comitia centuriata* kialakulásában is nagy szerepet játszott.³⁹ Bár Siewert elmélete nem szolgál a boiótiai kölcsönzésre vonatkozóan kétségtelen bizonyítékkal, megjegyezzük, hogy bizonyos athéni intézmények idegen eredete igenis fölöttébb valószínű, ilyen pl. F. Gschnitzer szerint az argosi eredetű athéni *héliaia*.⁴⁰

A harminc zsarnok és az athéni hagyomány — folytatás

Ha az athéniak egy harmincfős testületet akartak létrehozni, nem kellett sem Spártát, sem Delphoit, sem pedig Boiótiát utánózniuk. Az athéni hagyomány számos harmincfős testületet ismert, s ezek mindegyikének idegen eredete nehezen lehetne bizonyítható, s ráadásul meglehetősen fölösleges is: a harmincfős testületek tökéletesen illeszkedtek Athén intézményrendszerébe. E testületek: a harminc *dikastai*, a harminc *logistai* és a harminc *syngrapheis* első és második testülete. Az athéni harmincfős testületek jellegzetes vonásait táblázatba gyűjtöttem, és párhuzamba állítottam a két ismert spártai harmincfős testülettel, vagyis a gerusiával és a triakontával.

Név	<i>gerusia</i>	<i>triakonta</i>	<i>dikastai</i>	<i>logistai</i>	<i>syngrapheis</i>	<i>syngrapheis</i>
Hely	Spárta	Spárta	Athén	Athén	Athén	Athén
Időpont (Kr. e.)	folyamatosan	396–95	453–404	454–52 434–22	411	404–403
Létszám	30	30	30	30	30	30
Életkor	60	?	30?	30?	40	35?
Választás módja	28+2	?	3×10	30×1	10+20	3×10
Hatáskör	törv.+ bírói	tanács+ katonai	törvény- hozás	pénzügyi ellenőrzés	törvény- hozás	törvény- hozás+ bíráskodás
Forrás	Plut.Lyk. 5;26;X.L. Pol.10,1	Xen.Ag.1,7; Xen.H.3,4,2; 3,4,20;4,1,5	AP 16,5; 26,3;53,1	IG I ¹ 52 259;260 261;369	AP 29,2; Thuk.8,67	Xen.Hel.2,3,1; Lys.12,76

A spártai harmincakat (*triakonta*) Xenophón említi. A testület funkciója, hatásköre közelebből nem ismeretes, tanácsként és katonai parancsnokságként is működött. Kiválasztásuk Lysandros és Agésilaos bábáskodásával történt, bár a második évre a spártaiak

³⁹ R. J. Buck: Group Voting in Boiotia. AHB 4 (1990) 61–64.

⁴⁰ F. Gschnitzer: Griechische Sozialgeschichte. Wiesbaden 1981, 164.

távollétükben jelölték ki a testületet. Volt, akit másodszor is megválasztottak, ilyen volt Héripidas, aki egyébként a testület vezetője volt. Figyelemre méltó az a tény, hogy a spártai triakonta először Kr. e. 396-ban, nyolc esztendővel a harminc zsarnok után alakult meg, kizárólag külföldön tevékenykedett, s szolgálati ideje mindössze egy esztendő volt.⁴¹

Az athéni harminc *dikastést* sorsolással választották ki, három-három tagot minden phyléből. A dikastések bírói funkciót töltöttek be. Megválasztásuk előfeltétele volt a más hivataloknál is megkövetelt betöltött harmincadik életév.⁴² Az ettől eltérő életkori követelmények a következők voltak Athénban:

40 év: *Probuloi* és *syngrapheis* Kr. e. 411-ben,⁴³
*chorégosok*⁴⁴

ephébosok epimelétései.⁴⁵

50 év: triérarchosok a Themistoklés-feliraton,⁴⁶ (ha a *mé presbyterous* kiegészítés valóban helytelen⁴⁷),
Periklés követei Kr. e. 430-ban,⁴⁸
ephetai⁴⁹

Forrásaink hatvanesztendős korhatárról egyáltalán nem írnak a Kr. e. 5. századi Athénban. J. H. Oliver még azt is feltételezte, hogy a bulétagok nem maradhattak tovább hivatalukban, ha 60. életévüket betöltötték.⁵⁰ Ez a feltevés azonban nem igazolható, mivel Sókratés, mint prytanis Kr. e. 406-ban már jóval idősebb volt hatvan esztendősnél.⁵¹ A demokrácia restaurálása után (Kr. e. 399-et követően) a *diaitetai* legalsó korhatára a betöltött 60. életév volt.

Nem találunk tehát semmiféle bizonyítékot arra nézve, hogy a harminc zsarnok testületének lett volna valamiféle alsó korhatára, s arra végképp nem, hogy ez a hatvanadik életév lett volna. Mindez azért fontos, mert egy, a gerusiához hasonló intézmény számára alapfeltétel, hogy legyen alsó életkori felvételi határ, és hogy e határt minél magasabban húzzák meg. Ha a rendelkezésünkre álló csekély számú és többé-kevésbé megbízhatatlan adat alapján összeállítjuk, hogy a harmincak egyes tagjai Kr. e. 404-ben meg-

⁴¹ Xen., Ages. 1, 7; Xen., Hell. 3, 4, 2; 3, 4, 20; 4, 1, 5.

⁴² (Arist.) AP 30, 2; 42,1; 63, 3; Dem. 24, 151. „Thirty was the normal age requirement for holding office in Athens.” P. J. Rhodes: *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*. Oxford 1981, 703, vö. uo. 498. és 510 oldalakkal, valamint P. J. Rhodes: *The Athenian Boule*. Oxford 1972, 1 N. 7–8.

⁴³ (Arist.) AP 29, 2.

⁴⁴ (Arist.) AP 56, 3.

⁴⁵ (Arist.) AP 42, 2.

⁴⁶ ML 23, 22; L. Braccesi: *Il problema del decreto di Temistocle*. Bologna 1968, 68–76.

⁴⁷ Rhodes 1981, 498, ezzel szemben vö. Braccesi 1968, 76: „Coloro che hanno superato i cinquanta anni sono i vecchi, cui è fatto obbligo di rifugiarsi a Salamina (l. 10).”

⁴⁸ Plut., Per. 17.

⁴⁹ Suid. E 3877; Rhodes 1981, 647. Aischines 1, 23; Plut., Mor. 784 C-D és Rhodes 1981, 498 szerint állítólag csak az szólalhatott fel az ekklesián, aki elmúlt hatvanesztendős. Ez azonban erősen vitatott, és számszerű ellenpéldát ismerünk, vö. Rhodes 1972, 37–38 a vonatkozó szakirodalommal.

⁵⁰ J. H. Oliver: *The Athenian Expounders of the Sacred and Ancestral Law*, Baltimore 1950, 55–56.

⁵¹ Xen., Hell. 1, 7, 15; Apomn. 1, 1, 18.

közelítően hány évesek voltak, meglepő eredményt kapunk. A testület több tagja fiatalabb volt hatvan, ötven, sőt negyvenesztendősnél. Ez akkor is figyelemre méltó, ha tudjuk, hogy adataink olykor meglehetősen bizonytalan forrásból származnak. A táblázatot egyébként H. C. Avery monográfiájának felhasználásával készítettem el.⁵²

Név	Születési év (Kr. e.) megközelítőleg	Életkor (Kr. e. 404-ben) megközelítőleg
Sophoklés	470	66
Aristotelés	467	63
Kritias	460/57	56/53
Chariklés	460	56
Théramenés	450	46
Drakontidés	440 előtt	36-nál idősebb
Eratosthenés	441	37

Valamiféle minimális korhatár azonban lehetett, ha Lysias igazat ír arról, hogy a harmincakat és az uralmukban részt vevő embereket származás, vagyon és életkor alapján választották ki.⁵³ Ez a minimális életkor azonban nem lehetett magasabb a demokrácia idején is megkövetelt harminc vagy harmincöt esztendőnél, ha Avery adataiban megbízhatunk, de negyven esztendőnél feljebb egészen biztosan nem húzhatták meg az életkori határt. Ebből is látszik, hogy a hatvanesztendő életkori határ a hivatalviselésnél az athéniak számára a Kr. e. 5. században tökéletesen ismeretlen és szokatlan volt.

Kr. e. 411-ben választották meg a harminc zsarnokra leginkább hasonlító testületet, a *syngrapheist*. Mindkét testületnek azonos volt a neve és a létszáma. A Kr. e. 411-es *syngrapheist* azonban másként választották meg, mint a harminc zsarnokot és mint a dikastait. A testület magját a tíz *probulos* alkotta, hozzájuk választottak ki még húsz tagot, így a testület szerkezetére a 10 plusz 20 fő volt jellemző.⁵⁴

A harmincfős testületek meglepte egyébként nemcsak görög polisokra volt jellemző, hanem minden olyan államra, amelyben a hármasság szám s annak a tízzel, százzal, ezerrel való szorzata fontos szerepet játszott, így például Rómára és Karthágóra is. Ezekben az államokban egészen bizonyos, hogy nem a spártai állam utánzásának a szándéka hívta életre a 30 fős testületeket. Mivel a római 3 *tribus* — 30 *curia* — 300 *gens* szerkezet nagyon is ismert, vessünk egy pillantást Karthágóra. Karthágóban a „senatuson” belül volt egy *sanctius consilium*, egy hatalmi szerv, amelyről Livius így ír: *maxima ... ad ipsum senatum regendum vis*.⁵⁵ Ennek a *sanctius consilium*-nak feltehetőleg harminc

⁵² H. C. Avery: Prosopographical Studies in the Oligarchy of the Four Hundred. Diss. Princeton Univ. 1959, 307; Kritiasról vö. D. Stephans: Critias: Life and Literary Remains. Cincinnati 1939, 8; E. L. Schleicher: Kritias von Athen. Programm Wurzen, 1877, 5.

⁵³ Lys. 18, 6.

⁵⁴ (Arist.) AP 29, 2; Thuk. 8, 67; Rhodes 1981, 373; vö. F. Ruzé: La fonction des probouloi dans le monde grec antique, Mélanges W. Seston (Paris 1974) 443–462.

⁵⁵ Liv. 30, 16, 3.

tagja volt.⁵⁶ Az eddigiekből megállapíthatjuk, hogy ha Athén a harmincas számra épülő rendszerét egy másik államtól kölcsönözte, az lehetett Boiótia, de sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy nem kölcsönzéssel, hanem belső fejlődés eredményével állunk szemben.

Athénban tíz kleisthenési phylé volt. Több athéni testületnek ezért tíz tagja volt, egy-egy minden phyléből:

<i>athlothetai</i>	(Arist.) AP 60, 1
<i>epimelétai</i>	AP 56, 4
<i>apodektai</i>	AP 48, 1
<i>logistai</i>	AP 48, 3
<i>pólétai</i>	AP 47, 2
<i>tamiai</i>	AP 47, 1
<i>euthynoi</i>	AP 48, 4 stb.

A tíz fős testületeket könnyen lehetett kettővel, hárommal, négyvel és öttel sokszorozni, így jöttek létre a húszas, harmincas, negyvenes és ötvenes bizottságok.

20 <i>hieropoioi</i>	AP 54, 6
30 <i>dikastai</i>	AP 53, 1
30 <i>logistai</i>	IG I ² 324 = IG I ³ 369 = ML 72
30 <i>syngrapheis</i>	AP 29, 2
40 <i>dikastai</i>	AP 53, 1
50 <i>prytaneis</i>	AP 43, 2 stb.

Mínthogy minden phylé három trittysből állt, az egyik legtermészetesebb szám viszonylag kis létszámú bizottságok számára a 30 fő volt. A harminc zsarnok és a harminc tagú gerusia között a puszta létszámon kívül csak egyetlen hasonlóság mutatható ki, nevezetesen az, hogy mindkét testület egyszerre birtokolta a törvényhozás és bírászkodás jogát. Határozottan állíthatom, hogy a harminc zsarnok *zsarnokuralmat* hozott létre Athénban, s ezért nem várhatjuk el tőlük, hogy tekintettel legyenek a hatalommegosztásnak akkor még nem is létező elvére. Mínthogy minden hatalom a kezükben volt, a kezükben volt a bírászkodás és a jogalkotás is, ellentétben Spártával, ahol a két király, az öt ephoros, a gerusia és a népgyűlés többé-kevésbé kontrollt jelentett egymás számára. Ezért aztán megállapíthatjuk, hogy a harmincak nem azért tartották egy kézben a jogalkotás és bírászkodás jogát, mert Spártát akarták utánozni, hanem azért, mert zsarnokok voltak, sőt éppen emiatt voltak zsarnokok.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy

1. a *syngrapheis* nevű testületnek régi hagyománya volt Athénban;⁵⁷

⁵⁶ W. Huß: Geschichte der Karthager. München 1985, 462–3.

⁵⁷ Athénban: IG I¹ 21, 3 (Kr. e. 450/49), vö. H. B. Mattingly: The Growth of Athenian Imperialism. Historia 12 (1963) 257–273.

2. harmincfős testületek régtől fogva működtek Athénban;
3. a spártai gerusia 28+2 főből állt, és nem háromszor tíz főből, mint a harminc syngrapheus Athénban;
4. a 60. életév betöltése a gerusia tagjai számára követelmény volt, ilyen életkori korlátozásnak azonban a harminc syngrapheus estében semmi nyoma.

Théramenés, a harmincak egyik legfontosabb képviselője és programadója *patrios politeiát*, ősi „alkotmányt” akart bevezetni Athénban (bár annak Kr. e. 5. századi eredetét mostanában többen megkérdőjelezik).⁵⁸ Spárta utánzása, különösen pedig spártai intézmények másolása nem illeszkedett bele Théramenés programjába. Minthogy a syngrapheis-testület megalapításának napjaiban éppen ő volt a spártaiak és Lysandros hivatalos tárgyaló partnere, a tárgyalások során feltehetőleg eredményesen tudta képviselni saját álláspontját és politikai ideálját.⁵⁹ Egy *syngrapheis* nevű testület Kr. e. 404-ben támaszkodhatott a Kr. e. 411-es syngrapheis hagyományaira, s feltehetőleg minden athéni erre gondolt a név, valamint a testület létszámának hallatán. A harmincfős létszám választása mindazonáltal lehetett kettős értelmű is. A későbbi zsarnokok egyrészt ezzel bizonyíthaták honfitársaiknak, milyen mélyen és őszintén gondolják az ősi, athéni hagyományok ápolását, másrészt azonban az athéni intézménytörténetben kevésbé járatos Lysandros és a spártaiak számára ugyanez a testületi létszám felérhetett egy hűségesküvel: az athéni oligarchák szemük előtt tartják a spártai tradíciókat, és hazájukban átvesznek belőlük annyit, amennyi csak lehetséges. Mindez talán túlzott ravaszkodásnak, és politikai hízelgésnek tűnhet, de forrásaink szerint a hízelgés nem állt távol a harmincak politikai gyakorlatától. Hogy ez mennyire igaz, annak bizonyításául álljon itt egyetlen idézet: „Lysandros hajlott a kérésre, és elintézte, hogy küldjenek Athénba helyőrséget Kallibiosszal, a helytartóval az élén. Miután a harmincak megkapták az őrsereget, valósággal körüludvarolták Kallibioszt, hogy kedvezően fogadja minden intézkedésüket.”⁶⁰

Az athéni hagyomány megőrzését a harmincak Spárta utánzásaként tüntették vagy tüntethették föl. Elképzelhető, hogy Lysandrost és a spártaiakat sikeresen vezették ezzel félre. Nekünk azonban nincs okunk rá, hogy tévedésükben osztozzunk.

⁵⁸ A. Fuks: *The Ancestral Constitution*. London 1953; E. Ruschenbusch: *Patrios Politeia*. *Historia* 7 (1958) 395–424; S. A. Cecchin: *Πάτριος Πολιτεία*, Torino 1969; M. I. Finley: *The Ancestral Constitution*. Cambridge 1971; D. Flach: *Der oligarchische Staatsstreich in Athen vom Jahre 411*. *Chiron* 7 (1977) 9–33; ezzel ellentétes álláspontot képvisel K. R. Walters: *The Ancestral Constitution and Fourth Century Historiography in Athen*, *AJAH* 1 (1976) 129–144; P. Harding: *O Androtion, you Fool!* *AJAH* 3(1978) 179–183; Pesely 1983, 257–274; M. Nouhaud: *L'utilisation de l'histoire par les orateurs attiques*, Paris 1982; G. A. Lehmann: *Überlegungen zur Krise der Attischen Demokratie im Peloponnesischen Krieg*. *ZPE* 69 (1987) 33–73; (Arist) *AP* 34, 3.

⁵⁹ Lys. 13, 9; 13, 17; R. Merkelbach—H. C. Youtie: *Ein Michigan-Papyrus über Theramenes*. *ZPE* 2 (1968) 161–169; R. Sealey *Pap. Mich. inv. 5982: Theramenes*. *ZPE* 16 (1975) 279–288; W. Luppe: *Die Lücke in Theramenes-Rede*. *ZPE* 32 (1978) 14–16; J. Engels: *Der Michigan-Papyrus über Theramenes und die Ausbildung des „Theramenes-Mythos“*. *ZPE* 99, (1993) 125–155.

⁶⁰ Xen., *Hell.* 2, 3, 14; Vö. *Plut.*, *Lys.* 15.

A háromezrek

A harmincak valójában sohasem tették közzé a háromezrek végleges listáját: egyes neveket beírtak, másokat pedig érdekeiknek megfelelően töröltek, így valószínűtlen, hogy a háromezrek valaha is pontosan háromezren lettek volna.⁶¹ De még ha csak elviekben létezett is a háromezres keret, magyarázatra szorul, hogy a zsarnokok miért éppen ezt választották, mintha ezt a számot valamiféle szükségszerűség diktálná (τρισχιλίους, ὥσπερ τὸν ἀριθμὸν τοῦτον ἔχοντά τινα ἀνάγκην).⁶²

A háromezer polgár létszámának többféle magyarázata létezik:

1. A 3000 kevesebb, mint 5000.⁶³
2. 3000 volt az oligarchia támogatóinak valószínű létszáma.⁶⁴
3. 3000 a 6000 fele. A 6000 a demokratikus Athén politikailag legaktívabb polgárainak száma volt.⁶⁵
4. 3000 a hopliták létszáma a 6000 dikastés nélkül (9000 – 6000 = 3000).
5. 3000 a spártai homoioi feltételezett létszáma.⁶⁶
6. 3000 az athéni polgárok egytizede.⁶⁷
7. Kr. e. 404-ben csak 3000 athéni tudta teljesíteni a hopliták cenzusát.
8. A 3000 = 100 × 30.

Megjegyzéseink:

1. A 3000 kevesebb, mint a théramenési 5000.⁶⁸ Nem minden oligarcha volt elégedett ezzel az önkényesen kiválasztott számmal. Théramenés nem tartotta valószínűnek, hogy „pont ennyi kiváló és erényes polgár van, ezeken kívül nem lehetnek derék emberek, sem ezek között nem akadhatnak hitványak.”⁶⁹ A négyszázak és az ötezrek politikai rendszere Kr. e. 411–410-ben egyértelműen bizonyította, hogy ötezer hoplita uralma Athénban nem jelent szükségszerűen oligarchiát.⁷⁰ Egy olyan állam, amelyben a polgárok egy- vagy kétharmada részt vesz a politikai vezetésben, nem tekinthető oligarchiának.⁷¹ Az „ötezrek” uralkodásuk alatt legalább kilencezren voltak,⁷² ugyanis nagyjából ennyi volt azoknak a polgároknak a száma, akik Kr. e. 411-ben hoplitaként szolgáltak.⁷³ A har-

⁶¹ AP 36, 2.

⁶² Xen., Hell. 2, 3, 19.

⁶³ Brock 1989, 163.

⁶⁴ Brock: uo. Krentz 1982, 65.

⁶⁵ Brock 1989, 219–262.

⁶⁶ Brock: uo. Vö. Whitehead 1982/83, 105–130; Krentz 1982, 65; Hannestad 1950, 222.

⁶⁷ Brock: uo.

⁶⁸ Brock: uo.

⁶⁹ AP 36, 2; Xen., Hell. 2, 3, 19; Krentz 1982, 65.

⁷⁰ R. Brock: Athenian Oligarchs: The Numbers Game. JHS 109 (1989) 163.

⁷¹ Ps. Herodes Atticus, ΠΕΡΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ 30: „Ha ugyan joggal nevezhetjük azokat oligarchiának az itteni viszonyokkal összehasonlítva. Hol van ugyanis arrafelé egy még oly kis város is, amelyben a polgárok (legalább) egyharmada nem részesül hatalomban?”

⁷² Lásd lent.

⁷³ Lys. 20, 13. Vö. F. Hurni: Comment les Cinq-Mille furent-ils sélectionnés en 411? Mus. Helv. 48 (1991) 226.

minc zsarnok (különösen Thérámenés) eleinte egy vagyoni cenzuson alapuló *hoplita-politeia* programját hirdette meg,⁷⁴ amelyben azok lehettek polgárok, akiknek elegendő vagyonuk volt ahhoz, hogy megvásárolják a hopliták nehézfegyverzetét, valójában azonban (különösen Kritias és Chariklés) nem akarták, hogy az összes hoplita részesüljön a polgárjogból. A polgárok számának tehát kisebbnek kellett lennie, mint Kr. e. 411-ben, de nem annyira, hogy az oligarchia túl gyengévé váljon.⁷⁵ A négy százak annak idején azt hangsúlyozták, hogy „a háborúk és a külföldi ügyek miatt sosem volt rá eset, hogy mégoly fontos ügy tárgyalásán is 5000 athéni jelent volna meg”.⁷⁶ A háromezrek létszámának azonban a demokrácia idején kifejtett politikai aktivitáshoz nyilvánvalóan semmi köze sem volt. A harmincak nem a demokrácia legaktívabb polgárait, hanem az oligarchia leghűségesebb támogatóit akarták polgárjogban részesíteni. Ha azonban a legfontosabb szempont valóban az lett volna, hogy a háromezrek kevesebben legyenek, mint az ötezrek, a harmincak kiválaszthattak volna négyezer polgárt is rendszerük támogató-sára.

2. Azt, hogy az oligarchák támogatói nagyjából háromezren voltak, forrásaink alapján nem tudjuk bizonyítani. Az azonban bizonyos, hogy legalább ezer hívük volt, mivel a harmincak ezer jelölt előre összeállított listájából választották ki az ötszáz tanács tagjait és a többi tisztségviselőt.⁷⁷ A harmincak uralmának első időszakában elképzelhető, hogy az oligarchiát támogató polgárok voltak többségben. Csakhogy ők — Thérámenésszel együtt — arra számítottak, hogy az államot az ötezrek rendszerének mintájára szervezik újjá. Amikor a harmincak a polgárjogot csak háromezer embernek akarták megadni, az athéni polgárokon (és, mint Thérámenés példája mutatja, a háromezrek, sőt a harmincak egyes tagjain is) családottság lett úrrá. Thérámenés és Kritias vitájában még a *bulé* tagjai is inkább Thérámenésnek adtak igazat, mint a radikális oligarchának.⁷⁸ Véleményem szerint kezdettől fogva háromezernél lényegesen kevesebb athéni akarta a polgárjogot mindössze háromezer emberre korlátozni. Feltehetőleg jóval többen szerettek volna 5000 athént polgárjogban részesíteni. Amikor azonban a háromezreket kiválasztották, vagy legalábbis bejelentették, hogy a névsor létezik, még ha nem tették is közzé, az oligarchia támogatóinak száma lecsökkent, és nem valószínű, hogy meghaladta volna a polgárjogban részesített háromezer athéni számát, sőt okunk van feltételezni, hogy Thérámenésen és Sókratésen kívül még jó néhányan voltak, akik passzívan vagy több-kevesebb aktivitást mutatva szembeszegültek a zsarnokokkal.

⁷⁴ Xen., Hell. 2, 3, 48: „Korábban is az volt a véleményem, és ezt most sem változtattam meg, hogy akkor a legjobb az államrend, ha azok vezetik, akik képesek saját lovukkal és saját fegyverzetükkel az állam segítségére sietni.”

⁷⁵ Hurni 1991, 224–226; Brock 1989, 163.

⁷⁶ Thuk. 8, 72, 1 (Muraközy Gy. ford.) Vö. R. Sealey: The Athenian Republic. University Park — London 1987, 158.

⁷⁷ AP 35, 1.

⁷⁸ Xen., Hell. 2, 3, 50: „Amikor Thérámenés e szavakkal bevégezte beszédét, és a tanács soraiból jóindulatú kiáltások hangzottak, Kritias belátta, hogy a tanács szavazás esetén fölmenté Thérámenést, márpedig ő halálra szánta. A harmincakhoz lépett, valamit megbeszélt velük, majd kiment, utasította azokat, akiknél török voltak, hogy álljanak feltűnően a korlátok mellé, hadd lássák őket a tanács tagjai.”

3. A 3000 a 6000 *dikastés* fele. Ennek a magyarázatnak ugyanaz a hibája, mint az előzőknek: nem valószínű, hogy a zsarnokok a demokrácia legaktívabb védelmezőinek köréből akarták toborozni híveiket. A dikastések általában a legszegényebbek, a *thések* közül kerültek ki, akik rászorultak a bíraskodásért járó két obolosapidíjra. Az ő részvételüket a politikai vezetésben Thérámenés sem tartotta helyesnek,⁷⁹ mivel az ilyen emberek „ínségükben egy drachmáért elárulják az államot”.⁸⁰ Bizonyos, hogy a harmincak valamennyien ki akarták rekeszteni a théseket a polgárok közül. Ha a 3000 valóban valamiféle kapcsolatban áll a 6000-rel, akkor inkább arról lehet szó, hogy az oligarchák a demokrácia korának szuverenitását kifejező szám felét tartották ideálisnak, nem pedig a demokrácia támogatóinak 50%-át.

4. Egy Lysias neve alatt fennmaradt szónoklat szerint Kr. e. 411-ben 9000 olyan polgár volt Athénban, aki megfelelt a hopliták vagyoni cenzusának.⁸¹ Az athéni demokrácia idején 6000 ember képviselte az athéni állam szuverenitását (6000 fős népgyűlés, 6000 fős *héliaia*, 6000 szavazat az *ostrakophorián*, 6000-es törvények megléte).⁸² Az úgynevezett hatezres törvények elfogadásához legalább hatezer szavazat kellett (pl. polgárjog adományozása idegeneknek, polgárjogtól való megfosztás és pénzbírság elengedése).⁸³ M. H. Hansen vitatja, hogy az esküdszék, vagyis a *héliaia* valóban 6000 főt számlált volna, mivel szerinte erre a számra mindössze egyetlen adatunk van, Andokidés szónoklata. A szónoknak azonban érdekében állt eltúlozni az apjára leselkedő veszélyt, amikor az Kr. e. 415-ben törvénytelen ségi óvást emelt Speusippos ellen. Győzelmének mértékét az érzékeltette leghatásosabban, hogy ellenfele még kétszáz támogatót sem tudott szerezni magának a hatezer fős testületben.⁸⁴ Bár az athéni esküdszék egyes bizottságainak létszámával és kiválasztási mechanizmusával kapcsolatban számos kérdés nincs még tisztázva, megjegyzem, hogy Aristophánész is tud az esküdszék hatezres létszámáról, neki pedig nem állt érdekében közönsége előtt nagyot tévedni: „Most ebből vonj le az ítélő bírákapidíja fejében hatezerre valót (bíró-jogosult polgár nem több lakik itten)”.⁸⁵ A hatezer fő képviselte az athéni szuverenitást még akkor is, ha a polgárok száma ötszörhatszor ennyi volt. Azért sem építették nagyobbra a Pnyxöt, a népgyűlés helyét, bár lehetséges lett volna, mert a népgyűlésen sosem, vagy csak nagyon ritkán gyűltek össze ennél

⁷⁹ Xen., Hell. 2, 3, 48.

⁸⁰ Thérámenés szavai: Xen., Hell. 2, 3, 48.

⁸¹ (Lys.) 20, 13.

⁸² Az athéni demokrácia bűvös hatezres számáról l. Németh Gy.: Egy demokrácia genealógiája: Athén, Századvég 1991/1, 188 skk. Nélkülözhetetlen M. H. Hansen: The Athenian Heliia from Solon to Aristotle. Cl. & Med. 33 (1982) 9–47 és: The Athenian Ecclesia. II (København 1989) 219–262.

⁸³ Hansen 1982, 9–47; Hansen 1989, 219–262; M. H. Hansen: How Many Athenians attended the Ecclesia? Greek, Roman and Byzantine Studies 17, 1976, 115–134; H. A. Thompson: The Pnyx in Models, Hesperia Suppl. 19, 1982, 134–147. Létezett ezenkívül több, ún. hatezres törvény, vagyis olyan törvény, melynek elfogadásához legalább hatezer szavazat kellett: And. 1, 87 és Dem. 24, 59 ún. egy ember ellen irányuló törvény, feltehetőleg az ostrakismos; Dem. 59, 89–90 polgárjog adományozása; Dem. 24, 45–46 polgárjogtól való megfosztás vagy pénzbírság elengedése.

⁸⁴ Andok. 1, 17. Hansen ellenérvei: i. m. (1982) 19–20; 35–36.

⁸⁵ Aristophánész, Darázsok 662 (Arany János fordítása).

többen. A Dionysos-színházba mindenesetre jóval többen fértek be. Ha tehát a népgyűlésen és az esküdtbírósgon megjelenő 6000 polgár jelentette a demokrácia támaszát, úgy kapjuk meg a nem demokratikus hoplitések számát, ha a kilencezer hoplitésből levonjuk a hatezer dikastést: $9000 - 6000 = 3000$. Ez az okoskodás azonban meglehetősen félrevezető, ugyanis a dikastések között nagy számban ültek thések, akik nem szolgálhattak hoplitaként. Ezért azoknak a szegényebb hoplitáknak a száma, akik rendszeresen részt vettek az esküdtbírósgok munkájában, sohasem érhetette el a hatezret. Ha tehát a harmincak csak azoknak a hoplitáknak a nevét törölték volna a polgárlistáról, akik a demokratikus esküdtbírósgok munkájában különös aktivitással vettek részt, nem 3000, hanem 4–5000 polgárnak kellett volna meghagyniuk a polgárjogát. A thések azonban természetesen akkor sem őrizhették meg a harmincak idején a polgárjogukat, ha sohasem fordultak meg az esküdtbírósgokon.

5. A 3000 megfelel a spártai *homoiosok* létszámának. A háromezreket bármilyen módon összehasonlítni a spártai *homoioi* létszámával igen aggályos vállalkozás, Krentz és Whitehead ugyanis egyetlen olyan adatot sem tud felmutatni, amelyből kiderül, hogy hányan voltak Kr. e. 404-ben a teljes jogú spártai polgárok. Nézetem szerint kevesebben, mint háromezren, ugyanis a Kinadón összeesküvésről szóló xenophóni beszámoló határozottan azt sugallja, hogy Kr. e. 397-ben már csak elvétve lehetett Spárta piacterén egy-egy homoiossal találkozni.⁸⁶ Ne feledjük, hogy Xenophón, amikor az összeesküvés lezajlott, Lakedaimónban élt, így információi meglehetősen pontosak lehettek. Spárta egyik leg súlyosabb problémája éppen az *oliganthrópia* volt, vagyis az, hogy túl kevés volt a spártai polgár.⁸⁷ A spártaiak azonban már csak jogos önvédelemből sem kötötték polgáraik létszámát idegenek orrára, még akkor sem, ha erről legalább ők maguk pontos adatokkal rendelkeztek. A háromezrek és a homoiosok jogállását össze lehet ugyan hasonlítni, de akkor csak azt az általános megállapítást kapjuk, hogy mi jellemezte egy görög *polis* polgárának jogkörét. A spártai homoios jogkörének speciális voltát azonban két másik lakedaimóni kategória, a *perioikosok* és *helóták* megléte definiálja pontosan. Helótát azonban még Whitehead és Krentz sem fedez föl Athénban. Márpedig a spártai polgár jellegzetessége éppen a munkatiltalom, amely a helóták megléte nélkül elképzelhetetlen. Ami a háromezren fölül maradt athéniai vidékre űzését illeti, ebben egy egyszeri erőszakos gesztust láthatunk, amely egyrészt pontosan meghatározza, hogy kik tartoznak a háromezrek körébe, és kik nem, másrészt anyagi megfontolásból végrehajtott elkobzások sorát, harmadrészt a bűnrészesség tudatának kialakítását a háromezrekben. A közösen elkövetett bűn a rendszer legjobb alapköve, gondolták a harmincak, és ezt az elvüket minden szinten megvalósították. Egymás között azzal, hogy valamennyiüknek személyesen meg kellett ölni egy-egy metoikost.⁸⁸ A 3000 polgár között pedig azzal, hogy bűnrészessé tették őket a gyilkosságokban: az erre a célra kijelölt polgároknak kellett a halálba

⁸⁶ Xen., Hell. 3, 3, 4–11.

⁸⁷ Aristot., Pol. 1970 a.

⁸⁸ Xen., Hell. 2, 3, 21.

hurcolniuk az elítélteket.⁸⁹ Aki egy ilyen akcióban részt vett, az soha többé nem mondhatta, hogy nem tudott róla, mi folyik Athénban. A harmincak el is érték a céljukat: a háromezrek, és különösen a körükben lévő lovagok, jobban rettegetek a felszabadításukra siető phyléi demokratáktól, mint a tömeggyilkos zsarnokoktól.⁹⁰ „A lovasok az Ódeionban aludtak, lovakat és pajzsokat is víve magukkal, bizalmatlanságukban alkonyattól pajzsosan tartottak őrzőjáratot a falakon, hajnaltájt pedig lóháton, mert mindig attól rettegetek, hogy a peiraieusiak rájuk törnek.”⁹¹

A harmincak tudatos Spárta-utánzása, mint rendszer, a fentiek alapján bizonyíthatatlan. A harmincak törvényhozása ugyanis általában konkrét kihívásokra (pl. Sókratés bírálata, a phyléiek támadása) adott válaszokból állt, nem pedig egy előre eltervezett koncepció megvalósításából. Jó példa erre az eleusisiak elűzése, ill. kivégzése. Erre nem azért került sor, mert a harmincak elhatározták, hogy létrehozzák az athéni homioiosokat és perioikosokat, hanem azért, mert a phyléiek támadása miatt meg akartak teremteni egy olyan visszavonulási területet, amely esetleges vereségük után is lehetőséget ad biztonságos megtelepedésükre.

A harmincak törvényhozása, bár *syngrapheus*nak választották meg őket, elsősorban saját hatalmuk megőrzésére irányult; nélkülözött mindenféle vezérlő elvet és kiforrott koncepciót. Törvényeik legnagyobb része *ad hoc* reakció volt a testületüket ért külső kihívásokra. Elképzelhető ugyan, hogy egy-két rendelkezésüket feliratos formában is közzétették (igaz, hogy pl. a bölcselkedés tanításának tilalmát személyesen közölték Sókratésszal), e feliratokat azonban nem találták meg. Valószínűbb az, hogy a rendeleteket személyesen vagy küldötteik útján közölték az érintettekkel, pl. amikor az Agorára összehívták a háromezreket,⁹² vagy amikor az eleusisiakat megtizedelték,⁹³ és a listára fölvetett polgárokat összehívták az Ódeionba.⁹⁴ Határozataiknak nagyobbik része amúgy is olyan természetű volt, hogy azokat nem volt tanácsos előre közölni az érintettekkel. A harminc *syngrapheus* joggal szolgált rá ismertebb nevére, a harminc *tyrannosra*: törvényhozó és átalakító munkát alig végeztek, gyilkosságaik következtében azonban több mint 1500 ember veszítette életét.⁹⁵

6. A 3000 = 30000:10, vagyis az athéni polgárok létszámának tizedrésze.⁹⁶ Ebben az esetben kérdéses, honnan tudjuk, hogy hányan voltak Kr. e. 404-ben az athéni polgárok? Az athéniak többnyire maguk sem tudták bizonyosan, hogy hányan is vannak.⁹⁷ Az athéni

⁸⁹ Vö. Sókratés és Melétos feladatát, hogy hurcolják el a salamisi Leónt, Plat., Apol. 32 C; And. 1, 94.

⁹⁰ AP 38, 3.

⁹¹ Xen., Hell. 2, 4, 24.

⁹² Xen., Hell. 2, 3, 20.

⁹³ Xen., Hell. 2, 4, 8.

⁹⁴ Xen., Hell. 2, 4, 9. A periklési Ódeionba valóban befértek mind a háromezren, vö. *J. Travlos: Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen*. 1971, 387.

⁹⁵ Aischin. 3, 235; (Arist.) AP 35, 4; Isok. 7, 67; 20, 11; ezernégyszáz áldozatról beszél Diog. Laert. 7,5; 1300-ról Seneca (*De tranq. animi* 5, 1); Schol. Aischin. 1, 39 (Lysiasra hivatkozva) 2500-ra teszi az áldozatok számát.

⁹⁶ Brock 1989, 163.

⁹⁷ M. H. Hansen: *Demography and Democracy*. Herning 1986, 65.

polgárok létszámát a különböző becslések 21000 és 31000 között adják meg.⁹⁸ P. J. Rhodes az alábbi adatokat tartja valószínűnek:

Év (Kr. e.)	18. évnél idősebb athéni polgárok		
	Hopliták	Thések	Együtt
480	16650	22200	38850
431	27750	19980	47730
425	18315	13875	32190
400	12210	12210	24420

Bár véleményem szerint a hopliták száma Kr. e. 411-ben nem haladta meg a 9000-et, Rhodes Kr. e. 425 és 400 között jóval nagyobb létszámot tart valószínűnek, a polgárok Kr. e. 404-ben mégis kevesebben lehettek 30000-nél.⁹⁹ A 30000-et tehát nem reális számnak, hanem inkább szimbolikus értékű becslésnek kell tekinteni, mint ahogy ezt Arisztophanés is tette Kr. e. 392-ben.¹⁰⁰ A háromezrek tehát legfeljebb szimbolikus egytizedét alkothatták a szintén szimbolikus elképzelt 30000 polgárnak. Ha azonban valóban csak efféle szimbólumról volt szó, vajon miért áldozta életét Thérámenés az ellene folytatott harcért?

7. Az a feltevés, hogy Kr. e. 404-ben mindössze 3000 athéni hoplita volt, nyilvánvalóan nem állja meg a helyét, mivel Kr. e. 411-ben még legalább 9000 volt az athéniak száma, akik a nehézfégyverzetű gyalogosok vagyoni cenzusának megfeleltek, és Kr. e. 394-ben, a nemea-pataki csatában nem kevesebb, mint 6000 athéni hoplita és 600 lovas vett részt.¹⁰¹ Ezenkívül azt is tudjuk, hogy a harmincak számos polgártól elvették hoplitafegyverzetét és felhordatták az Akropolisra.¹⁰² Ők voltak ugyanis azok a polgárok, akik kívül maradtak a háromezreken, noha rendelkeztek a hopliták fegyverzetével. Elképzelhető azonban egy másik magyarázat is. Kr. e. 403-ban Phormisios javaslatot tett, hogy az athéni polgárjogot korlátozzák azokra, akik földbirtokkal rendelkeznek. Ha a javaslatot

⁹⁸ Kr. e. 323-ban Athénban az aktív polgárjogot a legalább 2000 drachma tulajdonnal rendelkező 9000 polgárra korlátozták. Vitattott, hogy hányat zártak ki a polgárjogból, vagyis hányan voltak a *thések*: Diodóros szerint (18, 18, 4) 22000-en, Plutarchos szerint (Phók. 28, 7) azonban csupán 12000-en. *Ruschenbusch* a kisebb, *Hansen* a nagyobb számot tartja valószínűnek: az előbbi 21000 (9000+12000), Hansen pedig 31000 (9000+22000) athéni polgárral számol a Kr. e. 4. sz. végén, vö. *P. J. Rhodes* *Ephebi, Buleutae and the Population of Athens*, ZPE 38 (1980) 191–201.

⁹⁹ *B. Strauss*: *Athens after the Peloponnesian War. Class, Faction and Policy 403–386 BC*. London — Sidney 1986, 81 még tovább megy: Kr. e. 431-ben 22000, 394-ben 9250 hoplitával, 415-ben 15000 thésszel, 394-ben azonban csak 5–7000 thésszel számol! Így Kr. e. 394-ben Athén polgárainak száma nem haladta volna meg a 14000–16250 embert. *M. H. Hansen* ezzel szemben Kr. e. 403-ban 25000 athéni polgárt tart valószínűnek: *Demography and Democracy* (Herning 1986) 68.

¹⁰⁰ *Aristoph.*, *Ekkh.* 1133; *Vö.* Hérod. 5, 97, 2; *Plat.*, *Axioch.* 369 A; *Symp.* 175 E. Menandros a 30000-et egy polis normális lélekszámának tekinti (*Epitrep.* 1088).

¹⁰¹ *Xen.*, *Hell.* 4, 2, 17; *E. Ruschenbusch*: *Zum letzten Mal: Die Bürgerzahl Athens im 4. Jh. v. Chr.*, ZPE 54 (1984) 261.

¹⁰² *Xen.*, *Hell.* 2, 3, 20.

elfogadták volna, ötezer embert rekesztettek volna ki a polgárjogból, írja Lysias.¹⁰³ Ha Kr. e. 411-ben nagyjából 9000 hoplita volt Athénban, és feltételezzük, hogy Kr. e. 404-ben nem kevesebb, mint 8000, a hopliták létszámából levonva kb. ötezer földbirtokkal nem rendelkező, de legalább a második vagyoni osztályba tartozó polgárt, éppen 3000-et kapunk. A 3000 kiválasztásának alapja — az oligarchákkal való rokonszenv mellett — az lehetett, hogy a polgárok rendelkeztek-e földbirtokkal.

8. Ha a théramenési 5000 úgy alakult ki, hogy az 500-as tanácsot megszorozta a 10 phylével, akkor a $3000 = 30 \times 100$, vagyis a zsarnokok létszámának százszorosa. Egy zsarnok ebben az esetben 100 polgárt képvisel a testületben. Ez matematikailag kétségtelenül igaz. De vajon valóban e matematikai evidencia szolgált a zsarnokok uralmának alapjául?

Nem könnyű választ kapni a kérdésre, hogy miért voltak a háromezrek háromezren. Korántsem valószínű ugyanis, hogy a nehézfegyverzetet birtoklók (*ta hopla parechomenoi*) pont ennyien lettek volna. Ez volt egyébként Théramenés véleménye is.¹⁰⁴ R. Brock szerint nagyjából mindegy, hogy egy oligarchia milyen számmal definiálja magát, a lényeg ugyanis az, hogy sokan kimaradjanak a polgárjogból.¹⁰⁵ Mindez természetesen csak játék a számokkal.¹⁰⁶

A harminc zsarnok mindenesetre éppúgy megőrizte formálisan az athéni intézményrendszert, mint korábban Peisistratosék.¹⁰⁷ A bulét és a hivatalnokokat például megválasztották (ez volt testületük egyik alapvető megbízatása),¹⁰⁸ különben pedig önkényesen kormányozták az államot. Azt azonban, hogy a népgyűlést össze akarták volna hívni, valószínűtlennek tartjuk. Ennek ellenére mind P. Krentz, mind a régészeti szakirodalom jelentős része elfogadja azt az álláspontot, hogy a harmincak nem rombolták le, csak átépítették a Pnyxöt, az athéni népgyűlés helyét.¹⁰⁹ Az elmélet két adaton alapul. Az egyik az ásatási leletekből adódik: a Pnyxöt valamikor a Kr. e. 5. század végén alaposan átépítették, megfordították a szószerk és a közönség elhelyezését, ami jelentős munkálatokat igényelt. A Pnyx eredetileg egy domb oldalának lejtőjén helyezkedett el, a lejtőn ültek a gyűlés résztvevői, a lejtő tövében pedig, háttal az Akropolisnak és az Agorának állt a szónok. Az átépítés után a szónok állt arccal az Agora felé, s a közönség az Agorának háttal helyezkedett el. Ehhez azonban a domb oldalát magasabbra kellett feltölteni, mint ahol az új szószerk állt. Mindez hatalmas földmunkát igényelt. Mi köze volt ehhez a harminc zsarnoknak? Erre Plutarchos Themistoklés-életrajzában találjuk meg a magyarázatot: „Később a Pnyxön lévő és a tengerre néző szószerket a harminc zsarnok a szárazföld belseje felé fordította, mert úgy vélték, hogy a démos uralmának alapja a tengeri hatalom,

¹⁰³ Lys. 34; ΥΠΟΘΕΣΙΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ.

¹⁰⁴ Xen., Hell. 2, 3, 18–19.

¹⁰⁵ R. Brock: Athenian Oligarchs: The Numbers Game. JHS 109 (1989) 163.

¹⁰⁶ Brock (1989) uo.

¹⁰⁷ Kritias maga definiálja uralmukat *tyrannisként*: Xen., Hell. 2, 3, 16.

¹⁰⁸ AP 35, 1.

¹⁰⁹ Krentz 1982, 62–63; The Pnyx in 404/3 B. C. AJA 88 (1984) 230–231; G. R. Stanton—P. J. Bicknell: Voting in Tribal Groups in the Athenian Assembly. GRBS 28 (1987) 82.

és az oligarchák uralmát könnyebben lehet elfogadtatni a földművelőkkel.¹¹⁰ Az ásatások során megállapították, hogy a Pnyxnek nagyjából hatezer férőhelye volt.¹¹¹ A harmincak a polgárok létszámát 3000 főre korlátozták. Mire kellett volna nekik egy 6000 főt befogadó új népgyűlési, tanácskozási hely? Mikor lett volna idejük a hatalmas munkálatok elvégzésére? A háromezrek amúgy összesen háromszor gyűltek össze, kétszer a harmincak idején, egyszer pedig azok leváltása céljából, ebből kétszer az Agorán, egyszer az Ódeionban, és egyszer sem a Pnyxön.¹¹² Ezek, és még további érvek indították R. A. Moysert arra, hogy kétségbe vonja Plutarchos adatának hitelességét. P. Krentz csekély meggyőző erővel utasítja vissza érveit.¹¹³ A főtebbiek alapján mi mégis inkább G. E. Pesely véleményét osztjuk: a Pnyx a demokrácia szimbóluma volt, ezért a harmincak inkább elpusztították, semminthogy újjáépítették volna.¹¹⁴ Ez egyben azt is magyarázza, miért az agorán kellett összegyűlnie a háromezreknek a Pnyx helyett. Az újjáépítés munkája pedig a restaurált demokráciára maradt.

A háromezrek

A harmincak 300 korbácsost jelöltek ki kísérőjükül és testőrségükül.¹¹⁵ Nem tudjuk, hogy e korbácsosok rabszolgák (P. Krentz, B. Jordan) vagy szabad polgárok voltak (Y. Garland, P. J. Rhodes). Ha azonban Thukydides tanúságát elfogadjuk, a korbácsosokat inkább szabad polgároknak kell tekintenünk. Thukydides ugyanis a kerkyrai események leírásakor így ír: „A kerkyraiak egy nagy épületbe zárták az átvett foglyokat, majd később húszas csoportokban egymáshoz kötözve elvezették őket, közben nehézfegyverzetű katonák kettős sorfala között kellett áthaladniuk, akik, ha felfedezték köztük valamelyik személyes ellenségüket, két oldalról ütelgelni és szúrkalni kezdték. Mellettük *korbácsos emberek* haladtak, sietésre hajszolva az elmaradókat.”¹¹⁶ Rhodes hozzáfűzi ehhez, hogy ők voltak azok a segítők, akik — ez alkalommal törökkel felfegyverkezve — halálba kísérték Thérámenést.¹¹⁷ Rhodes világosan látja, hogy valami nincs rendben a 300 korbácsos, *tria milia ... satellitum*, a *hypéretai* és a *stratiótai* kifejezésekkel. Diodórosnál a *hypéretai* inkább a tizenegyek kísérőinek tűnnek.¹¹⁸ Xenophón is így fogalmaz: „A harmincak hírnöke ekkor parancsot adott a tizenegyeknek, hogy fogják el Thérámenést. Azok beléptek, velük *segédek* (σὺν τοῖς ὑπηρέταις). Satyros vezette őket...”¹¹⁹ Ugyanezeket a

¹¹⁰ Plut., Them. 19.

¹¹¹ K. Kourouniotes—H. A. Thompson: The Pnyx in Athens. *Hesperia* 1 (1932) 128–136; Thompson 1982, 133–147; M. H. Hansen: How many Athenians attended the Ecclesia. *GRBS* 17 (1976) 115–134.

¹¹² Xen., Hell. 2, 3, 20; AP 38, 1; Xen., Hell. 2, 4, 9.

¹¹³ R. A. Moyses: The Thirty and the Pnyx. *AJA* 85 (1981) 31–37.

¹¹⁴ Pesely 1983, 592.

¹¹⁵ AP 35, 1; Krentz 1982, 59.

¹¹⁶ Thuk. 4, 47 (Muraközy Gy. fordítása).

¹¹⁷ Rhodes 1981, 439.

¹¹⁸ Diod. Sic. 14, 5, 1.

¹¹⁹ Xen., Hell. 2, 3, 54.

törrel felfegyverkezett ifjakat nevezi Diodóros *stratiótainak* (katonák). Ha azonban G. R. Bugh elmélete helyes, a kérdésnek van egy másik lehetséges megoldása is.¹²⁰ Szerinte a törrel felfegyverkezett ifjak, vagy legalábbis egy részük azonos azokkal az ifjú lovagokkal, akiket Xenophón a harmincak leghűségesebb támogatóinak nevez.¹²¹ Az eleusisiak lemészárlását is a lovagok hajtották végre.¹²² Ők lehetnek azok a katonák (*stratiótai*) is, akik a tizenegyekkel együtt segédkeztek a harmincoknak. Nemcsak korbács lehetett a kezükben, hanem alkalmanként tör vagy dárda is. E háromszázak voltak a harmincak testőrei. Nem lehet ugyanis véletlen, hogy a harmincak bukása után az athéniak nem kevesebb, mint 300 lovagot küldtek Ázsiába, amikor a spártai Thibrón segítséget kért tőlük.¹²³ Xenophón fogalmazásából arra is következtethetünk, hogy a zsarnokok idején több mint háromszázan szolgáltak lovasként, de a különálló elitet alkotó lovastestőrök száma mindössze háromszáz volt.

A spártai királyoknak volt egy 300 ifjúból (*koroi*) álló testőrsége, akiket lovagoknak (*hippeis*) is neveznek.¹²⁴ Elképzelhető, hogy ez a testőrség szolgált modellül a haraminc zsarnoknak, amikor létrehozta háromszáz fős lovastestőrségét. E feltevés ellen azonban több érv is szól.

1. A spártai testőrség úgy épült föl, hogy kiválasztottak három *hippagretést*, akik mindegyike egy százfős egységet vezényelt. Ennek tagjait maga a *hippagretés* választotta ki eli csapatára számára. E szerkezetnek Athénban nem volt semmi nyoma, vagyis a spártai és athéni háromszáz fős testőrség strukturálisan különbözött egymástól.¹²⁵ Nem tudni pontosan, mikor hozták létre a spártai *koroi* testületét, mindenesetre feltűnő, hogy a thyreai csatában (Kr. e. 550 k.) a spártaiak éppúgy egy 300 fős elit csapattal vettek részt, mint a thermopylai ütközetben (Kr. e. 480).¹²⁶

2. A 300 fős testőrség gyökerei az athéni hagyományban is megtalálhatók. Peisistratosnak is volt egy testőrsége (*οἱ κορυνηφόροι*), amely Plutarchos szerint¹²⁷ 50, Polyainos és egy Platón-scholion szerint azonban 300 főből állt.¹²⁸

3. Ennél is fontosabb azonban az Isagorastól felállított 300 fős tanács szerepe. E tanács létéről két forrás is tudósít, az athéni állam és Hérodotos. „Mikor erre Kleisthenés titkon eltávozott, Kleomenés kevesedmagával megérkezett és hétszáz athéni családot küldött számkivetésbe. Miután ezt végrehajtotta, a tanácsot is megpróbálta felosztatni és Isagorast háromszáz barátjával az állam urává tenni.”¹²⁹ „Kleomenés tehát azt követelte üzenetében, hogy Kleisthenés és az »átkozottak« hagyják el a várost. Kleisthenés erre önként eltávozott, Kleomenés pedig egy kis sereg élén hamarosan bevonult Athénba, s

¹²⁰ G. R. Bugh: *The Horsemen of Athens*. Princeton–New Jersey 1988, 121–122.

¹²¹ W. Nippel: *Mischverfassungstheorie*. Stuttgart 1980, 95.

¹²² Xen., *Hell.* 2, 4, 8.

¹²³ Xen., *Hell.* 3, 1, 4.

¹²⁴ Xen., *Hell.* 3, 3, 9; Lac., *Pol.* 4, 3; Brock 1989, 163.

¹²⁵ Xenophon; *Hellenika*, ed. G. Strasburger (München 1970) 709.

¹²⁶ Thyreáról Hér. 1, 82; Paus. 2, 20, 7; 38, 5, Thermopylairól pedig Hér. 7, 224. számol be.

¹²⁷ Plut., *Sol.* 30, 3.

¹²⁸ Polyain. 1, 21, 3; Schol. Plat., *Rep.* 8, 566 B; Rhodes 1981, 200.

¹²⁹ Ath. *Pol.* 20. (Ritoók Zs. fordítása.)

megérkezvén számúzta azt a mintegy hétszáz »átkozott« családot, akiket Isagoras megjelölt. Majd fel akarta oszlatni a tanácsot, és az ügyek intézését Isagoras háromszáz hívére bízni, a tanács azonban ellenállt és megtagadta az engedelmességet.¹³⁰ A források tehát egyértelműen tanúsítják e 300 fős tanács létezését, a szakirodalom azonban nem jutott egyetértésre abban, hogy Isagoras és a spártai Kleomenés miért éppen ezt a számot választotta. F. Jacoby¹³¹ szerint a háromszáz szám megszokott az arisztokráciákban. Ennek alátámasztásául azonban csak egyetlen forrásra hivatkozik. Diogenés Laertios szerint Pythagoras közel 300 tanítványára támaszkodó igazi arisztokráciát hozott létre Krotonban.¹³² James H. Oliver úgy véli, hogy a 30 athéni *genos* tíz-tíz képviselője alkotja a 300 fős tanácsot.¹³³ Ez azért aggályos elképzelés, mert az a forrás, amelyre Oliver hivatkozik (a Lexikon Patmiakon p. 152 Sakkel.), az athéniakat négy phylére, 12 phratriára és 360 *genos*-ra osztja, vagyis phratriánként 30 *genos*-ra. Ebből a beosztásból a 300 fős tanács nem vezethető le. P. J. Bicknell cáfolja Jacoby és Oliver hipotézisét, és úgy véli, Isagoras államsínye röviddel Kleisthenés reformja után következett be, így a 300 fős tanács a kleisthenési 30 trittys tíz-tíz képviselőjéből állt.¹³⁴ Bicknell ezért Kr. e. 506/5-re datálta Isagoras államsínyét, de javaslata nem talált támogatókra.¹³⁵ Raphael Sealey és az ő nyomán P. J. Rhodes a 300 főt a volt archónok tanácsának, az Areiospagosnak a tagjaival azonosítja, hiszen ők csekély kivétellel a Peisistratidák alatt viselték hivatalukat, tehát nem áll tőlük távol az állam oligarchikus vagy tyrannikus vezetése.¹³⁶ Akár spártai mintát követett Isagoras, és ebben Kleomenés hathatós segítségével is számolhatott, akár athéni hagyományokat elevenített fel, akár pedig Kleisthenés reformját fejlesztette tovább oligarchikus irányba, a 300 főből álló oligarchikus tanács léte éppoly történelmi ténynek tűnik, mint Peisistratos testőrsége. Ebben az esetben tehát az athéni oligarchikus és tyrannikus hagyomány követése legalább akkora, ha nem nagyobb szerepet játszott a harminc zsarnok döntésében, mint a spártai szokások esetleges utánzása.¹³⁷

A lovagok a harminc zsarnok és a tízek időszakában

A lovagok és a harmincak viszonya nem volt egyértelműen felhőtlen, ugyanis a zsarnokok uralma idején az ötszáz mérősök (*pentakosiomedimnoi*) és a lovagok (*hippeis*) osztályának számos képviselőjét meghurcolták és kivégezték.¹³⁸ Néhányuknak sikerült

¹³⁰ Hér. 5, 72. (Muraközy Gy. fordítása.)

¹³¹ F. Jacoby: *Atthis*. Oxford 1949, 367, 81. jegyzet.

¹³² Diog. Laert. 8, 3. Megjegyezném, hogy ugyanezt az adatot találjuk Iamblichos, *De vita Pythagorica* 254-ben, azzal a megszorítással, hogy Iamblichos azt írja: „Több, mint háromszázan voltak.”

¹³³ J. H. Oliver: *From Gennetai to Curiales*. *Hesperia* 49 (1980) 30–56.

¹³⁴ P. J. Bicknell: *The Year of Alkmeon*. *L'Antiquité Classique* 54 (1985) 81–87.

¹³⁵ Bicknell 1985, 85.

¹³⁶ R. Sealey: *Essays in Greek Politics*. New York 1967, 35–6, 35. jegyzet = *Historia* 9 (1960) 160, 35. jegyzet; P. J. Rhodes: *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*. Oxford 1993, 246.

¹³⁷ Az athéni oligarchák Kr. e. 411-ben Thasoson (Thuk. 8, 64, 2–4) és Samoson is (Thuk. 8, 73, 2; 6) egy 300 fős tanács által vezetett oligarchiát segítettek hatalomra, vö. H. C. Avery: *The Three Hundred at Thasos* 411 B. C. *CPh* 74 (1979) 234–242.

¹³⁸ Xen., *Hell.* 2, 3, 48. A halálos áldozatok: AP 35,4; Xen., *Hell.* 2, 3, 38–40.

külföldre menekülnie. Belőlük verbuválódott a későbbiekben az oligarchák ellen támadó Thrasybulos lovassága. De sok lovag Athénban maradt és az oligarchák támogatója lett. A harmincaknak volt lovasságuk, amelyet gyakran bevetettek a Phylébe menekült demokráta elleni harcban. A harcias ifjak a támadások során kitűntek merészségükkel. Ezek az ifjak feltehetőleg lovagok voltak, mivel Xenophón ugyanúgy jellemzi őket, mint Thukydidesz azokat a fiatal lovagokat, akik Kr. e. 411-ben a radikális Aristarchos támogatói voltak.¹³⁹ Xenophón majdnem ugyanezeket a szavakat használja, amikor a harmincaknak a Théramenés-per során a tanács tagjait terrorizáló testőrségéről ír.¹⁴⁰ Amikor a tanácsosok kifejezésre juttatták Théramenés iránti rokonszenvüket, Kritias utasította a törökkel felfegyverkezett ifjakat, hogy lépjenek közelebb a korlátokhoz, mivel így jobban látják őket a tanács tagjai.¹⁴¹ A tanácsstagok elnémultak, mivel látták, hogy a korlátok mögött olyan emberek állnak, akik Satyroshoz, a tizenegyek merész és gátlástalan vezetőjéhez hasonlíthatnak.¹⁴² Diodóros azt írja, hogy Kritias törrel felszerelt emberei „katonák” voltak.¹⁴³ A törrel felfegyverzett ifjak, a tizenegyek és segítők között együttműködés, sőt munkamegosztás volt. A per végén a tizenegyek hurcolták el Théramenést, miközben a törrel felfegyverzett ifjak megfélemlítették a bulét. Szinte ugyanilyen munkamegosztást tapasztalunk Eleusis lakóinak lemészárlásakor. Az eleusisiaknak egy kis kapun kellett keresztül menniük. A harmincak a kapu két oldalán felsorakoztatták a lovagokat, és valahányszor egy eleusisi átment a kapun, a segédek megköztözték. Lysimachos, a hipparchos átadta az eleusisiakat a tizenegyeknek.¹⁴⁴ Xenophón szavai alapján úgy tűnik, hogy a törrel felfegyverkezett fiatalemberek azonosak a fiatal lovagokkal.¹⁴⁵ Lehet, hogy a törrel felfegyverkezett fiatalemberek, vagyis a harmincak testőrei, azonosak voltak az Athéni államban említett 300 fős testőrséggel, a korbácsosokkal. Ez a szám nagyjából megfelelhet a harmincak időszakában is Athénban maradt lovagokénak, és megegyezik a Kr. e. 5. sz. közepén szolgált „arisztokratikus” lovasság nagyságával.¹⁴⁶

Két phylé lovasszakaszai örködték Phylé környékén, s a lovagok két embert veszítettek el Thrasybulos katonáinak támadásakor.¹⁴⁷ A lovagok részt vettek a munychiai csatában is.¹⁴⁸ A harmincak bukása után a lovagok Eleusisba akartak költözni.¹⁴⁹ A két hipparchos együtt uralkodott a tízekkel. A lovagok rémtettei azonban nem szakadtak meg. Ők teljesítették őrszolgálatot a falak mentén, mivel tartották a demokráta támadásától. Lysimachos, a hipparchos elrendelte azoknak az aixónéi polgárok lemészárlását, akik

¹³⁹ Xen., Hell. 2, 4, 2; Thuk. 8, 92.

¹⁴⁰ Xen., Hell. 2, 3, 23: „Végül összehívták a tanácsot, de előbb felszólították azokat az ifjakat, akik feltehetően híveiknek számítottak, hogy rejtseken tört a hónuk alá, úgy jelenjenek meg.” Vö. még Xen., Hell. 2, 3, 50.

¹⁴¹ Xen., Hell. 2, 3, 50.

¹⁴² Xen., Hell. 2, 3, 55. Satyrosról vö. Xen., Hell. 2, 3, 54.

¹⁴³ Diod. Sic. 14, 4, 6.

¹⁴⁴ Xen., Hell. 2, 4, 8.

¹⁴⁵ *Bugh* 1988, 121–122.

¹⁴⁶ *I. G. Spence: The Cavalry of Classical Athens.* Oxford 1994, 9.

¹⁴⁷ Xen., Hell. 2, 4, 4–6.

¹⁴⁸ Xen., Hell. 2, 4, 10.

¹⁴⁹ Xen., Hell. 2, 4, 24.

kimentek földjeikre gyümölcsöt szedni.¹⁵⁰ Az Athéni állam is hasonlóan ábrázolja a tízek időszakának eseményeit: „Így szilárdan kezükben tartották az ügyeket, mert mellettük állott Kallibios is, meg a jelen lévő peloponnésosiak, s ezen felül még néhány lovag. Ezek némelyike szorgalmazta ugyanis a polgárok közül leginkább azt, hogy a Phylében levők vissza ne térjenek”.¹⁵¹ A lovagok nagyon jól tudták, miért nem akartak a demokraták kezébe kerülni.

A tízek nem változtattak Athén vezetésén. Pythodóros maradt az archón és Lysimachos a hipparchos.¹⁵² A megbecsülésnek örvendő és az ellenzékiesség gyanújába keveredett polgárok üldözése és kivégzése folytatódott.¹⁵³ A tízek diktatúrája annyiban volt keményebb, mint a harmincaké, hogy ők már a hoplitákban, vagyis a háromezrek volt tagjaiban sem bíztak meg. Ebben az időben hármass hatalom alakult ki Attikában.¹⁵⁴ 1. A harmincak megmaradt tagjai (Eratosthenés és Pheidón kivételével) és követőik az oligarchia védőbástyájaként építették ki Eleusist. 2. Thrasybulos szabadságharcosai is megválasztották stratégiáikat, vagyis, ha korlátozott formában is, de fenntartották a demokratikus intézményrendszert.¹⁵⁵ 3. A tízek oligarchikus uralma legfőképp a lovagokra támaszkodott.¹⁵⁶ Nemesak a két hipparchos, hanem feltehetőleg a lovasság tíz phylarchosa is hivatalban maradt. E feltevést az támasztja alá, hogy Pausanias, a spártai király Thrasybulos csapatai ellen folytatott harcában három athéni phylé lovasságát is bevetette. Ezeket az egységeket feltehetőleg a phylarchosok vezényelték.¹⁵⁷ Ha ez így volt, felvetődik a kérdés, hogy miért maradtak a lovagok akkor is hűségesek az oligarchiához, amikor a háromezrek jelentős része megbízhatatlanná vált a szemükben? Nyilvánvalóan túl sok bűnt követtek el a harmincak időszakában az athéni polgárok ellen ahhoz, hogy tiszta lelkiismerettel letegyék a fegyvert. Mindez azonban nem magyarázható pusztán a lovagok hagyományos antidemokratikus érzelmeivel. Ha azonban igaz, hogy a lovagok a harmincak idején kivételezett helyzetben voltak és a rendszer politikai elitjét képezték az oligarchia állammodelljében, radikális fellépésük sokkal érthetőbb. A tízek uralma tehát a lovagok uralmát testesítette meg. A lovagoknak lehetőségük nyílt rá, hogy bevezessék az általuk már régóta követelt hoplita-politeiát. Csakhogy törekvésüket gátolta a Thrasybulos követői ellen táplált bizalmatlanságuk. Harcukat túlélésükért folytatták: minden kihívásra nyílt erőszakkal válaszoltak. Az athéniak mindhárom tábora makacsul ellenezte a kompromisszumokat; csak spártai segítséggel voltak képesek viszályukat beszüntetni. Ez az

¹⁵⁰ Xen., Hell. 2, 4, 26.

¹⁵¹ AP 38, 2. (Ritoók Zs. fordítása.)

¹⁵² P. Krentz: The Thirty at Athens. Ithaca—London 1982, 93–4.

¹⁵³ Vö. Démetros kivégzésével: AP 38, 2.

¹⁵⁴ G. A. Lehmann: Die revolutionäre Machtergreifung der »Dreißig« und die staatliche Teilung Attikas (404/3–401/0 v. Chr.). Antike und Universalgeschichte. Festschrift H. E. Stier, Münster 1972, 201–233.

¹⁵⁵ Thrasybulos stratégosára volt Anytos (Lys. 13, 78), Aisimos (Lys. 13, 80–81) és Archinos (Plut., De glor. Ath. 1, 8 Mor. 345 D).

¹⁵⁶ AP 38, 2: „Így szilárdan kezükben tartották az ügyeket, mert mellettük állott Kallibios is, meg a jelen lévő peloponnésosiak, s ezen felül még néhány lovag”. (Ritoók Zs. fordítása.)

¹⁵⁷ Xen., Hell. 2, 4, 31.

értelmezés valószínűtlenné teszi az Athéni állam (28, 3) állítását, hogy a városban maradt athéniak megdöntötték a tízek uralmát, hogy egy kompromisszumkész, új tízes bizottságnak adják át a hatalmat: „Mikor pedig azok, akik a Peiraieust és Munychiát hatalmukban tartották, diadalmaskodtak a harcban, mivel az egész nép átpártolt hozzájuk, letették az először választott tízet, másik tízet választottak, azokat, akiket a legjobbnak tartottak. Ezek együttes fáradozása és igyekezete eredményeképpen azután végre létrejött a kibékülés, és a demokraták hazatértek.”¹⁵⁸ Az különösen gyanús, hogy Rhinón mind a két tízes testületnek tagja volt. A tízek megkettőzésével az Athéni állam, ill. forrása feltehetőleg azt az ellentmondást akarta feloldani, hogy a tízek a demokrácia legelkeseredettebb ellenségei voltak, mégis megkötötték a békét Thrasybulossal.¹⁵⁹ Erre azonban a spártai csapatok nyomása nélkül soha nem lettek volna hajlandók.

Az athéniak nem zárták ki a lovagokat a kiegyezésből, de továbbra is bizalmatlanok maradtak velük szemben.¹⁶⁰ Boldogan elküldték a 300 lovagot Kis-Ázsiába, abban a reményben, hogy soha nem térnek vissza. A békekötés után Athénban maradt lovagok megtarthatták politikai jogait, de ha be akartak tölteni valamilyen hivatalt, különösen alapos alkalmassági vizsgálatra számíthattak, mint ahogy ez Mantitheos esetében is történt.¹⁶¹

A számok bővületében

Ha a 300 fiatal lovag valóban a zsarnokok testőrségéül szegődött, és mint lovagok, Athén vezető rétegéhez tartoztak, a harminc zsarnok és a harmincak által kijelölt 3000 polgár közötti átmeneti réteget képeztek.¹⁶² Így egy mesterségesen kialakított hierarchiával állunk szemben, amely harminc vezetőből, háromszáz lovagból és háromezer polgárból áll:

30 vezető
300 lovagból álló elit
3000 nehézfegyverzetű polgár, akiket a harmincak jelöltek ki

¹⁵⁸ Ritoók Zs. fordítása.

¹⁵⁹ P. J. Rhodes másik, de az én értelmezésemmel összeegyeztethető interpretációt javasolt. A demokrácia Kr. e. 403-ban történt helyreállítása után egy húszfős ideiglenes tanács kezébe került a hatalom, amelynek tagjai közül tíz a városból, tíz pedig Thrasybulos táborából került ki, vö. Andok. I, 81. L. A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia. Oxford 1981, 459–460; M. Chambers: Aristoteles, Staat der Athener. Berlin 1990, 314.

¹⁶⁰ T. C. Loening: The Reconciliation Agreement of 403/2 B. C. in Athens. Hermes Einzelschriften 53 (Stuttgart 1987) 111–113. A restaurált demokrácia ellenségesen állt szemben a lovagokkal, vö. Lys. 26, 10.

¹⁶¹ Lys. 16.

¹⁶² A háromszázak nem voltak tagjai a háromezreknek. Ezt Xenophón, a háromszáz lovag egyike, többször is hangsúlyozza, amikor úgy fogalmaz, hogy a harmincak összehívták a háromezreket és a lovagokat (Xen., Hell. 2, 4, 9; vö. 2, 4, 2; 2, 4, 10). Az, hogy a lovagok nem voltak tagjai a háromezreknek, nem azt jelenti, hogy nem volt polgárjoguk, hanem azt, hogy másfajta, magasabbrendű („egyenlőbb”) polgárjoggal rendelkeztek.

A struktúra tehát $30-10 \times 30-100 \times 30$ főből állt. Ennek a modellnek semmi köze nem volt Athén társadalmi valóságához, de két olyan gyökere volt, amely a rendszer kialakításában fontos szerepet játszott: a) az oligarchikus rendszerek numerikus korlátai, b) a szofisták és a Sókratés-kör gondolkodóinak utópisztikus állammodelljei.

a) A görögök régóta ismerték a polgárjog numerikus korlátozását az oligarchikus és arisztokratikus államokban. 1000 polgár volt (legalábbis elméletben) az opusi lokrisiaknál, Lokroi Epizephyrioiban, Krotónban, Rhégionban, Lokrisban, Akragasban, Kolophonban és Kymaiban. Hérakleia Pontikában, Syrakusaiban és Massaliában egy 600 fős tanács, Epidaurosban pedig 180 polgár alkotta az oligarchiát.¹⁶³ Athén átlagon felüli nagysága indokolta, hogy a szokásos ezer fő helyett az oligarchák miért korlátozták 3000, ill. 5000 főre a polgárok számát.¹⁶⁴

b) Sókratés körében sokat vitatkoztak az ideális államformáról. Sókratés tanítványai közül nemcsak Platón, hanem Xenophón és Kritias is foglalkozott a kérdéssel. Ez különösen igaz akkor, ha Kritiasnak valóban volt valami köze az Atlantis-mítoszhoz, amelyet Platón szerint éppen ő mesélt el Sókratésnak.¹⁶⁵ Nem tudjuk, hogy maga Sókratés miként nyilatkozott valójában erről a kérdéstről, de az bizonyos, hogy a Kr. e. 5. század második felének Athénjában érezhető volt az államutópiák iránti felfokozott érdeklődés.¹⁶⁶ Nem kívánunk e helyen hosszabban foglalkozni Hérodotos államformavitájával (3, 80–84) vagy Aristophanés komikus utópiájával, a Madarakkal, ezért csak a gondolatmenetünk számára leglényegesebb problémát, egy államforma számokkal történő definícióját vázoljuk fel: Platón többször említette, hogy egy ideális polisnak pontosan 1000 polgára van.¹⁶⁷ A Törvényekben azonban úgy fogalmaz, hogy a legideálisabb polis 5040 polgárból áll, mert 5040 egyenlő $1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 \times 6 \times 7$ -tel, vagyis szinte tetszőlegesen lehet különböző létszámú csoportokra osztani az éppen esedékes feladatoknak megfelelően.¹⁶⁸ Érdemes szó szerint idézni a Törvényeket, hogy láthassuk, hogyan alakult ki a Sókratés-körben egy ilyen gondolat: „A polgárok száma akkor lesz megfelelő nagyságú, ha az ország területéhez és a szomszéd államokhoz alkalmazkodik. A területhez annyiban, hogy az képes legyen ennyi polgárt józan életmód mellett élelemmel ellátni — többre nincs is szükség —, ami pedig a szomszédokat illati, a polgárok számának akkorának kell lennie, hogy egyrészt képesek legyenek védekezni a szomszédok esetleges jogtalan túlkapásai ellen,

¹⁶³ L. Whibley: *Greek Oligarchies, their Character and Organisation*. Cambridge 1896 (Roma 1968), 134–136.

¹⁶⁴ Brock 1989, 162.

¹⁶⁵ Vö. P. Vidal-Naquet: *Athen und Atlantis. Struktur und Bedeutung eines platonischen Mythos*, *Der Schwarze Jäger* (aus dem Französischen von A. Wittenburg) Frankfurt—New York 1989, 216–232 (a *Revue des études grecques* 77 [1964] 420–444 oldalán megjelent szöveg átdolgozott változata).

¹⁶⁶ R. Günther—R. Müller: *Sozialutopien der Antike*. Leipzig 1987, 45–67.

¹⁶⁷ *Politicus* 292 E; Rep. 423 A.

¹⁶⁸ Plat. 737 E. (Szabó M. fordítása.) Vö. ezzel szemben Aristot. *Pol.* 1265 a., ehhez G. R. Morrow: *Aristotle's Comments on Plato's Laws. Aristotle and Plato in the Mid-fourth Century*, (Göteborg 1950) 145–162; L. Bertelli: *Historia e methodos. Analisi critica e topica politica nel secondo libro della »Politica« di Aristotele. Historica Politica Philosophica. Il Pensiero Antico, Studi e testi* 3 (1977) 42–52. Érdekes, hogy az 5040-es szám nagyjából a négyszázak idején bevezetett ötezres polgárlétszámmal esik egybe.

másrészt jogtalanul megtámadott szomszédaiknak segítségére siethessenek. Mindezt pontosan akkor állapíthatjuk meg mind elvben, mint a gyakorlatban, ha a szóban forgó terület és szomszédait szemügyre vettük. Most csak vázlatos képet akarunk adni róla, hogy ezt befejezve, végre áttérhessünk a törvényhozásra. Legyen a polgárok száma ötezer-negyven, hogy egy alkalmas számot válasszunk; ezek részesüljenek a földben és védelmezzék meg osztályrészüket. A föld ugyanennyi részre osztassék fel, és ugyanennyi házhelyet osszunk ki, úgyhogy a polgárok és telkek száma megfeleljen egymásnak. Először ezt az egész számot (az ötezer-negyvenet) osszuk két részre, majd háromra; hiszen négyel és ötten is, és így tovább sorban egész tízig valamennyi számmal osztható. Annyit pedig minden törvényhozónak kell a számokhoz értenie, hogy melyik és milyen szám a legalkalmasabb az államok számára. Kimondhatjuk, hogy az, amelyiknek a legtöbb osztója van; különösen ha ezek sorban egymás után következő számok. Nem minden szám rendelkezik az osztók nagy változatosságával. Az ötezer-negyvennek azonban egy híján hatvan osztója van, s közülük az első tíz folytonos sorban következik egymásra egytől tízig: s így igen alkalmas mind a hadi beosztások, mind a békében előforduló viszonyok, adó-kivetések és felosztások számára”.

Egy másik számnak, a tízezernek is hosszú története van. A milétosi Hippodamos ideális államát tízezer polgárral akarta benépesíteni. A polgárok egyharmada kézműves, egyharmada paraszt, egyharmada pedig katona lett volna.¹⁶⁹ Hipodamos elméletét nyilvánvalóan jól ismerték Athénban, hiszen Kr. e. 478-ban a milétosi építész tervei alapján építették át Peiraieust.¹⁷⁰ A xenophóni Kyrupaideia és a kritias és xenophóni Lakedaimoniön politeia szintén államutópia, bár más típusú.¹⁷¹ Xenophón elismeri, hogy az általa ábrázolt spártai szokásokat napjaiban senki sem tartja meg, mivel a spártaiak nem engedelmeskednek Lykurgos törvényeinek.¹⁷² Xenophón tehát bevallottan idealizált Spártát ábrázolt. Kritias is minden spártai szokást dicsért, még a spártai lábbelit és az ivócsészét is. Spártát példaképül állította Athén elé, de az ő Spártájának a valódi államhoz nem sok köze volt.

A harminc zsarnok, és különösen Kritias jól ismerte és idealizálta az arisztokratikus-oligarchikus hagyományokat, amelyek közé a spártai is tartozott. Kritias, a zsarnok Aristotelés, Charmidés, a tízek egyike, Rhinón, valamint egyes források szerint Thérámenés is Sókratés körébe tartozott és valamennyien megismerkedtek a szofisták tanaival is. Nem csoda, ha Platónon kívül Xenophón és Kritias is megpróbálta felvázolni az ideális állam modelljét. Kritias modellje — a spártai és thesszaliai államról szóló előtanulmányok és talán az Atlantisról szóló utópia után — feltehetőleg a 3000 + 300 + 30 fős oligarchia

¹⁶⁹ Hippodamos — Aristotelés szerint — 10 000 főre tette az ideális polis polgárainak létszámát; Arist., Pol. 1267 b. Vö. *H. Schaefer: ΠΟΛΙΣ ΜΥΡΙΑΝΔΡΟΣ*. Historia 10 (1961) 292–317; újabban: *Demokratie und Architektur. Der hippodamische Städtebau und die Entstehung der Demokratie. Wohnen in der klassischen Polis II*, Hrsg. von W. Schuller et al. München 1989.

¹⁷⁰ Vö. *R. Garland: The Piraeus from the Fifth to the First Century B. C.* Ithaca—New York 1987, 26 skk.

¹⁷¹ E kérdésről vö. *Németh Gy.: Az aranykortól Utópiáig*. *Café Babel* 15–16 (1995) 105–119.

¹⁷² Xen., Lak. pol. 14.

volt. A modellben nem is volt semmi hiba. A problémák akkor kezdődtek, amikor a zsarnokok, ha csak részlegesen is, megpróbálták átültetni az elméletet a gyakorlatba.

A zsarnokok a háromezres, háromezres és harmincas számot alapvetően szimbolikus okoknál fogva választották. Ezzel az athéni tyrannis (Peisistratos 300 testőre) és oligarchia (Isagoras 300 fős tanácsa, a négyszázak 30 syngrapheusa) hagyományát követték, nem pedig a demokráciáét, amelynek az intézményei közül ennek ellenére a gyakorlatban többet megtartottak, pl. az ötszázak tanácsát. A 30–300–3000 polgár modellje látszólag a spártai mintát is követhette volna (30 fős gerusia — 300 testőr¹⁷³ — kb. 3000 [?] *homoioi*)¹⁷⁴, de nem tekinthetünk el attól, hogy a spártai és athéni intézményeknek mind struktúrája, mind pedig funkciója különbözött egymástól. A 3000 azonban nagyjából megegyezett az Attikában földbirtokkal rendelkező hopliták számával. Mindennek fényében megállapíthatjuk, hogy a harmincak keresve sem találhattak ideálisabb számokat oligarchiájukhoz, mint a harmincat, a háromezres és a háromezret. A tökéletlen athéni valóság nem felelt meg a zsarnokok elvárásainak, ezért létrehozták a matematikailag tökéletesebb, bár a maga tökéletességében kivitelezhetetlen modellt. Ebben csatlakoztak koruk utópikus államelméleteihez. Matematikai állammodelljük is utópia volt a maga módján, a *zsarnokok utópiája*.

¹⁷³ A spártai *hippeis*, vagyis a testőrség tagjai nehézfegyverzetű gyalogosként szolgáltak: Hérod. 1, 67; 8, 124; Thuk. 5, 72, 4; Xen., Lac. Pol. 4; Strab. 10, 4, 18, 482 C. Kr. e. 424 után a spártaiaknak is volt lovascsapatuk, vö. *Bugh* 1988, 26.

¹⁷⁴ „Obwohl die Wahl der Tyrannen dem Lysander abgegeben haben, als eine politische Schmeichelei betrachtet werden.” *Helikon* 29/30 (1989/90) 367.

SZABÓ MIKLÓS

KELTA KARD A DUNÁBÓL

A fegyver Visegrádnál a Duna medrének kotrása során, mintegy 7 m-es mélységből jött napvilágra. A helyi Mátyás király Múzeum 1974-ben vásárlás útján szerezte meg. (Lelt. száma 74.10.1.)

A darab egy ideig a budapesti Nemzeti Múzeumban, majd a székesfehérvári István király Múzeumban volt; utóbbi ideiglenes tartózkodási helyén vizsgáltuk meg először, 1983-ban, F. Petres Éva és A. Rapin (Compiègne) társaságában. Beható analízisről azonban akkor nem lehetett szó, tekintettel arra, hogy a hüvelyében lévő fegyver felületét a nedves környezetből előkerült leletekhez hasonlóan megkövesedett lerakódás és korrózió borította. Némelyik jobban kivehető részlet, mint például a koptató díszítése arra utalt, hogy a visegrádi fegyver a magyar múzeumokban őrzött összes La Tène-kardnál korábbi. A darab végül visszakerült a Mátyás király Múzeumba, ahol 1994-ben sikerült újra a nyomára bukkannunk.¹ Időközben a kardot megtisztították, a beavatkozásnak azonban nincs dokumentációja. A koptató mindenestre szétesett, a penge vége pedig letörött. Emiatt jelenleg csupán a fegyver rajzos rekonstrukciója készülhetett el (2. ábra).² Nyilvánvalóan szükség volna a kiemelkedő jelentőségű darab teljes restaurálására. Ha a koptató plasztikus díszítéséből indulunk ki, amely, bármennyire hihetetlennek is tűnik, vasból és nem bronzból van, elvben azt sem zárhatjuk ki, hogy a hüvely felületének gondos letisztítása vésett ornamentikát hozhat napvilágra.

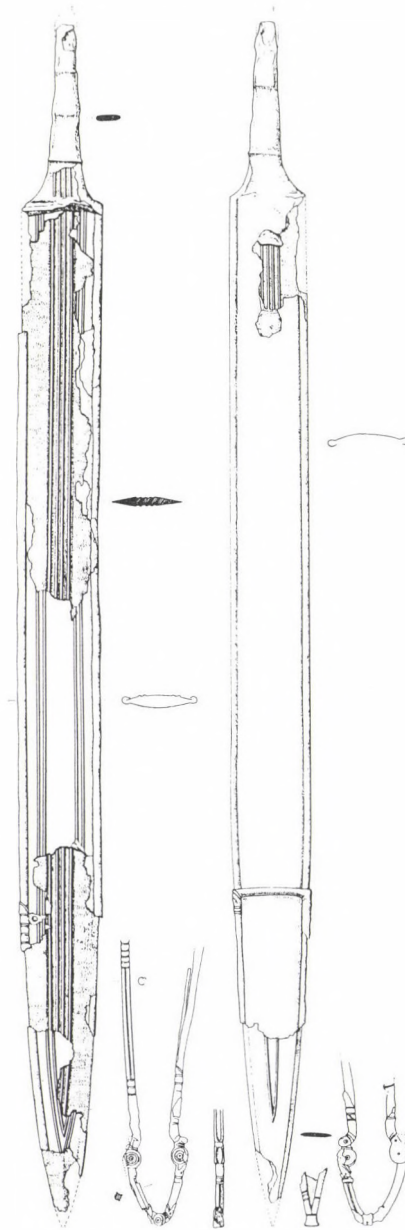
A következőkben először néhány technológiai sajátosságról lesz szó, amely alapvetően fontos a keltezés és a készítőműhely lokalizálása szempontjából.³ A kard (1–2. ábra)⁴ a penge formája alapján, amely a koptató „bejáratának” megfelelő magasságától fokozatosan keskenyedik a hegyig, vágásra és szúrásra egyaránt alkalmas volt. A famarolat felerősítésére szolgáló túske meglehetősen széles és lapos. Ez a típus különbözik a

¹ Köszönet illeti Szőke Mátyást, a múzeum igazgatóját, aki a publikálást is lehetővé tette. Ugyancsak segítségünkre volt Kemenczei Tibor, a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályának vezetője.

² A rajzot (1–2. ábra) A. Rapin és a szerző vázlatai alapján Nagy Katalin készítette.

³ A technikai vizsgálatot A. Rapin végezte; vö. A. Rapin—M. Szabó: L'épée de Visegrád: une arme de prestige laténienne trouvée dans le Danube près de Budapest. Festschrift A. Haffner (sajtó alatt).

⁴ Két végén hiányos. Jelenlegi hossza: 76 cm; ebből a markolatrés: 11,8 cm, a penge: 64,2 cm. Szélessége (a penge kb. 2/3-n): 4,5 cm.

1. ábra. Vaskard és hüvely. Visegrád, a Dunából. Visegrád, Mátyás király Múzeum

2. ábra. A visegrádi fegyver részleges rekonstrukciója

nyugati keltáknál szokásos masszív, négyzetes átmetszetű formától. (Vö. a 4. ábra a–c rajzaival.)⁵ Jó párhuzamai vannak viszont Ausztriából és Csehországból.⁶ A penge különleges strukturájának megismerését a hüvely hiányos volta tette lehetővé: felületén a kézműves különböző méretű homorú vésőkkel barázdákat alakított ki. A legelső a szimmetria-tengelynek felel meg, vagyis a hagyományos középborda helyét foglalja el olyan módon, hogy a markolattüskéről indul ki. Ettől jobbra és balra egy-egy szélesebb, majd pedig egy-egy, a középsővel azonos méretű kannelúra húzódik a hegy felé, amely fölött kettesével összetalálkoznak. A tökéletesen kivitelezett munka a penge mindkét oldalán ismétlődik.

Ez a struktúra a korai La Tène-periódusban egyáltalán nem mondható gyakorinak. Ugyanakkor azonban nagyon ritkán maradnak meg jó állapotban a vaskardok, sőt sírleletek esetében a korrózió általában szinte „összeforrasztja” a hüvelyt és a pengét, vagyis a felület vagy igen rossz állapotú, vagy — legalábbis egyelőre — nem tanulmányozható. A visegrádi kard párhuzamaként egy Bussy-le-Château-ból (Champagne) való fegyvert említhetünk, amely azonban restaurálásra szorulna ahhoz, hogy három axiális barázdáját biztosan értelmezni tudjuk.⁷ Nem kétséges, hogy a korai La Tène-kardok klasszikus típusát az erősen kiemelkedő középborda jellemzi, amely a kovácsmunka természetének szinte automatikusan megfelel: a penge szimmetriatengelye mentén „felhalmozott” anyag a szilárdságot fokozza, ami főképpen a szűrőfunkció esetében lényeges.⁸

Ezzel szemben az anyag eltávolításával kialakított kannelúrák az előbbtől eltérő kézműveshagyományra, még hozzá a bronzművességre utalnak. A késő bronzkori kardok pengéjén hasonló barázdák, kannelúrák sora figyelhető meg, mely a fegyver tartósságát szolgálta.⁹ Az eljárás előfordul kora vaskori törökön, melyek pengéje már vasból volt.¹⁰ Egyáltalán nem lehetetlen, hogy a hagyomány olyan La Tène-műhelyekben öröklődött tovább, ahol párhuzamosan foglalkoztak bronzsal és vassal. Bizonyos megfigyelések arra utalnak, hogy a kérdéses technika a korai La Tène-periódus után sem merült feledésbe. Ha a formát tekintve nem is, de az elvet illetően ezzel azonosnak tekinthető az az eljárás, amely a La Tène B2-periódusra, azaz a Kr. e. III. sz. elejére keltezhető kardok némelyikén azonosítható. Ennek lényege az, hogy a kardpenge középbordáját reszeléssel, azaz a

⁵ A. Haffner: Die frühlatènezeitlichen Fürstengräber von Hochscheid in Hunsrück. Trierer Zeitschrift 55 (1992) 82–5.

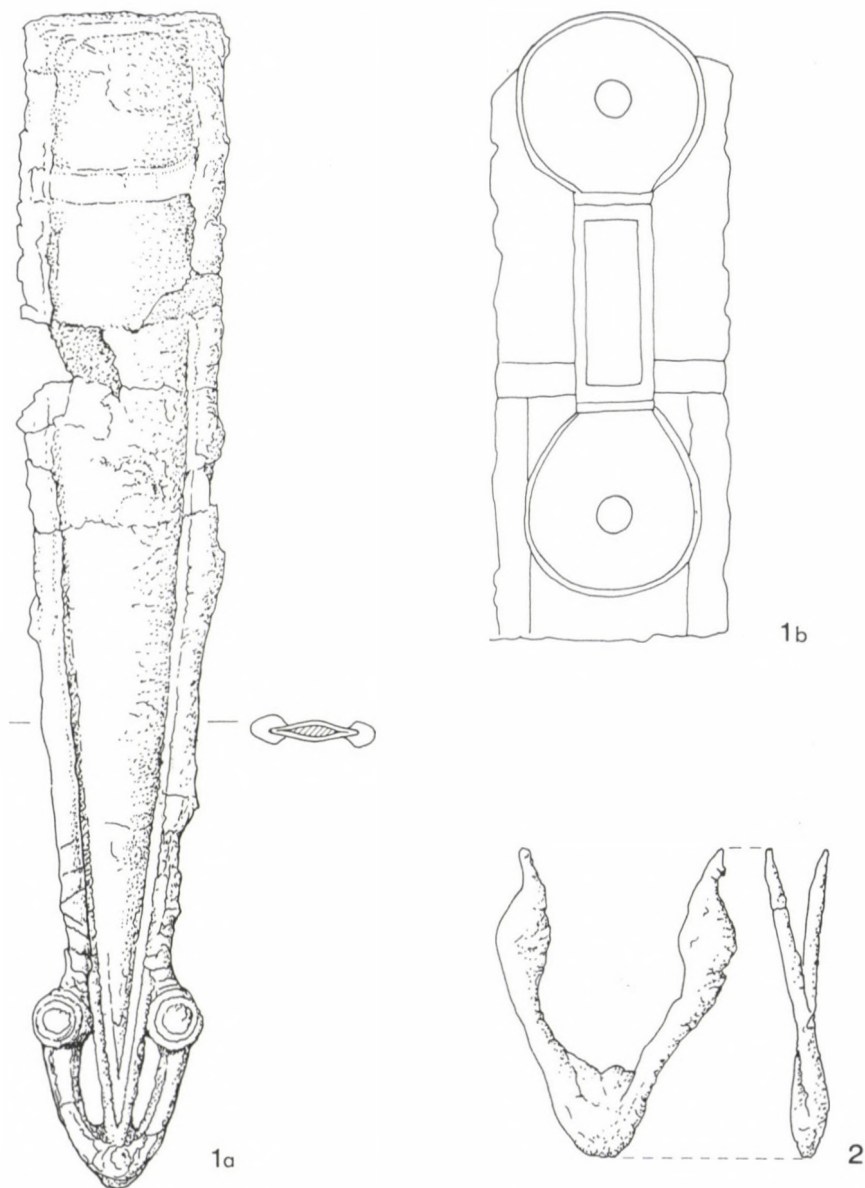
⁶ Hallstatt (Ausztria): W. Dehn: Ein keltisches Hauptlingsgrab aus Hallstatt. Krieger und Salzherren. Hallstattkultur im Ostalpenraum. Mainz 1970, 72–4, 78–81. t.; vö. P. Jacobsthal: Early Celtic Art. Oxford 1969, 96. sz., 59. t. — Bránov (Csehország): P. Sankot: Das La Tène-A Schildgrab von Bránov. Archeologické rozhledy 46 (1994) 437, 3/2a kép.

⁷ St. Germain-en-Laye, Musée des Antiquités Nationales 20266. L. N. Ginoux: Les fourreaux ornés de France du Ve au IIe siècle avant J-C. Etudes celtiques 30 (1994) 59–60, 6. sz., 1/2 t. — Hasonló kivitelű, közöletlen darabot említett szóban G. Kaenel (Lausanne) a svájci La Tène-lelőhelyről.

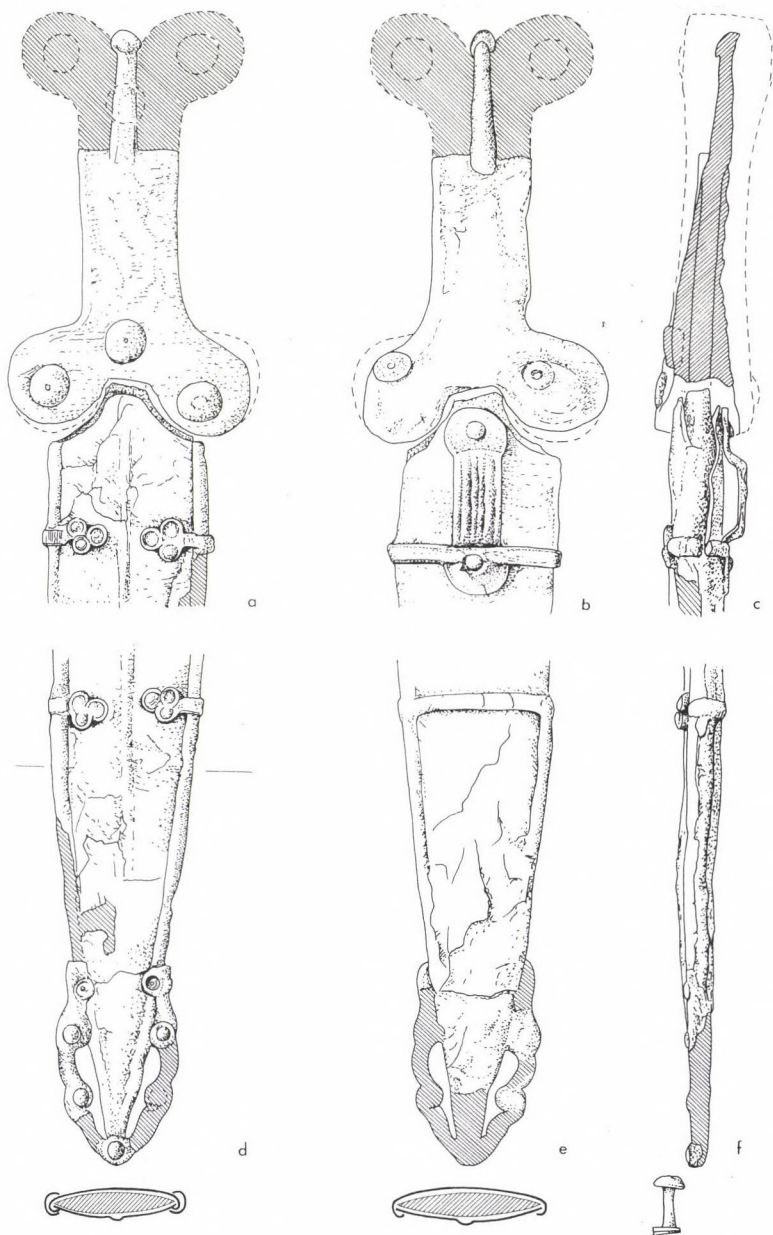
⁸ Vö. En Champagne celtique. Les Tricasses et la nécropole de Saint-Benoît-sur-Seine (Aube). Troyes 1989, 20–1, 3. kép: a Szajnából (Troyes közelében) előkerült kard.

⁹ Vö. K. Kristiansen: Krieger und Häuptlinge in der Bronzezeit Dänemarks. Jahrb. des Römisch-Germ. Zentralmus. Mainz 31 (1984) 187 skk.

¹⁰ L. pl. S. Sievers: Die mitteleuropäische Hallstattdolche. München 1982, 21–2, 54. sz., 9. t.; 26–7, 83. sz., 13. t.

3. ábra. 1. a–b A bránovi kard maradványai
(P. Sankot után; 1. 6. jegyzet)
2. Kardkoptató a kufferni 1. sírból
(S. Nebehay után; 1. 25. jegyzet)

4. ábra. Kard részletei. Hochscheid 4. tumulus
(A. Haffner után, 1. 5. jegyzet)

szimmetriatengely két oldalán az anyag eltávolításával alakították ki.¹¹ Ugyanez a technika használatban volt a középső La Tène-korban, sőt a késő La Tène-periódus idején is. A kelta függetlenség utolsó szakaszából külön figyelmet érdemel az Alleray-i kard (Bourgogne), melynek hüvelye a bronzművesség remekműve, míg a vas kardpengén a „visegrádi formula”, azaz a finom kannelurázat jelenik meg.¹²

A kardhüvely (1–2. ábra)¹³ keltezését illetően a század eleje óta két kritérium került előtérbe: a felső rész, a „bejárat”, továbbá az alsó rész, a koptató kiképzése. A nagyon korai La Tène-hüvelyeknél az előbbi konvex, az utóbbi pedig „lóhere alakú”.¹⁴ A kardtok felső konvex záródása a Kr. e. V. században általánosan elterjedtnek, ha nem is kizárólagosnak mondható. Már ekkor létezett ugyanis az ún. „harang alakú” szkéma, amely a IV. századtól azután fokozatosan kiszorította az előbbit.¹⁵

A második kritérium a korai kelta művészet egyik klasszikus díszítő témájára, a háromszög alakban elrendezett három körre vezethető vissza. A gyakran szimbólumnak tekintett motívum mindenestre igen széles körben elterjedt a kerámia- és az ékszművesség dokumentumai alapján.¹⁶ Ugyanakkor a kardok esetében a minta technológiai funkciót kapott, azaz a koptató felerősítésére szolgált. Ennek a mechanikus elemnek a változása, ha úgy tetszik fejlődése, morfo-kronológiai következtetések levonására nyújt lehetőséget.¹⁷ A tok hátlapján lévő függesztő általában nem hordoz pontos tipo-morfológiai információkat. A visegrádi kardon ez az elem nem maradt ugyan meg, de a felerősítésére utaló nyomok alapján két kerek rögzítőtagra és viszonylag hosszú kengyelre (kb. 4,5–5 cm) lehet következtetni. Ez a forma, a párhuzamok alapján, a La Tène A kései szakaszát (vö. a 3. ábra 1b és a 4. ábra rajzával¹⁸) jellemezte. A kardhüvely elő- és hátlapja összeszerelésének módjából ugyancsak érdekes információk adódnak. A visegrádi kardon megfigyelhető eljárás, miszerint a hátlap két hosszanti peremének behajlításával illesztik és rögzítik az előlapot, végeredményben kivételesnek mondható a vaskardtokok körében a La Tène A és B periódus idején. (Vö. a 4. ábra d, e rajzaival.)¹⁹ Ezzel szemben minden olyan esetben ezt alkalmazták, amikor az előlap bronzból volt. Jó példa erre a hallstatti kard (6. j.), de további analógiák is bőven akadnak.²⁰

¹¹ L. pl. az akai kardot: M. Szabó—É. F. Petres: *Decorated Weapons of the La Tène Iron Age in the Carpathian Basin*. (Inventaria Praehistorica Hungarica V.) Budapest 1992, 85, 1. sz., 1. t.; Pişcolt: A. Rapin—M. Szabó—D. Vitali: *Monte Bibele, Litér, Rezi, Pişcolt. Contributions à l'origine du Style des épées hongroises*. *Communications Archaeologicae Hungariae* 1993, 42–3, 16. b kép.

¹² Vö. L. Bonnamour (szerk.): *Du silex à la poudre. 4000 ans de l'armement en Val de Saône*. Montagnac 1990, 79–80, 82–3. sz. 68. kép; 81–3, 87. sz. 70. kép.

¹³ A rekonstruált hosszúság: 67 cm; ebből a koptató: 22,7 cm. Maximális szélesség: 4,8 cm.

¹⁴ Vö. U. Osterhaus: *Zu verzierten Frühlatène Waffen*. *Marburger Beiträge zur Archäologie der Kelten*. (Festschrift für W. Dehn.) Bonn 1969, 136 skk.

¹⁵ I. M. De Navarro: *The Finds from the Site of La Tène I: Scabbards and the Swords found in them*. Oxford 1972, 23.

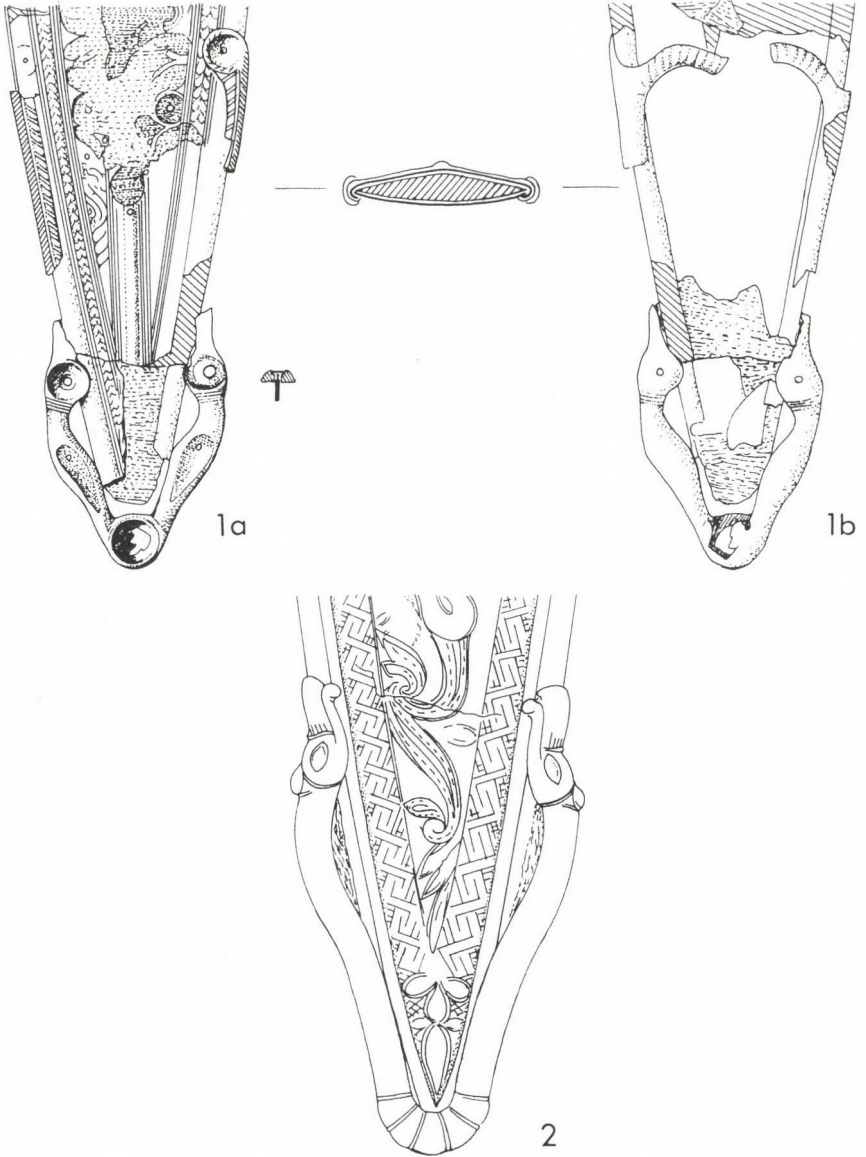
¹⁶ Vö. B. Raftery: *La Tène in Ireland. Problems of Origin and Chronology*. Marburg 1984, 102–4.

¹⁷ I. M. De Navarro: i. m. 31; vö. A. Rapin: *L'art celtique en Gaule*. *Collections des musées de Province*. Párizs 1983, 70–1, 5–7. t. (Ezentúl: A. C. G.)

¹⁸ Vö. A. Haffner: i. m. 82–5, 44, 1. kép és 2. t.; P. Sankot: i. m. 437, 3, 2b kép, 444.

¹⁹ Vö. A. Haffner: i. m.

²⁰ Pl. Méroux: A. C. G. 56, 46. sz.; Vert-la-Gravelle: P. Jacobsthal: i. m. 175, 90. sz., 56. t.

5. ábra. 1. a–b Kardhüvely koptatórésze. Weiskirchen 1. tumulus
 (A. Haffner után; 1. 5. jegyzet)
 2. Kard koptatója. Hallstatt 994. sír
 (W. Dehn után, 1. 6. jegyzet)

A visegrádi fegyver szempontjából megkülönböztetett jelentőséggel bír egy új lelet, a Dijon melletti Longvic-ben feltárt sírból származó, hasonló technikával készült vaskard. A mellékletek közé tartozó fibula a Kr. e. V. század végének, illetőleg a IV. század első évtizedeinek jellegzetes típusa.²¹ A legtöbb technológiai, stilisztikai és kronológiai információ a kardkoptatóról olvasható le. A típus maga, különös tekintettel a három korong alakú díszítményre, jól illeszkedik a La Tène A hagyományába, ugyanakkor plasztikus díszítése kivételes, szinte egyedülálló. A „lóhere-motívumot” összekötő íveket alkotó kitért szájú szörnyeknek igazán pontos párhuzama jelenleg nincs.²² „Szellemi” előfutárként a hallstatti kardhüvely bronz koptatója értelmezhető (5. ábra 2. rajz), ugyanakkor a visegrádi kard szinte korszakos jelentőséggel bír a vasból kivitelezett thériomorf ornamentika miatt.

Az előbbiektől eltérően a Hunsrück-Eifel-kultúra kardleleteire a koptató ornithomorf díszítése a jellemző (vö. az 5. ábra 1. és a 4. ábra d, e rajzával).²³ Nagy kár, hogy az ettől keletebbre eső kelta lakta területekről származó fegyverek, mint például a bránovi (3. ábra 1. a rajz)²⁴ vagy a kufferni kard (3. ábra 2. rajz)²⁵ idevágó díszítése a korrózió miatt pillanatnyilag nem értelmezhető. Mindenesetre az analógiák alapján így is kirajzolódik a nyugati és keleti, pontosabban közép-európai műhelyhagyomány különbözősége.

Az előbbiekhöz további technológiai megfigyelések kapcsolódnak, amelyek főként időrendi szempontból lényegesek. A La Tène A korai időszakában a koptatót felül zárt gyűrűvel rögzítették, amelyet rákalapáltak a tok két szegélyén kialakított bemélyedésre.²⁶ A visegrádi műhelyében ez a gyűrű átalakult. Hátral, keresztpántként, integrált része lett a koptatónak, elől pedig két koronggá redukálódott, melyeket az összeszereléskor rögzítettek a peremen. Ez a szisztéma végeredményben megelőlegezi azt a megoldást, amelyet a La Tène B folyamán szinte kizárólagosan alkalmaztak. Két hochscheidi kard (vö. 4. ábra d, e rajz) is mutatja, hogy a Kr. e. V. században miképpen jelentkezett ez az új koncepció.²⁷ Hasonlóképpen fontos technológiai változás ment végbe a koptató alsó végén. A „lóhere-motívum” három korongja korábban a tokhoz való felerősítésre szolgáló három szögcset foglalta magába.²⁸ A visegrádi hüvelyen a legelső kőalakú elem valójában egy, a kardhegy számára kialakított mélyedést takar, míg a két oldalsóba csúsztató sínt vágta be, amely az összeszerelést könnyítette meg. Az eredeti funkció megváltozása a IV. században az alsó korong eltűnéséhez vezetett, s ettől kezdve a koptató folyamatos ívben végződött. Vagyis a visegrádi kardhüvely átmeneti periódus alkotása, amikor a korábbi

²¹ P. Barral—G. Depierre: La nécropole celtique des Quétinières à Longvic (Côte-d'Or). *Revue Arch. de l'Est et du Centre-Est* 44 (1993) 378, 16. kép és 396–7.

²² Vö. a zoomorf fibulák némelyikével: G. Mansfeld: Les fibules à tête d'oiseau. *Archaeologia Mosellana* 2 (1993) 309 skk.

²³ Weiskirchen: *A. Haffner*: i. m. 98, 54. kép; Hochscheid: uo. 52. skk., 26. kép, 1. t.

²⁴ P. Sankot: i. m. 437, 3, 1 kép.

²⁵ S. Nebehay: Latènegräber in Niederösterreich. *Marburg* 1993, 17, 5. sz., 7,5. t.

²⁶ T. Lejars: Gournay III: Les fourreaux d'épée. *Párizs* 1994, 18–9.

²⁷ *A. Haffner*: i. m. 58, 26. kép; 85, 44, 1 kép.

²⁸ Jól látható ez a weiskircheni 2. tumulus kardhüvelyének koptatóján: *A. Haffner*: Die westliche Hunsrück-Eifel-Kultur. (Römisch-germ. Forschungen 36.) *Berlin* 1976, 15, 2. t.

szkéma átalakult, és egy új technológiai szabvány jelentkezett, amely azután a La Tène B periódusban vált általánossá.

Mindezek után azzal összegezhethetjük a megfigyeléseket, hogy a visegrádi kard az V. század 2. felében Közép-Európa kelta műhelyeiben készített díszfegyverek leszármazási vonalába tartozik. Egyúttal jelenleg ez a típus legkeletebbi előfordulása. Ugyanakkor a darabon számos átmeneti vonás jelentkezik. Ezek részint a bronzművesség hagyományaira vezethetők vissza,²⁹ részint olyan technológiai újítások, amelyek a La Tène-fegyverzet átalakulását tükrözik a La Tène A és La Tène B periódusok fordulóján. Nem volna azonban helyes a keltezést csupán valamiféle idealizált techno-morfológiai fejlődésre alapozni. Sajnos a Dunántúlról a kérdéses időszakból harcos sírt egyelőre nem ismerünk. A legjobb párhuzam jelenleg a bránovi temetkezés (Csehország) kardja. Ezt a lelet-együttest, pontosabban a prágai Nemzeti Múzeumban fellelhető darabjait, nemrégiben restaurálták, majd pedig publikálták.³⁰ A kronológiai helyzet meghatározásának alapja a bránovi pajzsdudor kvázi azonossága a franzhauseeni (Alsó-Ausztria) 295. sírban feltárt umboval. Az utóbbi a publikáló szerint a La Tène A végére vagy a La Tène B elejére keltezhető.³¹

Ez a definíció természetesen nem könnyíti meg a történeti értelmezést. P. Sankot felfogása szerint a bránovi lelet a csehországi La Tène A legutolsó megnyilvánulásai közé sorolható, amelyek mindenképpen megelőzték az ún. síktemetők megjelenését és elterjedését a térségben a Kr. e. IV. század első negyede során. A cseh kolléga figyelmét azonban valószínűleg elkerülte az a körülmény, hogy a franzhauseeni „pajzssír” egyetlen igazán jól értékelhető időrendi támpontja, az egyik fibula³², az ún. preduxi horizontba sorolható be, amely egyúttal az említett síktemetők legkorábbi temetkezéseivel kapcsolható.³³ Ugyanakkor ezeknek a „kolónusoknak” a fegyverete, akik a La Tène A fejedelmeknek hatalmát megtörték,³⁴ egyelőre nem eléggé jól ismert. Példaképpen idézzük a nestemicei temető 31. sírját, amely egy új szintézisben, tévesen, nem a preduxi horizont, hanem a Kr. e. III. század dokumentumai között szerepel.³⁵ Ráadásul Alsó-Ausztriában a régészeti situáció erősen különbözik a csehországitól: a franzhauseeni temető például a Hallstatt-kor végétől a La Tène B-ig folyamatosan használatban volt.³⁶

Nyugat-Magyarországról nagyon kevés olyan leletet ismerünk, amely a La Tène A és a La Tène B közötti átmeneti időszakba tartozik. Ezek némelyike La Tène-kelta környezetből való, mint például az andráshidai ornithomorf fibula vagy a petőházai

²⁹ Hasonló szimptomák a zoomorf fibulák körében is feltűnnek: *G. Mansfeld*: i. m. 310 skk.

³⁰ *P. Sankot*: i. m. 433 skk.

³¹ *A. Neugebauer*: Die Kelten im Osten Österreichs. St. Pölten-Wien 1992, 87; vö. *P. Sankot*: i. m. 446.

³² *A. Neugebauer*: i. m. 70–1, 25, 4. kép.

³³ *P. Holodňák—J. Waldhauser*: Předuhcovský horizont (fáze LTb1a) v Čechách. Arch. rozhledy 36 (1984) 3–5; *J. Waldhauser*: Keltische Gräberfelder in Böhmen. Bericht der Römisch-Germ. Komm. 68 (1987) 32–8.

³⁴ Vö. *P. Drda—A. Rybová*: Les Celtes de Bohême. Párizs 1995, 85 skk.

³⁵ Uo. 105, 4–9. sz.

³⁶ *A. Neugebauer*: i. m. 48.

vágókés,³⁷ az eredeti kontextus azonban nem rekonstruálható. Mások La Tène-karakterűek ugyan, mint egy lándzsacsúcs Pécs-Jakabhegyről,³⁸ azonban a Kr. e. V-IV. század nem-kelta kulturális milieu-jéből jöttek napvilágra.³⁹ Végül megemlítendő néhány „zárt” sírlelet, mint a felsőrajki,⁴⁰ vagy a ménfőcsanakai 4/b és a 9. számú temetkezés,⁴¹ amelyek archaikus karakterű elemeik miatt alapos vizsgálatot érdemelnének.⁴²

A visegrádi kard a La Tène A és a La Tène B közötti átmeneti periódusba sorolható be. A történeti kontextust tekintve, ekkor zajlottak a Kr. e. IV. század nagy vándorlásainak előkészületei, amelyek a fegyverzet tökéletesítését nyilvánvalóan serkentették. A háborús konfliktusok felgyorsították a műhelyek idevágó tevékenységét, s az újítások sora, amely az itt publikált darabról jórészt leolvasható, közel egy évszázadra meghatározta a kelta kard és hüvely új szabványát. A visegrádi kard leletkörülményei arra utalnak, hogy az a folyóba szándékosan bedobott „áldozati” tárgyak nagy családjába tartozik.⁴³ A gázlók mentén felhalmozódott fegyvereket vagy egyszerűen apotropaiikus rítus kelleiként szokás értelmezni, vagy a folyóban megtestesülő istenségnek szóló áldozatként, amely az átkelés biztonságát volt hivatott elérni.⁴⁴ Ugyanakkor arra is vannak adatok, hogy a törzsi szállásterület határfolyójába a territórium természetfölötti védelmének érdekében hajítottak fegyvereket.⁴⁵ Amennyiben elfogadjuk azt a feltevést, hogy a visegrádi kard a Kr. e. IV. század elején a Közép-Duna-medence ellen irányuló ún. történeti invázió régészeti dokumentumai közé tartozik,⁴⁶ akkor kézenfekvő az az értelmezés, hogy Dunába kerülése az újonnan elfoglalt terület határfolyójának kultikus tiszteletét jelzi.

³⁷ L. Márton: Das Fundinventar der Frühlatènegräber. Dolgozatok (Szeged) 9–10 (1933–34) 130, 9. sz., XXIII 2. t és 140, 3. sz., XXXII 2. t.

³⁸ B. Maráz: Pécs-Jakabhegy. Arch. Ért. 106 (1979) 91–2, 17. 1. kép.

³⁹ Vö. E. Jerem: Südliche Beziehungen einiger hallstattzeitlichen Fundtypen Transdanubiens. Die ältere Eisenzeit in der Wojwodina und ihre Verbindungen mit anderen donauländischen und benachbarten Gebieten. Novi Sad 1981, 208–9, 5. t.

⁴⁰ T. Kovács—É. Petres—M. Szabó (szerk.): Corpus of Celtic Finds in Hungary I.: Transdanubia I. (Budapest 1987), 75–6, 145, IV. t.

⁴¹ Uo. 15–7, I,4. t. és 18–9, 47, VI, 5. b.

⁴² A felsőrajki mellékletekhez: P. Holodňák—J. Waldhauser: i. m. 32–5; J. Waldhauser: i. m. 105, 39 sír, 17. t. — A ménfőcsanakai kazettás vas övkapsokhoz: L. Pauli: Der Dürrnberg bei Hallein III.: Auswertung der Funde. München 1978, 184–5.

⁴³ W. Torbrügge: Vor- und frühgeschichtliche Flussfunde. Bericht der Römisch-Germ. Komm. 51–2 (1970–71) 52–8; G. Wegner: Die vorgeschichtliche Flussfunde aus dem Main und aus dem Rhein bei Mainz. Kallmünz 1976, 41–4; G. Kurz: Keltische Hort- und Gewässerfunde in Mitteleuropa. (Materialhefte zur Archäologie in Baden-Württemberg 33.) Stuttgart 1995, 34–35, 251–253 (33. lista).

⁴⁴ J.-L. Bruneau: Les Gaulois. Sanctuaires et rites. Párizs 1986, 96–7.

⁴⁵ Vö. G. Wegner: i. m. 103; A. Beneš—P. Sankot: Der erste Flussfund einer frühlatènezeitlichen Schwertscheide aus Böhmen. Arch. rozhledy 46 (1994) 556.

⁴⁶ Vö. O.-H. Frey—V. Kruta—B. Rafsery—M. Szabó: Les Celtes. Palazzo Grassi, Venezia. Milano 1991, 282.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

A KÉSŐ-ETRUSZK BRONZTÜKRÖK OSZTÁLYOZÁSÁNAK KÉRDÉSEI*

A Kr. e. 4. század vége fordulópontot jelentett a figurális díszítésű etruszk bronztükrök készítésének történetében.¹ Ennek két legfeltűnőbb megnyilvánulási formája az öntött tükörryél elterjedése és a tükrök hátoldalát díszítő figurális jelenetek standardizálódása, néhány típus változatosságot alig nyújtó ismétlése volt. Ez a két jelenség rendkívül nehézzé tette a késői tükrök osztályozását, ami pedig másfelől több okból is az idevágó kutatások egyik sokat és szenvedélyesen vitatott kérdése lett. Az ide sorolható tükrök mennyisége ugyanis jóval nagyobb, mint a megelőző századoké, és így joggal várható tőlük felvilágosítás olyan kérdésekre vonatkozólag, mint például az egyes etruszk kulturális központok kisugárzási területe és egymásra való hatása, az etruszk történelem utolsó századainak kronológiai, társadalom- és vallástörténeti kérdései.

Nyilvánvaló, hogy ezeknek a kutatásoknak mindenekelőtt a tükrök időrendjének, készítési helyének és ábrázolásai ikonográfiai értelmezésének minél pontosabb ismeretén kell alapulniuk. A fent említett standardizálódás azonban éppen ezeknek a fő kérdéseknek a megválaszolását nehezíti meg. Az elmúlt évtizedekben egész sor jelentős munka kísérelt meg különböző utakon közel jutni e kérdések egyikének-másikának vagy egész együttesüknek a megoldásához.

Bevezetőben ezeket a legjelentősebb kísérleteket szeretném áttekinteni, nem megjelenésük ideje, hanem az érintett kérdések tárgya szerint véve sorra őket, és előrebocsátva, hogy semmi nem áll távolabb az alábbi kísérlettől, mint e munkák értékének kétségbe vonása vagy akár az igazságtevés szándéka a vitatott kérdésekben. Szeretné először is megmutatni, milyen pozitív eredményekre vezettek az eddig alkalmazott módszerek, és hol vannak a korlátaik, végül pedig fel szeretné hívni a figyelmet, példákkal illusztrálva, egy olyan módszerre, amelynek lehetőségeit érzésem szerint eddig nem merítette ki a kutatás.

Mindenekelőtt utalni kell arra, hogy a Gerhard-Körte-Klügmann-féle monumentális „*Etruskische Spiegel*” öt kötetének megjelenése, majd másfél évtizeddel később

* Az 1990. október 13-án Viterbóban tartott konferencián elhangzott előadás jegyzetekkel kiegészített szövege.

¹ J. D. Beazley: JHS 69 (1949) 4.

Matthiesnek a praenestei tükrőről írott könyve és Ducati egy tanulmánya² után három évtizedes csend következett, amelyet Mansuellinek a *Studi Etruschi*ban megjelent tanulmányai törtek meg;³ ezek a tükrökkel kapcsolatos csaknem valamennyi kérdésre kiterjedtek, és a kutatás jelenlegi korszakának kiindulási pontját jelentik. Az előrehaladást, többnyire a Mansuelli tanulmányaiban legalábbis jelzett irányokban, az etruszkológiai kutatók általános kiszélesedésének keretében mindenekelőtt jelentős mennyiségű újonnan talált vagy korábban közöletlen darab ismertté válása, az utóbbi évtizedekben pedig főként a Roger Lambrechts kezdeményezésére az Istituto Nazionale di Studi Etruschi ed Italici által szerkesztett *Corpus Speculorum Etruscorum* (a továbbiakban CSE) köteteinek (eddig 21 kötet) megjelenése tette lehetővé.

A kronológia objektív alapjaként elsősorban sírokban talált leletegyüttesek jönnek számításba. Az ismert sírleletekből származó tükrök száma azonban igen kevés, és a velük együtt előkerült tárgyak — főleg díszítetlen anyagedények — keltezése túlnyomórészt csak tág időhatárok közt lehetséges.⁴ Helle Salskov Roberts érdeme az, hogy a sírokban talált pénzeket bevonta a vizsgálatba.⁵ Egy volterrai sírban öt hamv-urnával együtt öt pénzérmét találtak, amelyek Roberts szerint a Kr. e. 190-160 közti évekre keltezhetők. Larthia Śeianti chiusii sírjából egy ezekkel egykorú érme került elő. Ezeknek a síroknak az anyagát más, hasonló típusú urnákat és mellékleteket tartalmazó sírokkal összevetve, a dán kutatónő arra a kellő óvatossággal megfogalmazott eredményre jutott, hogy a tükrőlappal egybeöntött és állatfejben végződő fogójú tükrök, amelyeket ún. Dioskurok és Lasák alakjai díszítenek, szelvében elterjedtek voltak Észak-Etruriában a pénzek által jelzett időben. Ez jelentős eredmény azoknak az etruszk tükröknek az időrendjére vonatkozólag, amelyeket érint, de ismerve a tükrök jelentős mértékű kereskedelmi forgalmát az etruszk területen ebben a korban, a lokalizáláshoz csak feltevésként, és a keltezéshez is csak mint *terminus ante quem* használható. A tükrök ugyanis nem funeráris rendeltetésre készültek, ahogy ezt már Beazley kiemelte és Rebuffat-Emmanuel részletesen megindokolta.⁶ Így datáló értékük teljesen más, mint a hamv-urnáké, mert nyilvánvalóan a halottnak életében hosszabb-rövidebb ideig használt tárgyaiként kerültek vele a sírba.⁷ A két temetkezés tanúságán alapuló keltezés arra sem alkalmas, hogy a bennük talált tükrök típusa számára *terminus post quem*-ként szolgáljon.

Az abszolút időrend szempontjából döntő jelentőségű volna, ha sikerülne a tükröket vagy egy csoportjukat valamilyen történeti eseményhez kötni, amelynek dátuma

² G. Matthies: Die praenestinischen Spiegel. Strassburg 1912; P. Ducati, RömMitt. 27 (1912) 243–285.

³ St. Etr. 16 (1942) 531–551; 17 (1943) 487–521; 19 (1946–47) 9–131; 20 (1948–49) 59–98.

⁴ Legutóbb D. Rebuffat-Emmanuel: Le miroir étrusque d'après la collection du Cabinet des Médailles. Roma 1973, 578–591; G. Sassatelli: in: CSE Italia 1, Bologna, fasc. 1, 1981, 49–50 (további irodalommal); E. Mangani: BdA 33–34 (1985) 37–38.

⁵ Anal. Rom. Inst. Danici 12 (1983) 31–53.

⁶ Beazley: i. m., 16; D. Rebuffat-Emmanuel: St. Etr. 53 (1985) 109–110; velük ellentétben N. Thomson de Grummond: A Guide to Etruscan Mirrors. Tallahassee 1982, 182–184, de vö. ezzel szemben I. M. B. Wiman: Malstria-Malena. Metals and Motifs in Etruscan Mirrors. Göteborg 1990, 175.

⁷ Sassatelli: i. m., 50; Wiman: i. m., 34, 30. j.

1. kép. A Hajlékony oszlopok vésőjének tükre.
Szentpétervár, Ermitázs V 513
(Welt der Etrusker, katal. 1988, 369)

2. kép. A Hajlékony oszlopok vésőjének tükre.
Brno, Morva Galéria 1169
(CSE Hongrie-Tchécoslovaquie 21)

3. kép. A Hajlékony oszlopok vésőjének tükre.
Göttingen, Archäologisches Institut der Universität
M 210
(CSE BRD 2, 12)

4. kép. A Hajlékony oszlopok vésőjének tükre.
Steinhorst, Schwarzkopf-gyűjt.
(CSE BRD 2, 32)

hiteles írásos hagyományból ismert. Ezt kísérelte meg E. Mavleev.⁸ Mintegy huszonöt, többalakos mitológiai jelenettel díszített tükör ábrázolását úgy értelmezte, mint feltételezett készítési helyük, Volsinii-Orvieto által küldött, Róma elleni összefogásra felszólító üzenetet a samnis háborúk idején; eszerint ezeknek a tükröknek az lett volna a rendeltetésük, hogy Volsinii követei osszák szét őket az etruszk városok között. Mindebből következik a javasolt keltezés a 350-290 közti időszakra. Ha nem akarunk *circulus vitiosus*-ba kerülni, ennek az elméletnek a megítéléséhez négy dolgot kellene tisztázni: hogy a kérdéses tükrök valóban egyidősek és valóban Volsinii-ban készültek-e; elképzelhető-e a feltételezett funkciójuk, és végül hogy adekvát-e az ábrázolások javasolt értelmezése. Egyelőre hajlamos volnék mindegyik kérdésre negatív választ adni, anélkül azonban, hogy tagadnám a Mavleev által választott módszer elvi jogosultságát.

Ugyancsak objektív szempontból indul ki a tükrök feliratainak vizsgálata. Itt három kérdés merülhet fel. Az egyik a mitológiai alakokat megjelölő nevek jelentősége az ábrázolások értelmezésére vonatkozóan. A különböző módszerekkel végzett vizsgálatok egyértelmű eredménye az, hogy névfeliratok csak a tükrök bizonyos típusain fordulnak elő rendszeresen, és ilyenkor az esetek nagy részében, különösen az említett standardizált jelenetek esetében, inkább dekoratív, mint explikatív szerepük van,⁹ ezért önmagukban többnyire nem alkalmasak ikonográfiai kérdések eldöntésére. Egészen más jellegűek a sírbatevéskor a tükrökre vésett *śuthina* feliratok.¹⁰ A szó általánosan elfogadott jelentése „a sírhoz tartozó”, „funeráris”. Carl Pauli csaknem egy évszázaddal ezelőtt felvetette, hogy a *śuthina* feliratot viselő tárgyak Orvietóból származnak.¹¹ A lelőhelyek alapján valamivel szélesebb körben, de lényegében Orvieto, Bolsena és Chiusi területén terjedtek el. Ennek jelentősége a készítő központ lokalizálása szempontjából vitathatatlan, de nem abszolút értékű a fentebb említett két okból: a tükrök eredetileg nem sírbatételre készültek, és Etrurián belül élénk forgalom tárgyai voltak. Az ábrázolt személyeket kísérő névfeliratok ortográfiájának vizsgálata tágabb földrajzi körben, de biztosabb eredményeket ígér. Először Mauro Cristofani emelte ki kellő hangsúllyal a tükrőfeliratok ilyen szempontú elemzésének fontosságát a készítő műhely(ek) tágabb területének meghatározása szempontjából.¹² Úgy tűnik, az ilyen jellegű vizsgálatok még további lehetőségeket kínálnak a produkció lokalizálására.¹³

A keltezés kérdésére néhány kutató, elsősorban Herbig és Höckmann a rajzok stílusának a görög művészettel való összehasonlítása alapján próbált választ adni.¹⁴ Ez a módszer eleve sok szubjektív elemet tartalmaz, ami azonban önmagában nem szól ellene. Az eddigi ilyen jellegű vizsgálatokkal szemben két aggály merülhet fel. Az egyik általános

⁸ VDI 1986, 3, 120–132; uo. 1987, 1, 185–200; *Ua.* in: *Die Welt der Etrusker*, Katal. Berlin 1988, 362, ad F 9.

⁹ Vö. P. *Moscatti*: *Atti Secondo Congr. Internat. Etrusco*. Roma 1989, 266.

¹⁰ I. M. B. *Wiman*. *Op. Rom.* 17 (1989) 222–223.

¹¹ C. *Pauli*: *Myth. Lex.* 3 (1902) 1723, j.; vö. *Rebuffat-Emmanuel*: *Miroir*, i. m., 565; G. *Colonna*: *Annali Mus. Faina* 2 (1985) 130.

¹² Alapvető megfigyeléseit l.: *Prospettiva* 41 (1985) 8–12; vö. G. *Colonna*: i. h.

¹³ *Mangani*: i. h., 25, 27, 30; *Wiman*: i. m. (fent 10. j.) 223–224.

¹⁴ R. *Herbig*: *St. Etr.* 24 (1955–56) 188–195; U. *Höckmann*: *JdI* 102 (1987) kül. 284–289.

5. kép. A Hajlékony oszlopok vésőjének tükre. Párizs, Louvre 1772
(CSE France 1, 1, 32)

6. kép. A Hajlékony oszlopok vésőjének tükre.
Frankfurt a. M., Museum für Vor- u. Frühgeschichte
β 569 (CSE BRD 1, 15)

7. kép. A Hajlékony oszlopok vésőjének tükre. New
York, Bastis-gyűjt. (Antiquities from the Collection
of Chr. G. Bastis, 1987, 128)

jellegű: kérdés, milyen mértékben szabad az etruszk művészetet a görögtől függőnek képzelni. Úgy tűnik, hogy egyfelől mindig bizonyos tudatos választás érvényesült görög művészeti elemek átvételében, amelyet saját ízlésük és hagyományaik határoztak meg, másrészt a művészeti kifejezés formáinak divatja görög és etruszk területen távolról sem volt mindig szinkronban egymással, mindig egyaránt kell számolni Etruriában a Marót Károly emlékezetes tanulmányában tárgyalt *survival* és *revival*, a továbbélés és újraéledés jelenségeivel. A másik aggály a módszer használatára vonatkozik. Ha egy jelenség a Kr. e. 2. századi görög művészetben kimutatható, ez csak akkor jelent — a fenti megszorítással — érvet etruszk megjelenésének keltezésénél, ha korábban mind görög, mind itáliai területen ismeretlen volt. Höckmann azonban tudatosan zárta ki ezt az ellenőrzési lehetőséget, mikor összehasonlító vizsgálatait a 2. századi görög művészet jelenségeire korlátozta. Csakhogy például a rövidülés vagy a tér-mélység ábrázolása, Höckmann számára a 2. századi keltezés két kiindulási pontja,¹⁵ Görögországban legalább a verginai freskók készítésének idejére, Itáliában a 3. század első felére megy vissza.¹⁶

Höckmann tanulmányának, amelynek összefoglalása megkésve jelent meg az 1985-ös firenzei kongresszus aktáiban,¹⁷ címében hangsúlyozott fő célja a 2. századi, tükörlappal egybeöntött fogójú tükrök időrendjének megállapítása. Komplex vizsgálatainak középpontjában az e csoportba tartozó tükrök tipológiai osztályozása áll, amelynek alapja a feltételezett összefüggés egyfelől a fogó formája és a végét díszítő állatfej típusa, másfelől a tükörlap hátoldalának rajz-kompozícióját keretező ornamentális díszítés motívuma közt. Nagy érdeme jó néhány tipológiai összefüggés törvényszerűségének kimutatása. Kritikus pontja azonban munkájának az általa elkülönített típusok kronológiája, amelynek meghatározásában, a sírleletek tanúságának és az ábrázolások ikonográfiájának számbavétele után, a görög művészettel való összevetésen alapuló stíluskritikai érveket ítélte a leginkább mérvadónak. Minthogy a 2. századnál korábbiak tartott anyagot eleve kizárta a vizsgálatból, érthető, hogy a vizsgált darabok 2. századi keltezéséhez jutott el. Az általa elkülönített A, B és C fogótípus relatív tipológiája, bármilyen logikus is, egyelőre pusztá feltevés, mert csak az általa 2. századnak tartott formák egymáshoz való viszonyát veszi figyelembe. B típusú fogó egyelőre nem ismeretes sírleletből, viszont A és C típusú tükrök azonos időhatárok közé helyezhető sírokból kerültek elő. Ez kérdésessé teszi Höckmann A és C fogótípusának általa javasolt relatív időrendjét, amire a B típus keltezését alapozta, valamint a B és C típus kezdetének abszolút időpontját is. A lokalizálás kérdésével nem foglalkozott.

Egy másik jelentős tanulmány, Denise Emmanuel-Rebuffat-é, a tükörlappal egybeöntött nyelű tükrök időhatárok nélküli általános tipológiájának kidolgozását tűzte ki céljául.¹⁸ A mindössze 127 tükörrre alapozott vizsgálat hangsúlyozottan provizórikus

¹⁵ U. Höckmann: Atti Secondo Congr. Internat. Etrusco (fent 9. j.) 715–717.

¹⁶ Legutóbb B. d'Agostino: AION Arch. Stor. Ant. 4 (1982) 89–92.

¹⁷ Höckmann: i. m. (fent 15. j.) 713–719.

¹⁸ D. Emmanuel-Rebuffat: Typologie générale du miroir étrusque à manche massif. Rev. Arch. 1984, 195–226.

8. kép. Etruszk bronztükör. Egykor E. Gerhard gyűjteményében (Etruskische Spiegel II, 202. tábla)

9. kép. Etruszk bronztükör. Köln, Römisches Germanisches Museum N 9030 (CSE BRD 1, 29)

jellegű, de így is fontos eredményekre vezetett. A kronológia kérdésével csak mellékesen, a lokalizálásával és az ikonográfiai értelmezésével az elemzett anyag mennyiségét figyelembe véve indokolt óvatossággal egyáltalán nem foglalkozik. Fontos eredménye annak kimutatása, hogy bizonyos fogótipusok és ikonográfiai szkémák között szoros összefüggés van. Nem kevésbé jelentős annak kiemelése, hogy az ikonográfiai szkémák és a keret-díszítések között nincs összefüggés. Ezzel túlhaladottá vált az a sokat vitatott probléma, amely a „tüskekoszorúval” keretezett tükrök („Kranzspiegel”) elkülönítésére, kronológiájára és lokalizálására vonatkozott.

Mint a régészet szinten minden területén, a régi kérdéseket cáfolhatatlan módon eldöntő új eredményeket itt is a számítógépes kutatásoktól várják. Paola Moscati vállalkozott elsőként arra, hogy sok éves munkával feltárja a matematikai-statisztikai módszerek alkalmazásának lehetőségeit és perspektíváit ezen a területen. Néhány évvel ezelőtt egy kis kötetben tette közzé először az egyelőre az „Etruskische Spiegel” öt kötetének feldolgozására korlátozott elemzéseinek eredményeit.¹⁹ Úgy tűnik azonban, hogy a könyv és Moscati ezt követő többi ide vonatkozó munkája egyelőre sokkal többre tanít az alkalmazott módszerekről, mint az etruszk tükrökről.²⁰ Az automatikus osztályozás két különböző módszerének alkalmazásával végzett analízisei eltérő eredményekre vezettek, megfelelően annak, hogy a számítógép arra felel, amit kérdeznek tőle. Az első módszer,

¹⁹ P. Moscati: *Analisi statistiche multivariate sugli specchi etruschi*. Roma 1986; vö. rövid összefoglalását: Atti (fent 9. j.) 263–267, továbbá *Uő.*: *Informatica e archeologia classica*. Atti Lecce 1986. Galatina 1987, 153–155.

²⁰ Ebben az értelemben már Mangani: i. m. (fent 4. j.) 39, 92. j.

a sokszoros megfelelések elemzése, amely valamennyi fontos tényező („variabile”), ebben az esetben a lelőhely, a tükör, a keretdísz, az ábrázolások a feliratok stb. típusának együttes figyelembe vételén alapul, semmivel nem gyarapította a „hagyományos” módszerek alkalmazásával szerzett jelenlegi ismereteinket. Egzakt eredményeinek látszólagos bizonyosságát ellensúlyozzák vagy legalábbis korlátozott értékűvé teszik a másik módszerrel végzett „cluster analysis” eredményei, amelyek pedig a szerző szándéka szerint az előbbieket megerősítésére vagy inkább további pontosítására szolgálnak.

Ennek igazolására elég egy példa.²¹ A sokszoros megfelelések elemzése módszerének alkalmazásával kialakított kilencedik csoport negyvenegy tükröt foglal magába; közülük negyvennek „tüskekoszorú” a keretdísze; ugyanebben a csoportban harminckilenc tükrön négyalakos kompozíció jelenik meg. A jeleneteken különösen gyakoriak a női istenségek, — ami a tükrök rendeltetése alapján amúgy is várható. Ezenkívül sem az ábrázolások ikonográfiájára, sem a tükrök lokalizálására vonatkozó érdemleges új ismeretek nem gyarapítják az elemzett csoporttal kapcsolatos tudásunkat. Ugyanez az anyag az elemzés említett másik típusával végzett csoportosításban a harmadik osztályba került. Ebben a százhetvenegy darabot számláló osztályban a fenti kilencedik csoport csak egy negyede az ide sorolt anyagnak. Ezt a helyzetet Moscati meggyőzően azzal magyarázza, hogy a „harmadik osztály” fő jellemzője a tükör hátlapjának négyalakos jelenettel való díszítése, ez volt ezúttal a csoportosítás kiindulópontja.²² Csakhogy az ezen az alapon összeállított csoportban a tükrök 40%-án a figurális jelenetet díszítetlen keret veszi körül.

Önmagában nézve mindkét eredmény cáfolhatatlan. Az, hogy a két elemzés szembeállítására semmiféle olyan érdemleges eredményt nem hozott, amelyet korábban más módszerekkel ne tudtak volna elérni, sőt helyesbíteni, természetesen semmiképpen nem jelenti a módszer használhatatlanságát, csak a kérdések feltevésének helytelenségét. Valójában valamennyi együttesen vagy külön-külön elemzett „variabile” szelvényben elterjedt volt Etruriában, és a késői korban, amelyről szó van, hosszú időn keresztül éltek, úgyhogy meglétük vagy hiányuk nem lehet megfelelő kiindulási pontja olyan osztályozásnak, amelynek célja a tükrök készítési központjainak és relatív időrendjének megállapítása.

Moscati analíziseinek fő eredménye így egyelőre abban áll, hogy világosan megmutatták, milyen kérdéseket érdemes, illetve nem érdemes ezzel a módszerrel vizsgálni. Példamutató az a lelkiismeretesség, amellyel a módszer alapelveit és az elért eredmények érvényességének határait megvilágítja. Már ezért is nagy érdeklődéssel kell várni az ígért „ikonográfiai és stilisztikai jellegű kérdések megoldását célzó kutatások” eredményeit.²³

Részben ugyanez mondható el a másik jelentős kísérletről a természettudományos módszerek alkalmazására a tükrök osztályozásánál: I. M. B. Wimannak most könyvben összefoglalt kutatásairól.²⁴ Nemcsak méltánytalan, hanem félrevezető is volna azonban

²¹ *Moscati*: *Analisi statistiche* (fent 19. j.), 153–155.

²² *Uo.*, 154.

²³ *Moscati*: *Atti* (fent 19. j.) 264.

²⁴ *Wiman*: i. m. (fent 6. j.); vö. *uő.*: *Style, Chemistry and Multivariate Statistics in the Classification of Some Etruscan Mirrors*. *Medelhavs. Mus. Bull.* 21 (1986) 49–72 és *Op. Rom. i. h.* (fent 10. j.) 213–224.

10. kép. Etruszk bronztükör négyalakos jelenettel.
Koppenhága, Dán Nemzeti Múzeum 2059
(CSE Denmark 1, 21)

11. kép. Etruszk bronztükör négyalakos jelenettel.
Byrn Mawr, E. Riegel Memorial Museum M-12
(St. Etr. 36, 1968, 24. tábla)

12. kép. Etruszk bronztükör négyalakos jelenettel. Göttingen, Archäologisches Institut der Universität M 63
(CSE BRD 2, 10)

munkáját pusztán annak egyik része, a tükrök ikonográfiájának számítógépes elemzése alapján megítélni. Teljesen új távlatokat nyit ugyanis a kutatásban könyvének másik része, amely a tükrök anyagának kémiai elemzésével foglalkozik.²⁵ Az ilyen vizsgálatok eredményének az értéke természetesen a vizsgált anyag mennyiségétől és az elemzést végző laboratóriumok megbízhatóságától függ. Wimannak mindössze kétszáz olyan vizsgálat állt rendelkezésére, amelynek eredményére megítélése szerint támaszkodhatott. Ezeknek mintegy kétezer adatát statisztikai elemzéssel feldolgozva olyan felismerésekhez jutott, amelyek önmagukban is jelentősek, mint például a külön készült és a tükörlappal egybeöntött nyelű tükrök anyagának összetétele közti alapvető különbség, vagy a réztartalommal szemben az óntartalom növekedése a késői produkcióban. Még inkább jelentősek a perspektívák, amelyeket eddigi elemzései ígérnek: elképzelhető, hogy megfelelő mennyiségű vizsgálat birtokában összetételük alapján lokalizálni lehet az egyes központokban készült darabokat. Egyelőre még a tükrökre vonatkozólag is csak feltevésekről lehet beszélni, de nyilvánvaló, hogy a módszer alkalmazhatósága messze túlmegy a tükrök vizsgálatán, és idővel a tükröknél már csak ókori mobilitásuk miatt is jóval nehezebben lokalizálható bronzszobrok készítő műhelyeinek felderítéséhez is elvezethet. Wiman műve záró fejezetében a tükrök fizikai jellegzetességeinek vizsgálatából adódó ún. „kemény” (hard) adatokat a hátlapjukat és más részeit díszítő rajzok ikonográfiai vizsgálatának ún. „lágý” (soft) adataival veti össze.²⁶

Az ikonográfiai elemzés az osztályozás elhibázott kiindulási pontja miatt (l. erről még alább is) Wimannál is olyan nyilvánvalóan tarthatatlan csoportosításokat eredményezett, amelyek egy-két vonásukban hasonló, de alapjában különböző darabokat foglaltak egybe. Nem kevésbé problematikus eredményre vezetett az, hogy két részletesen vizsgált csoporton belül az egyes darabok relatív időrendjét Wiman annak a feltevésnek az alapján próbálta meghatározni, hogy egy „ikonográfiai motívum” több részletet tartalmazó ábrázolása korábbi annál, amely kevesebb számítógéphez táplálható információt tartalmaz, amelynek tehát alacsonyabb a „diversity index”-e. (Hogy a fejlődés még általában sem feltétlenül ebben az irányban halad, annak igazolására — az ókori Itálián belül maradva — elég az apuliai vörösalakos vázafestészet történetére utalni.)

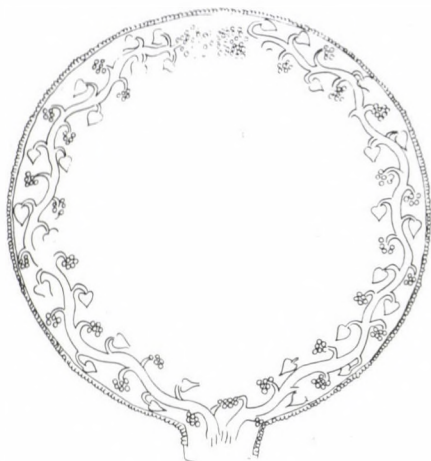
Épp az a tény azonban, hogy ez az összefoglaló fejezet, amelynek célja a kémiai és az ikonográfiai elemzés eredményeinek összevetése, jóformán semmilyen konkrét eredményre nem jutott, paradoxnak tűnő módon a kémiai elemzésekből levont következtetések megbízhatóságát igazolja: nem voltak összhangba hozhatók az irreális ikonográfiai osztályozás eredményeivel.

Wiman nyomtatékosan utalt arra, hol vannak a természettudományos módszerek alkalmazásának határai, vagyis a rajzok által nyújtott információknak azok az általa „intangibles”-nek nevezett elemei, amelyek csak „experienced scientific intuition” segítségével közelíthetők meg.²⁷ Úgy tűnik, hogy ezen a ponton kérdésessé válhat a „kemény”

²⁵ Etruszk vörösalakos vázák ilyen típusú elemzéséről l. *M. Oddone*, in *Contributi alla ceramica etrusca tardo-classica*. Roma 1985, 41–46.

²⁶ *Wiman*: i. m. 2.

²⁷ Uo. 99.

13. kép. Etruszk bronztükör vésett keretdíszel.
Berlin, Antikensammlungen Fr 182
(CSE DDR 1, 22)

14. kép. Etruszk bronztükör vésett keretdíszel.
Berlin, Antikensammlungen 33088
(CSE DDR 1, 46)

és „lágý” adatok általa elfogadott megkülönböztetése, vagy inkább az elnevezésben akaratlanul is benne rejlő értékelés: a matematikai-statisztikai módszerek segítségével nyert eredmények „meglágyulhatnak”, sőt szétolvadhatnak az ebből a szempontból leginkább lágýnak nevezhető módszerrel nyert eredmények fényében.

Ez a módszer nem új, csak alkalmazása a tükrökkel kapcsolatos újabb kutatásokban indokolatlanul háttérbe szorult. A mesterkezek elkülönítéséről van szó. Az attribúálás — Marina Martelli szavaival — „nélkülözhetetlen eszköze most és a jövőben is annak, hogy rekonstruáljuk és megértsük a művészeti produkció történetét.”²⁸ Márpedig a későetruszk tükrök osztályozása esetében éppen ez a fő feladat. Az előzmények nem hiányoznak. Matthies, majd jóval szélesebb körben végzett vizsgálatok során Mansuelli komoly eredményeket ért el a módszer alkalmazásával, amely nem maradt kívül Rebuffat-Emmanuel látókörén sem. De az említettek csak a vizsgálat egyéb módszereinek kiegészítésére, mintegy a teljesség kedvéért nyúltak hozzá.

Mint ismeretes, a Morelli módszerét lényegesen túlhaladó Beazley egyik legjelentősebb újítása az antik vázák kutatásában az volt, hogy a mesterkéz meghatározását függetlenné tette minden egyéb információtól, beleértve a látszólag abszolút kritériumot szolgáló mester-szignatúrát is. Kísérletképpen ezt a módszert követve szeretném a későetruszk tükrődíszítés egyik mesterének munkásságát bemutatni anélkül, hogy azonosítha-

²⁸ M. Martelli: *Prospettiva* 11 (1977) 2; vö. M. Cristofani: *St. Etr.* 49 (1981) 538.

tó műveinek felsorolásában teljességre törekednék. A viterbói kiállításon két munkája volt látható, az egyik az Ermitázsából, a másik a brnói Morva Múzeumból (1–2. kép).²⁹ Mint első pillantásra kitűnik, közepes vagy inkább közepesnél kisebb tehetségű mesterről van szó, de meg kell jegyezni, hogy még így is fölötte áll a késői tükrövéssők átlagának.³⁰ Meglehetősen egyforma négyalakos kompozícióinak első pillantásra feltűnő vonása az a két szinte hajlékony anyagból készült oszlop vagy esetleg oltár, amelyre a két szélső ifjúalak támaszkodik. Ezekről talán „A hajlékony oszlopok vésője”-nek lehetne nevezni.³¹ Az alakos jelenetek további jellemző vonásai a két oldalsó alak sarujának rajza; a középső ruhátlan nőalak göndör hajfürtjei, hangsúlyozott csípője, jobb lábáról lelógó köpenye; a tőle balra álló, ruhás nőalak merev tartása; az architektonikus háttér emlékéit idéző vízszintes vonalak, amelyek a bal és jobb oldali pár fejét összekötik. Néhány további darabjának bemutatása (3–4. kép) csak ennek a repetitív művészetnek a monotóniáját érzékelteti. Annál érdekesebbek a tükrökön megfigyelhető eltérések. A brnói tükrön a négy alakot „tüskekoszorú” keretezte; a Louvre egyik tükrén a képmezőt két babérág veszi körül³² (5. kép), egy frankfurti példányon fonatdíszt³³ (6. kép), a new yorki Bastis-gyűjteményben őrzött darabnak pedig nincs keretdísz.³⁴ (7. kép) A figurális jelenetek túlnyomórészt négyalakosak: két ifjú közt két nőalak. A jobb oldali nőalak helyett azonban olykor, mint az Ermitázs és a Bastis-gyűjtemény tükrén, ruhátlan ifjú jelenik meg, példázva a nemek felcserélhetőségének a késő-etruszk mitológiai ábrázolásokról jól ismert jelenségét. A trieszti Museo Civico példányán a kompozíció kétalakos, a két középső nőalakot növénymotívum helyettesíti.³⁵ A fogó, ahol megmaradt, mindig egybe van öntve a tükrrel, de korántsem mindig azonos típusú és díszítésű. Ennek illusztrálására elég a Bastis-gyűjtemény és a Louvre tükrét egymás mellé tenni.

Mint az eddig tárgyalt módszereknél, ennél is az a kérdés, mik az alkalmazásának lehetőségei és határai. Ami az előbbit illeti, nyilvánvaló, hogy az egy kéztől díszített tükrök, lelőhelyüktől függetlenül, azonos helyen készültek. A tükrök esetében ugyanis, ellentétben például a velük egyidejű kőurnákkal, sokkal ökonomikusabb a kész művek szállítása, mint a mesterek vándorlása. Az is kétségtelen, hogy az azonos mesternek tulajdonítható darabok egykorúak, legalábbis egy negyedszázadon belül, ami egy-egy mester munkásságának átlagos időtartama lehetett. Ennél pontosabban azonban általában egyébként sem tudunk késő-etruszk tárgyakat keltezni. Egyetlen mester műveinek áttekintéséből is adódhatnak továbbá az egész produkcióra vonatkozó tanulságok. A Hajlékony oszlopok mestere esetében a legfontosabb az, hogy művein valamennyi keretdísz-típus előfordul, beleértve a díszítetlenül hagyott sima keretet is. Ez igazolja azt a

²⁹ Welt der Etrusker, i. m. (fent 8. j.), 368, F 26 és 370, F 31 (képpel).

³⁰ Műveinek ideiglenes jegyzéke: Szilágyi J. Gy.: CSE Hongrie-Tchécoslovaquie. Roma 1992, ad n. 21.

³¹ Uo.

³² CSE France 1, n. 32; ugyanígy CSE France 2, n. 45 (a rajz ugyanettől a mestertől).

³³ CSE BRD 1, n. 15.

³⁴ Antiquities from the Collection of Chr. G. Bastis. Mainz—New York 1987, n. 128.

³⁵ G. Bravar: Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte Trieste 6 (1969–70) 95 skk., 97–98. kép (= LIMC III, 1986, pl. 485, n. 45). Ugyanígy egy egykor svájci műkereskedelemben feltűnt példányon: Auctiones AG, Basel, Auction 14 (1983) 58, n. 279 (képpel).

más módszerekkel is kikövetkeztetett tényt, hogy a keretdísz nem lehet az osztályozás alapja,³⁶ és hogy a „Tüskekoszorú Csoport” mint ilyen nem létezik. Ugyanígy nem alkotnak egységes és elkülöníthető csoportot a négyalakos jelenetekkel díszített tükrök sem. Ezt igazolja néhány tükör, amely stílusát és a figurális jelenet kompozícióját tekintve olykor igen közel áll a mesterhez, de rajza alapján nyilvánvalóan nem az ő kezétől származik (10–12. kép).³⁷ Ami a keretdísz illeti, már Ducati felvetette, hogy azt legalább egyes esetekben, nem maga a vésnök, hanem valamelyik segédje készítette.³⁸ Valószínűsíthetik ezt az olyan fennmaradt tükrök, amelyeknek csak a kerete van díszítve, medaillonja üres maradt (13–14. kép).³⁹

A fogótípusok különbözősége figyelmeztet arra, hogy — hacsak nem fantáziálunk mestervándorlásról, — a tükrök formája egy időben és egyazon műhelyben sem volt teljesen egyforma. A római Museo di Villa Giulia a Hajlékony oszlopok mesterének egy Praenestében talált,⁴⁰ egy német magángyűjtemény egy Caeréből származó darabját őrzi.⁴¹ Minthogy a mester a fent vázolt módszerrel elért eredmények alapján szinte biztosan Orvieto területén vagy attól északra dolgozott, az attribúciós módszer rávilágít arra, mennyire illuzórikus az ismert lelőhelyek alapján történő lokalizálás, és milyen méretű kereskedelemmel lehet számolni Etrúrián a mester működése idején és az ókori Latiumon belül.

Ez az egy példa talán elég annak megvilágítására, hogy a mesterkéz-meghatározás módszere milyen egyébként elérhetetlen lehetőségeit kínálja a késő-etruszk tükrök történeti és művészettörténeti forrásként való felhasználásának. Az eddiginél szilárdabb alapokra helyezheti a relatív kronológiát és a lokalizálást, megbízhatóbb eredményeket ígérve, mint a tükröknek formájuk alapján való osztályozása, vagy legalábbis ellenőrizhetővé téve annak konklúzióit. További, a módszer szélesebb körű alkalmazásán alapuló kutatások feladata lesz az azonosított mesterek közti kapcsolatok és ezek révén az egyes központok közti összefüggések rekonstruálása, vagy az ikonográfiai variánsok törvényszerűségeinek vizsgálata, — csak néhányat említve a legfontosabb kérdések közül.

Nem adhat azonban közvetlen választ ez a módszer az abszolút kronológia kérdéseire, és magában hordja a szubjektív megítélésből adódó tévedések lehetőségeit.⁴² Egyfelől azonban nincs ok kételkedni a szem, mint kutatóeszköz használhatóságában, más-

³⁶ Vö. a fentebb mondottakat. Ugyanazon a tükrön olykor kétféle keretdísz is előfordul; pl. *Etruskische Spiegel* II, Taf. CCII; *CSE BRD* 1, n. 29. (8–9 kép).

³⁷ *CSE Denmark* 1, n. 21; *K. M. Phillips*, *St. Etr.* 41 (1968) 166–167, tav. 24; *CSE BRD* 2, n. 10. Azonos mintakönyvek vagy lapok használatáról különböző műhelyekben legutóbb *Mangani*: i. m. (fent 4. j.) 25, 27.

³⁸ *Ducati*: i. m. (fent 2. j.) 273. Vö. legutóbb *U. Fischer-Graf*: *Spiegelwerkstätten in Vulci*. Berlin 1980, 112, továbbá *Wiman*: i. m. (fent 6. j.) 105.

³⁹ *CSE DDR* 1, nn. 22 és 46.

⁴⁰ *Ltsz.* 15701; *A. Della Seta*: *Museo di Villa Giulia I*, Roma 1918, 472.

⁴¹ Ezt joggal hangsúlyozta *Wiman*: i. m. (fent 6. j.) 95, és jól mutatta az általa közölt két „eset-tanulmány” (uo. 156–176).

⁴² Vö. uo. 95: „Stylistic affinities between various objects... might be evident to one scholar where others find no resemblance whatsoever”.

felől szem előtt kell tartani, hogy nem mindenkinek és nem mindent kell és lehet attribuíálni.⁴³ Ennek belátása megóvhat attól, hogy a módszer alkalmazása a tudományos megismerés egyik eszköze helyett divattá váljék. Mert a veszély itt is ugyanaz, mint a vázafestészet kutatásánál: egy téves attribúció olykor többet árthat, mint amennyit egy helyes használ, mert elzárja a jó megoldáshoz vezető utat, és elhibázott történeti következtetések forrása lehet. Legalább félig itt is érvényes, amit Massimo Pallottino más összefüggésben mondott: „Az óvatosság maga a módszer”.

*

(*PS.* A fenti előadás közlése óta eggyel növekedett a tükrök objektív kritériumok alapján történő osztályozására tett kísérletek száma. *G. Zimmer* [Etruskische Spiegel, Technik und Stil der Zeichnungen. 135. Winkelmannsprogramm, Berlin 1995] a berlini gyűjtemény etruszk tükrein végzett vizsgálatok alapján kimutatta, hogy a rajzok három, kronológiailag is elkülöníthető technikával készültek. Az archaikus példányokat — ez a tanulmány legérdekesebb eredménye — a tükörrel együtt viaszformából öntötték. A módszer egyelőre nem ad lehetőséget a fentieknél pontosabb időmeghatározásra, de antik darabok és modern utánezataik megkülönböztetésére kiválóan alkalmasnak tűnik.)

⁴³ St. Etr. 53 (1985) 16.

HANNIBAL ÉS A NAGY SÁNDOR-HAGYOMÁNY

A római Latin Akadémia 1995. évi — hagyományosan a Város születésnapján tartott — közgyűlésének témája Róma és a „barbár” világ közti viszony volt. (Quae ratio Romanis cum barbaris intercesserit?) Ehhez az alkalomhoz kapcsolódva „*Perfidus Hannibal?*” címmel Róma fő ellenségének barbár vagy nem barbár voltáról tartottam előadást.

Hannibal nevének hallatára óhatatlanul Livius Hannibal-jellemzése jut az eszünkbe, mégpedig nem annyira az elsőként említett erények (XXI 4, 5–8 *plurimum audaciae ad pericula capessenda, plurimum consilii inter ipsa pericula; patientia; princeps in proelium ibat, ultimus conserto proelio excedebat*), mint sokkal inkább az *ingentia vitia* (9): *inhumana crudelitas, perfidia plus quam Punica, nihil veri, nihil sancti, nullus deum metus, nullum ius iurandum, nulla religio*. Ennél különb csokrot talán csak egy újkori filológus (J. Jüthner: *Hellenen und Barbaren*. 1923, 8)¹ szedett össze: „Der Barbar ist einerseits sklavisch und feige, andererseits leidenschaftlich, zügellos und in jeder Hinsicht übertrieben, ferner verwegen, jähzornig, ja wahnsinnig, daher anderen gegenüber wild, rauh, hart, grausam, gewalttätig, mordlustig, dann treulos, unzuverlässig und lügnerisch, desgleichen schwelgerisch, gefräßig, geldgierig, kurz in jeder Beziehung unmoralisch.” Sem Livius, sem olvasóit nem zavarta, hogy más összefüggésben a pun vezérről *mást* írt, ill. olvastak (XXVIII 12, 2 *nescio an mirabilior in adversis, quam secundis rebus fuerit...*), — mint ahogy az érintett ellenfelek sem titkolták véleményüket a hódító rómaiakról (1. pl. Mithridates levelét, Sall., *Hist.* IV; Tac., *Hist.* IV 68, 5 *cuncta magnis imperiis obiectari solita contumeliasque et invidiam in p. R. effudit*; hogy Calgacus tirádáját ne is említsük: Tac., *Agr.* 30, 4).² Ami az *invidia*-t illeti, Horatius a lernai hydra legyőzőjéről írta, hogy *életében* mindvégig kitarzott mellette, csak halála után csapott át szeretetbe: *extinctus amabitur idem* (Ep. II 1, 10).

Hannibalról ezt nem mondhatjuk el: Kevés megértésben volt része akkor is, amikor Róma már rég túl volt a világrengető eseményeken (Lucr. III 833 skk. *omnia cum belli*

¹ A kérdésről újabban I. Ritoók Zsigmond: A barbár alakja az antik irodalomban. *Ant. Tan.* 34 (1989–90) 10 skk.; vö. H. Schwabl és H. Diller tanulmányaival is a „Grecs et barbares” c. kötetben: *Entretiens de la Fond.* Hardt 8 (1961) 7 skk.

² Vö. H. Fuchs: *Der geistige Widerstand gegen Rom in der antiken Welt*. Berlin 1938.

trepido concussa tumultu horrida contremuere...),³ és később is — Nagy Sándor, Caesar vagy Napóleon társaságában — csak ritkán jutott ki neki elismerés. Nem szívesen emlékezünk azokra az időkre, amikor a tyrosi (azaz semita) származás ténye befolyásolt némelyeket a tárgyilagos véleményformálásban, mint például E. Paist (*Storia di Roma durante le guerre puniche*, 1935) vagy G. Giannellit (*Roma nell'età delle guerre puniche*, 1938); a J. Vogt szerkesztette gyűjteményes műben — *Rom und Karthago*, 1943 — F. Schachermeyr „Karthago in rassengeschichtlicher Betrachtung” címmel értekezett, sőt még a feddhetetlen M. Gelzer is a hangzatos „Rassengegensatz als geschichtlicher Faktor beim Ausbruch der römisch-karthagischen Kriege” cím fedezéke alatt jutott arra az eredményre (i. m. 201), hogy a „két ellenfél *Rasse*-ja egyáltalán nem játszott szerepet”.

A végeláthatatlan szakirodalom útvesztőiben gondos kalauznak bizonyult Jakob Seibert nemrég megjelent két könyvével: *Hannibal* (Darmstadt 1993 = Seib. I), ill. *Forschungen zu Hannibal* (*ibid.* Seib. II). Itt aztán szó sincs fenntartásokról, hátrányos megkülönböztetésről vagy éppen ellenségeskedésről. A történelmi jóvátétel jegyében talán még inkább némi Hannibal-pártiságot érzékelhetünk: szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy a győztes nagyhatalom elfogult szószólóinak a „Fabiusok, Quinctiusok, Corneliusok...” (Liv. IX 17, 11) alakja köré szerkesztett legendái alaposan megrostálандók. Mindenképpen tanulságos könyvek, amelyekhez a Nagy Sándor-hagyomány kutatója azért fűzhet az alábbiakban néhány kiegészítő megjegyzést, mivel épp ez a forráscsoport maradt bennük szinte említetlen.

Pedig akár az imént idézett liviusi jellemzés első szavaira is érdemes odafigyelnünk: az, aki egyesíti magában a két legfontosabb hadvezéri erényt (*plurimum audaciae, plurimum consilii*), nyilván *nagyobb*, mint akiben — az annyiszor elismételt bírálat szerint — bizony gyakorta tengett túl — a *consilium* rovására! — az *audacia*. Emlékezzünk csak Alexandros hírhedt τόλμη-jára (pl. Diod. XVII 20, 3, vö. XVII 46, 2; Arr. I 13, 7 vagy VI 9, 5: a halálos veszély pillanataiban δῆλος ἦν Ἀλέξανδρος... τῷ ἀτόπῳ τῆς τόλμης)! Curtius Rufus regényes ábrázolásában ugyancsak gyakran olvasunk a király *temeritas*-ának rosszállásáról, például az ellenfél Dareios szájába adva (IV 14, 13–): *temeritas est, quam adhuc pro virtute timuistis; Alexander... animal est temerarium et vecors... Nihil potest esse diuturnum, cui non subest ratio: licet felicitas adspirare videatur, tamen ad ultimum temeritati non sufficit.* (L. még IV 9, 23; VIII 11, 11 *et passim.*) Ide tartozik mindenféle veszedelem és megpróbáltatás, sőt a halál megvetése (IV 9, 12; X 5, 21 *mortis perpetua contemptio*; ez az utóbbi hely — a nagy makedón szinte tacitusi *obituary*-je, benne a *temeritas* és *consilium* találkozása — bízvást vethető össze Hannibal liviusi jellemzésével).

³ A Hannibal-kép különleges változatára bukkantunk a késő antik Horatius-scholionok kusza szövevényében: Acta Ant. 25 (1977) 427. A 16. epódosz elmarasztaló jellemzését (8 *parentibusque abominatus H.*) egy nyilván már keresztény olvasó *execrationi habitus*-nak értelmezte (vö. Apoc. Ioh. 21, 8); ehhez a scholionok egy csoportjában (γ, P) további megjegyzés járul: *malis omnibus natus, dicitur autem cum matre concubuisse et patrem verberasse.* A vérfertőzők az alvilágban együtt bűnhődnek a szülő bántalmazóival: Verg., Aen. VI 609 és 623; Aristoph., Ran. 149 sk. Az *abominatus Hannibal*-nak az alvilágban bűnhődők közé való taszítása összefügghet az *abominatio desolationis*-szal (Mt. 24, 15), ill. a Dániel-prófécia (12, 11 βδέλυγμα) történeti háttérével, Antiochos vagy Caligula istenkáromlásának várható büntetésével.

Különben a Nagy Sándor-i τόλμη-ből indultunk ki jó néhány évvel ezelőtt a Joh. Straubnak ajánlott Silius Italicus-dolgozatunkban is (Romanitas — Christianitas. Berlin—New York 1982, 164, 1), majd amikor a Nagy Sándor-hagyománynak Appianosnál — a kezdeményező Fabius Pictor császárkori felhasználójánál — kimutatható rekvizitumait nyomoztuk,⁴ megint csak találkoztunk vele (Ann. 4, 15: Hannibal ὑπὸ τολμης vállalkozik az Alpokon való áthatolásra). Itt írtunk a makedón királynak erről az ambivalens erényéről, amely Appianos *Scipio*-ábrázolásában pozitív előjellel bukkan fel (Lib. 19, 78; 21, 81; 23, 93, vö. Ib. 23, 88).

Római előadásunkban áttekintettünk néhány olyan részletet Seibert könyveiből, amelyben utalás történik a pun hadvezér esetleges Nagy Sándor-„utánzására”. Így például Hannibal neveltetésével kapcsolatban olvashatunk (I 31; II 12) a spartai Sósylosról, aki a gyermeket görögre tanította (Corn. Nep. v. Hann. 13, 3 *hoc Sosylo Hannibal litterarum Graecarum usus est doctore*), és aki később a szicíliai Silénossal együtt tábori történetíróként mindenüvé elkísérte urát (*ibid.*: *qui cum eo in castris fuerunt simulque vixerunt, quamdiu fortuna passa est*). Jó volna tudnunk, mire tanította növendékét a *Graeculus*? Kérdés, amelyre nincs biztos felelet: Spartai módon, az ottani ἀγωγὴ hagyományait követve? Vagy a hellénisztikus *gymnasion* követelményei szerint? Nyilván olvasták a görög klasszikusokat. Feltételezhetjük, hogy a fogékony ifjút Homéros eposzai és a görög mitológia hősei ugyanúgy lelkesítették, mint egy évszázaddal korábban az Aristotelés keze alatt serdülő makedón Alexandrost. Seibert (I 32) színes képet fest Sósylos leckéiről: beszélhetett tanítványának a világvégi Gadesig kalandozó Héraklés hőstetteiről, Géryonés legyőzéséről, marháinak Ibérián át, az Alpokon keresztül Italia felé való tereléséről, a jövőendő Róma környékén garázdálkodó Cacus megbüntetéséről, vagy mindennek „katonai” változatáról: Héraklés-Melqart győzelmes nyugati hadmenetéről, Ibéria és a kelta föld meghódításáról, az alpesi törzsek pacifikálásáról, a „héraklési út” járhatóvá tételéről stb. A föníciai Melqartban a görögök tudvalóvóleg Héraklést ismerték fel, és nemcsak Alexandros tisztelte az elfoglalt Tyros „városurában” a maga mitikus őst, hanem az ifjú Hannibal is szívesen hallhatta „Héraklés oszlopainak” közelében a maga pun istenének hatalmáról és halhatatlanságáról szóló történeteket. Seibert elképzelhetőnek tartja, hogy Hannibal („talán 218-ban is”) asszisztált a gadesi szentélyben Melqart feltámadási ünnepein; Livius előadása (XXIV 12, 4) szerint campaniai időzése során is szerét ejtette, hogy a három napig tartó ünnepet *ad lacum Averni* megülje.

Melqart-Héraklés kultuszával kapcsolatban érdekes összefüggéseket villantott fel G. Charles-Picard:⁵ a Barkida Hamilkar úgy tisztelte a Hispaniában is otthonos Melqartot („dont le nom transparaissent à travers le sien”) családi istenének, mint a hellénisztikus uralkodók Héraklést; hódítói mítosza ugyanúgy „legalizálta” a saját ambícióit, mint ahogy Héraklésé vagy Dionysosé Nagy Sándoréit. Hannibal sem mulasztotta el hangsú-

⁴ Fabius Pictor und die Alex.-Überlieferung. Acta Ant. 32 (1989) 87.

⁵ G. Charles-Picard: Hannibal. Paris 1967, 88.

lyozni hiedelmeinek és vágyainak hasonlóságát Nagy Sándoréihoz, hiszen — „sans doute” — ő helyezte el a gadesi szentélyben azt a szobrot, amely előtt egykor majd a fiatal Caesar fog álmodozni Nagy Sándor-i terveiről (Suet., Iul. Caes. 7, 1), és Statiustól tudjuk (Silv. IV 6, 59–, vö. Mart. IX 44), hogy Lysippos szobra Nagy Sándor asztalának volt az ékessége (Héraklés Epitrapezios), mielőtt Hannibal, majd Sulla birtokába jutott.⁶

Az, amit Seibert (I 32 sk.) Hannibal hadtörténeti tanulmányairól ír, hihető, de jó-részt csak találgatás. Az adott helyzetben természetes, hogy a tábori környezetben cseperedő fiú kiváltképpen Nagy Sándor hadjáratai iránt érdeklődött. „Es kursierten eine Fülle von Darstellungen seiner Taten, die auch manche Wundergeschichten zu berichten wussten und einen Jungen in seinen Bann schlugen.” W. Görlitz körülményesebben ecseteli az Új-Karthagóban töltött téli hónapok stúdiumait: Sóslyos kellő információkkal szolgálhatott a spartai állapotokról, és komoly szerepet játszhatott a hellénisztikus katonai szakirodalom tanulmányozása: Aineias (ὁ τακτικὸς), Diadés (Nagy Sándor hadmérnöke), Pyrrhos; de mindezeknél nagyobb hatással lehetett Hannibalra Egyiptom első makedón királyának, Ptolemaios Sótérnak Nagy Sándor hadjáratairól közrebocsátott naplófeldolgozása. Egyedül Görlitz említi futólag (44) az utókort nagyban befolyásoló irodalmi termékek közt még a kezdettől fogva népszerű Nagy Sándor-regényt is. Hannibal nyilván hitelesebb kútfőkből merített; a mértékadó feldolgozások például a Rhône-on való átkelés feltehető mintájaként következetesen számon tartják Nagy Sándor hadmozdulatait a Hydaspés mentén (Liv. XXI 27–; Curt. Ruf. VIII 13–14; Arr. V 11). Ez is lehetséges éppen, de nem bizonyítható.

Seibert minden fejezet lezárásául külön tárgyalja az illető hadműveleti és valós történésekhez fűződő „legendákat”. Így tér ki például a III. Antiochos udvarában töltött évek ismertetése közben az öregedő Hannibal hazatérési terveire (I 514): „Reménykedésében alkalmasint megerősítette az a jóslat, amelyet az Ammón-szentély papjaitól — valószínűleg kyrénéi látogatása során — kapott, és amely szerint libyai földben fogják eltemetni.” (Corn. Nep. 8, 1; Paus. VIII 11, 11, vö. App., Syr. 11, 44.) A homályos jóslatot könnyű félreérteni: a „libyai föld” nem a Libyával határos Karthagóra vonatkozik, hanem Bithyniára, ahol a Libysson nevű folyó környéke is γῆ Λίβυσσα. Seibert a félreértéstől függetlenül „nagyon is elképzelhetőnek” (durchaus denkbar) tartja, hogy Hannibal valóban felkereste az illető jóshelyet. Mégsem erről van szó: a kyrénéi kitérő dokumentálása annyira bizonytalan, hogy itt is inkább legendával, Nagy Sándor kalandos sivatagi látogatásának „utánzásával” van dolgunk.

Nagyjából ennyi az, amit Seibert Hannibalról, mint *imitator Alexandri*-ről olvasóival közöl; címszereplője „Nagy Sándor-utánzásának” kérdését behatóbban és körültekintőbben nem vizsgálta. Ezt a hiányt azzal próbáljuk pótolni, hogy a második pun háború prótagonistáira vonatkozó — elsősorban liviusi — hagyományt fogjuk vallatóra.

⁶ Regényesen kiszínezve W. Görlitz „politikai életrajzában” (Stuttgart 1970), 165; 1. Seib. I 76 (a 10. jegyzettel); G. Charles-Picard: Carthage au temps d'Hann. Studi Annibalicì. Atti del Convegno svoltosi a Cortona 1961, Cortona 1964, 18: „La statue d'Alex. à qui C. adressa sa célèbre apostrophe fut sans doute consacrée par Hann. qui tenait le Macédonien pour son maître.” Vö. még J. Gagé: Hercule—Melqart. Alexandre et les Romains à Gades. REA 42 (1940) 435.

Kezdjük az alpesi átkelés nehézségeivel. Miközben a senatus urai a cisalpinai *tumultus* hírére kénytelenek tudomásul venni, hogy a pun veszélyt még az ottani kelta törzsek elpártolása is tetézi (XXI 26, 1 *Punicum insuper Gallico bellum auctum*, vö. Seib. I 92), Hannibal átkel a Rhône-on, találkozik az Italia mielőbbi megtámadását javasló kelta küldöttséggel (vö. Seib. II 204), de tapasztalja seregének húzódozását: katonái még nem felejtették el az előző háborút, főképp pedig félték a „mérhetetlenül hosszú úttól az Alpokon keresztül” (29, 7 *iter immensum Alpesque, rem fama utique inexpertis horrendam*). Hannibal *castigando adhortandoque* (30, 1) lelket önt a csüggedezőkre: Eddig folyvást csak győztek, elfoglalták egész Hispaniát és a méltatlan római követelésekre válaszul átkeltek az Ebrón, hogy véget vessenek Róma hatalmaskodásának (30, 3 *ad delendum nomen Romanorum liberandumque orbem terrarum*).⁷ Akkor nem érezték hosszúnak az utat, lehetetlennek a Piréneusok magaslatain, majd a sodró folyású Rhône-on való átkelest (az útirány megjelölése — *ab occasu solis ad exortus* — nem egészen pontos, de talán ez is egy másik diadalmenet visszhangja),⁸ most, az ellenség kapuja előtt torpannának meg az Alpok láttára, melyeknek túlsó oldala már Italia? Ezek is csak hegyek (*montium altitudines*), talán magasabbak a Piréneusoknál, de nem nyúlnak az égbe és nem járhatatlanok (*nec inexsuperabiles humano generi*); ezeket is lakják, művelik; igenis járhatók nemcsak egyes emberek, hanem seregek számára is (*pervias paucis esse, esse et exercitibus*).⁹ Ezután következik egy mondat, amelyet — tudomásunk szerint — még senki sem próbált megmagyarázni (30, 8): *eos ipsos, quos cernant, legatos* (sc. Boiorum Cisalp.) *non pinnis sublime elatos Alpis transgressos* — vagyis az itáliai kelták követői sem szárnyakon repültek az Alpok nyugati lejtőire, és nemrégiben ők is úgy keltek át biztonságban odaát — seregestől, családotól. Hát akkor — *militi quidem armato... quid invium aut inxsuperabile esse?* Róma meghódítására indulók számára akadhat olyan nehézség (*quicquam adeo asperum atque arduum*), ami visszatarthatná őket?

A magyarázatot Nagy Sándor egyik legvakmerőbb haditettének leírásaiban (Curt. Ruf. VII 11; Arr. IV 18) találjuk. Egy megközelíthetetlen sziklaerőd alól a király — *loci difficultate spectata* — először el akar vonulni, majd felülkerekedik benne az a bizonyos πῶδος: *cupido incessit animo naturam quoque fatigandi*. A megadásra felszólított barbár dolyfős kérdésekkel válaszol: *an Alexander etiam volare posset?* Erre a csúfságra Nagy Sándor kijelenti: majd tesz róla, hogy elhiggyék, az ő makedónjai igenis tudnak repülni (11, 6 *se effecturum, ut crederet Macedones etiam volare*; ugyanígy Arr. IV 18, 6 és 19, 3). Legfürgőbb katonáit (11, 7 *qui per paene invias rupes domi pecora agere consueverant*) küldi ellenük, akik hihetetlen erőfeszítések, borzalmas veszteségek árán (11, 16; hasonló vállalkozás VIII 11, 12–13), de „felrepülnek” és elfoglalják az erődöt. — Seibert

⁷ Ez persze a későbbi helyzet anticipálása, a „felszabadítás” pedig veszedelmesen emlékeztet Nagy Sándor „felszabadító” keleti hadjáratának jelszavára (Curt. Ruf. III 10, 5 *terrarum orbis liberatores*); vö. Tac., Hist. IV 73, 3 *libertas et speciosa nomina praetextuntur, nec quisquam alienum servitium et dominationem sibi concupivit, ut non eadem ista vocabula usurparet*. — A politikai jelszóról I. R. Syme: Tac. II 558: „always flexible, the term changed with the times.”

⁸ Vö. Ant. Tan. 27 (1980) 72, 68. j.

⁹ A romlott szöveg érteleme szerinti restituálásához vö. Corn. Nep. v. Hann. 3, 4 és Curt. Ruf. IV 7, 6; V 4, 4–13.

talán egyik fejezetcímével céloz a regényes-drámai hagyománynak erre a mozzanatára (II 200: Die Invasion — ein Himmelfahrtskommando?), de a hatásos fogalmazás mögött inkább csak Florust (I 22, 9) sejtethjük. (Vö. I 113: „Wie vom Himmel herabgestiegen... erschien das karthagische Heer in Oberitalien.”)

Tanulságosnak bizonyul az a fiktív szónoklat is, amelyet Livius a Ticinus mentén lezajlott ütközet előtt ad Hannibal szájába (XXI 43): Katonáinak nem akármilyen zsákmány reményében érdemes harcolniuk; *satis adhuc in vastis Lusitaniae Celtiberiaeque montibus pecora consectando nullum emolumentum tot laborum periculorumque vestrorum vidistis*, — most meglesz a jutalma fáradozásainak. A régi jó Weissenborn — Müller-kommentár a Scipio beszédében elhangzó ígéretre (45, 5 *agrum sese daturum esse ... ubi quisque velit...*) való utalással a Livius-korabeli veteránok kielégítésének anticipálására gondolt, mások a polgárháborús idők gyakorlatára. Szónoki fordulatokkal van mindenképpen dolgunk, amelyekkel már Nagy Sándor is csillapítani próbálta az ópisi zendülőket (Arr. VII 9–10). Itt a király apja jótéteményeinek emlegetésével kezdte: Philippos emelte ki őket a hegyipásztorkodás nyomorúságából; addig legtöbbjük kecskebőrcondrákban legeltette pár jószágát (9, 2); ő vezette le népét a hegyekből a termékeny síkságra, ő épített nekik városokat, ő tette szolgálókká azokat a barbárokat, akik addig uraskodtak fölöttük; ő nyitott Dél felé utat és mint a görögség fővezére szerzett dicsőséget nem is annyira magának, mint a makedón népnek (9, 5). — Hannibal serege úgy érezhette magát az alpesi átkelés megpróbáltatásaiból az áldott Pó-vidékre lejutván, mint Nagy Sándor katonái, amikor a világvégi hegyekben és pusztaságokon megvívott harcok után Indiában a mesék országa tárult elébük.

Kár, hogy Seibert a Ticinus és Trebia közti hadiesemények tárgyalása során a Pón való átkelés liviusi leírásával csak egy jegyzetben (I 119, 228) foglalkozik: „Die... Art und Weise, wie Hannibal auf das andere Ufer übersetzte, ist in den antiken Quellen umstritten... Livius XXI 47, 4–6 lehnt die Version des Coelius ab ... vgl. Zon. VIII. 24, 1–2...” Livius az illető helyen Coelius Antipaterre való hivatkozással kételkedve írja, hogy Hannibal *elephantis in ordinem ad sustinendum impetum oppositis* vezette át seregét. Polybiosnál szó sincs erről a kalandos ötletéről (III 66); a Coelius-töredékek modern feldolgozója¹⁰ viszont megjegyzés nélkül tényként referálja az annalista változatot. Historiográfiai szempontból nem annyira a *folytatás* érdekes (Lucanus I 220– lovakkal helyettesíti az elefántokat Caesar rubicói átkelésének költői leírásában, Silius Italicus pedig istentelen — xerxési — merényletnek minősíti a „szent folyó megbilincselését”, akárcsak az Alpokra való felhágást: XII 696–), mint inkább az *előzmények*: Nagy Sándor egyszerűbb átkelése a Tigrisen (Diod. XVII 53, 3, drámaibb változatban Curt. Ruf. IV 9, 16–22) vagy Perdikkas seregének átgázolása a Niluson — jobbról-balról elefántok és lovak felsorakoztatásával (Diod. XVIII 35). Az izgalmas elefánt-stratégéma a jelek szerint kapóra jöhetett a drámai hatásra pályázó hellénisztikus történetíróknak és római követőiknek, akárcsak néhány még bizarrabb „hadicsel”.

¹⁰ W. Herrmann: Die Hist. des Coel. Antip. Meisenheim 1979, 104 és 110.

Bízást ezek közé sorolhatjuk Hannibálnak a szakirodalomban 'Ochsenlist' vagy 'Ochsentrück' megjelöléssel számon tartott Φοινικικὸν στρατήγημα-ját (Polyb. III 78, 1), ahogyan Fabius Cunctator kelepcéjéből kivágta magát. Livius minden olvasója emlékszik erre a *fallax consilium*-ra (XXII 16, 7; előbb: *ludibrium oculorum specie terribile ad frustrandum hostem*): Hannibal rözsecsomókat kötötzet a sereg után hajtott marhák szarvára; éjszaka a szerte imbolygó fáklyák kísérteties látványától megriadt rómaiak hanyatt-homlok menekülnek, Hannibal pedig épségben vezeti át seregét a calesi hágón — Cannae felé. (Nagyjából ugyanígy Pol. III 93; Front., Strat. I. 5, 28; App., Ib. 5 és Annib. 14–15 stb.)

A legnevesebb hadtörténészek között is akadt, aki ezt a meghökkenítő fikciót hitelesnek fogadta el (J. Kromayer; legújabban W. Huss: *Gesch. der Karthager*. München 1985, 321). Seibert óvatosabb: hitelességét kétségbe vonva a „legendák” csoportjába utalta (I 170), de csak egy eldugott jegyzetben (170, 158) vetette fel annak lehetőségét, hogy esetleg holmi „literarische Ableitung”-gal volna dolgunk. Igen, azzal, méghozzá dokumentálhatóval. Egy másik jegyzetben (159.) Seibert nem tartja kizártnak, hogy „a *stori* valamely karthagói forrás találta ki, majd római történétírók is felkapták és Hannibalra nézve negatív vonásokkal gazdagították”. Ha érdeklődésének körét a Nagy Sándor-hagyomány regényes termékeire is terjesztette volna, az ún. L-változatban (ed. van Thiel, II 23, 2) megnyugtató megoldást talált volna: itt ugyanis azt olvassuk, hogy a φρηνήρης Alexandros ugyanígy, csak *kecské* szarvára erősített fáklyákkal rémítette meg a perzsákat úgy, hogy Issosnál súlyos vereséget szenvedtek. (A „hadicsel” az arbélai csatáról szóló levélbeszámolóban is szerepel: II 13, 2.)

A második pun háború historiográfiájának egyik leglátványosabb részlete a capuai bezárlás előidézte testi-lelki romlás, a pun győzelmi menet *végének kezdete*: *quos nulla mali vicerat vis, perdidere nimia bona ac voluptates inmodicae* (Liv. XXIII 18, 11); a katonai szakértők (18, 13 *periti artium militarium*) megítélése szerint Hannibal nagyobb vétett Capuával, mint a Cannae utáni késlekedéssel: *hercule velut si cum alio exercitu a Capua exiret, nihil usquam pristinae disciplinae tenuit* (14; vö. Diod. XXVI 11; Strab. V 4, 13 c. 250; Val. Max. IX 1 ext. 1; Sil. It. I 259– és XII 266–). A valóságot Iustinus kivonatában (XXXII 4, 10) találjuk: „tény” (*constat*), hogy Hannibal sem amikor egész Italia reszketett tőle, sem karthagói kormányzása során nem étkezett római módra (*cubantem cenasse*), az ivásban nagyon is mértéket tartott, és a sok női fogoly közepette tanúsított *pudicitia*-jával ugyancsak rácafoltt afrikai voltára. Nos, Curtius Rufus (V 1, 36–39) régi kommentárjai — Nagy Sándor babiloni időzéséről szólván — nem ok nélkül hivatkoztak Capua párhuzamára. Csak Christ. Schoettgent (Lips. 1736) említjük, aki a makedón *disciplina* állítólagos meglazulásával kapcsolatban kifejezetten megírja: „Exemplo erit exercitus Hannibalis circa Capuam hiemans” (vö. Sen., Ep. 51, 5; Flor. I 22, 21). Éppen csak *fordítva*: nem Livius az *exemplum*, hiszen ő (ill. közvetlen forrása) is a Nagy Sándor-vulgatát alkalmazta Hannibal regényes ábrázolására. (Bezzeg a *Claudiusok* Rómája! Vö. Hor., C. IV 4, 51– *gens, quae cremato fortis ab Ilio..., duris ut illex tunsu bipennibus..., per damna, per caedes ab ipso ducit opes animumque ferro*; Seib. I 379, 2.) Seibert (I 219–) megelégszik „az antik történetírásban kedvelt *topos*” felvillantásával,

amely szerint Hannibal diadalmas száguldásának (Siegeslauf) hirtelen megszakadását a capuai *otium* züllesztő hatásával kellene magyaráznunk.

De még a vég előtt kanyarodjunk vissza a hadjárat kezdeteire, a Saguntum elfoglalása után Italia ellen induló Hannibalnak több forrásból ismeretes és sokféleképpen magyarázott álmára (Liv. XXI 22, 6–9): A hagyomány szerint (*fama est*) isteni látomás készítette a hadjáratra Héraklés-Melqart vezetésével és azzal a meghagyással, hogy hátra ne forduljon. *Cura ingenii humani* mégis maga mögé nézett és egy rettenetes sárkánykígyót látott, amely égszakadás közepette mindent tönkretett. Ijedt kérdésére — *quae moles an quidve prodigii esset*, — azt a választ kapta, hogy ez „Italia pusztulása” (*vastitas Italiae*). Legutóbb Seibert (II 184 skk., vö. I 76 sk.) részletekbe menően foglalkozott Hannibal álomlátásának historiográfiájával és mintaszerűen magyarázta a hagyomány világosan elkülöníthető változatait, azoknak mindenkori funkcióját Silénostól és Coelius Antipatertől Silius Italicusig és Zónarasig, Hannibal propagandafofógásától a győztes Róma hatalmi ideológiájának kiszolgálásáig. Az esetleges historiográfiai előzmények között utal (II 185, 48) a határozni nem tudó Xerxés álmára (Hérod. VII 12–), de sajnálatos módon mellőzi E. Norden „Ennius und Vergilius”-át (Leipzig—Berlin 1915, 117 sk.), amelyben az ide vonatkozó Cicero-hely (de div. I 24, 48) értelmezése során közelebbi eligazítást talált volna (118, 1): „Die Fiktion zeigt uns Silenos ganz im Fahrwasser der hellenistischen Historiographie; vgl. den Traum Alexanders, seine Bewillkommnung durch Herakles: Arr. II 18, 1.” Mi ettől függetlenül utaltunk¹¹ a regényes Nagy Sándor-hagyományból Philipposnak egy hasonló látomására: „*Philippus rex pugnavit et vicit, apparuit namque ei in ipso proelio draco, qui antecedebat eum et prosternebat inimicos eius.*” (Der altfranz. Prosa-Alex.-roman... Rez. J², hrsg. v. A. Hilka, Halle 1920, 26.)

Még tanulságosabb a másik — ugyancsak Coelius évkönyveiből, illetve Silénos *Graeca historia*-jából merített — „álmom”: Mikor Hannibal Iuno Lacinia szentélyéből el akart vinni egy aranyoszlopot (vö. Liv. XXIV 3, 6), előbb megfúratta, hogy lássa, tömör-e. Ekkor az álmában megjelenő istennő megfenyegette, hogy a *másik* szemére is megvakítja, mire Hannibal a kivésett aranyforgácsokból fogadalmi ajándékkul egy *bucula*-t készíttetett a βωπις πόντια Ἡρη-nek, és a szobrot az oszlop tetejére tétette. Seibert (I 416, 20) — józan megfontolással — Hannibal pénzhiányával magyarázza, hogy az istennő templomi kincseit „kényszerkölcson” (Zwangsanleihe) céljaira akarta igénybe venni; „vallástörténeti szempontból” V. Basanoff „Evocatio”-könyvére (Paris 1947, 63) hivatkozik, érdemben pedig csak azzal a bizonyos kétnyelvű (görög—pun) feliratos sztélével foglalkozik, amelyen Hannibal tettei (πράξεις) voltak megörökítve az utókor számára (Liv. XXVIII 46, 16 *aram condidit dedicavitque cum ingenti rerum ab se gestarum titulo*; Polyb. III 33, 18 és 56, 4; Seib. II 245). A forrásanyag szűkössége nem teszi lehetővé annak eldöntését, hogy ez a sztélé azonosnak tekinthető-e a Cicero említette *columna aurea*-val vagy a Liviusnál olvasható feliratos oltárral. Nos: az ún. Aristoteles-levéiben (c. 9) Porus (valójában a perzsa nagykirályok: v. Thiel III 28, 12 és 14) palotájának

¹¹ Ant. Tan. 27 (1980) 68 sk.

aranyoszlopairól és aranylemezekkel borított falairól olvasunk, amelyeket a makedón hódító itt-ott átvágatott (*quos aliquibus locis intercedi*); ugyanígy fúratta meg „a világ végén” (c. 35/a *in orientis ultimis oris*) a Hercules és Liber tiszteletére állított diadaloszlopokat (*trophaea*) is, *an solida essent*. Az Aristoteles-levél végén (c. 78) *in Persarum et Babyloniorum terris* állíttatott két tömör aranyoszlopról (*pilae solidae aureae*) értesülünk, a hódító tetteinek megörökítésével; India legtávolibb pontján, Liber és Hercules tropaionjain túl pedig a magáéiról, *miraculo futura posteris saeculis non parvo* (vö. Curt. Ruf. VII 9, 15 *Liberi patris termini*).¹² „Ganz im Fahrwasser der hellenistischen Historiographie” szabad-e tovább merészkednünk? Ezekhez az aranyoszlopokhoz képest Augustus igen szerénynek mutatkozott, amikor tetteit (*res gestas*, *πραξιεις*) csak *in duabus aheneis pilis* vésetve tárta a birodalom nyilvánossága elé.¹³

Seibert — könyvének zárófejezeteiben (I 542: „Logistiker oder Hasardeur?”, I. előbb, az alpesi átkelés nehézségeivel kapcsolatban is: I 113) — méltatja Hannibal vitathatatlan katonai erényeit (seine persönliche Leistungsfähigkeit als Soldat), mindenesetre hiányolja a Nagy Sándorra oly jellemző, akárhányszor felelőtlen hősi vállalkozásokat („dennoch vermissen wir ähnliche Berichte über einen heldenhaften Einsatz wie bei Alexander d. Gr., der an vorderster Front kämpfte, häufig verwundet wurde und manchmal in unverantwortlicher Weise sein Leben riskierte”). Egy jegyzetben (I 542, 62) történik csak utalás a zamai csata előtt — állítólag — lezajlott vezéri párviadalra Scipio és Hannibal között (App., Lib. 44, 5; 188–189): „Diese Episode ist eine Erfindung” — írja. Kitalálás, persze, de hatásos — és régi keletű. Seibert itt sem terjeszti ki figyelmét a Nagy Sándor-hagyománynak egy különös csoportjára, a király környezetében nyüzsgő fűzfapoéták (Choirilos és társai: Curt. Ruf. VIII 5, 8 *qui professionem honestarum artium malis conruperant moribus...*) hízelgésáradatára, akiket a szakirodalom ’Dichterlinge’ vagy ’Poetaster’ néven tart számon. Főleg Kleitarchos közvetítésével ezek „epikus szépitéseinek” (embellissements) köszönhető a római annalsztika akárhány túlzása; így került bele a római historiográfiába is — Nagy Sándor kiagyalt „achilleusi” bajvívásai nyomán (Dareiosszal, Pórosszal) — Scipio és Hannibal monomachiája Zamánál (de már korábban is: Sil. Ital. IX 429 skk.)¹⁴ vagy például Scipio *μαχη παραποτάμιος*-a Trebiánál (Sil. It. IV 573 skk.), még E. Burck szerint is „unter Anlehnung an Homer”,¹⁵ holott nyilván az imént említett udvari költők idétlen homérizálásának visszhangjáról van szó.

¹² L. még Lact., Inst. I 11, 33 (Iuppiter) *sua gesta perscripsit, ut monumentum posteris esset rerum suarum*. — A legendás egyiptomi Sesóstris hódításainak határait jelző sztélékről Hérod. II 102 és 106 (l. még Diod. I 55 és Strab. XVII 1, 5 c. 790); Héraklés—Melqart tyrosi szentélyének arany- és smaragdoszlopairól: II 44; Semiramis oszlopának felirataról: Polyain., Strat. VIII 26. — A görög mitológia hőseinek vagy Dionysost (Héraklést) „utánzó” hódítóknak „a világ végén” található határköveiről (oltáiraírói, tropaionjaírói) annak idején már disszertációnkban is írtunk: Die Kenntnisse des Altertums... (Bp. 1936) 18 sk.

¹³ Vö. W. Hoffmann: Hannibal (Göttingen 1962) 100: „H. tut das 42-jährig, was andere erst nach einem erfüllten Leben zu tun pflegen” — utalással Augustus „Tatenbericht”-jére. Később (130 sk.) — esetleges karthagói példa gyanánt — hivatkozik a felfedező Hanno úti beszámolójára („gedacht als Huldigung an die heimischen Götter und als Denkmal für die Grösse Karthagos”).

¹⁴ Vö. a „Romanitas — Christianitas” c. Joh. Straub-émlékkönyvben (Berlin—New York 1982, 171) megjelent dolgozatunkkal: Die Punica des Sil. It. und die Alex.-überlieferung, 171.

¹⁵ Uo. 19. j.

Seibert joggal állapítja meg (I 4 és 78), hogy Silius Punicája „a történeti eposz hagyományát követi” és így a történelem kutatója számára csak másodlagos értékkel bír. Hannibal testvéreiről szólván (II 108) kitér az ibériai születésű feleséggel — (H)imilké — kapcsolatos irodalmi hagyomány hitelességének kérdésére is. A Silius eposzában (III 62 skk.) olvasható búcsújelenet gyanakvásra ad okot: feltehetőleg a közismert Ilias-epizód (VI 399 skk.) költői utánérzése. Kérdés csak az, hogy közvetlen Homéros-utánzással kell-e számolnunk, vagy itt is inkább Choirilosék közvetítésével; meggyőződésünk szerint az utóbbival.¹⁶ Seibert óvatosan fogalmaz: a jelenetet Silius „lényegében irodalmi hagyományok nyomán formálta” (I 78, 27: „ist im wesentlichen von literarischen Traditionen geprägt”).

A homerizálástól független, de mindenképpen regényes hagyománnyal szembesülünk már előbb is, amikor a hontalanul bujdosó Hannibal állítólagos kyrénéi látogatásának kérdését tárgyaltuk (Corn. Nep. v. Hann. 8, 1). Messzebb vezet, de legalább ennyire kérdéses Hannibal armeniai (bithyniai?) városépítői ténykedése. Seibert itt (I 524) kevésbé óvatos, mint különben: Plutarchos (Luc. 31, 4–5) és Strabón (XI 14, 6 p. 528) közléseit nem vitatva tényként könyveli el, hogy Hannibal tanácsadói minőségben közreműködött Artaxata városának tervezésében és az építkezések irányításában. Bujdosásának utolsó állomásán, Bithyniában is városalapítás foglalkoztatta volna (I 526: „er soll im Auftrag des Königs eine Stadt gegründet haben, Prusa”). Seibert a gyér és bizonytalan adatok vitatóival szemben itt is (I 526, 30) a hitelesség mellett tör lándzsát: alig meggyőzően.¹⁷ Komoly apparátust vonultat fel (I 524, 14) Artaxata hannibali alapításának igazolására; kitüntető, hogy Mommsen *kételyeinek* (Röm. Gesch. I 751, 5: „... ist sicher Erfindung, aber es ist bezeichnend, wie Hannibal, fast wie Alexander, mit den orientalischen Fabeln verwachsen ist”) elutasításával együtt a mi érveinket¹⁸ is elveti („m. E. zu Unrecht”). Hivatkozhatott volna persze I. S. Korabljev Hannibal-könyvére is (2. kiad., Moszkva 1981, 284), aki a Plutarchosnál és Strabónnál olvasható hagyomány hitelességének kétségbe vonását ugyancsak „jogosulatlannak” ítélte, de az elvitatók között Mommsen társaságában a helyi (armeniai) viszonyokkal és hagyományokkal ismerős, tehát mindenképpen illetékes J. A. Manandjant is idézte (333, 176: Tigran II. i Rim. Jerevan 1943, 21 sk.).

Itt kapcsolódhatunk a második pun háború krónikájának talán legkalandosabb fejezetéhez, a „héraklési út” hannibali megisméltésének vagy megvalósításának fantasztikus irodalmi lecsapódásaihoz. Ennek az átkelésnek tagadhatatlan nehézségeit mindkét fél propagandagépezete a maga érdekeinek megfelelően színezte, úgyhogy Seibertnek bőven volt mit a „legendák” rovatában számba vennie (I 111): „Die antiken Historiker schwelgten in Schilderungen, die von verheerenden Verlusten sprachen ... fanden an Schauermärchen grösseren Gefallen...” A rémmesék közt is előkelő helyet foglal el Hannibal „héra-

¹⁶ Hannibal seregének Silius eposzában (V 352 skk.) megnevezett orvosa *Görlitzet* (i. m. 188, 9. j.) a homérosi Machaónra emlékeztette.

¹⁷ G. Egelhaaf (Hann. Stuttgart 1922, 26) szerint az Artaxatára és Prusára vonatkozó adatok egymást hitelesítének.

¹⁸ Eirene 20 (1983) 49.

lési” teljesítménye, sziklák „megnyitása”, átvágása stb. (Az ismert helyek: Seib. I 112, 186.)

Annak idején a Nagy Sándor-hagyománynak nem egy mesés vonását sikerült tisztáznunk.¹⁹ Az ókori keleti uralkodók folyószabályozási kötelezettségeinek (öntözőcsatornák építésének) összefüggésében találkoztunk a „sziklavágó” (Küh-ken) hős csákányos alakjával és ennek a Nagy Sándor-vulgatában is tetten érhető változatával: a makedón király az úttalan iráni fennsíkon harcolva „elsőnek tört utat fejszékével a jégen át” (Curt. Ruf. V 6, 14 *rex dolabra glaciem perfringens iter sibi fecit*). Hannibal görög propagandistái Nagy Sándor mintája nyomán végeztek hőszükkel az Alpok „áttörése” közben ugyanilyen sziklavágói — semiramisi vagy héraklési — teljesítményeket (Corn. Nep. v. Hann. 3, 4 *loca patefecit, itinera munit... qua antea unus homo inermis vix poterat repere*; Sil. It. III 516–*rumpit inaccessos aditus..., luctantem ferro glaciem premit* etc.).²⁰ Még a bizánci Tzetész versei (Diod. XX frg. 19) is megőrizték a pun „sziklavágó” mitikus példaképeinek ezt a vonását: καὶ τούτων (sc. ὀρέων) τὰ δυσεῖσβόλα καὶ πέτραις κατατέμνων ... Vagyis Hannibal — propagandistáinak képzeletében — ugyanazt művelte, mint a mesék Semiramisa (Polyain., Strat. VIII 26: „megközelíthetetlen sziklákat ígáztam le vassal; utat nyitottam szekereimnek ott, ahol korábban vadállatok sem jutottak keresztül...”), vagy amivel az asszír Sargon dicsekedett (Textes cunéiformes du Louvre, III 6): „Bronzcsákányt adtam embereim kezébe, azzal faragták a magas hegy szikláit...” Hannibal tehát nemcsak a hódító Nagy Sándor vonásait vette át környezetének propagandaszólamaiban, hanem a közel-keleti építő (városalapító) hősökéit is. Ennek ismeretében Seibert sem vitathatná el Artaxata vagy Prusa alapításával kapcsolatban Mommsen kételyeinek jogosultságát, illetve a Hannibal-historiográfia regényes-mesés elemeiről a fentiekben kifejtett vélekedésünket.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy Seibert érdemes munkát végzett, amikor a Hannibal alakja és működése köré évszázadok, sőt évezredek során rakódott rétegeket gondos historiográfusi szemmel vizsgálta és jókora részüket a legendák vagy a tudatos propaganda birodalmába utalta. A római ellenféltől *perfidus*-nak (*callidissimus, dirus, foedifragus*...) hirdetett hadvezér és politikus céljait, sikereit, majd kudarcait és tragikus végét így hitelesebben ismerhetjük meg. Kár, hogy egy gazdag — vagy éppen túlságosan is gazdag — forráscsoport, a *hellénisztikus* historiográfia egészét befolyásoló Nagy Sándor-hagyomány vizsgálatára még kitekintés formájában sem vállalkozott. Pedig megszívlelhette volna, amit Gilbert Charles-Picard, a *hellénisztikus* Karthago invenciózus kutatója,²¹ Silius Italicus eposzának egy regényes epizódjával (Hannibal fiának állítólag megkövetelt feláldozásával) kapcsolatban írt (Hannibal, 118): Ez bizony „alkalmasint egy közepes szerző kitalálása, amelynek semmi történeti hitele nincs, mégis minden retorika,

¹⁹ Például székfoglalónkban: A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon. Bp. 1984.

²⁰ Seibert (I 113, 193. j.) tévesen idézi Siliust („3, 5, 13 ff.”) annak dokumentálására, hogy az elbizakodott (überheblich) Hannibal „tudatosan nem követte Héraklés nyomait és más utat tört magának” (?).

²¹ Picard Hannibal-képének kritikai ismertetését l. K. Christ: Probleme um Hannibal. Wege der Forschung 371 (Darmstadt 1974), 11 skk.

romantikus mese és Vergilius-utánzás mögött esetleg ott rejlik a hitelt érdemlő tudósítás néhány morzsája”²²

Az a néhány morzsa, amelyet a végeláthatatlan Hannibal-hagyományból kitetsző Nagy Sándor-i rekvizitumokban felfedezni vélünk, a történeti Hannibal képét nem teszi hitelesebbé, de egy jelenség historiográfiájának színeződéseit — gazdagodását és deformálódását — minden bizonnyal okulásra intően szemléltetheti.

²² „Cet épisode... semble inventé par un médiocre auteur de romans-feuilletons. Il n’a sûrement rien d’historique... Cependant, à travers la rhétorique, l’affabulation romantique et les imitations virgiliennes percent peut-être, comme souvent dans Silius, quelques bribes d’une information sérieuse.” Vö. 18 (a Barkidák mesés származásáról, Sil. I 5 skk.): „Il semble, que le poète latin ait... comblé, par des réminiscences de l’épopée classique, les lacunes de son information. Il arrive cependant que l’habillage grandiloquent de Silius dissimule de précieuses données historiques...” Becses történeti adatokat ritkán bányászhatunk ki Silius eposzából, nem mindig közvetlen „homérizálásának” jóvoltából viszont akárhány esetben közelebb juthatunk a hellénisztikus történeti eposz (és történetírás) műfogásainak megismeréséhez.

PATAKI ELVIRA

ORPHEUS ÉS EURYDIKÉ

(A *GEORGICA* IV. KÖNYVE)

Vergilius művészetének ritkábban elemzett fejezete a formai-tartalmi talányokban bővelkedő *Georgica*. A költemény nemritkán szélsőségesen eltérő értelmezéseinek kulcsa a IV. könyv, mely az előző részek sötét-világos tónusváltakozását két irányba zárja le: Orpheus és Eurydiké tragikus történetét a *bugonia* derültebb árnyalata követi. E mozzanat dönt a mű végkicsengésének megítélésében: a méhek születését reményteljes feloldásnak vagy kevésbé tökéletes, nyugtalanító lezárásnak tekintve szövegéből optimista s pesszimista világkép egyaránt kiolvasható. Az értelmezések legtöbbször a IV. könyvet a költemény betetőzéseként, a megelőzőket ezen összegző szakasz előkészítéseként vizsgálja. Különös fontosságú emiatt annak megválaszolása, miként illeszkedik e tematikájában, stílusában új elemeket felmutató egység a szöveg egészéhez.

A költemény strukturális elemzései két fő irányt mutatnak. A *Georgicát* négy központi téma egységeként szemlélő kutatók a mű szerkezeti elvét az előadás linearitásában, a háború–béke–halál–feltámadás,¹ más szerzőnél a munka–élet–szerelem–törvény tematikus sor kibontásában,² vagy akár eltérő karakterű szimfóniatételek egymásra épülésében³ vélték felfedezni. A kutatás másik irányzata — melynek jeles képviselői a vergiliusi költemények kozmikus, mitikus és történeti síkjainak egymásra épülését hangsúlyozó W. Pöschl,⁴ a „fent” és „lent” kettősségét vizsgáló G. Bovie,⁵ — a mű tudatos többszólamúságát tekintette meghatározónak, s elszakadva a probléma–megoldás skémától, nem zárta ki a kettős befejezés lehetőségét. A tartalmi elemzések legtöbbször a *Georgicát* az Augustus-kor dokumentumának tekintve mindenekelőtt annak történelmi összefüggéseit vizsgálta.⁶ Vergilius munkássága kétségtelenül kapcsolódik a *renovatio* célkitűzéseéhez,⁷

¹ G. E. Duckworth: Vergil's Georgics and the Laudes Galli. *AJPh* 80 (1959) 225–237.

² C. Segal: Orpheus and the fourth Georgic. *Virgil on Nature and Civilization*. *AJPh* 87 (1966) 307–325.

³ Allegro maestoso–Scherzo–Adagio–Allegro vivace, I. B. Otis: *Virgil. A study in civilized Poetry*. Oxford 1963.

⁴ W. Pöschl: *Die Dichtkunst Vergils. Bild und Symbol in der Aeneis*. Wien 1964.

⁵ G. Bovie: The Images of Ascent-Descent in Vergil's Georgics. *AJPh* 77 (1956) 337–358.

⁶ L. pl. E. Coleiro: Allegory in the IVth Georgic. *Vergiliana* (ed. H. Brandon—R. Verdière, Leiden 1971) 113–123.

⁷ Vö. W. Pöschl: Virgil und Augustus. *ANRW* 31/2 (1981) 709–730.

a *Georgicát* azonban csupán e terv propagandájának, a szereplőket s a történéseket a korabeli római társadalom allegóriájának tekinteni túlzott egyszerűsítés. A történetiség egyoldalú szempontja mögött méltatlanul szorultak háttérbe a *Georgicát* műalkotásként s nem verses dokumentumként kezelő elemzések.

A IV. könyv első részét alkotó méh-fejezet csupán tárgyában folytatója az előző egységeknek: terjedelmében, stílusában, exkurzusainak kevésbé poétikai, mint inkább filozófiai jellegében jelentős eltéréseket mutat. Vergilius a *res rusticae* hagyományainak megfelelő gyakorlati ismeretek közlésén túl a méhek természetét, életmódját, a halhatatlanokhoz fűződő kapcsolatát kozmikus távlatokban tárgyalva a Stoa *gradus*-tanától⁸ Porphyriosig ívelő ókori méhszimbolika⁹ tudatos alkalmazójának mutatkozik. A könyv második részét alkotó mitikus zárórész szerkezeti-jelentésbeli szerepe — melyben többek a kidolgozatlanság, a logikátlan szövegépítés nyomait vélték felfedezni — rendkívül vitatott. Hogyan kapcsolja egybe Vergilius Aristaios és Orpheus történetét? Mi célból fonódik mindez a méhekről szóló fejtegetésekhez? A látszólagos szerkezeti következetlenségek feloldására a kutatók többsége Servius közlése alapján a zárórész átdolgozása mellett érvelt. Az ókori kommentár szerint¹⁰ az eredeti változat *Gallus-elogiumát* a költő Augustus kérésére vagy parancsára törölte, a könyv egészét a készülő *Aeneis* részleteinek felhasználásával¹¹ átdolgozta. A *laudes* helyére emelt mítosz néhányak szemében a megsemmisült szöveg allegorikus újrafogalmazásának, Gallus és Orpheus alakja ugyanazon tragikus sors paradigmájának tűnik¹². Ellentétes felfogás jellemzi a költői ingeniumot feltétlenül tisztelő,¹³ a könyv tudatos szerkesztése mellett érvelő unitarista álláspontot. Feltételezván a filológiai vizsgálatok¹⁴ által igazoltnak látszó tényt, mely szerint a *laudes Galli* s az Orpheus-mítosz összekapcsolása csupán Serviustól eredő hagyomány, a IV. könyv zárórészének mai szövegállapota eredetinek tekinthető.

A zárómítosz értelmezését nemritkán bizonyos következetlenség jellemzi: az elemzők Aristaios és Orpheus történetét az interpretáció kulcsának tekintik, de csupán a mű egészétől elvonatkoztatva, önmagában vizsgálják, mindenekelőtt a történetmondás stilisztikai jellemzőit¹⁵ s a *katabasis* forrásait kutatva. A Vergilius összekapcsolta mító-

⁸ Vö. H. Dahlmann: Der Bienenstaat in Vergils Georgica. Abh. Akad. Mainz, Geistes- u. sozialwiss. Klasse 1954, 545–563.

⁹ Vö. D. E. Wormell: *Apibus quanta experientia parcis. Vergiliana*, 429–435.

¹⁰ Serv. ad Buc. X 1 (ed. Thilo-Hagen): *Fuit (sc. Cornelius Gallus) amicus Vergilii adeo ut quartus Georgicorum a medio usque ad finem eius laudes teneret, quas postea iubente Augusto in Aristaei fabulam commutavit...*, ad Georg. IV 1: *Sane sciendum, ut supra diximus, ultimam partem huius libri esse mutatam. Nam laudes Galli habuit locus ille qui nunc Orphei continet fabulam, quae inserta est postquam irato Augusto Gallus occisus est.*

¹¹ Vö. Georg. 4, 532~ Aen. 1, 126; 4, 376–379 ~ 1, 701–706; 4, 418–423 ~ 1, 159–169; 4, 473–477 ~ 6, 309–315; 4, 499–502 ~ 2, 790–794 és 6, 700–703.

¹² Vö. Coleiro: i. m. 117; hasonlóképpen érvel E. Lefèvre: Die laudes Galli in Vergils Georgica. WS 20 (1986) 183–193.

¹³ Vö. P. Händel: Vergils Aristaeus-Geschichte. RhM 105 (1962) 68.

¹⁴ Az említett Aeneis-helyek prioritásának cáfolata: P. Händel: i. h. *passim*: a keretes szerkezetű mítosz Catullusi és vergiliusi előképeinek vizsgálata: F. Klingner: Virgils Georgica. Zürich—Stuttgart 1963.

¹⁵ L. pl. a szimmetrikus felépítésű, epikus előadású Aristaios-történet s a neóterikus-elégikus Orpheus-fabula szembeállítását: Otis: i. m. 201.

szokban allegóriát látó elemzések két fő irányt mutatnak. E. Norden az Aristaios vétke miatt támadt isteni büntetést, majd a vezeklő feloldozását a mindenséget irányító igazságszolgáltatás bizonyítékának tekintette.¹⁶ Ch. Segal hasonlóképp érvelve a IV. könyvet egyenesen a Törvény könyvének (Book of Law) nevezte,¹⁷ T. Oksala a költői *vita contemplativa* s a pásztori *vita activa* közepszerének szükségességét hangsúlyozva szintén etikai allegóriaként értelmezte a kettős mítoszt.¹⁸ Felfogásukban a történet a kosmos rendjét biztosító, szigorú, de csupán így hathatós erkölcsi törvény megjelenítése. Mások az Orpheus-mítosz melankóliáját az egész költeményre kivetítve a szépség és a szellem védtelenségét,¹⁹ a rombolás árán való továbblépés könyörtelenségét²⁰ hangsúlyozták. Aristaios aljasságának látszatbüntetése — méheinek pusztulása majd csodás életre keltése — ezen irányzat számára az emberfeletti hatalmak önkényével szemben tehetetlen halandó kiszolgáltatottságának bizonyítéka.

A történet szerepeltetését a költő eredeti intenciójának s nem kényszerű átdolgozás eredményének tekintve különös fontosságú, hogy Vergilius a mítosz tragikusan végződő változatát választotta a *Georgica* zárásául. (Egyéb mítoszvariáns ismeretere utalhat az *Aeneis* VI. könyvének azon részlete, melyben az alvilágba készül Aeneas a Hadést megjárta s onnan szerencsésen visszatért hősök sorában említi Orpheust.)²¹ E felvetést támogatják C. M. Bowra²² forráskutatásai is, melyek szerint az V. századtól ismert mítosz első feldolgozásai Eurydiké életrekeltésével záródtak, s csupán a hellénizmus korában jelent meg a tragikusan végződő változat, központi motívumként Orpheus vétségével. A Bowra feltételezte, elveszett görög költemény mellett további forrást jelenthetnének a *Georgica* mítoszolvasatához a költői segédletként gyakran alkalmazott mitológiai kézikönyvek. A korabeli mitográfiai irodalom azonban egyáltalán nem, illetve nem a vergiliusi felfogásban hagyományozza a történetet. Parthenios szerelmi tárgyú gyűjteményében²³ nem esik szó Orpheusról és Eurydikéről, a konóni *Dihégéseis* 45. fejezete pedig részletes, szenttelen leírásban az Orpheus-kultusz eredetét adja elő. A *Georgica* mítoszának fő motívuma — mellőzve a történetnek merőben új értelmet adó Aristaios-szálat — Orpheus és Eurydiké kivételes szerelme és hűsége. Ez az érzelmi motíváltság ad hitelt a vergiliusi előadásnak, mely sokkal inkább a feltételezett hellenisztikus költeménnyel, mintsem a mitográfusok száraz adatközlésével rokonítható.²⁴

A *Georgica*éval rokon történetet őrzött meg az *Appendix Vergiliana* részeként hagyományozott *Culex*. A keretes előadás, a vétség–vezeklés–feloldozás szkéma szerkezeti

¹⁶ E. Norden: Orpheus und Eurydice. Ein nachträgliches Gedenkblatt für Vergil. Berlin 1934, 51.

¹⁷ Segal: i. m. 308.

¹⁸ T. Oksala: Studien zum Verständnis der Einheit und der Bedeutung von Virgils *Georgica*. Soc. Scient. Fennica, Helsinki—Helsingfors 1978, 125.

¹⁹ C. G. Perkell: A reading of Virgil's Fourth *Georgic*. Phoenix 32 (1978) 221

²⁰ G. B. Miles: Virgil's *Georgic*. A new interpretation. Berkeley—Los Angeles 1980, 251 skk.

²¹ Aen. VI 119–123.

²² C. M. Bowra: Orpheus and Eurydice. CQ 46 (1952) 113–126.

²³ *Erôtika pathémata*.

²⁴ A Vergiliust követő hagyomány a *Georgica* variánsát követve többnyire szintén Aristaiost tünteti fel Eurydiké halálának okozójaként, l. pl. *Mythographia Vaticana* I 76; Fulgentius, Mit. III 10.

párhuzamain túl figyelmet érdemel a két szöveg stilisztikai megformáltságának hasonlósága. A *Georgica* mitológiai utalásokat rejtő előadásmódjával rokonítható a *Culex* két katalógusa,²⁵ melyekben a felsorolt fák, virágok némelyike a természetfestő kép szerepén túl mitológiai jelentést is hordoz.²⁶ E formai hasonlóságok ellenére a két feldolgozás mítoszolvasata merőben más. A *Culex* nem beszél Eurydiké halálának okáról, a szerelmeket pedig a *Georgica* alakjaitól eltérő jellemvonásokkal ruházza fel. Orpheus végzetes hátrafordulását — szemben a vergiliusi *dementiával*²⁷ — a csökkérés motívumával indokolja,²⁸ s a történetet érzélgőssé hangolva oldja annak tragikumát.

A források vázlatos áttekintése tehát arra enged következtetni, hogy Vergilius tudatosan választotta a IV. könyv lezárásául a történet tragikus változatát. A költemény mitikus befejezése annak vizsgálatára is ösztönöz, mennyiben tekinthető újnak a mítosz megjelenése e helyütt, mi készíti elő a korábbi könyvekhez viszonyítva idegennek tűnő elem alkalmazását. A *Culex* és a *Georgica* szerzője egyaránt alkalmaz olyasfajta mitológiai utalásrendszert, melynek segítségével egyes élőlények bemutatásakor a szöveg stilisztikai megformáltsága az adott tárgy *aitiologiáját*, teremtésének vagy átváltozásának történetét jelzi, felidézve az új alakot öltött egykori halandó sorsát. E gyakorlat különös fontosságot nyer a tankölteményben, hiszen az egyes munkafolyamatok leírásában ábrázolt *arator*, *agricola* személytelen alakján kívül egyénített vonásokkal felruházott szereplő csupán elvétve jelenik meg.

A mitológiai utalások azonosítása során kiemelkedő fontosságú Servius kommentárja, hiszen Vergilius a mű megírásakor, Servius pedig jegyzetelésekor feltehetőleg hasonló jellegű mitológiai kézikönyveket használt.²⁹ A *Georgica* mitológiájának modern kutatása W. Frentz nevéhez fűződik, ki e stilisztikai eljárás alkalmazását a mű fontos szerkezetépítő elemének, sztoikus világképe költői megjelenítésének tekintette.³⁰ A hasonlatokban, metaforákban, díszítő jelzőkben formát öltő, mítoszt idéző megfogalmazások sorában külön csoportot alkotnak az égiek s földiek szerelmének legkülönbözőbb aspektusait bemutató történetek. Az együttérző istenek kegyelméből vagy a haragvók bosszújából növényé, állattá, hegygé, csillaggá változtatott halandók történetei a kétségtelenül jelenlévő filozófiai tanításon kívül azonban egyéb jelentést is hordoznak. Az Aristaios-fabula egy jelente (IV 345–347) e végtelen, a mindenséggel egyidős „szerelmi világtörténetre” utal:

*inter quas curam Clymene narrabat inanem
Volcani, Martisque dolos et dulcia furta,
aque Chao densos divum numerabat amores.*

²⁵ *Culex* 123–153, 408–411.

²⁶ 124: *impia lotos, impia quae socios Ithaci maerentis abegit...*, 129: *Heliades, teneris implexae brachia truncis...*, 132: *perfidia lamenta doli male provida phyllis...*, 402: *laurus item Phoebi surgens decus...*, 407: *non illinc narcissus abest, qui gloria formae / igne Cupidineo proprios exarsit in artus...*

²⁷ Vö. Georg. IV 488: *cum subita incautum dementia cepit amantem...*

²⁸ Cul., 292–293: *sed tu, crudelis, crudelis tu magis, Orpheu, / oscula cara petens rupisti iussa deorum...*

²⁹ Vö. Norden, 1934, 21.

³⁰ W. Frentz: *Mythologisches in Vergils Georgica*. Meisenheim am Glan 1967, 135 skk.

Az utalások a költemény elsődleges tematikájához illeszkedően, egyes élőlények, égitestek említéséhez kapcsolódnak, — mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy e tárgyak minden egyes előfordulása egyben tudatos mítoszfelidézés is lenne. Emellett számos megfogalmazás csupán Servius adata, nem pedig közvetlen szövegkörnyezete alapján evokál mitológiai történetet, s ráadásul a kommentátor nemritkán maga is több lehetséges mítoszvariációt sorakoztat fel magyarázatként. A tudatos költői utalás gyanúja a következő esetekben merülhet fel:

Vergilius ciprusággal a kezében (*et teneram ab radice ferens, Silvane, cupressum*: I 20) ábrázolja Silvanust. Az ikonográfia a ciprust nem sorolja az isten állandó attribútumai közé,³¹ a mitológia viszont megemlékezik Kyparissosról, Silvanus halandó kedveséről, kit az isten óvatlansága pusztított el.³² A *Cnosiaque ardentis decedat stella Coroneae* (I 222) megfogalmazás Ariadné és Bacchos szerelmére utal.³³ Az *Arctos Oceani metuentis aequore tingi* sor (I 246) Zeus halandó kedveseinek, Helikének és Kynosurának a féltékeny Héra követelte büntetésére céloz³⁴, a *dilectae Thetidi alcyones* (I 399) frázis Kéyx és Alkyoné történetét idézi:³⁵ Apollodóros szerint (I 7, 4) a boldogságukkal dicsekvő párt Zeus halállal sújtotta, Thetis azonban megkönyörülvén a szerelmeseken, jégmadarakká változtatta őket. A 404. sorban kezdődő kép³⁶ a szerelme kedvéért apja, Nisos ellen támadó Skylla történetét eleveníti fel.³⁷ A II. ének fákat felsoroló bevezetésében szereplő *Parnasia laurus* megfogalmazás³⁸ Daphné közismert történetére utal. Az állatok életét ábrázoló III. ének tesz említést Hippodameia és Pelops csalással és gyilkossággal célt érő szerelméről,³⁹ a Saturnus üldözte s a féltékeny feleség megtevésztésére

³¹ Vö. *W. H. Roscher*: ML IV 842: „Ein Silvanus, der eine Cypresse oder einen Cypressenast trägt, ist uns von Bildwerken nicht bekannt.”

³² Serv. ad I 20: *Silvanus deus est silvarum, hic amavit puerum Cyparissum nomine, qui habebat mansuetissimam cervam. Hanc cum Silvanus nescius occidisset, puer est extinctus dolore, quem amator deus in cupressum arborem nominis eius vertit, quam pro solacio portare dicitur.*

³³ Serv. ad I 222: *Theseus cum ad interimendum Minotaurum Cretam venisset, miseratam eius Ariadnen auxilium ei ad occidendum filo ducto Minotaurum praestitisse. Theseum vero Ariadnen utpote salutis auctorem secum avexisse. Qui cum ad Naxum insulam delati essent, Ariadnen ibi vel consulto, vel neccesitate vel monitu Mercurii a Theseo derelictam. Quam cum Liber Pater adamasset, coronam ei dempto pudore dicitur obtulisse, quam etiam inter sidera postea collocavit.*

³⁴ Serv. ad I 246: *Hae duae paelices Iunonis fuisse dicuntur quas postquam Iuppiter in siderum rettulit numerum, Iuno rogavit Tethyn, suam nutricem, ne unquam eas pateretur occidere.*

³⁵ Serv. ad I 399: *Ceyx, filius Luciferi, habuit uxorem Alcyonen. A qua cum prohibitus isset ad consulendum Apollinem de statu regni sui, naufragio periit. Cuius corpus cum ad uxorem delatum fuisset, illa se praecipitavit in pelagus. Postea miseratione Thetidis et Luciferi conversi sunt ambo in aves marinas.*

³⁶ I 404–405: *apparet liquido sublimis in aere Nisos et pro purpureo poenas dat Scylla capillo...*

³⁷ Serv. ad 404: *Scylla fuit Nisi, Megarensium regis filia. Contra quos dum devictis iam Atheniensibus pugnaret Minos propter filii Androgei interitum, adamatus a Scylla est, Nisi filia, quae ut hosti posset placare, comam purpuream parenti abscisam ei obtulit... Postea et Scylla in avem Cirim conversa est, et Nisos extinctus deorum miseratione in avis mutatus est formam.*

³⁸ II 18–19: *etiam Parnasia laurus / parva sub ingenti matris se subicit umbra...*

³⁹ III 7: *Cui non dictus Hylas puer et Latonia Delos / Hippodameque umeroque Pelops insignis eburno / acer equis? Vö. Serv. ad III 7.*

kancává változtatott Philyra sorsáról,⁴⁰ valamint Zeus egykori kedveséről, Ióróól, kit Héra haragja fosztott meg emberi alakjától.⁴¹ Szintén e könyvben olvasható utalás Luna és a fehér gyapjas kos alakjában mutatkozó Pan szerelmére,⁴² a felhő-Héra szerelmének kifejezése miatt bűnhődő Ixion szenvedéseire.⁴³ A IV. könyvben idézi Vergilius a madárrá változott nővérek, Philoméla és Prokné tragikus mítoszáét.⁴⁴

A fentebbi mitológiai utalások szerepeltetése szövegkörnyezetük, megfogalmazásuk alapján Vergilius eredeti intenciójának tekinthető. Számos egyéb mítoszra Servius kommentárja utal: az *Anguis* csillagképet⁴⁵ Pelops megvesztegetett, majd meggyilkolt kocsihajtójával azonosítja, a Canist (I 218) az Euróvét őrző kutyával.⁴⁶ A kései órán megszólaló bagoly Servius számára Nyktimené sírását idézi,⁴⁷ a *Herculea arbor* (II 66) megfogalmazás mögött a Hadés által az alvilágba ragadott, nyárfává változtatott Leuké alakja rejtőzik,⁴⁸ a lótoszfa (II 83) egy Priapos üldözött nimfa emlékét őrzi,⁴⁹ a jácint névadója (IV 183) Apollón virággá változtatott kedvese.⁵⁰ A szörnyszülött Erichthonios Héphaistos erőszakosságát idézi⁵¹, Narkissos önnön szépségének esett áldozatul.⁵² Az Eurydikét sirató hegyek egyike, az Óreithyia, az Ilissos partjáról elrabolt nimfától kapta nevét,⁵³ a Rhodopé a *Metamorphoses*⁵⁴ szerint a földi mértéket meghaladón boldog s emiatt bűnhődő házaspár emlékét őrzi.

⁴⁰ III 92–94: *talis et ipse iubam cervice effundit equina / coniugis adventu pernix Saturnus, et altum / Pelion hinnitu fugiens implevit acuto*, vö. Serv. ad III 92.

⁴¹ III 152–153: *hoc quondam monstro horribilis excurrit iras / Inachiae Iuno pestem meditata iuvencae*, vö. Serv. ad III 152.

⁴² III 391–393: *munere sic niveo lanae, si credere dignum est / Pan deus Arcadiae captam te, Luna / fefellit / in nemora alta vocans, nec tu aspernata vocantem*, vö. Serv. ad III 391.

⁴³ III 38–39: *Cocytii metuet tortosque Ixionis anguis / immanemque rotam et non exsuperabile saxum*, vö. Serv. ad III 38.

⁴⁴ IV 14: *et manibus Procne pectus signata cruentis*, vö. Serv. ad IV 14.

⁴⁵ I 205: *Haedorumque dies servandi et lucidus Anguis*, vö. Serv. ad I 205: *Sane nonnulli hunc aurigam Myrtilum, quem Pelops occidit, accipiunt*.

⁴⁶ Vö. Serv. ad I 218: *Alii hunc esse quondam custodem Europae, quem nulla fera potuit effugere*.

⁴⁷ I 403: *nequiquam seros exercet noctua cantos...*, vö. Serv.: *Nyctimene postquam cum patre concubuit et agnovit facinus esse, in silvis se abdidit et lucem refugit, ubi deorum voluntate conversa est in avem, quae pro tanto facinore omnibus avibus est admirationi*.

⁴⁸ Vö. Serv. auct. ad Buc. 7, 61: *Servius narrat Leucen, Oceani filiam a Plutone adamatam fuisse, post eius mortem natam esse arborem cognomine in Elysiis, vel in ripa Acherontis*.

⁴⁹ Vö. Serv. ad II 83: *Lotos nympha quaedam fuit, quam cum amatam Priapus persequeretur, illa deorum miseratione in arborem versa et*.

⁵⁰ Vö. Serv. ad IV 183: *Hic poetice masculino, referens se ad puerum qui in hunc florem dicitur esse conversus*.

⁵¹ Vö. Serv. ad III 113: *Vulcanus impetrato a Iove Minervae conubio, illa reluctante, effectum libidinis proiecit in terram. Inde natus est puer draconteis pedibus...*

⁵² IV 160: *narcissi lacrimam et lentum de cortice gluten*, vö. Serv.: *Quod autem ait narcissi lacrimam, alludit ad fabulam, quia de puero est conversus in florem*.

⁵³ IV 461–463: *flerunt Rhodopeiae arces / altaque Pangaea et Rhesi Mavortia tellus / atque Getae atque Hebrus et Actias Orithyia...* vö. Serv. ad IV 461: *Atheniensis nympha, quam Boreas in suum matrimonium rapuit*, vö. Plat., Phaidros, 229 b-c.

⁵⁴ Met. 6, 83–86: *Threiciam Rhodopen habet angulus unum et Haemum, / nunc gelidos montes, mortalia corpora quondam / nomina summorum sibi qui tribuere deorum*.

Mindezen utalások valamilyen formában a szerelem témaköréhez kapcsolódnak, mégpedig annak *durus amor* aspektusához. A halhatatlanok s a halandók szerelmi történetei csaknem kivétel nélkül tragikusan végződnek, mítoszaik állandó eleme a csalás, az erőszak, a hűtlenség. Az istenek játékkal leplezett vagy nyílt erőszakkal csábítanak el istennőket és halandókat, majd a kaland feledtetésül átváltoztatják földi szerelmesük szép testét s olykor a történetek tanúit. A földlakókra bűnös szenvedélyt bocsájtanak, mely Nyktimenét a vérfertőzés, Skyllát a *parricidium* vétkéig űzi. Az istennők férjük vétlen áldozatait örök szenvedéssel büntetik. A halandók szerelme kevésbé különbözik az istenekétől: rövid életű szenvedély fűzi Théseust Ariadnéhoz; erőszakkal nyeri el Hippodameiát Pelops. A beteljesült szerelmű halandók (Kéyx és Alkyoné, Haimos és Rhodopé) boldogságát az istenek elégeik meg.

Mindezek alapján a *Georgica* szerelemmel kapcsolatos állásfoglalása talán nem korlátozható csupán a III. ének híres, a szerelemnek az élők mindegyikét leigázó hatalmáról szóló soraira (III 242–244):

*Omne adeo genus in terris hominumque ferarumque
et genus aequoreum, pecudes pictaeque volucres,
in furias ignemque ruunt: amor omnibus idem.*

Meglepőnek tűnhet a római nemzeti epika klasszikusaként ismert Vergiliusról, mint a szerelem költőjéről szólni, noha a szerelmi tematika jelenléte életműve egészére jellemző, s talán nem csupán a költészet mindenkori nagy témáinak egyikeként, de a vergiliusi világkép meghatározó elemeként is.⁵⁵ Különösen fontos szerepet játszik a szerelmi tematika a *Georgicában*, mely csupán általánosságban tekinthető négy egymástól független téma füzérének. Vítathatóak azok az elemzések, melyek a mű III. énekét egyedül a szerelem problematikájának rendelik alá, s az azzal kapcsolatos gondolatrendszer jelenlétét is kizárólag e könyvben keresve⁵⁶ a szerelem humanizált változatát állítják szembe annak e helyütt ábrázolt „bestiális” aspektusával.⁵⁷ A fő témák egymásutániségán túl a mű szerkezetének vizsgálatakor figyelmet érdemel a kevésbé szembetűnő, de a költemény egészen végighúzó s a mitikus zárórészhez elvezető mitológiai utalásrendszer is, mely a IV. énekben teljesedik ki s válik a tartalom, a jelentés szintjén is meghatározóvá. Az előző könyvek jelzésszerű utalásaival szemben a IV. ének befejezésében önálló, explicit formában jelentkezik a mítosz. Amennyiben a mitológiai példák sora elvezethet a könyv zárórészét alkotó keretes fabulához, úgy Orpheus és Eurydiké története a *Georgica* négy könyvből álló vázát kiegészítő utalásrendszer kiteljesedéseként tudatos szerkesztésű, szerves része a kompozíciónak. Ha valaha is bizonyítást nyerne a mitikus befejezés utólagos betoldásának serviusi hagyománya, a IV. könyv zárómítosza illeszkedik a *Georgica* előző egységeihez, s nem jelent sem formai sem tartalmi disszonanciát.

⁵⁵ Erre utalhatnak Propertius sorai, melyekben Vergiliust a latin szerelmi költészet nagyjai között említi II 34, 81–82): *Non tamen haec ulli venient ingrata legenti, / sive in amore rudis, sive peritus erit.*

⁵⁶ „Book of Love”, Duckworth: i. h. *passim*.

⁵⁷ *Otüs*: i. m. 176.

A költemény mitológiai utalásainak tükrében a szerelem a *Georgica* világképének lényeges eleme. Mindegyik élőlény kettős készletet kapott a fennmaradásra a természet-től: a munkát és a szerelmet. *Labor* és *amor* állatra s emberre egyaránt érvényes isteni eredetű, erőszak és önzés mozgatta, feltartóztathatatlan folyamat. E két törvény bármelyikének akaratlan vagy tudatos megszegői kihullanak a szigorúságával életképes rendszerből s a felsőbbség feltételezett gondoskodásából: a hasznavehetetlen, beteg állatot nem tartja tovább a gazda,⁵⁸ a hűség erényét a szerelem törvénye elé helyező Orpheust elpusztítják az istenek.⁵⁹

Vergilius — legyen szó akár emberek, akár állatok szerelméről — leggyakrabban a kiismerhetetlenség, a kegyetlenség, a megcsalás, a megalázás fogalomkörét társítja a szerelemhez.⁶⁰ A *crudelis, durus, improbus, indignus, saevus* jelzők használata a szerelem jellemzésére költői toposznak, a szenvedélyt és szenvedést ötvöző *deina pathé* római megfelelőjének is tekinthető. A. W. Allen a latin elégikusok szerelemfelfogásának meghatározó elemeként szintén e kiismerhetetlen, kivédhetetlen s kormányozhatatlan szenvedélyt jelöli meg: *Love is a violent passion, a fault that destroys the vision and perverts the will, but a power that the lover is helpless to control and from which there is no release.*⁶¹

A vergiliusi *durus amor* azonban — eltérően az elégikusoknál olvashatóktól — nem a szeretett lény hidegsége vagy hűtlensége okozta fájdalmat jelenti. A szerelem törvénye az istenek közreműködésével vagy jóváhagyásával tesz boldogtallanná, pusztít el halandókat. A *Georgica* hegyei, csillagai, fái, virágai mögött istenek vágyának halandó áldozatai vagy az égiek által bűnösen boldognak ítélt szerelmesek rejtőznek. *Dulcia furta, cura inanis* — jellemzi Vergilius az istenek szerelmét.⁶² Eme következmény és súly nélküli kalandokat lezáró átváltozások sora népesíti be a *Georgica* tájait. A szerelem törvénye azonos módon dönt mítosz és történelem hőseinek sorsáról. Aineast két szeretett nőtől szakítják el az istenek; Orpheust egyazon lénytől kétszer fosztják meg, s Eurydiké második elvesztése annál is fájdalmasabb, mert az istenek hajlandósága a könnyöretre csak látszathajlandóság. Parancsuk teljesítése eleve lehetetlen a *durus amor* istenek adta lényege, a *dementia* miatt. Aeneas és Creusa, Orpheus és Eurydiké elválását Vergilius szertartásszerűen azonos gesztusokkal és kifejezésekkel ábrázolja; az *Aeneis* és a *Georgica* ismétlődő frázisai a két jelenet tudatos hasonítására utalnak.⁶³ Használatuk

⁵⁸ III 95–96: *Hunc quoque, ubi aut morbo gravis aut iam segnior annis / deficit, abde domo, nec turpi ignosce senectae. / Frigidus in Venerem senior, frustra que laborem / ingratum trahit...*

⁵⁹ IV 520–522: *spretae Ciconum quo munere matres / inter sacra deum nocturnique orgia Bacchi / dirptum latos iuvenem sparsere per agros...*

⁶⁰ Vö. Buc. 8, 18; 8, 47; 10, 29; 10, 44; Aen. 1, 712; 2, 343; 4, 17; 4, 412; 4, 532; 6, 24; 6, 442; az állatok szerelméről: Georg. III 244, 246, 248, 266.

⁶¹ A. W. Allen: *Elegy and the Classical Attitude Toward Love: Propertius I 1. YCS 11 (1950) 264.*

⁶² IV 345–346.

⁶³ 1. A menekülés, az utat mutató férj s az őt követő feleség képe: Aen. 2– Georg. 4, 486; 2. a pusztulás és a menekülés határán: Aen. 2, 730– Georg. 4, 485; 3. isteni beavatkozás: Aen. 2, 735– Georg. 4, 488; 4. a *furo* következménye, a férfi vétsége: Aen. 2, 741– Georg. 4, 490; 5. a tovatűnő alak átölelésének, megszólításának kísérlete: Aen. 2, 792– Georg. 4, 499, ill. Aen. 2, 790– Georg. 4, 501; 6. a feleség búcsúja: Aen. 2, 789– Georg. 4, 495; 7. a nő árnyának eltűnése: Aen. 2, 791– Georg. 4, 499–500; 8. a férfi gyászja: Aen. 2, 769– Georg. 4, 514.

magyarázható a költői szövegformálás hagyományaival,⁶⁴ utalhat azonban egyéb intencióra is — jelesül a szakralitás érzékeltetésének szándékára. A formulákból építkező jelenetek mindegyikében meghatározó az istenek jelenléte: Creusa és Eurydiké ugyanazon isteni parancsra hivatkozva vesz örökre búcsút a szeretett férfitől.⁶⁵ A mozdulatok, a szavak, a kétségbeesett férfi s az isteni rendbe betekintést nyert, sokat tudó nő alakjának tragikus ismétlődése a változtathatatlan törvény jele.

A *Georgica* szerelmi tárgyú mitológiai utalásainak, a vergiliusi *durus amor* fogalmának értelmezésére tett kísérlet magyarázatot adhat a költemény zárórészeként szereplő Orpheus-mítosz s a mű egészének kapcsolatára. A történet azonban nem csupán az utalásokban tetten érhető szerelmi szál legerjedelmesebb elemeként épül a *Georgicába*, hanem szerves részét alkotja a IV. ének struktúrájának is, közvetlen kapcsolatban a méhek könyvével s Aristaios mítoszával. A méhek s a mitikus szereplők összetartozása még a rejtett szerelmi utalásoknál is kevésbé nyilvánvaló, s egyfajta megoldás lehetősége is csupán az antik források figyelembevételétől remélhető.

Egyetlen ókori forrás tesz csupán halvány utalást arra, hogy az első méh halandó átváltoztatásából született. Columella méhekről írott könyvének bevezetőjében említést tesz egy Melissa nevű szépséges nőről, kit szeretője, Zeus változtatott méhhé, talán a féltékeny Héra megtévesztésére.⁶⁶ Sajnálatosan a mítoszt, mely kapcsolatot jelenthetne a *Georgica* szerelmi mítoszai s a IV. ének között, Columella haszontalannak s lényegtelennek ítélve nem közli: *Atque ea, quae Hyginus fabulose tradita de originibus apium non intermisit, poeticae magis licentiae, quam nostrae fidei concesserim... Studiosis litterarum gratiora sunt ista in otio legentibus, quam negotiosis agricolis...*⁶⁷

A méhek könyvének szimbolikáját leginkább két szempontból dolgozta fel a kutatás. A 210–218. sorok által határolt, a király s alattvalóinak viszonyát taglaló szövegrészt az augustusi egyeduralom ideológiai megfelelőjeként elemezték,⁶⁸ az erre következőket pedig a Stoa világképének megjelenítéseként. Kevésbé kutatott a méhek természetéről szóló eszmefuttatás egy másik részlete, mely a raj szaporodását, a nemzetség fennmaradását tárgyalja (IV 197–202):

*Illum adeo placuisse apibus mirabere morem,
quod neque concubitu indulgent, nec corpora segnes
in Venerem solvunt aut fetus nixibus edunt;*

⁶⁴ „Il motivo dell'inammorato che piange per la perdita o per l'abbandono della persona amata è un noto topos ellenistico ampiamente presente nella poesia latina, il cui *paradeigma* in Virgilio è rappresentato proprio dal miserabile Orpheo delle *Georgiche*”, L. Boccioni—Palagi: *Enea come Orfeo*. Maia, 62 (1990) 144.

⁶⁵ Aen. II 789: *sed me magna deum genetrix his detinet oris*; Georg. IV 495: *en iterum crudelia retro / fata vocant...*

⁶⁶ Roscher (ML II 2, 2637–2641) három más Melissát említ: Lactantius nyomán (Inst. I 22) Melisseus krétai király lányát, Zeus nevelőjét; Constantinos Porphyrogennétos (Them., 2, 56) alapján Poseidón e nevet viselő földi szeretőjét; végül egy Déméter-papnőt, Serviusra (ad Aen. I 430) hivatkozva.

⁶⁷ *De rebus rusticis*, IX 2, 1–5.

⁶⁸ Vö. Coleiro: i. h. 113.

*verum ipsae e foliis natos, e suavis herbis
ore legunt, ipsae regem parvosque Quirites
sufficiunt, alvasque et cerea regna refingunt.*

A kutatás a méhek szerelem nélküli életét a III. ének *amor omnibus idem* (III 244) tételével állította szembe, a kaptár rendezett életét a magasabb rendű faj szenvedélymentességére vezette vissza, s a méhek államát az emberi társadalommal hozta kapcsolatba. A *Georgica* szerelmi mitológiájának ismeretében az idézett részlet más összefüggésre is utalhat, s az antik természettudomány által is ismert tényt a méhek rendhagyó, testi érintkezéstől mentes szaporodásáról új megvilágításba helyezheti.

A IV. ének méh-karakterológiát bevezető szakasza az állatok különleges adottságait Jupiter adományának tekinti. A krétai barlangba rejtett, tejjel, mézzel táplált isten-gyermek történetét számos ókori forrás feldolgozta. Kallimachos Zeus-himnusza⁶⁹ említést tesz ugyan a méhekről, a nekik juttatott isteni ajándékról azonban csupán néhány forrás számol be: Diodóros szerint (V 20, 2) aranysárga színnel s a téli hideg tűrésének képességével jutalmazta őket, Columella (IX 2, 1) Euhémeros nyomán a méheket tápláló legelőket említi.⁷⁰ Egyedül Servius⁷¹ tud a szerelemmentes szaporodás adományáról: ... *tunc ita apes, aeris sonum secutae Iovem melle aluisse dicuntur: pro qua re eis postea praestitit Iuppiter, ut haberent liberos sine ullo concubitu.*⁷² A kommentár értelmezése szerint tehát a méhek, egyedül az élővilág összes faja közül, isteni jótéteményből mentesek a szerelem törvénye alól. Tisztaságuk, a testetlen szaporodás lehetősége azonban a velük való érintkezést is szabályozza: az ókori szaktudomány a méhészek erkölcsével kapcsolatos szigorú rendelkezésekről tudósít. A méhész csupán tisztán, frissen mosdottan közeledhet a kaptárhoz, lényegesebb azonban, hogy kizárólag feleségével érintkezhet.⁷³ A latin szakírók közül Columella ismerteti részletesen (IX 14, 3) a méhész testi s erkölcsi tisztaságára vonatkozó előírásokat: *Verum maxime custodiendum est curator, qui apes nutrit, cum alvos tractare debet, uti pridie castus ab rebus veneriis... ad eas accedat...* A méhek különös érzékenysége bizonyos illatokra, hangokra a *Georgicában* is megjelenik,⁷⁴ a testi szerelem tabujáról azonban Vergiliusnál nincs szó, tán mivel épp ez a tilalom nyer jelentőséget a méhek és Orpheus mítoszának összefonódásában.

A források alapján úgy tűnik, a méhész házasságon kívül folytatott viszonya sérti a méhek tisztaságát. Amennyiben Vergilius ismerte ezt a hagyományt, Aristaios bűne, a házasságon kívüli kapcsolatra tett erőszakos kísérlete tekinthető a két mítosz kapcsolódási pontjának. A méhek közösségében ismeretlen a tiszta szerelem, Aristaios erőszakos-

⁶⁹ Hymn. 1, 46–51.

⁷⁰ *Quas (sc. apes) ...mox Dictaeo specu Iovis exstitisse nutrices, easque pabula munere dei sortitas.*

⁷¹ A vergiliusi méh-karakterológia közvetlen forrását jelentő Terentius Varro (De rer. rust. III 16, 5–9) az állatok különleges adottságait felsorolva a közösségalkotás, a szervezett munkálkodás képességét, különös zenei fogékonyságukat (*Musarum esse dicuntur volucres*) említi, szaporodásukról nem beszél.

⁷² Servius ad IV 150.

⁷³ Arist., Hist. an., 5, 21, 20; Plutarchos, Moralia, 144, d-e. vö. *Polednik Gy.*: A méhek szaporodásának antik kutatói és a *bugonia*. EPhK 60 (1936) 245–268.

⁷⁴ Vö. IV 47–50.

sága *Aphrodité Uraniát* is nélkülöző világukkal szemben a legdurvább, *pandémosi* szerelem megnyilvánulása. Vétkét a méhészre vonatkozó tabu megsértésében látva Orpheus és a nimfák mentesülnének a bosszúállás ódiama alól, hiszen a tilalom áthágásával gazdájuk maga pusztítja el méheiket. Az Eurydiké halálát s a méhek pusztulását okozó tiltott szerelem tézisének támasztja alá Próteus alakja is, kinek szerepeltetésére a kutatás többnyire nem adott elfogadható megoldást.⁷⁵ Felléptetésének indoklására ismét az ókori hagyománytól remélhető segítség. A Próteus foglyul ejtésének előképét jelentő homérosi jeleneten (Od. IV 349–569) túl egyéb görög források az isten-állat-király alakjának egy további jellemzőjét emelik ki. Stésichoros palinódiája, Hérodotos történeti műve s Euripidés drámája⁷⁶ szerint Helené a trójai háború idején Egyiptomban, Próteus védelme alatt rejtőzött s várta férje érkezését. E források tehát Próteust a házastársi hűség, tisztaság védelmezőjeként szerepeltetik.

Aristaios erőszakos cselekedete a méhekkel, ezen isteni jótéteményből egyedülállóan tiszta, testi vágytól mentes lényekkel való érintkezés alapszabályát sérti meg. Erőszakossága nem csupán Eurydikét üldözi halálba, de méheiket is elpusztítja, s közvetve oka Orpheus halálának is. A bűnöst az áldozatokkal együttérző, a szerelem tisztaságát védő Próteus világosítja fel tettéről. Próteus — s a szavait tolmácsoló költő — szerepe azonban csupán a történet elmesélése, nem az ítéletmondás. Az erőszakkal szóra bírt, önvédelemből alakoskodó természet csupán gyászolhat, miként gyászolnak a hegyek, a fák, a csillagok. A *durus amor* egykori áldozatai csupán sirathatják Orpheust és Eurydikét, — a büntetés, a feloldozás az égiekre vár. Az isteni törvény, mely a kegyelem pillanatában halállal mentette meg a nő becsületét és reményt adott visszatérésre, s mely az általa küldött *dementiával* tette semmissé a szerelmes férfi vállalkozását s ölette meg a törvénszegőt, csodát tesz. Aristaios visszakapja méheiket.

Aristaios brutális tette, majd felmentése a *Georgica* számos mítoszában szereplő, az *amor* törvényét érvényesítő, istenileg jóváhagyott erőszak igazolása. Orpheus és Eurydiké pusztulása teljes mértékben nem tekinthető isteni büntetésnek — hiszen Eurydiké halála akár megmenekülésnek is felfogható, — történetük azonban a kiszolgáltatottság, a reménytelenség története: A kedves elvesztésének fájdalmát a „pormélyi királyi pár”⁷⁷ kétszínű játékkal tetézi. A költemény szerelemfelfogása számos ponton mutat egyezést a neóterikusok s az elégikusok művészetével. S noha Gallus alakjának közvetlen hatása a *Georgica* megformálására nem bizonyítható, az őt gyászoló X. ecloga sorai szintén a *durus amor* gondolatát visszhangozzák. A törvények áldozatait — legyeknek mítikus hősök vagy kortársak, — a sokat túrt természet siratja el (Buc. 10, 13–15):

*Illum etiam lauri, etiam flevere myricae,
pinifer illum etiam sola sub rupe iacentem
Maenalus et gelidi fleverunt saxa Lycaei.*

⁷⁵ Kivételként említhető E. Krägerud tanulmánya: Die Proteus-Gestalt des vierten Georgica-Buches. WJA 8 (1982) 35–46.

⁷⁶ Hérod. II 112, ill. Euripidés, Hel. 44–48.

⁷⁷ Weöres Sándor: Orpheus, Eurydice, Hermes.

NÉMETH BÉLA

HÉRODOTOS SZEREPE HORATIUS KLEOPATRA-ÓDÁJÁBAN (C. I 37)

A Wege der Forschung-sorozat Horatius-kötetében (szerk. H. Oppermann, Darmstadt 1973, 224) H. J. Mette Horatius Licinius-ódájának (C. II 10) ismert helyét világítja meg. Szerinte a hatalmas fenyő, a magas tornyok, valamint a hegycsúcsok képét Horatius Hérodotos ihletésére alkalmazta. A történetíró a VII. könyvben (10, 5) Artabanos szájába ad hasonló figyelmeztetést. Horatius tanulóéveihez természetesen hozzátartozik Hérodotos művének tanulmányozása, s a motívum később így bukkanhat fel a lírai világában. Annak ellenére, hogy Mette tanulmánya eredetileg 1961-ben már megjelent,¹ s a nemzetközi válogatásba kerültlen fokozott nyomatékot kapott, a történetírás halikarnassosi vagy még inkább thuriói atyja és a dél-itáliai Horatius kapcsolatát az utóbbi lírai örökségét vizsgáló elemzők nemigen hangsúlyozták. Nem látták annak jelentőségét, hogy Horatius jótanácsokkal látva el Liciniust, Artabanost, a híres hérodotosi „figyelmeztetők” egyikét utánozza, azaz a tudás birtoklásában magának kitüntetettebb szerepet tulajdonít, mint a megszólított személynek. A keleti uralkodók sorsa azt tanítja neki, illetőleg taníttatja vele, hogy az *aurea mediocritas* kedvelője — józanul — *caret invidenda aula*.

Tudott dolog, hogy az ódák első könyvét záró darab (C. I 38) alapmotívumát a keleti nagy királyok palotájának és a 'kicsiny hajlék' (*parva casa*) világának ellentéte adja. Talán nem véletlen, hogy Hérodotosban, nem messze az előbb említettől találunk egy helyet (VII 119), ahol arról olvashatunk, hogy a perzsákat a görög városoknak kell vendéglátásban részesíteniük; természetesen az arany és ezüst asztalneműt is ők adják, amit aztán a vendégek a lakoma végeztével el is visznek magukkal. Ilyen (is) tehát az a *Persicus apparatus*, amelytől Horatius idegenkedik (*odit*).

Ha a záróórába egy érzésünk szerint hérodotosi reminiscencia került, joggal nézhetünk körül a kezdő költemény motívumai között is. Nem e fentiekhez s az alábbiakhoz hasonló fontosságú a vadász szerepeltetése, aki *tenerae coniugis immemor* viseli a zord időjárást s a kocavadászi tudománnyal szerzett kalandokat. A minta Hérodotos első

¹ Dolgozatunk jelen változatában csak a legszükségesebb jegyzetanyagot alkalmazzuk. (A teljes anyag a dolgozat később megjelenő angol nyelvű változatában.)

könyvének *Kroisos logos*-a (I 36), ahol a király Atys nevű fiának elvesztésében fontos motívum a választás a vadászat, illetve a nemrég elvett fiatalasszonnyal való törődés között. Kroisos a vadkan ellen segítséget kérő károsultakat azzal utasítja vissza: fia $\nu\theta\omicron\gamma\alpha\mu\omicron\varsigma \tau\epsilon \gamma\acute{\alpha}\rho \acute{\epsilon}\sigma\tau\iota \kappa\alpha\iota \tau\alpha\upsilon\tau\alpha \omicron\iota \nu\upsilon\upsilon \mu\acute{\epsilon}\lambda\lambda\epsilon\iota$, azaz „ifjú házas és most ezekkel a dolgokkal törődik”. Persze Kroisos fia elmeélben Horatius vadászána elődje, hiszen meggyőzi apját, a vadkannak csupán agyarái vannak, nincs tehát mit tartani a jósló álom fenyegetésétől, mely szerint fegyver hegye oltja majd ki a fiú életét. Horatius vadászára szerencsére nem vonatkozik az az igazság, hogy vadászaton a vadkanon kívül vadászfegyverek is szerepet kapnak, s nem mindig oda találnak, ahová szánták őket; ő legfeljebb egy szerelmes éjszakát mulaszt el az életéből. Horatius lírájában a Hérodotosimitáció kezdetét valószínűleg a korai iambusok megformálásától számíthatjuk, de az epódoszok könyvében már világosan kimutatható. Igaz, hogy az egész gyűjtemény elsősorban Archilochos jegyében született, ám a hérodotosi párhuzamok közül az egyik legjellegzetesebbet, a Kroisos-Solón-*logos* főmotívumát világosan mutatja a II. darab. Az emberi gazdagság, ill. boldogság összefüggéseiről van szó. *Beatus ille, qui procul negotiis*, — kezdi dicsérni az egyszerű élet előnyeit egy bizonyos római, ám a végén kiderül: neve *Alfius* (utalással a gazdagságra, vö. $\acute{\alpha}\lambda\phi\acute{\alpha}\nu\omega$ 'nyer', 'szerez') s közvetlenül előtte a foglalkozása: uzsorás (*fenerator*), ezért gazdag. Az ellentét az egyszerű, ám harmonikus élet és a gazdagság között éppúgy párhuzamos Hérodotos felfogásával, mint a szójáték használata. Hérodotosnál a görög $\acute{\omicron}\lambda\beta\iota\omicron\varsigma$ kétértelműsége ('gazdag', 'boldog') a szembeötlő, Horatius az erre éppúgy alkalmas latin *beatus*-t használja. Ha figyelembe vesszük az epódosz bukolikus hangulatát, a darabot talán a Vergiliusszal kötött barátság kezdetére datálhatjuk. Az ódák első könyvében mindenesetre Maecenas és Augustus Caesar után (C. I 3) ő következik. Az epódoszok első darabjában Maecenas és Caesar szerepelt, így ez a darab burkolt tisztelgésnek fogható fel Vergilius előtt, aki a *Catalepton* VIII. darabjában komolyan látja úgy, hogy Seirón kis villája gazdagságot jelentett gazdájának. (Ezt a darabot Horatius a satírákban imitálta.) Így valószínűleg a kései epódoszok egyikével számolhatunk.

Talán korábbi azonban az obszcén VIII. epódosz, amelyben ugyanezt, a nagy délitáliei görög fentebbi motívumával párhuzamos utalást láthatjuk. Itt is a gazdagság és a boldogság kérdéseiről van szó. *Esto beata!* — hangzik a felszólítás. „Légy csak gazdag!” Az erkölcsstelen vénasszony gazdag és előkelő származású, ám Horatius búcsút mond neki: *Esto beata! funus atque imagines ducant triumphales tuum, nec sit marita, quae rotundioribus onusta bacis ambulet! Quid quod libelli Stoici...* A hölgy helyzete messzebb áll az *eudaimonié* hérodotosi felfogásától. (Ne feledkezzünk meg arról, hogy helyzetének leírását filozófiai utalás követi, s természetesen értelmezi.) A darab datálása szintén bizonytalan, de az archilochosi $\alpha\iota\sigma\chi\rho\omicron\lambda\omicron\gamma\iota\acute{\alpha}$ és a párhuzamos XII. darabban a *Lesbia* név, mely Catullus költészetére utal, valószínűsíti a viszonylag korai datálást.

Figyelembe véve azt a tényt, hogy Horatius költői pályáját a neoterikus költészet szellemében kezdi, talán nem fölösleges felidézni azt az eddig fel nem fedett imitációt, mely ugyanerre a hérodotosi történetre vonatkozik, s amely Catullus híres 31. költeményében található.

A költemény, mely *diptychon*-kompozícióban áll a 4. darabbal, Catullust Kroisos ellentétéként mondja boldognak. (Régebben ikerverseknek neveztem az ilyen egymáshoz egy időben komponált, két részből álló együttest, hazai szakértők meggyőztek arról, hogy térjek át a képzőművészeti metaforára.)

Hogy a 31. költeményben Catullus és Kroisos viszonyát megértsük, kissé távolabbról kell kezdenünk, egy másik *diptychon* motívumával. A *diptychon* részei a 6. és a 10. költemény. Önironikus ellentét van az öntudatos költő (C. 6) és a tetten ért füllentő (C. 10) között. A füllentésben szerepe van annak, hogy a költő Memmius kíséretének tagjaként Bithyniában járt s barátjának csinos kedvese láttán kissé túlozni akarná vagyoni bőségét, *ut unum me facerem beatiorem*. Ezért mesél a keleti királyoknak kijáró nyolc gyaloghíntő-cipelő megszerzéséről. Később viszont kénytelen beismerni, azok bizony barátja tulajdonában vannak, neki nincs egy sem, aki ócska ágyának lábát a nyakába venné. (Tehát a motívumok között szerepel *unum* 'egyedül, egyedüli módon', *beatiorem*, azaz a vagyoni gazdagság, ha nem is felső fokban: a keleti királyok luxus-lehetőségei: *octo homines recti*, illetve a valóságban a rabszolgák hiánya: *at mi nullus erat*.)

Mindebből nem bontakozik ki meggyőzően a Hérodotos-imitáció, ott van viszont világosan kivehető formában Sirmio híres dicséretében (C. 31): *Salve venusta Sirmio, atque ero gaude; gaudete vosque Lydiae lacus undae, ridete quidquid est domi cachinorum*.

A kommentátorok, akik az etruszkok lyd eredetét kívánták kimutatni s ehhez kerestek bizonyítékokat, a szöveget úgy magyarázták, hogy Catullus a két nép azonosságáról tanúskodik. Catullus nyilván tudatában volt annak, hogy Itáliában etruszkok is laktak. Kövérnek mutatja be őket az Egnatius-diptychonban: *aut obesus Etruscus*. Nem lehetetlen, hogy hitt is lydiai származásukban, ám a 31. darab Lydia el *nem* vándorolt lakóiról szól Kroisos idejéből, azaz olyan korból, amikor az etruszkok már régen más területeken laktak.

A darab egyéb helyei ugyanis világosan mutatják, hogy a költeményben az emberi boldogság kérdései a leglényegesebbek; Catullus *carmene* erről szól. A *diptychon* első része, a 4. költemény tiszta, szökellő iambusokban beszél a bithyniai út szépségeiről; a költő a számára idegen út fáradságai után sántító csúfondáros skazónjaiban talál feloldást (*peregrino labore fessi venimus Larem ad nostrum*). De a félsziget (*venusta Sirmio*) olyan, mint egy szép rabnő (*ero gaude*), s a tó hullámai az ő kincsei, melyek felérnek Kroisos gazdagságával, szolgálhadával (ezért: *Lydiae undae*), hiszen örülnek költő gazdájuk megjöttének, mint a 64. költeményben a Peleust tisztelő pharsalosi nép is örül ura boldogságának. Lydia királyának ὄλβοϋ-ával szemben Catullus az epikureus biztonságban találja meg boldogságát (*et videre te in tuto; o quid solutis est beatius curis*). Nem ez a megfelelő hely arra, hogy a darab másik görög imitációját, az Odysseus-követést bemutassuk (*desideratoque acquiescimur lecto*).

A filológiai bizonyítékok egy olyan Hérodotos-hely adja, melyben a történetírás atyjának szándéka egészen világos. Azt akarja ti. bemutatni, Kroisos hogyan támadja meg sorról-sorra szomszédait, köztük görög városokat, siettetve önnön bukását és Hérodotos görög közönsége előtt Xerxés bukásának alapvető okait példázva. Jól ismert részlet

(Hérod. I 28 sk.): „Idő múltával, miután a Halys folyamon innen lakók közül csaknem mindenkit leigázott, ... (ezek pedig a következők: a lydek, phrygok, ... paphlagónok, Θρηῆκες οἱ Θυνοὶ τε καὶ Βιθυνοί, a károk, iónok, dórok, aiolok, pamphyliaiak); miután tehát mindezeket leigázta és a lydek fölött is gyakorolta uralmát Kroisos, a gazdagságban virágkorát élő Sardeisbe sereglenek egyrészt az akkori Hellas szakemberei, másrészt odamegy Solón is, az athéni férfi...”

Nos a híres *Kroisos-logos* bevezetését visszhangozza talán Catullus 31. költeményének 5. sora: *vix mi ipse credens* Thyniam atque Bithynos *liquisse campos, ac videre te in tuto*.

A reminiscenciát fel nem ismerő kommentátorok nem képesek a fordulatot Catullus életének és útjának realitása alapján magyarázni. Ha Catullus *Bithyniában* járt, s ez kétségtől úgy van, s onnan a 4. költemény tanúbizonysága szerint könnyű naszádon tért haza, hogy került volna *Thyniába*, s mi dolga lett volna ott. A válasz alighanem az, hogy semmi szerepe sincs annak, személyes utazását hogyan is oldotta meg. Élete és költészete két különböző dolog, mi az utóbbit vizsgálhatjuk, mégpedig a tudomány hagyományos módszereivel, pl. a helyek összevetésével.

Ha figyelembe vesszük a Nicaeában elhangzó búcsúszavakat (*linquantur Phrygii, Catulle, campi*), ahol Catullus világosan Achilleus szerepét ölti magára, a 31. költeményben Kroisuson tesz túl: az a maga vesztere elfoglalta Thyniát és Bithyniát, Catullus ott hagyta ezt a gazdag vidéket, hogy otthon találja meg *nem királyi* gazdagságát. Ott azonban a tó hullámai a lyd Kroisos kincseiként ragyognak felé, ezért: *gaudete vosque, Lydiae lacus undae* (vö. c. 64 *tota domus gaudet regali splendida gaza*).

Az ifjú Vergilius jól ismerte a 4. és 31. költeményből álló catullusi diptychont, s a Catalepton 10. és 5. darabjában a metrumok játékát is megtartva imitálta (vö. a *Sabinus* név előfordulását mindkettőben). Ha más nem, ez az imitáció, melyben az epikureus boldogságfogalom, Horatius egyik korai vezérfonala hangsúlyosan szerepel, biztosan felhívta a Catalepton vergiliusi darabjait jól ismerő venusiai költő figyelmét, aki nemcsak a *Lesbia* név szerepeltetésével, de számos egyéb jellel is elárulja, mennyire tartja a lírájában mindvégig szerepeltetett Catullust. Valószínűleg a 31. költemény Hérodotos-imitációja sem került el a figyelmét.

Így alig csodálkozhatunk azon, hogy az epódoszok nyitó darabjának kezdetén az actiumi csata bemutatása a salamisi csata aischylosi és hérodotosi leírását követi: *Ibis Liburnis inter alta navium, amice, propugnacula, paratus omne Caesaris periculum subire Maecenas tuo*. A rómaiak könnyű hajóinak kell harcolniuk az ellenfél nehéz háromvezősei ellen. Sztoikus harc ez a veszedelemmel szemben.

Egy másik utalás a IX. epódosz *Neptunius dux*-ának (bárki volt is az; a fordulat talán Scipio Neptunus-kedveltségére is utal) ábrázolásában ismét Hérodotosra bukkannunk. Az illető hérodotosi módon fenyegette Rómát (*minatus urbi vincla*). Ez is egy Hérodotos-hely (I 66) imitációja, ahol a spártaiaknak nem sikerül leigázniuk Tegea lakóit. A láncok, amelyeket a félreértett jóslat alapján a tegeaiak megbilincselésére magukkal visznek, önmaguk bilincseivé lesznek. Az sincs egészen kizárva, hogy a *Neptunius dux* kifejezés egyben Xerxés hérodotosi tévedésére is utal (VII 35), ahol Xerxés bilincse-

ket vet az engedetlen tengerre. Immár nem tartjuk véletlennek a 4. sorban Kroisos sorsára tett utalást sem. Horatius Maecenast *beatus Maecenas*-ként szólítja meg, hiszen az elképzelt helyzetben Maecenas, Horatius barátja, egyszerre lehet ὄλβιος és εὐδαίμων.

Most már hozzáfoghatunk a címben jelzett feladathoz, Horatius Kleopatra-ódájának (C. I 37) újraolvasásához: *Nunc est bibendum, nunc pede libero pulsanda tellus ...*

A kommentátorok joggal hangsúlyozzák az epódoszok és ódák világának kapcsolatát, Syndikus (Die Lyrik des Horaz, 1973) alighanem egyedülállóan korlátozza Horatius líráját a carmenekre. Ez a kapcsolat különleges fontosságot kap abban a pillanatban, amikor Horatius az actiumi csatáról szól, ahol eldőlt az, helyesen keresett-e magának helyet Octavianus oldalán, ahol eldőlt, neki s barátainak nem kell-e a Cicero-gyilkos, Varro-üldöző Antonius bosszújától rettegniük. Úgy érezheti hát magát, mint Alkaios, aki Myrsilos halálakor érzett hasonló megkönnyebbülést.

Bevezetőül a fenti kapcsolatokra, íme két példa: 1. Az első epódoszt indító *naves Liburnae* (vö. *Ibis Liburnis ...*) jelennek meg a C. I 37 végén mint *saevae Liburnae*, hogy elvigyék a *non humilis mulier*-t. 2. A IX. epódoszban láncokról van szó, melyeket a város ellen készítettek: *ut nuper actus cum freto Neptunius dux fugit ustis navibus, minatus urbi vincula*. A Kleopatra-ódában egy eszeveszett királynő készül a *Capitolium* és az *impe-rium* ellen, de később Caesar az, aki ugyanezt a *reginá*-t láncokba akarja verni.

Kleopatra alakjának vonásait szívesen elemzik a kutatók, s a *fatale monstrum* kifejezést általában nem 'végzetes szörnyetegként' fogják fel. Egy a férfiak ellen harcoló nő valóban amazon-jellegű, s ezért nem teljesen alaptalan öt Héraklés egyéb ellenfeleivel összevetni, de ebben az esetben nincs szó nők csapatairól: Kleopatra *férfiak* oldalán harcol. V. J. Luce cikke (Class. Quart. 13 (1963) 251 skk.) bizonyos népszerűséget szerzett a kifejezés szelídebb és jóval méltányosabb értékelésének.

Figyelembe véve a korábbi költemények Hérodotos-reminiscenciáit, magunk elé képzelhetjük, hogyan tervezte meg Horatius ódájának menetét. Tengeri csatáról akart írni a görög partok közelében. Az egyik oldalon itáliai erők, a másikon egyiptomaiak (is). Egyiptom korábban a perzsa birodalom része volt. Gondolhatott tehát egy hasonló tengeri csatára, a salamisira, melyet a görögök, elsősorban az athéniek vívtak a perzsa erőkkel. Horatius, Hérodotos ismerője, át is vett egy képet a VII. könyvből, aligha feledte el a tengeri csata leírását, s valószínűleg emlékezett egy királynőre is, aki a keleti erők oldalán szállt harcba. Abból a városból jött, ahol Hérodotos született; alakját a történetíró bizonyos hangsúllyal s bizonyos viszolygással rajzolja meg. Ő szerepel a VII. könyvben a perzsa seregszemle végső alakjaként. (Ez a kiemelt hely és a királynő neve, Artemisia talán még a Vergilius Camilla-ábrázolására is hatott.) Artemisia okos, bátor magatartása döbbsé csodálatot vált ki Hérodotosból, amint erről az Artabanos-figyelmeztetést tartalmazó VII. könyvben ír (99): „Csodálatosnak tartom, hogy Artemisia hadba vonult a görög ellen nő léte.” A θῶμα szót máshol a δειvόν váltja fel, de ezen a helyen inkább a csodálat, semmint a döbbsé szót Hérodotosból. (Artemisia fontos szerepet kap majd a VIII. könyvben, s az ott leírtak igazolják itteni bemutatásának hangnemt.) Ő aztán igazán ismeri a görög flotta erejét, ezért közvetítő útján figyelmeztetést küld Xerxésnek. Azt ajánlja, tartsa vissza a hajókat a tengeri csatától, ugyanis „a (görög) férfiak annyival

erősebbek a tieidnél a tengeren, amennyivel a férfiak a nőknél.” Mindennek ellenére Xerxés folytatja vállalkozását, és Artemisia is harcba száll Salamisnál. A csatában egy athéni hajó támadja meg, ő pedig úgy menekül előre, ahogyan csak tud. Szerencsés áru-lással sikerül megmenekülnie. Rátámad egy másik, perzsa oldalon álló hajóra s utat tör magának. Az athéni hajó vagy átállásnak minősíti ezt, vagy egyszerűen nyomát veszti a forgatagban. Mindennek ellenére ne feledjük: figyelmeztető érdemességét Xerxés előtt azzal indokolta, hogy ő nem a leghitványabb (οὐ κακίστη) volt az addigi össze-csapásokban, neki érdemei vannak.

Alkalmasint Hérodotos leírása adta az alapját Horatius néhány remek megoldásá-nak. Talán Hérodotos θῶμα-ja nyomán alkotta meg a híres *fatale monstrum* fordulatot. A költői előzmény Catullusnál található, aki először használja a *monstrum* szót ilyen érte-lemben. Az első hajó (az Argó) útjáról ír a 64. költeményben, s elénk festi a Néréiseket, amint vadóc tekintettel (*feri vultus*) bukkannak fel a tenger mélyéből, s csodálják az új jelenséget. A hősök, akik ezen a csodálatos valamin (*monstrum*) utaznak, nem állnak messze a Néréisek isteni rangjától, így lehetséges *concordia* Peleus és Thetis között (vö. Catullus 64, 14 sk.). Ezekben a sorokban nem a döbbenet, hanem a csodálkozás dominál: *Nērēides admīrāntēs...*

Horatius jól ismeri a catullusi értelmezést, még ha az ennek bizonyítékaként szol-gáló helyen másként alkalmazza is a *monstrum* szót. A Vergilius-propemptikonban (C. I 3, 18) *monstra natantia* szerepel a tengerben úszó szörnyekre, ám itt is a hajó *primus inventor*-áról van szó, akit ebben a kontextusban Horatius a világrend megzavarásáért elítél.

Horatius talán éppen a hérodotosi θῶμα átvételének lehetőségét latolgatva gondolt először arra, hogy Kleopatra-dicséretében Sókratés halálát is felidézze. A párhuzam ugyanis előbb kezdődik, mint azt általában feltételezik. Van egy híres Platón-hely, amely Sókratés halálának csodálatos voltát tárgyalva a szóban forgó fogalomtól indul. Phaidón ugyanis a róla elnevezett dialógusban (II E) így beszél: „Ami engem illet, csodálatos élményben volt részem (θαυμάσια ἔπαθον), hogy jelen voltam...; *annyira félelem nél-kül és nemesen halt meg.*” A végső rész a horatiusi szövegben félreismerhetetlenül jelen van: *fatale monstrum, quae generosius perire quaerens, nec muliebriter expavit ense...*

Az Artemisia-motívum alapként tételezése több értelmezési nehézséget felold. A királynő hajóját az athéni hajó rövid távon támadta, szorította meg (ide illik a *remis adurgens*, a menekülő flottát később Egyiptom irányában követő rómaiakra kevésbé).

A *fatale* és a *fortunae* szavakban megragadható ellentét, azaz annak vizsgálata, végzet vagy szerencse dönti-e el sorsunkat, megvan Hérodotosban, és megvan Horatius-ban, de ez a Homérostól végigkövethető tanítás túl általános kettejük összekapcsolásá-hoz, a Kleopatra-óda drámai szerkezete még leginkább Hérodotos barátjának, Sopho-klésnek inspiráló hatására mutat. (Az *Oidipus tyrannos*-ban is egy királyné, Iokasté a példa.)

A biztosabb összefüggések közé tartozik viszont a következő: Horatius az athéniek és perzsák közötti, Artemisia szavaival megfogalmazott erőkülönség figyelembevételé-vel gondolt arra, hogy az itt achilleusinek jellemzett Caesart küldje Kleopatra-Artemisia

után az athéni hajó mintájára. Alkalmast innen az *una navis*, 'egy hajó' említése. Artemisia történetében lényeges az, hogy a királynő személyesen vezet és dönt a szövetséges hajó megtámadásáról. (Később Kleopatra dicséretében gyors hajóhad, *classis cita* szerepel.)

A hérodotosi οὐ κακίστη ('nem leghitványabb') fordulatból született Horatius nem kevésbé híres fordulata, a *non humilis mulier*. Igaz, Hérodotosnál Artemisia nem a származásáról beszél, amikor e szavakat mondja, hanem Euboa környékén mutatott viselkedéséről, de ez csak fordításokban zavarhat bennünket. A görög szöveg szerint Hérodotos úgy emlegeti Artemisia viselkedését, mint amely a legelőkelőbb születésűekével felér. A γενομένη pedig a létige participium imperfectumának szinonimája ugyan, de a γίγνομαι ('születek') alakja, s ezzel a születésre is utal. Talán most tárgyalt párhuzamunk is egyik forrása a Melpomene-óda horatiusi önértékelésének (C. III 30): *ex humili potens princeps*.

Hogy e hely és Kleopatra-Artemisia kapcsolatát beláthassuk, tekintsük át a *rex, regalis* szavakra eső hangsúly fontosságát a horatiusi ódák első gyűjteményében. Az ódák nyitódarabjának első sora Meacenast királyi ősök leszármazottjaként szólítja meg (*atavis edite regibus*), az ennek megfelelő *Tyrrhena regum progenies* a gyűjtemény utolsó előtti darabjának első sora. Talán a Kleopatra-óda *reginá*-ja játszik szerepet a gyűjteményt lezáró Melpomene-óda motívumában: *regalique situ pyramidum altius*. Horatius az egyiptomi királynő, Kleopatra 'magasságát' haladja meg Artemisia módján: οὐ κακίστος γενόμενος.

Végül ennyi hérodotosi reminiscencia után találunk egy olyat is (a Kroisos-Solón-történetből származik), ahol Horatius a *fatum* világában is vallható, eredeti epikureus meggyőződésével összhangban álló gondolatot mutat be. A *privata* szó jelentése a hérodotosi előzményből magyarázható. Solón, amikor Kroisos a „mindenkinél boldogabb” kiléte után érdeklődik, először az athéni Tellost nevezi meg, a második kérdésre az argosi dór Kleobist és Bitónt említi, akiket végül is Héra kapott meg áldozatul (vö. Hérodotos nevének jelentésével). A *pater historiae* így zárja ezt a részt: „Solón tehát a boldogság második díját ezeknek adta.” A megdöbbsent lyd király erre azt kérdezi: „Még magánemberekkel egyenrangúnak sem tartottál bennünket?” Azaz a dühös Kroisos szavaiban Tellos, Kleobis és Bitón *magánember* (ἰδιώται) szemben az ő királyi hatalmával s kincseivel. Később kiderül, mennyivel boldogabb lenne mindezek nélkül.

Kleopatra születése és helyzete révén nem volt s nem is lehetett *privata*. Ezt csak úgy „érheti” el, ha akárcsak Kroisost, győztes ellenségei fosztják meg (lat. *privare*) királyi voltától. Horatius nagyon is jól tudta, a epikurosi λάθε ('rejtőzz el') parancsot csak a kezdet kezdetén lehet követni, aki születése vagy szenvedélye révén egyre magasabbra tör hatalomban, vagyonban (vö. *ad summas emergere opes rerumque potiri*), az menthetlen.

Ezeken az úgyszólván alkotástechnikai vonatkozásokon túl mélyebb és ideológiai-lag is fontos döntéshez segítette Horatiust a Hérodotos-imitáció. A polgárháború valójában Caesar két talpon maradt örököse között, a Caesartól örökölt legiók fegyvereivel folyt a főhatalomért. Az ilyen küzdelemre Horatius az epódoszok kiadásakor is vállalt

versben ezt írta: *Quo, quo, scelesti, ruitis?* Hogyan dicsérhette volna 23-ban a diadalmaskodó erőket átértelmezés nélkül? Persze ez nem csupán az ő személyes problémája volt. Augustus a *Res gestae* során nem tesz említést Antoniusról; nem illik egy *pius* rómaihoz római polgárok leölésével dicsekedni.

Horatius a nehéz kérdést úgy oldotta meg, ahogyan azt a hivatalos ideológia is tette. A kegyetlen polgárháborút átformálta Nyugat és Kelet konfliktusává, ám az Artemisia-példával szavak nélkül is utalt a konfliktus polgárháborús jellegére, a római polgárok közötti *discordia*-ra. Amint Artemisia görög létére görögök ellen harcolt, úgy támadta meg a meg-nem-nevezett Antonius a saját hazáját. Az egész eseménysorozat azt mutatja, mire vezetett az itt Kleopatrára ruházott *ebrietas* (vö. Antonius értekezését: *De ebrietate sua*), ill. a királynő politikai ambíciója (*quidlibet impotens sperare*): Kleopatra külső hatalmának megsemmisüléséhez (*iacentem visere regiam*). Antonius még arra sem méltó, hogy megnevezzék. Helyét egy *csodálatra* méltó és *nemes* nő foglalta el: Kleopatra, az új Artemisia, a *fatale monstrum*.

AZ *AENEIS* VI. ÉNEKÉNEK SZERKEZETE ÉS FUNKCIÓJA

1. Egy néhány évvel ezelőtt közzétett tanulmányomban az *Aeneis* struktúráját vizsgáltam.¹ Azt a kérdést kívántam tisztázni, hogy melyik felosztás kecsegtet több erdménnyel, az-e, ha két részre osztjuk fel az *Aeneist*, vagy ha háromra. A két részre való osztás a hagyományosabb. Eszerint az *Aeneis* első része az 1–6. ének, s ebben Vergilius az *Odysseiát* tekinti mintának, a második a 7–12. ének, s ebben az *Ilias* a minta.² E felosztás vitathatósága abból adódik, hogy az aristotelési esztétika szerint a műalkotásnak van eleje, közepe és vége, s ha az *Aeneist* ketté osztjuk, akkor hol van a közepe. A mű eszmei tagolódásának megállapítása is nehezebbé válik a kettős osztás esetén.

Az egész mű három részre osztása problémátlanabbnak és gyümölcsözőbbnek tűnik Vergilius üzenetének kibontásához. Az *Aeneis* ugyanis természetesen módon tagolódik három részre. Az 1. rész az 1–4. ének, a második az 5–8, a harmadik rész pedig a 9–12. ének.³ Ez a hármas felosztás eleget tesz az aristotelési poétika követelményének: így megkapjuk a mű elejét, közepét és végét.⁴ Aeneas mint főhős mindhárom részben betölti ezt a funkciót, és mindegyik részben megtaláljuk a hozzá méltó ellenfelet vagy partnert, akivel vagy amivel szembesülnie kell ahhoz, hogy célját az eposz végén elérhesse. Az első rész másik középponti alakja Aeneas mellett Dido, a másodiké Róma, a harmadiké Turnus. Mindez azt implicálja, hogy Aeneasnak célja eléréséért meg kell küzdenie egyrészt a női princípiummal, másrészt a vetélytárs férfierővel, harmadrészt tisztázni kell azokat a Rómával kapcsolatos homályos kérdéseket, amelyeknek megoldása megvilágítja feladatának lényegét, világossá teszi e feladat megoldásának tárgyi és személyi feltételeit, végül megadja minden küzdelmének és szenvedésének értelmét.

E hármas felosztás egyértelművé teszi, hogy a főhős végzetével kapcsolatos legfontosabb kérdések exponálását a költő a mű középső részében végzi el. Továbbá az is világossá válik ebből a felosztásból, hogy az eposz legfontosabb üzenete Rómával és leendő

¹ *Adamik T.*: Dido alakjának funkciója az *Aeneis*ben. *Ant. Tan.* 28 (1981) 11–20.

² *R. Heinze*: *Virgils Epische Technik*. Leipzig—Berlin 1908, 433–362.

³ *G. A. Duckworth*: *The Aeneid as a Trilogie*. *TAPhA* 88 (1957) 1–10.

⁴ *Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art*. Translated... by *S. H. Butcher*. New York 1954, c. 7, 1450b.

polgáraival, a rómaiakkal kapcsolatos. Tekintsük át, hogy igaz-e ez az állítás a középső rész, tehát az 5–8. ének vonatkozásában.

Az 5. ének cselekménye látszólag a véletlen eredménye: az Itália felé tartó hajókat a viharos szél Szicília felé kényszeríti. Aeneas végül is belenyugszik ebbe, mert így meglátogathatja Anchises sírját Drepanumban, s versenyjátékokat rendezhet tiszteletére, fia, Ascanius pedig trójai játékokat. Ám éppen ez a versenyjáték-motívum kapcsolja szorosan az 5. éneket a Róma-témához, hiszen e játékokkal Vergilius az Augustus alapította actiumi játékokhoz és a Rómában már korábban meglévő trójai játékokhoz konstruál mitikus előzményeket. De egy másik mozzanat is a Róma-témához kapcsolja az 5. éneket. Amikor a trójai nők felgyűjtják Aeneas hajóit, s a főhős kétségbeesve vívódik, hogy mit tegyen: elfelejtve hivatását telepedjék le Sziciliában, vagy kötelességét téve folytassa útját Itália felé, az öreg Nautes azt tanácsolja neki, hogy az idős férfiakat és a megfáradt nőket hagyják Sziciliában, s alapítsanak itt nekik várost, a többiek viszont sorsukat követve menjenek Itáliába. Az e tanácsot fontolgató Aeneasnak álmában megjelenik Anchises, s megerősíti Nautes tanácsának helyességét, majd további tájékoztatást ad teendőivel kapcsolatban:

*Gens dura atque aspera cultu
debellanda tibi Latio est. Ditis tamen ante
infernias accede domos et Averna per alta
congressus pete, nate, meos. Non me impia namque
Tartara habent, tristes umbrae, sed amoena piorum
concordia Elysiumque colo. Huc casta Sibylla
nigrarum multo pecudum te sanguine ducet.
Tum genus omne tuum et quae dentur moenia disces (5, 730 skk.).*

Anchises szavai a 6. ének rövid foglatát adják, ezért elvi jelentőségűek a 6. ének interpretációjával kapcsolatban, azaz segítik megoldani azt a rejtélyes kérdést, hogy hol is van az Elysium: lent az alvilágban, — ahogy ezt sok kutató vallja, például Bollók János,⁵ — vagy fent a Hold fölötti aetherben, — miként ezt más kutatók, így Kerényi Károly is,⁶ vélik.

A 6. ének, mint látni fogjuk, teljesen a Róma-problematikának van szentelve. A 7. ének látszólag nem érinti a Róma-tematikát, azonban előkészíti azt: a békés szándékkal Latiumba érkező trójaiakat Latinus először barátsággal fogadja, *Allecto* azonban Iuno ösztönzésére örületet támaszt Amatában, Latinus király feleségében, majd a rutulusok királyában, *Turnusban*, s mindkettő háborúra tüzeli népét. De a tényleges csatározások kitörésének oka *Ascanius*, aki vadászaton véletlenül (*Allecto* szándéka szerint) megöli *Silvia* kedvenc szarvasát. Latinus vonatkozik kinyitni *Ianus* templomának kapuját, de

⁵ *Adamik T.—B. Révész M.—Bollók J.: Vergilius, Aeneis I–VI. Auctores Latini XXI. Budapest 1988, 334.*

⁶ *Kerényi K.: Ascensio Aeneae. A görög apokalyptika történetéhez. EPhK 47 (1923) 22–43; 48 (1924) 21–33.*

maga Iuno nyitja meg azt, s egész Latium hadra készül a betolakodó trójaiak ellen. Jól szemlélteti az Aeneas haderejét többszörösen fölülmúló latiumi seregek tömegét a 7. éneket lezáró seregszemle.

Ám éppen ez az impozáns ellenséges haderő készíti Aeneast ismét gondolkodásra. Aeneas legfőbb tulajdonsága a *pietas* mellett az, hogy *gondolkodik*; ez az, ami mindkét ellenfele fölé emeli: amíg Didót és Turnust elborítják az érzelmek, addig Aeneas töpreng, s fejéből kipattan az isteni szikra, több esetben éppen az istenek segítségével. Talán nem fölösleges megjegyezni, hogy Octavianus Augustust is ez a gondolkodási képesség emelte az ókor akárhány nagyja fölé. Suetonius szerint még feleségével is jegyzetek alapján beszélt (vö. Suet., Aug. 84)⁷. De nézzük meg közelebbről, hogyan is tekinti át Aeneas a latiumi hadi helyzetet. Amikor azt mondom, hogy Aeneas fejéből végül a sok fontolgtatás eredményeképpen kipattant az isteni szikra, akkor csak Vergilius költői szavait ismétlem meg prózában. Vergilius ugyanis így szemlélteti Aeneas gondolkodási képességét:

*Talia per Latium. Quae Laomedontius heros
cuncta videns magno curarum fluctuat aestu,
atque animum nunc huc celerem, nunc dividit illuc
in partisque rapit varias perque omnia versat...* (8, 18. skk.)

Aeneas gondolatainak röptét, minden apró részletre való kitérését, ugyanakkor a probléma szélesebb összefüggésben való látását hasonlaltal, a nap és a hold fényének mindent végigpásztázó suhanásával szemlélteti. Gondolkodását természetesen még álmában is folytatja Tiberinus isten sugallatára, s így megtudja, hogy az Euandrustól alapított Pallanteumba kell mennie, hogy vele és az etruszkokkal szövetségre lépjen a rutulusok ellen. Aeneas gondolkodásának tehát megvan az eredménye: a szövetségkötés. Róma őstörténetének kutatói Róma nagyságának okát és mozgató rugóját abban látják, hogy mindenkor jól tudott szövetségi rendszereket létrehozni, és ápolni.⁸ Tiberinus isten, amikor Euandrust ajánlja szövetségesül, a legjobbat ajánlja: egyrészt mert Euandrus állandóan harcban áll a latinokkal, tehát most is hajlandó erre, másrészt a Palatium dombján épült városának meglátogatása lehetőséget ad a költőnek, hogy a leendő Róma helyét és a múltjával kapcsolatos mondákat ismertesse. Amikor tehát Tiberinus ezt mondja Euandrus népéről:

*Hi bellum adsidue ducunt cum gente Latina;
hos castris adhibe socios et foedera iunge* (8, 55 sk.),

a lehető legjobb tanácsot adja, mert ezáltal Aeneas számára megteremtődik a nagy háború személyi feltétele. De a tárgyi feltétel sem marad el. Az epikus hősök nem közönsé-

⁷ Octavianus Augustus megfontoltságával vö. *D. Kienast: Augustus. Princeps und Monarch.* Darmstadt 1982, 424–426.

⁸ Vö. *K. Christ: The Romans. An Intoduction to their History and Civilisation.* Berkeley—Los Angeles 1985, 16–17.

ges fegyverekkel küzdenek, hanem istentől kapott felszereléssel. Ezt kapja meg a 8. ének végén Aeneas Venustól. Ám ennek az ajándéknak nemcsak fizikai értéke van, hanem eszmei is: Aeneas pajzsának ábrázolásai egyfelől folytatják és kiegészítik a Róma jövőjével kapcsolatos alvilági tájékoztatást, másfelől Róma történetét összekapcsolják Vergilius korának aktuális történetével, azon belül is az új korszakot nyitó actiumi csatával.

2. A fentebb mondottakból talán kitűnt az, hogy a középső rész (az 5–8. ének) legfőbb témája Róma és a rómaiak múltja, jelene és jövője. A középső rész közepén a 6. ének helyezkedik el, s nyilván azért ott, mert a legfontosabb mondanivalót közvetíti. Ennek az ún. gyűrűs kompozíciónak lényege abban van, hogy a középső mag (a legfontosabb motívum) egységbe fogja a megelőző és utána következő részeket. A 6. ének tehát az egész Aeneis üzenetét befolyásolja, ezért a 6. ének *helyes* interpretációja rendkívüli jelentőséggel bír a mű egésze szempontjából. Interpretációs kísérletemben Norden monumentális kommentárja az az alap,⁹ amelyhez az újabb kutatások eredményeit és a magam vizsgálatait is viszonyítom. Előbb a 6. ének szerkezetéről kívánok szólni, majd az ez által sugallt üzenetet próbálom kihámozni. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy az interpretációk körét behatárolja az, hogy a *középső rész fő témája Róma*, s így az e témától elrugaszkodó értelmezés nem is lehet helyes.

G. E. Duckworth egy terjedelmes dolgozatban bizonyítja, hogy az arányok fontos szerepet játszanak Vergilius műveiben, így az Aeneisben is.¹⁰ Hangsúlyozza, hogy nemcsak az egész Aeneis osztható fel két, illetve három részre, hanem az egyes énekek is. A 6. ének első része a 1–547. sorokat, a második az 548–901. sorokat öleli fel. Eszerint a felosztás szerint két egyenlőtlen részt kapunk: az első rész 547 sorból áll (nem számítva a félsorokat), a második pedig 353-ból. Ha e sormennyiségeket összemérjük, akkor az aranymetszés néven ismert arányt kapjuk meg. Vergilius tehát feltehetőleg az aranymetszet alapján osztotta ketté a 6. éneket. De a 6. ének tagolható három részre is. Ez esetben az első részt az 1–235. sorok alkotják, a másodikat a 236–547., a harmadikat pedig a 548–901. sorok. Ilyen felosztásban az első részben Vergilius az alvilági utazás előkészületeit, a másodikban az alvilág előcsarnokához közel eső részeket írja le, a harmadikban a szűkebb értelemben vett alvilágot a Tartarossal és az Elysiummal. Feltehetjük azonban a kérdést, hogy az első rész végének tekintett 235. sor valóban gondolati egységet zár-e le.

Amikor Aeneas a 6. ének elején megérkezik Cumaeba s jóslatkérés céljából felkeresi Sibyllát, a jósnő válaszában hangsúlyozza, hogy rettenetes harcok várnak rá Itáliában, de bízson önmagában és hivatásában, s harcoljon meg érte (6, 83–97). Aeneasnak azonban van egy másik kérése is: atyja parancsára le kellene mennie az alvilágba, s ehhez kéri Sibylla pártfogását. Sibylla megdöbben a kérés hallatán: könnyű *lemenni* az alvilágba, de feljönni annál nehezebb (6, 126–29). Ám ha Aeneas annyira akarja, a leszállásnak három feltétele van: a) meg kell találnia az aranyágot (*aureus ramus*: 137), ezt le kell

⁹ E. Norden: P. Vergilius, Aeneis. Buch VI. Leipzig—Berlin 1934.

¹⁰ G. A. Duckworth: Structural Patterns and Proportions in Vergil's Aeneid. Ann Arbor 1962, 11–19; 20–33; 45–67.

vinnie Proserpinának ajándékul; b) egyik társuk meghalt, annak testét meg kell találnia, s a rítusnak megfelelően eltemetni; c) fekete állatokat kell áldoznia az alvilág isteneinek. A 156. sortól Vergilius leírja, hogy hogyan teljesíti Aeneas ezt a három feltételt. Aeneas szomorúan ballag Achates oldalán a tengerparton, amikor hirtelen megpillantják Misenus holttestét. Aeneas megőrül, mert ráébred, hogy a jósnő igazat mondott: Misenus az, akit el kell temetni. Máris mennek az erdőbe a máglyának való fákat kivágni, s a sűrű erdő láttán Aeneasból feltör a sóhaj, de jó lenne most az aranyágot megtalálni. Alighogy ezt kimondja, két galamb jelenik meg, s előttük repülve elvezeti őket az aranyághoz (6, 201–204). Ezután eltemetik Misenust, a hamvai fölé magas sírhalmot emelnek, azon hegynek a tövében, amely azután e sírről a Misenus-hegyfok nevet viseli. Ezzel véget is ér az első rész Duckworth felosztása szerint, s a 236. sorral kezdődik a második rész, tehát alvilágjárás. Igen ám, de a Sibylla harmadik feltételét, a fekete állatokkal való áldozat bemutatását még nem teljesítették, hát nem tartozna ennek teljesítése is az első részhez?

Azt mondhatjuk, hogy nem, mert az áldozat bemutatása majd az alvilágba vezető barlang előtt történik. Ezt az Avernus-tó mellett található barlangot ma is *grotta della Sibillának* hívják. Itt mutatják éjjel be a megfelelő áldozatot: négy fekete borjút Hecátának, egy fekete bárányt Nyxnek, az éjszaka istenének, Proserpinának pedig egy meddő tehenet. Hajnalban, mire elvégzik az áldozatot, megmozdul a föld, jelzi Hekaté közeledtét. Sibylla felkiált:

... „*Procul, o procul este, profani*”,

conclamat vates, „totoque absistite luco;

tuque invade viam vaginaque eripe ferrum:

nunc animis opus, Aenea, nunc pectore firmo.”

Tantum effata furens antro se immisit aperto;

ille ducem haud timidis vadentem passibus aequat (6, 258 skk.).

Az utolsó feltétel teljesítése egybeolvad az alvilágba indulással, ezért az áldozatbemutatás a második rész nyitójelenetének tekinthető. Önkéntelenül felmerül azonban a kérdés, miért éppen ennek a három feltételnek a teljesítését írta elő Sibylla? De érdemes feltenni azt a kérdést is, miért éppen a cumaei Sibylla segíti Aeneast? J. E. G. Zetzel kiemeli, hogy az Aeneas-legenda korábbi változataiban Aeneas sohasem találkozott a cumaei Sibyllával. Tibullus és a halikarnossosi Dionysios Aeneasszal kapcsolatban a trójai és az erythrai-i Sibyllákat említi. Naevius a cimmeriai Sibyllát szerepelteti az Avernus-tó mellett, a halállal kapcsolatban, s az ázsiai Sibyllák adnak jóslatokat Róma jövőjéről. Vergilius összekapcsolja ezt a két funkciót és a cumaei Sibyllára ruházza át őket, akit két szerepkörrel lát el: a cumaei Apollo-templom papnője lesz, ugyanakkor Diana-Hecate papnője az Avernus-tónál.¹¹ Miért változtatta meg ily mértékben Vergilius a korábbi hagyományt? Feltehetően a korabeli római valóság hatására. Aeneas imájában, amelyet

¹¹ J. E. G. Zetzel: *Romane memento. Justice and Judgment in Aeneid 6*. TAPhA 119 (1989) 279–280.

Apollóhoz intéz, megfogadja, hogy ha segíti a trójaiak letelepedését Itáliában, akkor templomot emel neki:

*Tum Phoebus et Triviae solido de marmore templum
instituam festosque dies de nomine Phoebi.
Te quoque magna manent regnis penetralia nostris:
hic ego namque tuas sortis arcanaque fata
dicta meae genti ponam, lectosque sacrobo,
alma, viros (6, 69-74).*

Vergilius itt három fontos korabeli eseményre utal: az Apollo-templom felszentelésére, amely 28. október 9-én zajlott le; a *festi dies*-szel pedig a *ludi saeculares*-ra céloz; — ezt Bollók János is lehetségesnek tartja.¹² Vagyis Augustus a százados játékokat eredetileg korábbra gondolta, s az ünnepek forgatókönyvét már a húszas évek elejétől tervezték.¹³ A *sortes*-szal a Sibylla-jóslatokra utal, amelyeket Iuppiter capitoliumi templomából átvittek az újonnan felépült Apollo-templomba. Ezek a Sibylla-jóslatok a cumaei Sibylla jóslatai voltak, ezért kapja az Aeneisben a cumaei Sibylla a fontos funkciót. A Sibylla-könyveket pedig csak egyszer kérdezték meg: amikor a *ludi saeculares* megünneplésének mikéntje után érdeklődtek.

A Kr. e. 17-ben lezajlott *ludi saeculares* a fennmaradt jóslatokból és feliratokból jól ismerjük. A május 31-től június 2-ig következő három éjszakán fekete nőstény báránnyokat és kecskéket áldoztak a *Moeráknak*, s egy hasas disznót a *Terra maternak*. A június 1-től 3-ig következő napokon fehér bikákat áldoztak Iuppiternek, fehér teheneket Iunónak, továbbá áldozati kalácsokat Apollónak és Dianának. Az áldozatokat *Achivo ritu* mutatták be. Az éjszakai áldozatokat a Mars-mezőn végezték az alvilágot szimbolizáló Tarentumnál; a nappaliakat a Capitoliumon és a Palatinuson. A korábbi százados játékokon csak éjszakai áldozatok voltak, amelyeket a Tarentumnál mutattak be Disnek és Proserpinának. Célja az volt, hogy e tisztító áldozattal kiengeszteljék az alvilági isteneket a múltért. Augustus megváltoztatta a hagyományt azzal, hogy az égi isteneknek is mutatott be áldozatot s tőlük jövőbeli segítséget kért.¹⁴

A Vergiliustól megformált Sibylla, mint láttuk, ugyanígy két funkcióval rendelkezik: mint Hecate papnője kiengeszteli az alvilági isteneket a múltért; mint Apollo papnője jósol, feltárja a jövőt. Alakjának kialakításában nyilvánvalóan hatott Augustus új koncepciója a tervezett játékokról. De Aeneas és Sibylla áldozatai is több mozzanatában megegyeznek a *ludi saeculares* éjszakai áldozataival. A fekete bárány, amelyet Aeneas az Éjszakának és a Földnek áldoz, a *Moeráknak* áldozott fekete báránnyokkal azonos. A fentiek alapján igaza lehet Merkelbachnak, aki az Aeneis 6. könyvét az Augustus megtervezte *ludi saeculares* áitójának tekinti.¹⁵

¹² Adamik T.—B. Révész M.—Bollók J.: i. m. 294.

¹³ Vö. D. Kienast: i. m. 187, 65. jegyzet.

¹⁴ J. E. G. Zetzel: i. m. 280–282.

¹⁵ R. Merkelbach: Aeneas in Cumae. MH 18 (1961) 97.

Misenus halála ismét tartalmaz régi és új motívumokat. Már a korábbi legenda Odysseusszal és Aeneasszal hozta kapcsolatba, de nem tette meg az alvilágjárás egyik feltételévé. Vergilius Misenus halálát a homérosi Elpénór halála alapján formázta meg. Elpénór ittasan felment Kírké palotájának tetejére, onnan leesett és kitörte a nyakát. Teste temetetlenül ott maradt. Odysseus nem temette el, mert „más sürgősebb feladata volt” (Od. 11, 54). Amikor Odysseus az Ókeános partján felidézi az alvilági lelkeket, Elpénór árnya is megjelenik és kéri, hogy temesse el. Misenus is méltatlan halállal halt meg: kihívta az isteneket versenyre, ezért Triton Cumae mellett a tengerbe vetette. Mindkét halál az alvilágjárás előtt következik be. Aeneas azonban az alvilágjárás előtt eltemeti Misenus-t. Vergilius ezzel Aeneas *pietas*-át akarja kiemelni: Homérosnál Odysseus egyéb teendőire való hivatkozással temetetlenül hagyja Elpénórt, Vergiliusnál a halottakat megillető temetés mindennél fontosabb: a *pietas* követelménye. Vergiliusnak tehát három oka is volt arra, hogy Misenus eltemetését tegye meg az alvilágjárás egyik feltételévé: a Misenus-hegyfok közel esik Cumaechoz, természetes módon magyarázhatja a hegyfok nevének eredetét, a temetés aktusa pedig bizonyítja Aeneas *pietas*-át.

Az alvilágjárás első s egyben legnehezebben teljesíthető feltétele az aranyág megtalálása. Ez a motívum teljesen új Vergiliusnál olyan értelemben, hogy Homérostól nem vehette. J. Frazer és E. Norden alapos vizsgálat alá vetette e motívumot. Ahhoz azonban, hogy észrevételeiket értékelni tudjuk, fel kell idéznünk Vergilius leírását. Első említésekor a következőket tudjuk meg róla:

*... Latet arbore opaca
aureus et foliis et lento vimine ramus,
Iunoni infernae dictus sacer; hunc tegit omnis
lucus et obscuris claudunt convallibus umbrae.
Sed non ante datur telluris operta subire
auricomos quam quis decerpserit arbore fetus.
Hoc sibi pulchra suum ferri Proserpina munus
instituit (6, 136–143).*

Tehát egy árnyas fán rejtőzik ez az aranyág, az alvilági Iunónak, azaz Proserpinának szentelve. Egy egész berek borítja el, a fák árnyéka takarja el emberi szemek elől. Nélküle azonban nem lehet lemenni az alvilágba: Proserpina úgy rendelkezett, hogy ezt mint saját ajándékát vigyék le neki. Az óriási erdőben ezt az elrejtett aranyágot csak isteni segítséggel lehetett megtalálni. Két galamb segített Aeneasnak:

*sedibus optatis gemina super arbore sidunt,
discolor unde auri per ramos aura refulsit.
Quale solet silvis brumali frigore viscum
fronde virere nova, quod non sua seminat arbos,
et croceo fetu teretis circumdare truncos,
talís erat species auri frondentis opaca
ilice, sic leni crepitabat brattea vento (6, 203 skk.).*

A tölgyfán, amelyen a galambok megállapodtak, az aranynak a fától eltérő *aurája* fénylett. Ezt a látványt és jelenséget Vergilius hasonlaltal szemlélteti. Norden megjegyzi kommentárjában, hogy az antik irodalomban a hasonlítás gyakran azonosságot fejez ki.¹⁶ Az antikvítás a fagyöngyöt a csodás dolgokhoz sorolta, mert nincs kapcsolata a földdel, a fát pedig elpusztíthatja. Télen virul, amikor az egész természet alszik. A tél és a halál a mitikus gondolkodásban azonos. Sok mondában a halállal kapcsolatban említik. A germán mitológiában Loki fagyönggyel öli meg Baldurt. A régebbi Eddában Loki a fagyöngyöt az alvilág kapujáig viszi. Egyes népeknél a fagyöngy eszköz a démonok ellen. A fagyöngy az élet jelképe is volt: örökzöld levelei az életet szimbolizálták. Aki e csodás növény birtokába jut, úr lesz a halál fölött.¹⁷

Norden szerint Proserpina újévi ajándékot kap, mert a *brumale frigus* tulajdonképpen az év legrövidebb napját is jelenti. Felteszi a kérdést, hogy az aranyág-motívum szerepelt-e korábban az alvilággal kapcsolatban. Itt idézi azt a jelenetet, amikor Charon nem akarja felvenni Aeneast. Sibylla azzal kényszeríti, hogy felmutatja neki az aranyágot: *at ramum hunc agnoscas* (6, 406–407). Amikor Charon meglátja, meghunyászkodik:

*Ille admirans venerabile donum
fatalis virgae longo post tempore visum* (6, 408–409).

E sorhoz Bollók János a következő kommentárt fűzi: „Charon tehát ... valamikor már látta az aranyágot. Héraklés, valamint Théseus és Peirithoos azonban erőszakkal hatoltak be az Alvilágba, ilyenformán az ő alvilágjárásuk történetében az aranyág nem játszhatott szerepet. Valószínű tehát, hogy Vergilius az aranyág-motívumot Orpheus többször említett *katabasis*ából, egyik fő forrásából vette át.”¹⁸ Itt azonban Norden szerint az a probléma, hogy Servius is gyakran utal az orphikus *katabasis*ra, de az aranyágra sohasem hivatkozik.¹⁹ Ebből arra lehet következtetni, hogy az aranyág-motívum nem szerepelt az orphikus katabázisban. Jelenlegi tudásunk szerint tehát az aranyág-motívum Vergilius saját konstrukciója. Kérdés mármint, hogy milyen motívumok indították Vergiliust, amikor az aranyágot és funkcióját létrehozta.

Robert Brooks abból a megállapításból indul ki, hogy mindaz, ami az ág-kép mögött van, kívül esik az Aeneisen. Az aranyág szerinte annyit jelent, amennyit a költő tulajdonít neki. Legfőbb tulajdonsága az, hogy aranyból van. Élő fán létezik, de aranyból van, tehát ő maga nem él. Csak hasonlít egy élő ághoz, leveleket növeszt — *frondescit* — de mindig *simili metallo*. Az aranyág a tölgyfán az élet-halál kontrasztját kívánja megjeleníteni: a fagyöngy funkciója is ez: tél — növekedés, élő fa és élőködő, s mindez egy-egyben. Aeneasnak, hogy beteljesítse életét, át kell mennie a halálba. Az „élet a halálban”

¹⁶ E. Norden: i. m. 164.

¹⁷ E. Norden: i. m. 167.

¹⁸ Adamik T.—B. Révész M.—Bollók J.: i. m. 320.

¹⁹ E. Norden: i. m. 170.

ellentmond a halandóság természetes rendjének. Ha Aeneasnak osztályrészül jut ez a kivételes helyzet, akkor olyan jel kívántatik meg tőle, amely garantálja a sikert: ez az aranyág, „halál az életben”. Allopathikus mágiáról van itt szó: Aeneas leszakítja a halált az életről (aranyágot a tölgyről), ezért sértetlenül térhet vissza az alvilágból, azaz élet jön a halálból. Az aranyág lényege tehát: ellentét élettelen természete és szerves élő környezete között.²⁰

Az első információ az aranyágról így hangzik: *latet arbore opaca*, tehát el van rejtve, a hős csak égi segítséggel tudja megtalálni. Miután Aeneas megtalálja, Sibylla ismét elrejtí ruhája alá (406). Ez a rejtett ág lehetővé teszi Aeneas számára, „hogy behatoljon a föld rejtett részébe”. Az aranyág tehát nem olyan, mint a kidolgozott aranyékszer, amit mutogatnak, hanem olyan, mint a nyers arany, amelyet a föld mélyében kell keresni. Az aranyág titok, szimbolikusan el van temetve és élettelen. Fizikailag a földhöz tartozik, ezért illő ajándék az alvilág királynőjének, Pluto feleségének, aki a föld alatti gazdagság úrnője. Ezért az aranyágot *nem ajándékozza* Aeneas Proserpinának, hanem *visszaadja* régi tulajdonosának. Amikor Charonnal kapcsolatban az szerepel, hogy *longo post tempore visum*, ez a kijelentés nem arra vonatkozik, hogy Charon már valamely korábbi alvilági utasnál látta azt, hanem arra, hogy az arany Charon alvilágának tulajdona. Az aranyág *discolor* jelzője is erre utal: ez a *discolor aura* eltér az élő környezet színétől s ezzel a halálra, az alvilágra utal. Ahogyan az aranyág az életet és a halált egyesíti magában, úgy egyesíti magában Aeneas anyja halhatatlanságát és apja halandóságát. Ez a kettősség az oka annak, hogy Aeneas tetteiben korlátozva van. Folyton nagyobb és nagyobb tudás meg szenvedés felé halad, anélkül, hogy egyértelműen igaz tudás birtokába jutna: „This failure is what we have already taken to be the central thread of the Aeneid, and the episodes quoted above, above all that of the bough, lie very close to it.”²¹

Valami hasonlóra gondol Charles P. Segal az aranyágról írt terjedelmes tanulmányában.²² Véleményét jól tükrözi ez a mondata: „In the Bough Vergil has created a symbol which conveys the complexities he wishes to present.”²³ Misenus élete az ára annak, hogy az aranyágot megtalálja, és Palinurus életét kell odaadni azért, hogy a trójaiak Itáliába érhessenek. Az aranyág kettős természete az egyéni szenvedésnek és a történelmi haladásnak ezt a kettősségét szimbolizálja.

R. J. Clark²⁴ emlékeztet arra, hogy az aranyág-motívum rokonságot mutat a Hesperidák kertjének aranyalmáival és az aranygyapjúval. Az aranyalmák eredetileg az olimposi Iuno ajándékai voltak, az aranyág pedig az alvilági Iuno, Proserpina ajándéka lesz. Robert Graves szerint a Héraklés által megszerzett aranyalma „útlevélként” szolgált

²⁰ R. A. B. Brooks: *Discolor aura. Reflections on the Golden Bough*. *AJP* 74 (1953) 270–278; vö. J. G. Frazer: *Az aranyág*. Ford. Bodrogi T. és Bónis Gy. Budapest 1995, 439–449.

²¹ R. A. Brooks: i. m. 280.

²² Ch. P. Segal: *Aeternum per saecula nomen, the Golden Bough and the Tragedy of History*, I–II. *Arion* 4 (1965); 5 (1966) 34–72.

²³ Ch. P. Segal: i. m. *Arion* 4 (1965) 619.

²⁴ R. J. Clark: *Catabasis. Vergil und the Wisdom-Tradition*. Amsterdam 1979.

neki a Paradicsomba.²⁵ Mindezek a mítoszok azt sejtetik, hogy az aranynak volt valami köze az alvilághoz. De ugyanígy köze volt az ágnak is. Servius jegyzi meg a következőt: *ad sacra Proserpinae accedere nisi sublato ramo non poterat*.²⁶ Norden hívja fel erre a figyelmet, s több olyan tárgyi emlékre hivatkozik, amelyben egy ágat nyújtanak át Proserpinának. Szintén Norden említi, hogy a régészekről feltárt aranylemezek is ebbe a gondolatkörbe sorolhatók.²⁷

Érdeemes azonban kissé részletesebben ismertetni őket, mert a múlt század óta újabbak is előkerültek, például a dél-itáliai Peteliából, a görögországi Pharsalosból, Krétáról stb. A legutolsót Hipponionban, Calabriában találták, s 1974-ben publikálták először.²⁸ Ezek a kis méretű aranylemezek a túlvilág elképzelés sajátos fajtájának dokumentumai. A legrégebbiek a Kr. e. 4–5. századból valók. Az egyes darabok térben is időben távol esnek egymástól, mégis azonos vagy majdnem azonos szöveget véstek rájuk. A halott nyakába akasztották, s a megholt lelke számára tartalmazott utasításukat. G. Zuntz megállapította, hogy a szöveg Pythagoras tanait visszhangozza. Legfontosabb utasítása, hogy a lélek ne a balra levő Léthé vizéből igyék, hanem a jobbra levő Emlékezés vizéből.²⁹ Ha ezt teszi, az Elysiumba jut, s megtartja emlékezetét. Az Aeneis 6. énekében mind Anchises, mind Aeneas megőrizte emlékezetét, s nem felejtette el azt, amit az Alvilágban látott. Vergilius tehát a korábbi halottkultuszokban meglévő ág- és aranymotívumot összekapcsolta; az indítást feltehetőleg a *viscum*, a fagyöngy képzetétől kapta, amelyet mint falusi származású embernek jól kellett ismernie.

Columella (6, 5, 5) és az id. Plinius szerint a *viscum* értékes gyógynövény volt, aféle mindent gyógyító csodaszer. Plinius feljegyezte, hogy a druidák vallásos szertartás keretében gyűjtötték: a pap fehér ruhában mászott fel a tölgyre és aranykással (*falce aurea*) metszette le. A meddő állatok, ha a belőle készített oldatból ittak, termékennyé váltak, s mint gyógyszert mindenféle mérgezés ellen használták (Nat. Hist. 16, 245–251). Egyébként Rudolf Steiner már 1920-ban felhívta a figyelmet arra, hogy a *viscumból* kellene készíteni a rákellenes gyógyszereket.³⁰ Kezdeményezése nem volt hiábavaló: ma *Iscador* néven forgalomban van egy rákellenes gyógyszer *viscumból*.

3. A fentiekből nyilvánvaló, hogy a 6. ének első része (1–235) az alvilágjárás előkészületeit és feltételeit tárgyalja, a második része pedig (236–547) az alvilágnak a kapuhoz közel eső területeit írja le: az itt bolyongó alakok Aeneas és Trója múltjával kapcsolatosak. A második rész végével lezárul a múlt. Kérdés mármost, hogy mivel fejeződik be a második rész? A Deiphobus-történettel. Miután Charon átviszi Aeneast és Sibyllát a Styx folyón, elaltatják Cerberust, Aeneas az alvilág előcsarnokában a holt árnyak egy-

²⁵ R. Graves: A görög mítoszok, II. Budapest 1970, 234.

²⁶ E. Norden: i. m. 171.

²⁷ E. Norden: i. m. 172.

²⁸ M. L. West: Zum neuen Goldblättchen aus Hipponion. ZPE 18 (1975) 229–236.

²⁹ G. Zuntz: Persephone. Oxford 1971, 277–393.

³⁰ R. Steiner: Geisteswissenschaft und Medizin. Basel 1937, 192–195; vö. még J. G. Frazer: i. m. 417–

más után elhelyezkedő öt csoportjával találkozik: a csecsemők, az ártatlanul kivégzettek, az öngyilkosok, a szerelem áldozatai, és a háborúban meghalt hősök árnyaival. Az egyes csoportokba tartozó alakokat Vergilius röviden, néhány sorban írja le. Ezen eljárástól két esetben tér el: Dido és Deiphobus történetében; e két jelenetet terjedelmesen ábrázolja. Kérdés, hogy miért?

A Dido-jelenet terjedelmessége érthető (450–476): Aeneas az első nagy rész tragikus hősnőjével találkozik. Amikor meglátja, könnyezik és kijelenti, hogy akarata ellenére hagyta el országát (*invitus*: 460), az istenek kényszerítették a távozásra: *Sed me iussa deum ... imperiis egere suis*: 461–3). Dido azonban elfordul tőle és ellenségesen (*inimica*) volt férjéhez, Sychaeushoz fut vissza. Minden kommentár megjegyzi, hogy Sychaeus szerepeltetése a *Lugentes campi*-n nem helyénvaló, „mert ő nem a szerelem áldozata volt, és nem is öngyilkos lett” (Bollók János).

A Deiphobus-történet szokatlan hosszúságát már nehezebb megmagyarázni. Arany János dicsérte Vergilius arányérzékét: minden epizódnak csak akkora terjedelmet szentelt, amekkorát az epizód megérdemelt. Miért kap a Deiphobus-epizód ily hosszú terjedelmet, több mint ötven sort (494–547), s miért ezzel a jelenettel zárja le a költő a trójai háború hőseinek bemutatását? Miért nem követi itt Homéroszt, aki Agamemnón tragikus halálát írja le részletesen? R. J. Clark meg is jegyzi, hogy a Deiphobus-Aeneas-jelenet az Aeneisben az Agamemnón-Odysseus-jelenetnek felel meg az Odysseiában.³¹ Paris halála után Deiphobus lett Helené férje. Helené ráébredve arra, hogy Trója veszésre áll, hogy érdemeket szerezzen Menelaosnál, elárulja a trójaiakat, férjét pedig kiszolgáltatja az ellenségnek, azaz Menelaosnak, aki kegyetlenül megcsonkítja. E jelenet azt kívánja szemléltetni, hogy idegen nőben bízni nem lehet; ha változnak a körülmények, szerelme az ellenkezőjére fordul. Igazi funkciója tehát az, hogy felébressze az olvasóban: Aeneaszszal is hasonló tragédia történhetett volna, ha Dido mellett marad. Erre a lehetőségre már Mercurius is utal a 4. énekben, amikor Aeneast az elutazásra sűrgeti: *Heia age, rumpe moras! Varium et mutabile semper femina* (4, 469–70). Didót Vergilius *coniunx*-nak mondja, s a Deiphobus-jelenetből kiderül, hogy egy ilyen idegen *coniunx* mire képes. Egyébként erre a veszélyre utal Anchises is, amikor az alvilágban megpillantja Aeneast, s elmondja, hogy mennyire aggódott érte, majd ezzel a mondattal zárja le aggódását: *Quam metui ne quid Libyae tibi regna nocerent* (6, 694).³² Deiphobus példájával tehát azt akarja sugallni Vergilius, hogy Aeneas helyesen cselekedett, amikor elhagyta Didót.³³

³¹ R. J. Clark: i. m.

³² A. Forbiger kicsit másképpen értelmezi Anchises félelmét: *iustus de Didonis amoribus metus, ne iis ab Italia retineretur filius*. P. Vergilii Maronis Opera, Pars II. Lipsiae 1852, ad locum.

³³ Vergilius, úgy tűnik, számolt azzal, hogy olvasói elítélik majd Aeneast Didóval szemben tanúsított hűtlenségéért. Ez be is következett modern kritikussai részéről. R. C. Monti szerint Aeneas felelős Dido haláláért: „His wrong consists in having involved himself in a relationship to which it would be impossible to remain faithful”. (The Dido Episode and the Aeneid. Leiden 1981, 76.) Vergilius ábrázolása szerint Aeneas igazán szerette Didót, de az istenek, akik ez esetben az államérdek kifejezői voltak, közbeszóltak. Vergilius realizmusának bizonyítéka, hogy e tragikus és nagyszerű példával szemléltetni merte, hogy államfőknél a szerelem nem játszhatik szerepet, csak az államérdek.

A Deiphobus-jelenetnek ez az értelmezése arra is választ ad, miért szerepelteti Vergilius Sychaeust a *Lugentes campi*-n. Azért, hogy a Deiphobus-jelenet tökéletes párhuzama lehessen a Dido-jelenetnek. Ahogyan Helené visszatért volt férjéhez, úgy tért volna vissza Dido volt férje emlékéhez, ha Aeneas mint férj ottmaradt volna Karthágóban. A Dido- és a Deiphobus-jelenet funkciója tehát kettős: egyfelől egymásra vonatkoztatva nyernek értelmet, egymást megvilágítják, másfelől lezárják a múltat, mind a magánélet, mind Trója vonatkozásában. Ezután már a főhős és Róma jövője áll a figyelem középpontjában. Ezért mondja a búcsúzkodó Deiphobus Aeneasnak: *I decus, i nostrum; melioribus utere fatis* (546).

A harmadik rész már Aeneas és Róma jövőjével kapcsolatos mind történelmi, mind eszmei síkon. Ami pedig az alvilág geográfiáját illeti, e részben tárul fel a szűkebb értelemben vett „igazi” alvilág.

Maga a harmadik rész is (548–901) ismét három részre oszlik. Először a klasszikus alvilággal találjuk magunkat szembe, s annak kötelező két helyével, a Tartarossal és az Elysiummal (548–678), majd következik Aeneas és Anchises találkozása az Elysium egyik félreeső völgyében, amint Anchises a felvilágra készülő lelkek tömegét szemléli, s fia kérdésére elmondja, hogy miért akarnak ezek a lelkek a felvilágra menni, újra testet öltve (679–751). Végül következik a harmadik rész: a megtisztított lelkekből létrejött Rómát megalapító, majd felvirágoztató jövőbeli rómaiak nagy seregszemléje, amely egészen a költő koráig húzódik (752–892).

A vergiliusi alvilág mind földrajzi helyzetét, mind lakóit tekintve meglehetősen komplex: hagyományos és új elemek vannak úgy egymás mellé helyezve, hogy közöttük semmiféle eszmei kapcsolat nem fedezhető fel, s egymással logikailag és eszmeileg összeegyeztethetetlenek. Ennek oka nyilvánvalóan abban keresendő, hogy Vergilius a legkülönbözőbb forrásokból vett elemeket saját költői mondanivalójának szolgálatába állította. E cél érdekében egymással összeegyeztethetetlen mitológiai, vallási és filozófiai elméleteket helyez egymás mellé. A második részben úgy bolyonganak a megholtak árnyai, mint amilyenek haláluk pillanatában voltak: ez a kép statikus; mitológiainak és hagyományosnak mondhatnánk, hiszen ugyanilyen bolyongó alakokkal találkozunk Odysseus az Odysseia 11. énekében, amikor felidézi az alvilági árnyakat.

A Tartaros és az Elysium leírása szintén hagyományos mitológiai elképzelésen alapul. A Tartarosban szenvedő bűnösök között találjuk a klasszikus mitológia nagy lázadóit: az óriás Ótost és Ephialtést, akik az eget akarták megostromolni, a Zeusszal versengeni kívánó Salmoneust, Tityost, Ixiónt stb. De találunk itt egy tettesek nélküli bűnkatalógust, amelyet teljesen más forrásokra vezethetünk vissza. A költő legfőbb célja a Tartaros eme leírásával, hogy az igazságosság érvényesülését hangsúlyozza, ezért mondatja az egyik bűnösrel, Phleggyással: *Discite iustitiam moniti et non temnere divos* (620).

Ugyanezzel a módszerrel konstruálja meg költő az Elysiumot. Az itt lakók hagyományos keretben élvezik a boldogságot: sportolnak, táncolnak, énekelnek. Megtaláljuk itt a szent költőt, Orpheust, a trójai ósatyákat, Ilust és Assaracust, látjuk harci kocsijukat és fegyvereiket; lovaik az Elysium fűvét legelik. De a hagyományos elysiumi

kép mellett ismét találkozunk egy katalógussal, az erények katalógusával, amelyekhez nem tartoznak nevek, konkrét hősök:

*Hic manus ob patriam pugnando vulnera passi,
quique sacerdotes casti, dum vita manebat,
quique pii vates et Phoebos digna locuti,
inventas aut qui vitam excoluere per artis
quique sui memores aliquos fecere merendo:
omnibus his nivea cinguntur tempora vitta* (6, 660–665).

A költő célja e sorokkal nyilvánvaló: akik hazájuk üdvéért vagy az emberiség kultúrájáért munkálkodtak földi életükben, jutalmul örök boldogságot kapnak a túlvilágon: az Elysium boldog mezőin örök boldogságban élnek.

Mind a Tartaros, mind az Elysium leírásával azt hirdeti Vergilius, hogy van túlvilági igazság: a bűnösökre büntetés vár, a jókra jutalom. Kérdés mármost, hogy milyen forrásokból merítette a költő ezeket a gondolatokat. Norden Poseidóniosra gondolt, bár nem zárta ki, hogy más olyan források is szóba jöhetnek, amelyek nem maradtak fenn. Azonban a híres *bolognai papirusz*, amelyet először R. Merkelbach publikált, majd M. Treu 1954-ben elemzett és az Aeneis 6. könyvével vetett egybe, meglepő eredménnyel szolgált.³⁴ Kiderült belőle, hogy ez a hellénisztikus korból származó görög költemény tartalmazza azokat az elemeket, amelyeket Norden Poseidóniosnak tulajdonított: megtaláljuk benne az etikai és kultúrtörténeti eredmények felsorolását; például Vergiliusnak ez a sora: *inventas aut qui vitam excoluere per artes* (6, 663)³⁵ ilyen formában található meg a papiruszon: αἱ δὲ βίον σοφίησιν ἐκόσμεον.

Bollók János két tanulmányban is foglalkozott az alvilági bűnökkel. Az elsőben az alvilági vádló mibenlétével és a negatív bűnkatalógussal foglalkozik, s azt bizonyítja, hogy ezek végső forrásként az egyiptomi halottkultuszra vezethetők vissza.³⁶ Innen terjedtek el a pythagoreus és orphikus teológiai irodalomban, majd e tanításokat a római szerzők is átvették. A második tanulmányában kimutatja, hogy Vergilius bűnkatalógusának bűnei szintén egyiptomi hatásra, a *Halottak könyvének* hatására terjedtek el a görög irodalomban, innen vették át a római költők, s romanizálták, aktualizálták azokat.³⁷

A harmadik nagy rész második részében (679–751) az alvilágnak olyan részével szembesülünk, amely teljesen elüt a fentebb ismertetett mitológiai alvilágtól. Brooks Otis ezt *filozófiai* alvilágnak nevezi.³⁸ Amikor Aeneas és Sibylla keresztülmegy az Elysiumon, Sibylla megkérdezi Musaeust, hol találhatja meg Anchisest. Musaeus útmutatása alapján

³⁴ M. Treu: Die neue 'orphische' Unterweltsbeschreibung und Vergil. Hermes 82 (1954) 26–27.

³⁵ M. Treu: i. m. 32–33.

³⁶ J. Bollók: Ankläger in der Unterwelt. Annales Univ. Scient. Budapest. Sectio Classica 2 (1974) 39–50.

³⁷ J. Bollók: Die Tartaros-Szene in der Aeneis. Annales Univ. Scient. Budapest. Sectio Classica 4 (1976) 45–61.

³⁸ Br. Otis: Virgil. A Study in Civilized Poetry. Oxford 1966, 289–297.

meglelik, amint egy zöldellő völgykatlan mélyén a felvilágra készülő lelkeket szemléli. Többek között ez a fogalmazás is bizonyítja, hogy nincs igaza Kerényinek, aki az Elysiumot a Hold szférájába helyezi, ezért beszél Aeneas *ascensio*-járól. Miután Anchises üdvözli fiát, Aeneas észreveszi a Léthé folyó melletti sokaságot, s megkérdezi, hogy miféle népek nyüzsögnek ott. Anchises válasza: azok a lelkek, akik új testbe fognak költözni, s hogy elfeledjék korábbi múltjukat, a Léthé vizéből isznak. Aeneas megdöbben a válaszon, s megkérdezi, hogy miért akarnak ezek a lelkek visszatérni a nehézkes emberi testbe.

Erre Aeneas kifejti azt a sztoikus tanítást, hogy *spiritus, mens* vagy tüzes lélek táplál mindent, ezért minden testből és ebből a lélekből áll, az ember is. A test azonban gúzsba köti és beszenyezi a lelket, s a halál után, amikor a lélek elválik a testtől, be van szennyezve. Ezért széllel, vízzel és tűzzel tisztítják a lelkeket, egészen addig, amíg a test szennye le nem oldódik róluk, s csak a tiszta tüzes szellem marad vissza. Ezer év után a megtisztult lelkek visszatérnek a testbe.

Mivel a latin szöveg központozása, tagolása vitatható, s attól függően, hogyan tagoljuk, más-más értelmezést tesz lehetővé, két változatban idézem. Norden a következőképpen központozza:

*infectum eluitur scelus, aut exuritur igni:
quisque suos patimur manis. exinde per amplum
mittimur Elysium, et pauci laeta arva tenemus,
donec longa dies, perfecto temporis orbe,
concretam exemit labem, purumque relinquit
aetherium sensum atque aurai simplicis ignem (6, 742–747).³⁹*

Norden értelmezése szerint a tisztítás után a lelkek az Elysiumba kerülnek, ahol két csoportba sorolhatjuk: a) Kevesen (a legjobbak) tartósan az Elysiumban maradnak, és a nagy világév 10000 földi év körforgása alatt visszanyerik eredeti tisztaságukat. b) A többség egy, az Elysiumtól elkülönített völgykatlanban marad, és az Elysium mellett folyó Léthé vizéből feledékenységet iszik, hogy ezer év után új testbe költözhessen.⁴⁰ Norden értelmezését bizonyos módosításokkal több kutató elfogadja, például F. Cumont,⁴¹ F. Richards,⁴² mások továbbfejlesztik, például Kerényi K.⁴³ és R. D. Williams.⁴⁴ Bollók János a *perfecto temporis orbe* kifejezéshez a következő megjegyzést fűzi: „Az idő körforgásának végeztével”, vagyis a nagy világév letelte után. A nagy világév időtartamát Cicero — valószínűleg Poseidónios nyomán a Hortensiusban 12945 esztendőben

³⁹ E. Norden: i. m. 94.

⁴⁰ E. Norden: i. m. 19–20.

⁴¹ F. Cumont: *After Life in Roman Paganism*. New Haven. 1923, 72.

⁴² F. Richards: *The Sixth Book of Aeneid*. London 1928, 3–84.

⁴³ K. Kerényi: *Zu Verg. Aen. VI. Pindar, Platon und Dante*. *Philologische Wochenschrift* 45 (1925) 279–287.

⁴⁴ R. D. Williams: *The Sixth Book of Aeneid. Greece and Rome* 11 (1964) 57–59.

határozta meg; ilyen időközönként következik be a világ egészének aetheri tűzzé való feloldása, az *ekpyrós*, amikor a Tartaros és az Elysium — a túlvilági büntetés és tisztulás helye — is megszűnik. Ez természetesen kizárja a tartarosbeli bűnhődés örökkévalóságát.⁴⁵

A. B. Mynors oxfordi szövegében így tagolja a szóban forgó részletet:

*infectum eluitur scelus aut exurit igni
(quisque suos patimur manis; exinde per amplum
mittimur Elysium et pauci laeta arva tenemus),
donec longa dies perfecto temporis orbe
concretam exemit labem, purumque relinquit
aetherium sensum atque aurai simplicis ignem.*

Ez a tagolás a következő értelmezést teszi lehetővé: a *pauci* a sor mindkét felére vonatkozik: „mi kevesen kerülünk a tágas Elysiumba és birtokoljuk a boldog mezőket”. Ez azt jelenti, hogy Anchises és a legjobbak rögtön, tisztítás nélkül az Elysiumba jutnak és örökre ott maradnak. A többi lélek tisztításnak van alávetve, majd isznak a Léthé vizéből, hogy felejtessenek, és 1000 év után új testbe térnek vissza. Ezt az értelmezést tartja helyesnek R. J. Clark, aki szerint így három része van a szűkebb értelemben vett alvilágnak: a) a Tartaros a bűnösökkel, b) az Elysium a kevés boldoggal, c) s végül a félreeső völgy az *innumerae gentes*-szel.⁴⁶

Norden értelmezésének az alapját az a feltételezés képezi, hogy Vergilius következetesen végigvitte Platón és a sztoikusok tanítását. Ezzel szemben Clark úgy gondolja, hogy Vergilius nem filozófus, hanem költő, aki csak bizonyos elemeket vett át Platóntól és a sztoikusoktól, s ezeket pythagoreus és orphikus tanokkal kombinálta, hogy így megalkothassa a 6. ének harmadik részének legfontosabb jelenetét, az eljövendő római hősök seregszemléjét. Ha figyelembe vesszük, hogy az ötödik énekben Anchises ebben a mondatban adta meg fiának a 6. ének célját: *Tum genus omne tuum et quae dentur moenia discas* (5, 737), akkor valószínűnek tarthatjuk, hogy a költő Rómára koncentrált s nem akart rendszeres eszkhatólói adni. A sztoikus kozmológia és a lélekvándorlás — s ezt Norden is elismeri⁴⁷ — csak eszköz a seregszemle megteremtéséhez. Következésképpen *ekpyrós*-ról sem beszélhetünk; ez ellentétben állna Iuppiter szavaival: *his ego nec metas rerum nec tempora pono: imperium sine fine dedi* (1, 278–9). S itt van a különbség az Aeneis 6. énekének és a pesszimista Cicero *Somnium Scipionis*-ának gondolatvilága között. Cicero és Vergilius ugyanazon sztoikus tanításból indul ki, de céljaiknak megfelelően másképp alkalmazzák. Cicero consulsága után kiszorult az aktív politikai életből, ezért a földi dicsőséget mintegy önmaga vizsgáztatására rövid életűnek tekinti. Ahogy a *Somnium Scipionis*-ban írja, a hír az egyik zónából a másikba nehezen jut el, másfelől

⁴⁵ Adamik T.—B. Révész M.—Bollók J.: i. m. 349.

⁴⁶ R. J. Clark: i. m. 179–182.

⁴⁷ E. Norden: i. m. 46, 354.

időnként az egész világ tűz martaléka lesz, ezért nem is érdemes földi dicsőségre törekedni.⁴⁸

5. A 6. ének harmadik nagy részének utolsó harmada, a 752–892. sor Anchises beszédét tartalmazza, amelyben bemutatja a leendő római történelem nagy alakítóit, szintén homérosi mintára.⁴⁹ E részt a szakirodalomban *logos parainetikos*-nak vagy *protreptikos*-nak, azaz buzdítóbeszédnek szokták értelmezni. A költő módszere itt egészen különleges. A seregszemle első nagy csoportja az albai királyoktól Romulusig tart, de Romulus után nem folytatja a királyok felsorolását, hanem közvetlenül hozzákapcsolja Augustus Caesart. Ezzel a fogással világosan kifejezésre juttatja, hogy ahogyan Romulus Róma első megalapítója, úgy Augustus Róma második megalapítója (756–807):

*Hic vir, hic est, tibi quem promitti saepius audis,
Augustus Caesar, divi genus, aurea condet
saecula qui rursus Latium regnata per arva
Saturno quondam* (6, 791–94).

E részben Augustus nagyságát Hercules és Bacchus fölé emeli: Augustus nagyobb területeket hódított meg, mint amekkorát Hercules bejárt, s nagyobb áldást hozott az emberiségre, mint Bacchus. A költő ezután levonja a tanulságot, amely Augustus tetteiből következik:

*Et dubitamus adhuc virtutem extendere factis,
aut metus Ausonia prohibet consistere terra?* (6, 806–807)

Ezután következik a seregszemle második nagy csoportja: a Romulus utáni királyok sora Numától kezdve, Tullus Hostiliuson, Ancus Marciuson keresztül Tarquinius Priscusig és Superbusig. Majd következik a köztársaságot megalapító Brutus és utódai: a Deciusok, Drususok, Torquatus, Camillus. Itt Vergilius ismét félbeszakítja a felsorolást, s a hazafias példaképek közé beékeli a *socer*-t és a *gener*-t, Caesart és Pompeiust, a polgárháború két nagy kirobbantóját. Ezen eljárással is szemléltetni akarja, mekkora veszélyt rejt magában az egyenetlenkedés, a széthúzás és a polgárháború. E jelenet után ismét levonja a tanulságot:

*Ne, pueri, ne tanta animis adsuescite bella,
neu patriae validas in viscera vertite viris!* (6, 832–33)

Ezután következik a trójai tragédiát és Aeneas trójai személyiségét érintő rész: a római hősök sorában megjelenik *L. Aemilius Paulus*, aki bosszút áll a görögökön Trója elpusztításáért, Aeneas személyes tragédiájáért:

⁴⁸ R. J. Clark: i. m. 182.

⁴⁹ Vö. Sabine Grebe: Die vergilische Heldenschau. Tradition und Fortwirken. Frankfurt am Main 1989, 21–24.

*Eruct ille Argos Agamemnoniasque Mycenae
ipsumque Aeaciden, genus armipotenti Achilli,
ultus avos Troiae templa et temerata Minervae* (6, 838–840).

Ezután a sort Catóval, a görögök nagy ellenségével folytatja, majd Cossusszal, a Gracchusokkal, Scipiókkal, Fabriciusszal, Serranusszal, a Fabiusokkal, azaz a hódító és törvényalkotó nagy rómaiak sorával, amelynek utolsó alakja, Fabius Maximus, *unus qui nobis cunctando restituit rem* (6, 846). Ez a csoport, amelynek tagjai megmutatták, hogy a római tud új világot, új hazát teremteni, s nemcsak háborúban tud nagy lenni, hanem ami még ennél is nehezebb: békében is. Tud törvényt adni, kultúrát teremteni a világ bármely részén, még a görög területeken is. Szinte szükségszerű, hogy Vergilius a hősök példájából éppen itt vonja le híres tanulságát:

*Excudent alii spirantia mollius aera
(credo equidem), vivos ducent de marmore vultus,
orabunt causas melius, caelique meatus
describent radio et surgentia sidera dicent:
Tu regere imperio populos, Romane, memento
(hae tibi erunt artes), pacique imponere morem,
parcere subiectis et debellare superbos* (6, 847–853).

Három lényeges mozzanatot emel itt ki Anchises: a római az a nép, amely a csodálatos görög kultúra mellé tudott igazi alternatívát állítani. Bár Anchises Aeneashoz beszél, e szavakat már a jövőendő rómaiaknak mondja, ezért őket szólítja meg a *Romane* vocativusszal. Végül a *pacique imponere morem* kifejezéssel egyfelől a békét hangsúlyozza, másfelől a *mores*-t: a törvényességet és az erkölcsösséget. Ezt, ha akarjuk, figyelmeztetésnek is felfoghatjuk, amely Augustus felé irányul: Vergilius elismeri Augustusnak a törvényesség és az erkölcsösség megszilárdítását célzó rendelkezéseit, de továbbiakra buzdítja. Ilyen értelemben a *debellare superbos* kifejezés is új jelentést kap: verd le a gőgösöket, azokat, akik a békét megzavarják, azokat, akik polgárháborús veszélyeket kívánnak teremteni.

Végül következik kronológiai renden kívül Marcellus, aki Kr. e. 222-ben a legnagyobb római hőstettet hajtotta végre: párviadalban legyőzte Viridomarust, a gall insuberek vezérét, s ezzel megszerezte a *spolia opima*-t. E nagyszerű hősnek ismét fontos dramaturgiai funkciója van: arra utal, hogy utódja, Claudius Marcellus, Augustus nővérének fia is legalább ekkora hős lett volna, ha a halál el nem ragadja Kr. e. 23-ban. Marcellust azonban elragadta a halál, s ez talán figyelmeztetésnek is felfogható, amellyel az istenek azt kívánják a rómaiaknak tudomására hozni, hogy jól kell élniük hatalmukkal:

*... Nimum vobis Romana propago
visa potens, superi, propria haec si dona fuissent!* (6, 870–71)

Különleges lezárása ez a dicső római seregszeglének. A nagy dicsőséggel halál jár együtt, a sok siker nyomában tragédiák teremnek, a hivatás teljesítése személyes és közösségi tragédiák sorát okozza. A dicső római seregszegléje tehát fényes királyokkal kezdődik, még dicsőbbekkel folytatódik, ám ott van e hősök között a polgárháborús Pompeius és Caesar, s végül a tragikus befejezés: az ifjúsága virágában elhunyt Marcellus. Több kutató e tragikus lezárásból arra következtet, hogy Vergilius pesszimista volt. Én inkább azt mondanám, hogy realista volt. Világosan látta és olvasóival is láttatta, hogy a dicsőség áldozatokkal jár, a hatalom pedig vérrel készít magának utat, ám az nem mindegy, hogy mennyivel. Vergilius nem utópista: tudja, hogy egy új világ megteremtése vérözönnel jár, de azt szeretné, ha ez a vérözön minél kisebb lenne. Elfogadja és örömmel veszi Augustus új államformáját, de örömet aggodalom keseríti, aggodalom az újabb áldozatokért, az előre ki nem számítható tragédiákért.

Ez az értelmezés segít megérteni azt, hogy Aeneas és Sibylla miért azon a kapun távozik az alvilágból, amelyen a hamis álmok. M. A. Di Cesare szerint senki sem tudja biztosan megmondani, mit jelentenek ezek a szavak.⁵⁰ Vergilius itt Homérosszal verseng, amennyiben Homéros alábbi szavait fogalmazza át:

Vendégem, hidd el, vannak hiu, balgatag álmok,
s nem mind teljesedik be az ember előtt. Hisz a gyöngé
álomképek két kapun át jönnek közelünkbe:
egy szaruból készült, elefántcsontból van a másik.
És amely álmokkép kicsiszolt csonton esuszik által,
az mind csal, hiteget s mutogat csupa teljesületlent;
és amely álmokkép simított szarun át szalad útra,
színigazat mutat az, ha az ember látja szemével.

(Od. 19, 560 skk. ford.: Devecseri G.)

Vergilius ezt a homérosi szöveget így alakítja át:

*Sunt geminae Somni portae, quarum altera fertur
cornea, qua veris facilis datur exitus umbris,
altera candenti perfecta nitens elephanto,
sed falsa ad caelum mittunt insomnia manes* (6, 893–896).

E szöveg alapján azt mondhatnánk, hogy Vergilius Aeneasa azért halad át a hamis álmok kapuján, mert a másik kapun az igazi árnyak juthatnak át, Aeneas és Sibylla pedig nem árnyak, hanem testek. Következésképpen ha ezen a kapun nem távozhattak, s csak két kapu volt, akkor a másikon kellett távozniuk. Ez a megoldás logikusnak tűnik. A másik szintén egyszerű. Norden nyomán Bollók János így fogalmazza meg: „A legvalószínűbb magyarázat, hogy időpont-megjelöléséről van szó: az igazi álmokképek — az ókor

⁵⁰ M. A. Di Cesare: *The Altar and the City*. New York—London 1974. 120–122; 237–239.

felfogása szerint — éjfél után szállnak fel a földre”,⁵¹ Aeneas tehát még éjfél előtt tért vissza. Brooks Otis szerint a *falsa insomnia* szókapcsolattal Vergilius arra akar utalni, hogy Aeneas alvilági tapasztalata nem ébreszt rá a valóságra, a betű szerinti igazságra: az igazság titkokba van burkolva.⁵² A. J. Boyle hangsúlyozza, hogy Aeneas és a Sibyllát Anchises mint árny bocsátja ki azon a kapun, amelyen az árnyak (*manes*) hamis álmokat bocsátanak ki. Aeneas s Sibylla tehát hamis árnyak, „teljesületlen szavak”.⁵³ Azaz Boyle szerint Vergilius azt kívánja sejtetni e kapuval, hogy az a birodalmi ideológia, amelyet Anchises kifejtett, hamis álom, mert az ember nemcsak értelemről áll, hanem érzelemből is.

Boyle alkalmasint túlságosan messzire megy, s értelmezése ellentmond a 6. ének legkomolyabb és legszebb részeinek, s mindenképpen pesszimista kicsengést kölcsönöz az egész műnek, ami nem bizonyítható. Bizonyítható viszont az, hogy Vergilius realista művet alkotott.⁵⁴ Benne van mindaz a szépség s mindaz a komolyság, amit a költő Augustus új birodalmától elvárt és elérhetőnek tartott,⁵⁵ de benne van az az aggodalom, az a féltés, félelem is, hogy valamiféle hamis álmoképek szállhatják meg a legjobb uralkodót vagy a legjobb korszakot is, s olyan irracionális pusztítást okozhatnak, amelyet okozott vak szerelmével és féktelen büszkeségével önmagának Dido, vagy zabolátlan göggyével és féktelen dühével Turnus egész népének, de önmagának is, vagy maga a *pious Aeneas* is, amikor féktelen harci dűhe elvette esztét, s válogatás nélkül gyilkolta halomra a rutulusokat, de az életéért könyörgő Turnust is úgy, ahogyan ezt az ifjú Octavianus is tette a véres polgárháborúban, amíg meg nem szerezte a hatalmat.

A dolgozat elején említett, 1981-ben közzétett Aeneis-tanulmányomban valószínűsíteni próbáltam, hogy Vergilius úgy formálta meg Aeneas alakját, hogy Octavianus Augustus képét idézhesse fel az olvasókban.⁵⁶ Egy évvel e tanulmányom után, 1982-ben publikálta D. Kienast nagyszabású Augustus-monográfiáját, s ebben hasonló eredményre jutott: Aeneas Augustussal állítja párhuzamba: „Ahogyan Aeneas sorsában az egész római történelem szimbolikusan testet ölt, az Itáliáért folyó háborúra ugyanúgy utalás történik, mint a Karthágóval való problémákra, úgy válik Aeneas egyszerre Augustus ősapjává és prototípusává. Ahogyan Aeneas csak vég nélküli fáradozások és harcok után tudta teljesíteni küldetését, azaz Itália földjén megalapította az új Tróját, úgy Augustus is csak kemény küzdelmek után tudta a polgárháborút befejezni és Rómát újjá alapítani. Ki nem gondol a princepsre, ha Aeneasról azt olvassa, hogy népének *mores*-t és *moenia*-t adott? S ami Aeneasra áll, annak bizony Augustusra is állnia kell: ahogyan az, ez is *pietate insignis et armis* volt. Ezáltal Augustus Aeneas szakrális küldetésének folytatójává és beteljesítőjévé vált, aki a honi isteneket Latiumba hozta és az *imperium sollemne*-t megalapította”.⁵⁷ Ha tehát a költő művészi szándéka szerint Augustus részt kapott Aeneas érényeiből, akkor részt kapott hibáiból is.

⁵¹ Adamik T.—B. Révész M.—Bollók J.: i. m. 363–364.

⁵² Br. Otis: i. m. 304.

⁵³ A. J. Boyle: i. m. 141–146; 172–176.

⁵⁴ Vö. V. Pöschl: Die Dichtkunst Virgils. Wien 1964, 293–295.

⁵⁵ D. Kienast: i. m. 241–242.

⁵⁶ Adamik T.: i. m. 20.

⁵⁷ D. Kienast: i. m. 243.

RIMÓCZINÉ HAMAR MÁRTA

RAMUS AUREUS ID EST VISCUM?

Megjegyzések Vergilius aranyág-fagyöngy-motívumához

A sokat vitatott *aranyág-fagyöngy*-motívum újrvizsgálására személyes, megélt sorsom készített. Írásom elsődleges célja nem a szövegek elemzési kísérlete, hanem köszönetnyilvánítás mindazoknak, akik eltávozott férjemnek és nekem segítettek az elviselhetetlen elviselésében. E dolgozat csakis ilyen alapokon íródhatott meg, különben steril kísérletezés lehetne, így pedig súlyos tapasztalatok és szelíd megfigyelések révén építő szándékú észrevételek közreadása abban a reményben, hogy esetleg tudok másokon is segíteni.

Az emberi segítőkészség felejthetetlen megnyilvánulását érezhettük 1991-ben, amikor is Ernst Vogt professzor és felesége önzetlenül küldték Münchenből az *Iscador* nevű, fagyöngyből készült gyógyszert, amely már életet menteni nem tudott, de fájdalmat csillapítani igen. A *fagyöngy-aranyág-Iscador* a természet nagy rejtélyeit tárta elénk már itt is.

Vergilius híres sorain (Aen. VI 303–309) ilyen előzmények, majd következmények után kezdtem el úgy gondolkodni, ahogyan csak keservesen megélt tapasztalatok birtokában lehet. Meg kell jegyezni, hogy a fagyöngy-aranyág mibenléte évtizedek óta foglalkoztatott, de csak *most* merészelek óvatosan közelíteni e témához. Amikor töprengéseimet kezdtem formába önteni, akkor jelent meg Adamik Tamás „Die Struktur und die Funktion des sechsten Buches der Aeneis” c. tanulmánya (Acta Ant. Hung. 35 [1994] 115 skk.). Ebben Adamik T. felhívja a figyelmet az aranyág jelentős szerepére mind a 6. ének, mind az eposz vonatkozásában. Ezt azonban ő nem elsődlegesen vizsgálta, ezért tudok kapcsolódni írásának befejező mondatához, amelyben *Rudolf Steiner* osztrák antropozófust említi, miszerint Steiner már 1920-ban hangsúlyozta, hogy a leghatásosabb gyógyszert a rák ellen a fagyöngyből fogják előállítani. Ezt már vitatni nem lehet, a gyógyszer hozzánk is eljutott. Azt hiszem, megismételhetetlen egybeesés egy ember életében az, ami így számomra adódott: 1. foglalkoztatott a VI. ének *viscum*-motívuma, 2. Steinert igazolja az elmúlt évtizedben előállították belőle a híres gyógyszert, 3. megismerhettem az *Iscadort*, amely a *viscum*-ból készült. Ezekkel együtt saját alvilágjárásom érthetőbbé teszi Aeneas alvilági útját is, de talán Vergilius célját is a növény szerepeltetésével, aki mint falusi szülőtt jól ismerhette e növény élettani hatását és természetrajzát.

Az V. énekben Aeneas megtudja atyjától, Anchisestől, hogy le kell szállnia az alvilágba. Cumaeba hajózik, ahol Sibylla felszólítja, hogy kérjen jóslatot: *Poscere fata tempus ait* (VI 45–46). Sibylla nehezményezi a hős késlekedését, ezért szól így hozzá: „*cessas in vota precesque, Tros*” *ait* „*Aenea, cessas? neque enim ante dehiscent attonitae magna ora domus*”. *Et talia fata conticuit* (51–54). Sibylla „elhallgatott”, várt, várta a hős kérését:

... *Gelidus Teucris per dura cucurrit
ossa tremor, funditque preces rex pectore ab imo* (54–55).

Királyként tud viselkedni akkor, amikor szüksége van arra, ami neki fontos, szíve mélyéből is tud kérni. Mindent megígér a jósnőnek, csak mondja már a jósszavakat: *ipsa canas oro* (76), ne bízva a levelekre, mert azokat elfújja a szél. Sibylla jósol is, de rejtélyesen. Szavaival Vergilius próbára teszi hősét, de próbára tesz bennünket is, amikor rejtélyes szavait megkíséreljük megfejteni. *Hoc opus, hic labor est* (129). Fáradtságos a feladat elvégzése, mégis megkísérlem én is.

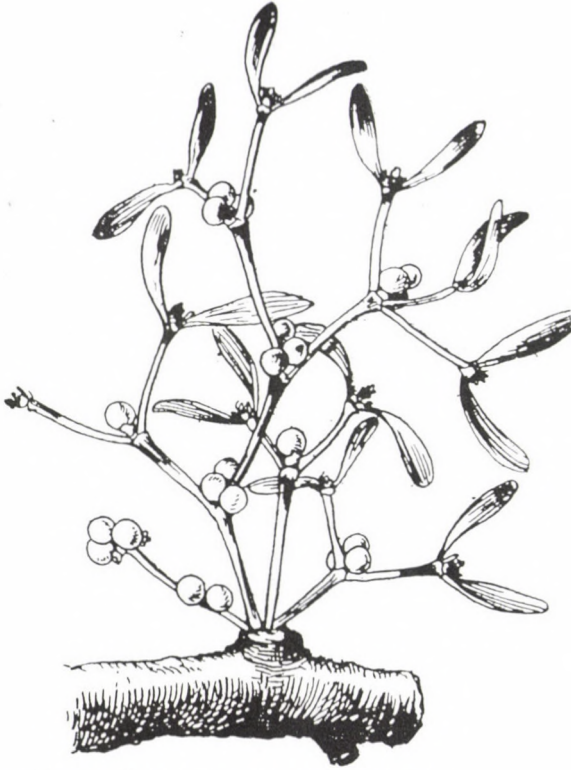
A cumaei Sibylla Aeneasnak ahhoz, hogy ne csak lejusson az alvilágba, hanem onnan vissza is térhessen, első feltételként azt szabja, hogy találjon meg egy bizonyos rejtőzködő aranyágot és vigye magával ajándéku Proserpinának, az alvilág úrnőjének:

... *latet arbore opaca
aureus et foliis et lento vimine ramus* (136–137)...
*carpe manu; namque ipse volens facilisque sequetur,
si te fata vocant* (146–147).

Bollók Jánosnak az Aeneis VI. énekéhez írt kommentárjában (Bp. 1988, 299) olvashatjuk: „Az aranyág-motívum eredete és pontos jelentése máig sem tisztázott”, majd tovább gondolkodva azt valószínűsíti, hogy a későbbi fagyöngy-hasonlat „olyan szimbólum, ami a halálban az életet jelképezi”. Ezt vallotta *tulajdonképpen Rudolf Steiner* is: a fagyöngyben benne kell lennie az életnek. Ő is kereste, kérdezte: „Hogyan juthat el az ember a magasabb világokról való megismeréshez?” Vergilius, amikor rejtélyes sorait leírta, maga előtt látta a *villás* gallyacskákat a természetben. Én e villás gallyacskákat látom Rimóczi Gábor fa-rajzain, és mellettük teljes pompájukban zöldellnek, illetve sárgulnak előttem a fagyöngy-gallyak a vázában, az ágak végén ott ülnek a *croceus fetusok*. Világít tőlük minden. Napsárgák, nem aransárgák. Itt mondok köszönetet tanítványomnak, Hargitay Dávidnak, aki négy csokor fagyöngyöt kerített számomra, s ezzel lehetővé tette, hogy megfigyelhessem színeváltozásukat.

De hogyan is írja le Vergilius az Alvilág *ilex*-ét (tölgy), rajta a fagyönggyel? Az útjelző galambok

*sedibus optatis gemina super arbore sidunt,
discolor unde auri per ramos aura refulsit.
Quale solet silvis brumali frigore viscum
fronde virere nova, quod non sua seminat arbos,*

*et croceo fetu teretis circumdare truncos,
talís erat species auri frondentis opaca
ilice, sic leni crepítabat brattea vento (203–208).*

A *viscum* tehát élősködik az idegen fán, úgy, hogy az csaknem belepusztul. Úgy tűnik, pusztul a fa, de nem, csak téli álmát alussza, pihen úgy, hogy életnedveket küld a rajta levő *fetus*-oknak, hogy azok a téli napforduló idején kivirulhassanak. Az *anyafa* és minden anyalény szerepe az, hogy szinte saját élete kockáztatásával is életben tartsa magzatát. Ezt teszi itt a tölgy is. Továbbszaporodásra azáltal lesznek képesek ezek a kis *fetus*-magzatok, hogy a fagyöngyrigó megeszi őket, s ürülékével más fákra juttatja a magokat. Sáfrányszínük világít, életszínű energiahordozó. A kapott életnedvvel tehát a fagyöngy nem él vissza. Nemcsak pusztítja a fát, hanem a nedveket továbbadja az emberiségnek, a 20. század végén már mesterségesen, nagy hatású gyógyszerként. Nem *aranyszínűek*, pedig az arany is lehet sárga, csupán ötvözés kérdése. Az arany (*aurum*) aranszínű (*aureus*), de nem szükségképpen sárga. Miért nem *aureus fetus*-t írt Vergilius? Ha hasonlítani akarta volna az aranyágot a sárga *viscum*-hoz, akkor az *aureus* jelző meggyőzőbbé tette volna a hasonlatot. De nem, az arany az arany: státusszimbólum. Pozíció kérdése; aki birtokolja, úr lehet, de mire megy vele? Mire megy vele az alvilág úrnője? Az övé,

mert az arany a földből származik, nem is mindig onnan, vízben más kövekkel együtt is „élősködik”. Kibányásszák, kimossák az arra rendelték, de nem övéké soha, nem őket gazdagítja a kincs. Lentről fölfelé vándorol a ranghoz, ott uralkodik, fénylik hidegen, de nem föltétlenül élhet. Jó, ha van, de egészséget nem adhat senkinek. Örömet sem sokat.

Milyen is hát ez a *viscum*? Milyen az aranyág? Van élő ág, zöld ág, elhalt száraz ág, de aranyág csak a mesében. *Natter-Nád Miksa* jóvoltából Rimóczi Gábor már tízéves korában ismerte a *viscum*-ot, mert a jó tollú természettudós írását többször is olvasta (a *Bűvár* című folyóirat 1943-as évfolyamában). Már ekkor észlelte, és most én is megfigyeltem a *viscum* sárgulását, amelyet *J. G. Frazer* így ír le: „Csak az a kérdés maradt még hátra, miért nevezték a fagyöngyöt aranyágnak? A fagyöngy bogyoínak sárgásfehér színe alig elegendő a név megmagyarázására, hiszen Vergilius azt mondja, hogy az ág-nak mind szára, mind levele teljesen aranyból volt. A nevet talán annak az érett arany-sárga színnek lehet tulajdonítani, amelyet a fagyöngy ága akkor ölt fel, amikor a levágás után néhány hónapig áll; ilyenkor a ragyogó szín nemcsak a levelekre korlátozódik, hanem beborítja a szarát is, így az egész valóban aranyágnak tűnik. A breton parasztok nagy csokor fagyöngyöket függesztenek fel kunyhóik előtt, s ezeknek a levélzete már júniusra fényes aranszínben csillog.” (Az aranyág. Budapest 1995, 442). Ugyanígy lehetett ez Vergiliusék házatáján is, hiszen a *viscum*-ot az ókorban minden ellen jó csodagyógyszernek tartották és kultikus tiszteletben részesítették. Vergilius jól tudhatta, hogy a *viscum* értékes gyógynövény.

Az átlagember, a törtető ember számára az érték csak az arany. Aeneas is törtetővé tette a *fatum*. Vergilius vele csak aranyágot kerestethetett. Hogy is kerestethetett volna a Sibylla a *pious* Aeneasszal holmi *viscum*-ot? Nem is találta volna meg. Az aranyágot igen, mégha nem aranyból volt is, csak olyan képzetet keltett. Ezért fontos Vergiliusnak a sáfránysárga szín (*croceus*) hangsúlyozása. A nap színének összetevői közül ugyanis a sárga a domináns szín, a nap pedig az *almus sol*, a tápláló, az éltető nap. Ez a szín illik az éltető, gyógyerejű *viscum*-hoz. Az államférfi Aeneashoz viszont csakis az aranyág illik.

De térjünk vissza a *sedes optatae* értelmezéséhez. Nemcsak a galambok és Aeneas számára „óhajtott” ez a hely, hanem a *viscum*, a fagyöngy számára is. A madarak a kettős ág, a villás fa fölött (*super gemina arbore*) ülnek le. A fagyöngy csakis kettős ágon terem, az idő múltával pedig az ágak is megsárgulnak. Hogy nem kettős alakú vagy kettős természetű a fa, az biztos. Megvan a fák egységes természete, a gallynövekedés pontos koreográfiája. Ezt érzékeltette Vergilius. A villásságnak nagy erőt tulajdonítottak régen is. Ma a varázsvesszőnek, a csodakulcsnak újra reneszánsza van. Vergilius megadta a szent növénynek, ami jár. Halhatatlanná tette. Megadta Aeneasnak is, ami neki jár: az aranyat aranyág formájában. Mehetett vele az alvilágba, de nem könnyen. Annyira azért nem volt adakozó sem Vergilius, sem a fa, sem a gally. Sibylla utasítása így szólt: *Carpe, volens sequetur te* — „Tépd le, ti. az aranyágot, az készségesen fog követni téged.” Ezzel szemben mit tesz Aeneas:

*Corripit Aeneas extemplo avidusque refringit
cunctantem et vatis portat sub tecta Sibyllae* (210–211).

Mohón, a kapzsiság mohóságával cibálja le az aranyágot a fáról. A két ige, amellyel Vergilius a hős türelmetlenségét szemlélteti (*corripit, refringit*), kemény hangzásával is érzékelteti kíméletlenségét, s ezt mintha érezné az ág, csak habozva, késlekedve (*cunctans*) engedelmeskedik neki, pedig Sibylla azt mondta, hogy az aranyág készségesen (*volens*) fogja követni, csak hogy ahhoz oly gyöngéden kellett volna letépni, mint egy virágot (*carpe*). Sokat sejtető az a mód, ahogyan Vergilius a Sibylla utasításának lexikájától eltér. Az efféle diszkrepanciák és diszharmoniók már az antik és középkori irodalomtudomány szerint is súlyos, többnyire rejtett mondanivalót sejtetnek. (Vö. *Adamik Tamás*: A szótól a szimbólumig az antik irodalomtudományban. „Jelbeszéd az életünk.” A szimbolizáció története és kutatásának módszerei. Budapest, 1995, 349 sk.) A jelen esetben Vergilius mintha a hatalommal, annak eszközeivel való éles veszélyeire hívná fel a figyelmet: nem szabad azt meggondolatlan gyorsasággal, a kapzsiság vágyától vezérelve gyakorolni, mert e kegyetlen gyorsaságnak sok szenvedés járhat a nyomában.

Az aranyág szinte érzi a veszélyt, amelyet az általa Aeneasnak juttatandó hatalom rejt magában. Hátha visszaél vele meggondolatlan kapzsiságában! Vergilius költői módszeréről sokat elárul a *cunctans* igealak: habozik az aranyág, hogy menjen-e, mert érzi a potenciális veszélyt. Vergilius költői technikájában fontos szerepet játszik az ismétlés. Sokszor használja ugyanazt a szót eltérő szövegkörnyezetben, mégis a megismételt szavak utalnak egymásra, árnyalják egymás jelentését. Nyilván nem véletlen, hogy költőnk ugyancsak a *cunctans* jelzót használja Didóval kapcsolatban, mégpedig a sorsdöntő vadászjelenet elején:

*reginam thalamo cunctantem ad limina primi
Poenorum expectant* (IV 133–134).

Dido királynő hálótermében késlekedik (*cunctantem*), feltehetően fontolgatja az Aeneasszal való találkozás lehetséges következményeit, veszélyeit. Azt, hogy egy efféle értelmezést Vergilius szándékosan is lehetővé tehetett, sejteti az arany ismétlődése is. Dido csupa aranyban van, s az arany nemcsak antik elképzelések szerint veszélyes:

*cui pharetra ex auro, crines nodantur in aurum,
aurea purpuream subnectit fibula vestem* (IV 137–138).

Vergilius költői szándéka szerint tehát Dido megérezte azt a veszélyt, amelyet Aeneas személye hordozott számára, amely végül is a halálba taszította.

Ha ez az értelmezés helyes, akkor az érzékeny lelkű Vergilius, a költői szavak mágiikus mestere főhősét, a *pius Aeneas*-t, akit eposzának első olvasatában direkt módon felmagasztal, indirekt módon elmarasztalja, s ezzel *pietas*-ának értékét mintegy megkérdőjelezi. Pontosabban szólva, a nyitott szemű és szívű költő szóválasztásával éreztetni engedi, hogy Aeneas hivatásteljesítése vakbuzgalmában a *pietas* emberi vonatkozásairól olykor mintha elfeledkezett volna, s ezzel súlyos szenvedéseket hozott a vele kapcsolatba kerülő kedves személyekre: menekülés közben feleségét, Creusát „elveszíti”, szerelmét, Didót „titkos távozásával” öngyilkosságba kergeti, az előtte megalázkodó, életéért

könyörgő Turnust kegyetlenül lekaszabolja, pedig hát atyja arra tanította az alvilágban, hogy „irgalmasnak kell lenni a legyőzöttekhez”, a sebesült Turnus pedig már le volt győzve, lába előtt hevert irgalomért könyörögve.

Kérdés már most, hogy az a következtetés, amelyet az aranyág-fagyöngy-motívumból levontam, nevezetesen hogy a *pius* Aeneas a költő indirekt jelzései szerint olykor *impius* volt, elképzelhető-e? Ezt az értelmezési lehetőséget már a keresztény egyházatyák felvetették, elsősorban Lactantius, aki Aeneasnak azt a tettet, hogy élő embereket áldozott fel Pallas temetésekor (Aen. XI 81 skk.), Aeneas *impietas*-ának bizonyítékként tárgyalja (Div. Inst. 5, 10, 1–11), s e borzalmat végső soron a költő Vergilius számlájára írja. Mint *A. Wlosok* erre helyesen rámutat, a modern kutatók Lactantiustól eltérően azt hangsúlyozzák, hogy Vergilius tudatosan válogatja meg úgy szavait, hogy indirekt módon ugyan, de mégis olykor megkérdőjelezi Aeneas *pietas*-át (vö. *A. Wlosok*: Zwei Beispiele frühchristlicher 'Vergilrezeption': Polemik (Lact., div. inst. 5, 10) und Usurpation (Or. Const. 19–21). Symposium Vergilianum. Szeged, 1984, 7–14). S ha igaz az, amire *Adamik Tamás* következtet, hogy ti. Vergilius az eposz főalakjait úgy formálta meg, hogy azok az ő korának történeti személyiségeire is emlékeztessék olvasóit (Aeneas—Augustus, Dido—Kleopatra, Turnus—Antonius), akkor Vergilius Aeneas-kritikája Augustusra is árnyékot vetett (vö. *Adamik T.*: Dido alakjának funkciója az Aeneisben. Antik Tanulmányok 28 [1981] 20.) Arra a kérdésre, hogy ezt tudatosan vagy öntudatlan költői ösztönből tette-e Vergilius, elgondolkodásra és vitára készítő válaszokat találhat az érdeklődő *M. C. J. Putnam* nagy vihart kavart tanulmánykötetében: *Vergil's Aeneid. Interpretation and Influence*. Chapel Hill and London, 1995.

HÁNY ÉVIG ÍRTA VERGILIUS AZ EGYES MŰVEIT?

Bár ki-ki elemzési elvei és vérmérséklete szerint tarthatja fontosabbnak vagy értékelheti kevésbé lényegesnek (esetleg lényegtelennek), mégis tagadhatatlan, hogy sem az irodalmi-művészi, sem más alkotás értelmezése szempontjából nem hanyagolható el annak megállapítása, hogy az adott alkotás mikor keletkezett, hisz ezáltal pontosabban illeszthetjük bele kora történeti, társadalmi vagy éppen természeti körülményei és viszonyai közé. Emiatt sem a Vergiliusról szóló monográfiák, sem a római irodalomtörténetek nem feledkeznek meg arról, hogy megemlítsék, mely évek munkálkodásának termékei az *eklogák*, a *Georgica* és az *Aeneis*. S noha irodalomtörténészeknek és filológusoknak nem kell a sötétben tapogatózniuk, hiszen egyrészt magukban a művekben,¹ másrészt Vergilius kortársainak irodalmi alkotásaiban² is található olyan utalások, amelyek fogódzót nyújthatnak — az antik Vergilius-életrajzok első pillantásra talán tényszerűbbnek tűnő adatai mellett³ — az egyes művek keletkezése pontos dátumainak meghatározásához, mégis problematikus, hogy ezek a különböző forrásból származó adatok olykor csak nehézségek árán hozhatók összhangba. Különösen igaz ez az *eklogák* esetében.

Mi az tehát, amit Vergilius életéről adatszerűen ismerünk?

A még *Tenney Frank* lesújtó véleménye⁴ ellenére is legmegbízhatóbbnak tartott Suetonius-Donatus-életrajz (a továbbiakban VSD) tanúsága szerint: Vergilius Kr. e. 70 október 15-én született (VSD 2) és ötvenkét éves korában, 19 szeptember 21-én halt meg

¹ Mind az eklogákban, mind a Georgicában található ilyen részletek. Különösen óvatosan kell bánunk az eklogákból kiolvasott életrajzi utalásokkal, mert — mint azt *Ernst Diehl* is megjegyzi (*Die Vitae Vergilianae und ihre antiken Quellen*, Bonn 1911) — azok sok esetben a bukolikus költemények allegorikus értelmezésének eredményei.

² Hogy csak a legismertebb példára hivatkozzunk: Propertius (2, 34, 61–66) megemlékezik a készülő Aeneisről.

³ Az életrajzok szövegét *Diehl* (I. 1. jegyzet) kiadása alapján idézzük. Egyéb kiadásai: *J. Brummer: Vitae Vergilianae*. Lipsiae 1912; *C. Hardie: Vitae Vergilianae antiquae: Vita Donati, Vita Servii, Vita Probi-ana, Vita Focae, S. Hieronymi excerpta*. Oxford (OCT) 1954; *K. Bayer: Vitae Vergilianae*. (Vergil; Land-leben, ed. *Johannes und Maria Götte*; Vergil-Viten ed. Karl Bayer.) München 1981, 211–455, 654–780.

⁴ „That a poet like Vergil should have had to leave his life-story to men like Suetonius and Donatus to transmit is one of the great tragedies in the history of literature” — írta *T. Frank*; *What do we know about Vergil?* CJ 26 (1930–1) 8. Ennek ellenére lényegében elfogadja azt, amit Hieronymus alapján hitelesnek vélnek mások is.

(VSD 35), a *toga virilis*-t 15. születésnapján öltötte fel, amely napon Lucretius meghalt (VSD 6). Ez az életrajz tudósít arról is, hogy *Bucolica triennio, Georgica VII, Aeneida XI perfecit annis* (VSD 25). A Probusnak tulajdonított kommentár⁵ pedig azt is tudni véli, hogy a Kr. u. első század kiváló tudósa, az elsősorban Cicero beszédeihez írt kommentárjai révén ismert Asconius Pedianus úgy tudta, hogy Vergilius 28 esztendőskorában adta ki bukolikus költeményeinek gyűjteményét: *Nec mirandum, quod infra senem se dicit, cum certum sit eum* (sc. Vergilium), *ut Asconius Pedianus dicit, XXVIII annos natum Bucolica edidisse* (Probus, ecl. praef., 329, 5 skk. Hagen). A *vita Probiana* (VP) ezzel szemben csupán arról tesz említést, hogy *scripsit Bucolica annos natus VIII et XX*. Servius a művekhez írt kommentárjaiban egyrészt a VP-hoz, másrészt a pseudo-probusi kommentárhoz kapcsolódik megfogalmazásában: *sciendum Vergilium XXVIII annorum scripsisse Bucolica* (ad Buc. 3, 26), illetve: *carmen Bucolicum eum constat triennio scripsisse et emendasse* (ad Aen. 2, 8). A *Georgicával* kapcsolatban pedig tudjuk, hogy 29-ben Maecenas segítségével négy egymást követő napon olvasta fel az actiumi győzelem után hazatérő Augustusnak (VSD 27)⁶.

Születésének és halálának dátumát, mivel azok — mint Diehl véli⁷ — valószínűleg Vergilius sírkövén is olvashatók voltak, s a sírkő a Kr. u. első század végén még állt, néhány gyanús névetimológiából kiinduló középkori tudóson kívül⁸ senki sem igyekezett kétségbe vonni. A *toga virilis* felöltésének időpontja nyilván inkább az életrajzok mesés-legendás synchronismosaihoz, semmint hitelesnek tartható adataihoz áll közel, a művek megírására és az eklogák közrebocsátására vonatkozó adatokról azonban annál nehezebb eldönteni, hogy elfogadhatók-e avagy elvetendőek. Az alábbiakban ezeknek az adatoknak az értékeléséhez igyekszem néhány megjegyzést fűzni.

Abban valamennyi prózában írt életrajz megegyezik, hogy Vergilius az *eklogákat* három, a *Georgicát* hét, az *Aeneist* pedig tizenegy évig írta.⁹ Az egyetlen kivétel Focas grammatikusnak hexameterben írott életrajza, amelyben — éppen a költői jellegű időmeghatározás miatt — a művek keletkezésére vonatkozó adatok nem értelmezhetők bizonyosan:

Pastores cecinit primos: hoc carmine consul
Pollio laudatur *ter se revocantibus annis*
composito. Post haec ruris praecepta colendi
quattuor exposuit libris: et comoda terrae

⁵ H. Hagen (ed.): Appendix Serviana. Lipsiae 1887.

⁶ Schanz-Hosius: II¹ 49.

⁷ Diehl (9): „Geburtsjahr und -datum (Prob. Bern. Phoc. 20ff): zu ersehen direkt oder indirekt wohl auch aus der Grabschrift, die das genaue Alter verzeichnete; der Tag war noch Martial (12, 67, 3 vgl. Auson. idyll. 5, 25) bekannt, von Silius im Angesicht des Grabmals festlich begangen (Plin. epist. 3, 7, 8)...”

⁸ Werner Suerbaum: Von der Vita Vergiliana über die Accessus Vergiliani zum Zauberer Virgilius. ANRW II 31/2, 1249.

⁹ Még a kétes hitelű Donatus Auctus is így tudja (DA 36, 40), és Servius is: *tunc ei proposuit Pollio ut carmen bucolicum scriberet, quod eum constat triennio scripsisse et emendasse. Item proposuit Maecenas Georgica, quae scripsit emendavitque septem annis. Postea ab Augusto Aeneidem propositam scripsit annis undecim, sed nec emendavit, nec edidit.* (Diehl 41; VS 17–22.)

edocuit *geminis anno minus omnia lustris*.
 Inde cothurnato Teucrorum proelia versu
 et Rutulum tonuit: bissena volumina sacro
 formavit donata duci *trierteride quarta* (94–101).

Riccardo Scarcia értelmezése szerint¹⁰ a *Georgicával* kapcsolatban emlegetett két lustrumnyi időtartam (*Hardie* óvatosabb véleménye ellenére) tíz év, s ezek szerint Vergilius második műve kilenc évig készült volna, míg a négyszer három év (*trierteride quarta*) pedig tizenkét évet jelent az *Aeneis* esetében. Ezek után meglepő, hogy a három számot — csak hogy a Probus-életrajznak azt az adatát, hogy Vergilius ötvenegy évesen halt meg, igazolja — rosszul adja össze.¹¹ *Scarcia* eljárása érthető, hiszen így megoldja azt a problémát, amelyet az Asconius Pedianusnak tulajdonított adat okoz, főleg azáltal, hogy annak nem a pseudo-probusi, hanem serviusi megfogalmazásából indul ki, s a *scribere* szót nem a költemények befejezésére, hanem kezdetére vonatkoztatja.

Véleményem szerint vagy helyesebb *Hardie*t követni, aki a két lustrumot nyolc évnek értelmezi, a *trierteride quarta* kifejezést pedig így, a „negyedik hároméves időszak idején”¹², vagy nem is kell Focas adatait elfogadni, hisz éppen a többi életrajztól eltérő forma is eredményezhette, hogy a derék grammatikus megváltoztatta a hagyományt.

Ha ugyanis *Scarciával* ellentétben nem hagyjuk figyelmen kívül, hogy Asconius Pedianus szerint Vergilius az *eklogákat* nem csupán *scripsit*, hanem *edidit*, akkor az *eklogáknak* Kr. e. 42-ben kellett megjelenniük, ez azonban ellentmond, hogy csak egyetlen példát említsünk, annak, ami a 4. ekloga alapján biztos, hogy a gyűjtemény nem jelenhetett meg Asinius Pollio consullá való jelölése előtt. Pollio pedig a Kr. e. 40-es év consulja volt, erre a tisztségre való jelölése pedig 41 ősze táján válhatott nyilvánossá.¹³ Épp emiatt kapcsolódott a bukolikus költemények egyes darabjainak datálásához az antik testimoniumok¹⁴ adatainak a megkérdőjelezése.¹⁵ (Mert jóllehet helytálló *Radkénak* az a megfigyelése, hogy az egyes életrajzi adatok a Julius Caesar-féle naptárreformnak köszönhető „időzavarból” magyarázhatók, a naptárreformra való hivatkozás mégsem oldja fel azt az ellentmondást, amely az Asconius Pedianus-féle adat és az *eklogák* későbbi eseményekre való utalási között feszül.)¹⁶ Ez is ösztönözte *Ernst A. Schmidt*t is, aki pár éve megjelent munkájában arra kényszerült, hogy külön fejezetben foglalkozzék ezzel a kérdéskörrel.¹⁷ *Schmidt* szerint is elfogadhatatlan az *eklogák* esetében az életrajzokban

¹⁰ *Giorgio Brugnoli—Riccardo Scarcia*: Osservazioni sulla 'Vita Probiana' di Virgilio. Studi Urbinati 39 N. S. 1 (1935) 18–46. A Focas-féle adatok értelmezése a 29 skk. oldalakon.

¹¹ „In totale, si hanno presso Foca 23 anni, contro i 21 della tradizione di Suetonio-Donato e di Servio”:
Brugnoli—Scarcia: i. m. 30–1. Ugyanakkor 3+9+12=24!

¹² *Bayer*: i. m. 731.

¹³ Vö. RE „C. Asinius Cn. f. Pollio” 1589.

¹⁴ Vö. mindenesetre *Bayer*: i. m. 677–9.

¹⁵ Vö. *Schanz-Hosius* II⁴, 38; 50; 57.

¹⁶ A két szélsőérték (a legkorábbinak, illetve legkésőbbinek gondolt ekloga megírásának éve) Kr. e. 45–35, vö. *Stephen Benko*: Virgil's fourth eclogue in Christian interpretation. ANRW II 31/1, 653.

¹⁷ *Ernst A. Schmidt*: Bukolische Leidenschaft oder Über antike Hirtenpoesie. Frankfurt am Main—Bern—New York 1987, 222–6.

megjelölt háromévnvi időtartam, a számsor jelentőségét pedig — miután problematikusnak nevezte azokat a megoldásokat, amelyek szerint e három tagból álló számsor valamely számtani spekuláció és játék eredménye lenne¹⁸ — abban látja, hogy „az elemzett számsor (Zahlenschema) azt a képet feltételezi a költőről, mintha Vergilius megszakítások nélkül, nyílegyenesen, célratörően haladt volna egyik műve után a másikra, az éppen befejezettet — mint alacsonyabb rendűt — maga mögött hagyva. Ez az elképzelés valószínűleg abból az időből származik, amikor a költői művet egyetemes érvényű fokozatokban megnyilvánuló hármasságként rendszerezték.”¹⁹ Az alábbiakban megkísérlem a számsorban rejlő spekulatív játékot megvilágítani.

A 3–7–11-es számsor hitelességét számszimbolikai vagy -misztikai alapon kétségbe vonó elképzeléseket jogosan nevezi *Schmidt* problematikusnak,²⁰ hiszen abba a rendszerbe, amely a hármas és hetes számokhoz kapcsolódó ókori elképzelésekből és hiedelmekből²¹ indul ki, nehezen illeszthető bele a sorozat valóban nem különösebben „kerek” és „szent” utolsó tagja, a 11-es szám. A számsor túlságosan szabályos volta mégis gyanús. Az egymást követő számok közötti különbség pontosan négy ($7-3=11-7=4$); a számsor két első tagjának szorzata éppen a három szám összege, stb. E számsor eredete véleményem szerint a tanaikkal az első században Rómában is divatba jövő újpythagoreusoknál keresendő.²²

A pythagoreusok egyik legismertebb matematikai spekulációja az ún. háromszög-számokkal kapcsolatos, amelyek az egymást követő egész számok sorozatából állnak, vagyis: 1, 2, 3, 4, 5, 6... stb. Az elnevezés érthetőbbé válik, ha a számsort síkban ábrázoljuk²³:

¹⁸ „Der Umgang mit diesen Zahlen (sc. 3–7–11) in der Vergilforschung weist, soweit ich gesehen habe, vier Hauptvarianten auf. 1) Man übernimmt die Zahlen, wenn und so weit sie der eigenen Chronologie entsprechen, ohne sich über ihre Entstehung Rechenschaft zu geben, weder dort, wo man sie für falsch, noch wo man sie für richtig hält. 2) Man übernimmt das ganze System und versucht, es mit der eigenen Chronologie zu harmonisieren, wieder ohne seinem Ursprung nachzufragen. 3) Man verwirft die Zahlen als bloße Extrapolationen aus Vergils Werken. 4) Man übergeht sie als Spekulation und Spiel mit heiligen Zahlen. Mir erscheint Position 1) unhaltbar wegen ihrer Inkonsequenz, 2) mit unlösbaren Schwierigkeiten behaftet, 3) unmöglich wegen des Mangels an passenden Anspielungen im Werk, 4) problematisch, weil mir die Zahl 11 nicht besonders rund und heilig erscheint.” (*Schmidt*: i. m. 236.)

¹⁹ *Schmidt*: i. m. 226.

²⁰ L. a 17. jegyzetel.

²¹ Favonii Eulogii Disputatio de Somnio Scipionis, ed. A. Holder, Lipsiae 1901, 1; 2; 16 sqq.

²² RE „Pythagoras” 268–70.

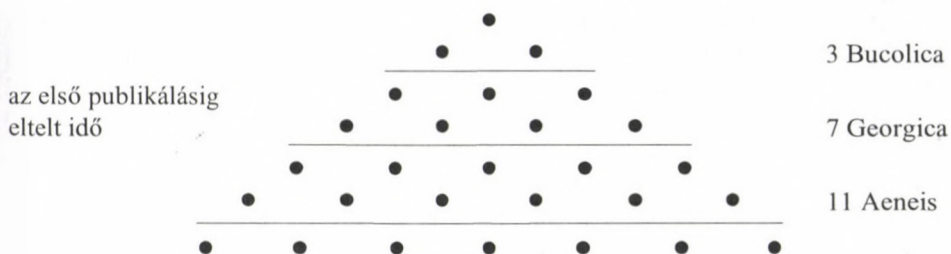
²³ RE „Pythagoras” 200–2; Szabó Árpád: A görög matematikai gondolkodás kibontakozása. Budapest 1978, 38–40.

A fenti ábrán — szándékosan — a hat háromszögszámát ábrázoltam, ugyanis e háromszögszám alkotóelemeinek, pontosabban egymásra következő két-két számjegyének az összege éppen azokat a számokat adja, amelyeket a Vergilius-életrajzok az egyes művek keletkezési időtartamaként jelöltek meg, tehát: $1+2=3$, $3+4=7$, $5+6=11$.

A bukolikus gyűjtemény egyes darabjainak konkrét történelmi eseményekre való utalásai miatt a másik leginkább elfogadhatatlannak tűnő számszerű életrajzi adat, hogy Vergilius az eklogákat huszonnyolc éves korában adta ki. Ezen adat hitelességének megkérdőjelezéséhez nem elegendő az a tény, hogy Asconius Pedianus pontatlanul datálta az egyik Cicero-beszédet,²⁴ hisz egyéb vonatkozásokban megbízható.²⁵

A számsor elemzéséhez hasonlóan érdemes megvizsgálni, milyen „tulajdonságokkal” bír a 28-as szám.

A 28 mint teljes szám már a pythagoreusok matematikai tanaiban is különleges szerepet játszott, mint ún. tökéletes szám, osztóinak összege ugyanis épp 28: $1+2+4+7+14=28$.²⁶ Ugyanakkor mint a 7-es háromszögszáma beilleszthető abba a szisztémába is, amelyet fentebb az egyes művek keletkezési idejéről megadott évszámok sorozatának alapjául gondolunk. Ábrázolva a következő képet kapjuk:

A szabályosság nyilvánvaló, érdemes azonban továbbmenni és megnézni, van-e ókori példa hasonló számtani-matematikai spekulációra életművel és életrajzzal kapcsolatban.

Sajnos csak néhány utalásból, illetve Gelliusnak inkább a mű formájára, semmint tartalmára figyelő kivonatából ismerjük M. Terentius Varro *Hebdomades* című munkáját, amelyben a görög és római történelem és művészet kiválóságainak arcképcsarnokát mutatta be az olvasóközönségnek (*Noctes Atticae* 3, 10). Gellius szerint Varro ebben a munkájában különösen sok figyelmet szentelt a *hetes* szám oly feltűnő gyakoriságának: *M. Varro in primo librorum, qui inscribitur hebdomades vel de imaginibus, septenarii numeri, quem Graece appellant, virtutes potestatesque multasque variasque dicit.* (Csak

²⁴ Maria Laura Astarita: La cultura nelle „Noctes Atticae”. Centro di Studi sull’ Antico Cristianesimo Università di Catania 1993, 50.

²⁵ Elismerő vélemények: *Schanz-Hosius* II⁴ 731–2.

²⁶ RE „Pythagoras” 202.

zárójelben jegyezzük meg: ugyanebben az ismertetésben az is szerepel, hogy *is namque numerus maiores minoresque in caelo fecit, item vergilias, quas Graeci vocant.*²⁷

Gellius még megemlíti néhány olyan dolgot, amiben a hetes meghatározó szám, végül pedig rátér arra, amit Varro önmagáról mond: *tum ibi addit se quoque iam duodecim annorum hebdomadam ingressum esse et ad eum diem septuaginta hebdomadas librorum conscripsisse.* Ha Varro aggastyánként ilyen játékosan tekint vissza elmúlt éveire s megírt munkáira, vajon nem gondolhatunk-e arra, hogy valaki hasonlóan próbálta megmutatni Vergilius életében és életművében is a lezártasgot, kerekességet, fokozatosságot, az Aeneis befejezetlensége ellenére is a befejezettséget és a tökéletességet?

Schmidt e számszimbolikai játék kitalálójának Aelius Donatust tartja.²⁸ Ha azonban elfogadható, hogy a 28-as évszám is beilleszthető az egyes művek megírására fordított évek számából összeálló számsorba, akkor e spekuláció eredetét nem egy késő császárkori grammatikusnál, hanem akár Asconius Pedianusnál is kereshetjük, akiről tudjuk, hogy a már említett kommentárokon kívül írt egy művet *contra obtrectatores Vergilii* címmel a költő becsmérlői ellen.²⁹ Bár az *obtrectatorok* tevékenységéről keveset tudunk,³⁰ és támadásaik irányára is csak a fennmaradt elenyészően kevés adatból következtethetünk, *Otto Ribbeck* szerint Asconius Pedianus nem csupán a Vergiliust mint költőt ért vádakot akarta cáfolni.³¹ S ezért könnyen elképzelhető, hogy egy apologetikusnak szánt műben a szerző akár ilyen apró — az olvasó számára azonban mégis a teljességet és tökéletességet jelző — momentumokkal is védence érdekében valami olyasmit akart sugalmazni, amelyet *Schmidt* is e számsor igazi jelentésének tart. Asconius Pedianus ugyanis olyanokkal is kapcsolatban állt, akik még személyesen ismerték Vergiliust. Asconius Pedianus maga mondja el (*Servius* kommentárja szerint), hogy magától Asinius Gallustól, Asinius Pollio fiától hallotta, hogy Vergilius az ő születésére írta a negyedik eklogát: *Asconius Pedianus a Gallo audisse se refert...* (ad ecl. 4, 11). Nehezen képzelhető el, hogy Gallus rosszul emlékezett volna születésének évére, különösen ha az még apjának consulságával is összekapcsolódott.

Asconius Pedianus valószínűleg jámbor szándéktól vezérelve változtatta meg a tényeket, s hogy az ilyen apologetikus szándékú ferdtítés nem állt távol sem az életrajzok, sem a költőt védelmükbe vevő művek szerzőitől, bizonyítja mindaz, amit az életrajzok például a *toga virilis* felöltésével kapcsolatban mondanak, mert ez is inkább legenda és a költő tiszteletéről és megbecsüléséről árulkodó adalék éppúgy, mint később a középkor-

²⁷ Bár van adat arra, hogy a középkorban Vergilius nevének etimologizálásakor szóba került ez a csilgacsoport is, az azonban kizárható, hogy ez az összecsengés szerepet játszott volna az életrajz tényeinek át- vagy kialakításában, vö. *W. Suerbaum*: i. m. 1241; 1249.

²⁸ *Schmidt*: i. m. 226: „Daher schlage ich als Autor des Zahlenschemas Donat vor.”

²⁹ *Asconius Pedianus libro, quem contra obtrectatores Vergilii scripsit, pauca admodum obiecta ei ponit eaque circa historiam fere et quod pleraque ab Homero sumpsisset ...* (VSD 46/64)

³⁰ A VSD név szerint megemlíti a legfontosabb obtrectatorokat (43/61/-45/63/), említi is tevékenységük fő irányait, ezekből az adatokból próbálták azután a kutatók valamennyire megállapítani, kiket is sejtünk e kissé általános elnevezés mögött; l. *N. W. DeWitt*: Vergil's detractors. CJ 25 (1929/30) 662-70; *J. Lockwood*: Virgil and his critics. PVS (1962/3) 1-8; *Enciclopedia Vergiliana*, Vol. III (Roma 1987) 807-13.

³¹ *O. Ribbeck*: Prolegomena critica ad P. Vergilii Maronis opera maiora. Lipsiae 1866, 96-113.

ban kiegészített Vergilius-életrajznak sok egyéb, a költő Vergiliust „bűbajos Virgiliusszá”³² formáló meséje.³³

E játékos számspekuláció lehet tehát a Vergilius-apologia terméke. Talán már Asconius Pedianus is készen vette át egy Gelliustól emlegetett, Vergilius rokonai és barátai által kiadott műből.³⁴ Elképzelhető azonban az is, hogy mindezek a matematikát bizonyítottan szerető költőtől eredtek valahogy olyan formában, amint azt Varro is tette. Már idéztük, miként is értelmezte ezt a számsort *Schmidt* — véleményünk szerint — helyesen, hiszen a fent elemzett adatok sem mutatnak mást (és nem is akarják másnak mutatni a költőt), mint azok az egyéb megjegyzések, amelyek hol naivabban, hol kifinomultabb módon más-más szempontot alapul véve próbálták bizonyítani a vergiliusi élet és életmű teljességét és tökéletességét.³⁵

³² A múlt században magyar nyelven kiadott olcsó könyvtári, egykor a ponyván árult Vergilius-életrajz címe (amelynek alapul nyilvánvalóan a költőt lószakértőként is bemutató Donatus Auctus szolgált): „A bűbajos Virgilius.”

³³ *D. Comparetti*: Virgilio nel Medio Evo. Livorno 1872; *J. W. Spargo*: Virgil the Necromancer. Cambridge 1934.

³⁴ *Amici ...familiaresque P. Vergilii in his, quae de ingenio moribusque eius memoriae tradiderunt...* (Noctes Atticae 17, 10, 2.)

³⁵ *Suerbaum*: i. m. 1226.

BORZSÁK ISTVÁN

TITUS ÉS BERENIKÉ

Nem csekély önbizalomról tett tanúságot annak idején az ifj. Plinius, amikor egyik levelében (VII 20, 4) Tacitusnak ezt írta: *tu mihi maxime imitabilis, maxime imitandus videbaris*. Az utóbbit (az utánzás szándékát) készséggel elhisszük neki, de már az *utánozhatatlant* utánozhatónak alig remélhette. Ezeröttszáz évvel később Justus Lipsius hangoztatta ugyan nagy fogadkozások közepette, hogy Tacitust elejétől végéig betéve tudja (Jöcher, II 2464), és Norden szerint (Kunstpr. II 777) biztosan róla szólnak Jos. Scaliger sorai:

*constrictae in arctum quos iuvant argutiae,
quae per salebras saltitant, non ambulat,
et dum legentis haeret expectatio,
intelligendum, quam legendum plus ferunt,*

latinsága mégsem igazán Tacitusé. A közelmúlt egyik neves kutatója, Erich Koestermann is büszkén vallotta magát az író bizalmas beszélgető társának (Annales-kiadásának előszavában, 1959-ben: *quo iam familiariter utor*), de vallomását a kényes szenátor ugyan hogy fogadta volna?

Annál *tacitusibbnak* éreztük mindig a nemrégiben (1989. szept. 4-én) elhunyt Sir Ronald Syme egyéniségét és írásait. Ha valaki, akkor alkalmasint ő jutott legközelebb a megközelíthetetlenhez¹ kimeríthetetlen gazdagságú monográfiájában (Tac. I–II. 1958), ezt követő tanulmányaiban (Ten Studies, 1970) vagy „Római értekezéseiben” (Roman Papers, 1984–88), majd *postumus* ajándékképpen ránk hagyott, nagyon is komoly tréfiájában, a „*Titus et Berenice*” c. apokrif „Tacitus-töredékben”. *Le roi s’amuse...* Alföldy Géza, akitől a nyomtatásban eddig meg nem jelent gépirat másolatát kaptuk, úgy tudja, hogy illő formában való közzétételéről a közeljövőben Anthony Birley gondoskodik; mi egyelőre beérjük a királyi tréfa ismertetésével.

¹ Egy Syme-tanítvány (*G. W. Bowersock*) megemlékezéséből idézzük az itt következő mondatot: „He once confessed to having traversed the entire oeuvre *more than thirty times*, and I have the impression that he might have accomplished the later traversals entirely from memory.” (Tacitus and Tacitean Tradition, edd. *T. J. Luce* and *A. J. Woodman*. Princeton 1993, p. XIII.)

Tacitus-töredék? Az Antik Tanulmányok olvasóit fölösleges volna a Tacitus-*paradosis* ismert részleteivel terhelni, úgyis tudják, hogy a Hieronymustól regisztrált harminc könyvből mennyi maradt ránk: a Mediceus II (Laur. 68/2) csonka állagát (Ann. XI–XVI+Hist. I–V) csak részben egészítette ki az 1508-ban előkerült Mediceus I (az Ann. első hat könyvének nem egészen teljes szövegével). A hiányzó részek felbukkanásában csak regényírói fantázia reménykedhetik (vö. Gustav Freytag: Die verlorene Handschrift); a „kis írások” hagyományát üdvösen megerősítő *Codex Aesinas* csodája (1902-ben!) aligha fog megisméltódni, így az elveszett könyvek tartalmát legfeljebb találgathatjuk.

Ez a találgatás nem mai keletű. A latin prózairodalom újkori *supplementum*-airól nemrég külön könyv jelent meg (Paul G. Schmidt: *Supplemente lateinischer Prosa in der Neuzeit*, Göttingen 1964), amely felelevenítette a Curtius Rufushoz, Liviusához, Tacitushoz és Velleius Paterculushoz szerkesztett pótlások létrejöttének történetét, különös tekintettel a jezsuita Gabriel Brotier (1723–1789) buzgólkodására, aki 1771-ben megjelent kiadásában „C. Cornelii Taciti opera recognovit, emendavit, *supplementis explevit*”, mégpedig úgy, hogy „kiegészítette” az Annales V. könyvét, a VII–X. könyvet, valamint a XI. hiányzó elejét, majd 62 fejezetben pótolta a XVI. könyv előadását a 68. év végéig, valamint a Historiae V. könyvének elveszett végét, továbbá egy „Appendix Chronologica”-ban áttekintette a 72-től 117-ig terjedő évek eseményeit, így gondoskodván a Historiae folyamatosságáról egészen Traianus haláláig.

Brotier elődei közül Schmidt rövidebben tárgyalta Sir Henry Savile (1549–1622) és Justus Lipsius (1547–1606) Tacitus-supplementumait (37 skk.). Kár, hogy a nagy Tacitus-értő Lipsius fiatalkori pótlásai („Corneliano exemplo stiloque”) az Ann. VII–X. könyveihez — életének túlságosan változatos folyamán — elkallódtak. Említhető még Rodolphe Le Maistre vállalkozása, aki 1650-ben megjelent Tacitus-kiadásában az Annales szövegét Nero halálával, a Flaviusok, Nerva és Traianus életének leírásával egészítette ki (francia nyelven). Mindezek a kísérletek a párhuzamos hagyomány (főleg Iosephus Flavius, Suetonius, Cassius Dio) bevonásával, korántsem egyforma felkészültséggel és színvonalon jöttek létre, Tacitus elvesztét nem pótolhatják, legfeljebb az egyes korok és szerzők történeti ismereteiről, írói szándékairól adhatnak képet; irodalmi értékű művészi teljesítményről, a római múlt hiteles feltámasztásáról nem beszélhetünk.

Syme apokrif *supplementuma* — mint a „töredék” címe elárulja — a Historiae VII. könyvében tárgyalni vélt eseményekből kínál ízelítőt: hogyan is történt Titus hatalomátvétele? A 23 fejezetre tagolt töredék beosztása máris gyanakvásra készíthetné a jámbor olvasót (caput-jelzések csak a XVII. század elején, C. Pichena és J. Gruterus szövegkiadásában tűnnek fel), de a *summus Symius* fölötté áll efféle kicsinyességnek. Nem minden további nélkül mondhatnók hitelesnek a „töredék” elején összezsúfolt áttekintést sem, hiszen a nagy monográfiában (I 211 skk.) ő maga másképpen vázolta az V. könyv további menetét: a judaeai hadjárat befejeztével tartott ünnepségeket, Vespasianus és Titus közös censori ténykedését (vö. RE Suppl. XI 445 sk.), valószínűleg a 73. év végéig történt dolgokat. A VI. könyv anyagából bizonyosnak tekinthető néhány tétel: Helvidius Priscus pere (vö. A. Michel: *Tacite et le destin de l'Empire*. Paris 1966, 41 sk.), a

Vespasianus ellen szőtt összeesküvés, majd az uralkodó végének Suetoniustól részletezett előadása, a sabinumi parvenü zárójellemzése és feltehetőleg valami sajátosan tacitusi kitekintés a dinasztia folytatóinak degenerálódására. A *Historiae* második felének nyitánya Titus rövid, de eseményekben annál gazdagabb uralkodásának egy (a VII.) könyvet kitevő összefoglalása lehetett: az Amphitheatrum Flavium felavatásának világraszóló látványosságai, természeti csapások (a Vezúv kitörése!), a Rómát újból sújtó tűzvész, járványok, egy ál-Nero jelentkezése (vö. *Hist. I 2, 2 iam vero Italia novis cladibus adflicta, haustae aut obrutae urbes, fecundissima Campaniae ora...*), a VIII. pedig az egyelőre (85-ig) békés domitianusi éveket, a IX. az egyre súlyosbodó hadihelyzet alakulását (88-ig), közben a Tacitus hivatalos közreműködésével (*Ann. XI 11, 1*) megült százados ünnepségeket tárgyalhatta, míg a trónigénylő L. Antonius Saturninus felbukkanása 89 elején már a vég kezdetét jelölte, hogy majd a tragikus *spectaculum* nézői a zsarnokká fajult Domitianus tántorgását figyelhessék a 96. szeptember 18-án bekövetkező bukásig, a Flavius-ház letűntéig.

Ebbe a tartalmi keretbe nem éppen pontosan illik bele a Titusról és Berenikéről szóló „töredék”. Csak az elejét idézzük, hogy Syme „indítását” érzékeltessük:

I. Quietae ea tempestate res, Britannis tantum in motu, ne arma nostra cessarent. Sed civitatem anxiam habebat gravescens principis valetudo; et crinita stella caelo visa mutationes rerum portendit. Quod Vespasianus per iocum elusit: Parthorum id regi funestum, sibi enim nudum capillo verticem.

II. Cutilias tamen adulta aestate curando corpori secedit. Nam immodico frigentis aquae usu intestina vitiaverat, dum medentium inventa fallaciasque parum cautus experitur, senex alioquin talium contemptor. Sed nihil interim rei p. munera intermittere, legationes audire, excutere rationes. Atque illum iam vires deserebant, mansit tamen prior animus conquirendae undique pecuniae intentus. Nova ac vix cognita vectigalia adhibitibus libertis agitantes subita defectio monuit adesse finem; erectoque aegre corpore stantem dixit mori imperatorem.

III. Ceterum Romae, perlato statim nuntio Caesar in castra...

A Tacitus-kedvelők élvezettel csemegézik Syme *tacitusságát* (Kazinczy kifejezése) és büszkén azonosítják a tacitusi floszkulusokat: *Ann. I 3, 6 bellum ea tempestate nullum nisi adversus Germanos*; több, mint tacitusi a választékos *Britannis* (sc. terra vel insula; vö. *Anth. Lat. 425, 6 R.*); *Ann. III 44,2 in tanto motu*; *Agr. 16,2 cognito provinciae motu*; *Hist. I 16,3 duae legiones in hoc concussi orbis motu nondum quiescunt*; nem tacitusi az *arma cessant* kifejezés, de vö. *Hor., Epist. II 2, 193 cessare et ludere et ungui* (*Ps.—Acro: in otio esse*) vagy *Prop. II 8,30 cessare (in Teucros) arma*; *Ann. II 65, 1 nihil aequae Tiberium anxium habebat, quam ne...*; *Ann. I 5,1 gravescere valetudo Augusti* (ugyanígy *VI 46, 5* vagy *Hist. III 54, 1*); *crinita stella* a párhuzamos hagyományban mindenütt; *Ann. XII 64, 1 mutationem rerum portendi cognitum est crebris prodigiis*, etc.

A II. fejezet Suetonius (v. Vesp.) szuverén parafrázisa. Közben persze Vespasianus is hű marad önmagához, akárcsak Tiberius (*Ann. VI 50,1*), mint ahogy félreismerhetetlenül tacitusi a III. fej. elején ékeskedő merész kihagyás (*elleipsis*) is: Caesar (Titus) in castra, állítmány nélkül, mint *Ann. IV 57, 1 Caesar (Tiberius) in Campaniam*, — ahol

még a legújabb kiadók (R. H. Martin—A. J. Woodman) is szükségét érezték valamilyen kiegészítésnek (*concessit*), teljességgel fölöslegesen, vö. Nipperdey—Andresen *ad loc.*

Ugyanígy kísérhetnők végig a szóban forgó Tacitus-utánköltést és diadalmasan csaphatnánk le a Syme-től magától „impersonator”-nak, „the fellow”-nak aposztrófált szerző turpisságaira (vagy inkább: mesterfogásaira), de ez most nem lehet a célunk. Mindenesetre jellemző az apokrif termékek (Historia Augusta!) szakértőjére, hogy ravaszul közbeszövi Titusnak Suetoniustól megörökített utánzókéességét (Tit. 3 *imitari chirographa, quaecumque vidisset ac saepe profiteri se maximum falsarium esse potuisse*): *satis constat Titum artem calluisse, qua conscripta aliis ipsumque chirographum imiteris.*

Napjaink tacitistái elandalodhatnak Syme bravúros „*variatio Tacitea*”-ján, mint például a Vespasianus végtisztelessége címén vetélkedők szolgalelkűségének megfogalmazásán: *ut quisque in obsequia pronus aut insita adulatione* (vö. Agr. 6, 2 *in aviditatem pronus*; Ann. XV 61,1 *promptum in adulationes*; I 4, 3 *insita superbia*; II 43, 2 *i. ferocia*). Majd a római közhangulat érzékeltetésében a *kivételes* tacitusi megítéléstől (Hist. I 50, 4 *solus ... principum in melius mutatus est*) eltérőleg a temetésen asszisztálók csúfondárosága is szóhoz jut: *inridentibus plerisque modicum originis, inopi iuventa, postquam aliorum audacia (!) rerum potitus sit, senem sordidissimum et post Galbas Othones Vitellios* (vö. Ann. I 10, 4 *interfectos Varrones Egnatios Iullos*) *novissimum Romanis rebus dedecus* (merész kifejezés; vö. Ann. VI 32,4 *exemplar adulatorii dedecoris*; dat.-szal Cic., Brut. 34, 130).

De — mint az Annales elején (I 5, 1 *haec et talia agitantis...*) — itt is közbejön valami nem egészen váratlan esemény: *talia agitantis supervenit Berenice, Tito olim oblectamentum* (vö. Ann. III 34, 2 *uxorium levamentum*; XII 5, 3 *ensoriae mentis levamentum*) *et deliciae* (vö. Hist. II 2,1; az „*amor ac deliciae generis humani*” *deliciae*-ja!), *sed virili ambitione et summae spei* (sc. *nuptiarum*: Suet., Tit. 7; Cass. Dio LXVI 15, 4; U. Wilcken: RE „Ber.” 288) *imminens*. Mesteri a „*buja keleti szépség*” (Wilcken: „*Sinnlichkeit der üppigen Orientalin*”) bevonulásának rajza: *ut urbem intravit, stupere vulgus ipsam auro monilibusque gravem, regios apparatus, spadonum longum ac deforme agmen* (vö. Hist. III 40,1). Az olvasó önkéntelenül is Piso (Ann. III 9, 2), Galba (Hist. I 6, 2) vagy Vitellius bevonulására gondol (Hist. II 87 skk.; vö. a *kivonulás* ábrázolásával: II 99, 1), majd együtt találgatja a szájtáti rómaiakkal: hol maradt Agrippa, Bereniké fivére és férje? Syme segít a találgatásban: *seu aemulum Titum oderat, an consiliis et astu, tamquam maius mox lucrum sororis nuptiis, quam stupro adepturus*, — a derék férj jobb üzletnek vélhette, ha nem gátolja a kapcsolat legalizálását.

A fogadtatás sem utolsó: *illam (Ber.) hinc infimae plebis silentium aut leve murmur, inde philosophi... procurstantes convicio verberabant. Zeugma Cornelianum* a javából: Germanicust is *silentio vel murmure modico* fogadják a lázongó katonák (Ann. I 34, 4); ez a néma hallgatás vagy enyhe mormogás azonban ugyanúgy *ostorcsapásként hat* az érintett személyre, mint a kordon mögül előmerészkedő bozontos filozófusok uszító mocskolódása. Syme — mint *falsarius maximus* — még azt is tudja, ki teremt rendet a kínos helyzetben: Tettius Africanus rendőrfőkapitány (*vigilibus praefectus*) szétkergeti a sokaságot és összefogdostatja a lehangosabbakat (*adrecto nocentissimo quo-*

que aut voce barbaque maxime conspicuo; vö. Ann. I 44, 2). Sic Berenice regina Palatio recepta — ártatlanul hangzó zárómondat, ha a *regina*-t nem állítmányi kiegészítőnek értjük és nem gondolunk Horatius Kleopatra-ódájának (C. I 37, 6–8) szóválasztására és -rendjére: *dum Capitolio || regina dementis ruinas...parabat!* Éppen ez a hallatlan és felháborító, hogy egy *regina* a *Capitolium* (vagy *Palatium*) közelébe mer tolakodni!

De Berenikének nem is kell nagyon tolakodnia: adventanti ante fores obviam Caesar in amplexus effunditur, Titus elébesiet és ország-világ szeme láttára a karjaiba omlik: nec occulta iam oscula et cetera praenuntia libidinis blandimenta, ne instantem noctem opperirentur. A *falsarius*nak könnyű a dolga: előveszi (ill. elő sem kell vennie) Agrippina csábítási jelenetét (Ann. XIV 2,1 *iamque lasciva oscula et praenuntias flagitii blanditias* — anya és fia között!), és némi epikus késleltetés után sor kerülhet a Colosseum felavatására. A látványosságokon nem utolsó látványosság a császár mellett páváskodó *regina*. Folyvást ott csüng a nyakán (adhaerescere egressibus eius, castra militemque ambire, — mint annak idején az id. Agrippina) ez a hovatovább rómaivá vedlő nőszemély, variis inlecebris pollens et longa dissimulandi adsuetudine, qualiscumque fortunae capax, aki mindenáron császárné akarna lenni (vö. Ios., Bell. Iud. VI 312; Suet., Vesp. 4, 5; Tit. 5, 3; H. Martinet: Suet. Tit.-Komm. 1981, 49).

Akik viszont Róma sorsát viselték szívükön (pars integra civitatis), Antonius és Kleopatra vészes viszonyára gondoltak (nefanda Antoni coepta reginamque Capitolio formidosam). Aggályait csak növelték bizonyos jóslatok, amelyek a világaluralmat „Iudaeából indulóknak” (*Iudaea profecti*) ígérték. (Hist. V 13, 2 *fore ut profecti Iudaea rerum potirentur*; mindehhez l. H. Heubner és W. Fauth kommentárját *ad loc.*) Csak nem a Keleten sikert sikerre halmozó Ulpius Traianusra száll a hatalom? A „sokak” vágyakozásának (ut multi iam Traianum Ulpium... haud obscuris votis augurarentur) „előzménye” Agr. 44, 5 (*non licuit principem Traianum videre, quod augurio votisque ominabatur*, az id. Traianus „okos szerénységéé” (cum prudens obsequii gesta a se legatus ad ducem referret) pedig Agr. 8, 3 *nec Agricola umquam in suam famam gestis exultavit: ad auctorem ac ducem ut minister fortunam referebat*. (Az id. Traianusról l. R. Hanslik: RE Suppl. X 1032 skk.) Különféle csodajelek is nyugtalanították a közvéleményt: egyebek közt disznók rontottak be Iuno Sospita szentélyébe, máshol meg falkástól a tóba. Általános az aggodás, és Cocceius Nerva — ex intimis aulae — cselekvésre szánja el magát: senatusi vitát kezdeményez.

Az ál-Tacitus (Tacitus personatus) azonban előbb — *more Taciteo* — visszatekint Nerva „előzményeire”: családjának korábbi jeleseire, dédapjától kezdve, aki Antonius környezetéből — a Horatiustól megénekelt Delliusszal és Munatius Plancusszal együtt — idejekorán a „jobbat és biztonságosabbat” (meliora et tutiora) választotta (vö. Ann. I 2, 1 *tuta et praesentia, quam vetera et periculosa mallent*); jogtudós nagyapjára, a szigeti magányba húzódo Tiberius kísérőjére; közéleti szereplést nem vállaló apjára, illetőleg a maga vitatható szereplésére Nero udvarában, majd későbbi opportunizmusára Vespasianus alatt. Tekintély övezte Arrius Antoninust is (Hist. I 77, 2); a korántsem makulátlan múltú Silius Italicus vidéki visszavonultságában a költészetnek (carminibus pangendis; vö. Ann. XIII 3, 3 és XIV 16, 1) élt; csatlakozott viszont a Corbulo parancsnoksága alatt

jó hírt szerzett Aurelius Fulvus és még néhányan, akik közelről ismerték a császári hatalom gyakorlásának rejtjelmeit (*arcana dominationis*, vö. *Hist. I 4, 2*). Kihagyták az előzetes megbeszélésekből Cornelius Fuscust és Laberius Maximust, teljes hangerővel mellettük állt viszont M. Regulus, a korábbi évek hírhedt *delatora*. Bevonták továbbá Bereniké eltávolításának tervébe (*amovendae mulieris consilium*) a legbefolyásosabb *libertusok*at és Xenophont, az udvari orvost, de végül is lemondtak a Claudius esetében bevált mérég alkalmazásáról és alkalmazójáról. Heves szócáták után Nerva beszéde döntötte el a vitát (*Nervam huiusce modi verbis usum accepimus*).

Ez a „Nerva-beszéd” (XIX–XXI) önmagában is alkalmas lehetne a szerző „*tacitusi*” erényeinek bemutatására. Mindjárt a kezdőmondat (*omnes, qui regi vel imperatori consilia commodant, pleraque adversa habuere*) a *king-maker* Mucianus ismert szavait (*Hist. II 76*) idézi emlékezetünkbe, melyeknek *sallustiusi* (*Ep. ad Mithr.; Cat. 1, 1 és 51, 1*), illetőleg *cicerói* előzményeit (*Verr. 4, 1*) minden kommentár számon tartja. A tudatosan — vagy akár öntudatlanul — felsorakoztatott *klasszikus* *reminiscenciák* korántsem csak az „*impersonator*” szuverén Tacitus-ismeretéről bizonykodnak: a felkészült olvasó *Syme* *stiláris* *bűvészműtatvány*aiból a *tacitusi innuendo* finomságait is kiérezheti és élvezheti. A „szónok” a maga tanácsadói és kezdeményezői helyzetének nehézségével és hálátlan voltával kezd, majd óvatosan — egyelőre név említése nélkül — rátér az udvarban kialakult helyzet előidézte válságra. *An excidit Agrippina, consortium regni, regimen militum sibi deposcens?* (*Vö. Hist. II 76, 3 an excidit trucidatus Corbulo?*) A képzelt hallgatóság emlékeztetett az id. *Agrippina* *hatalomvágyára* is (*Ann. I 69*), de *ebben* *egyezett* *anya* és *leánya*. *Et Messallinae iugum subiimus excussimusque* (*bíztató -que adv.*). Óvatosságra van szükség; *iram dolores metum procul habere*. *De mire* *volt jó* (*Nero* *alatt*) *a iudaeai babonasággal vádolt keresztények üldözése*, a korábbi veszélyeztetettségről, az *Egyiptomra támaszkodó Antonius fenyegetéseiről* nem is beszélve, ha most ugyanazzal a problémával kell szembenéznünk? Csakhogy „*longe alia principii nostro mens*” — Titus nem Antonius, és Bereniké sem Kleopatra. (Mommсен szerint csak „*eine Kleopatra im kleinen*” volt: *RG V 540*; vö. *U. Wilcken, i. h. 289*: „*sie hatte nur das Unglück, dass Titus kein Antonius war.*”) *Tacitusi* *a folytatás* is: *nec mulierculam expaveris* (vö. *Hist. II 76,2 nec speciem adulantis expaveris*, — mondja Mucianus *Vespasianus*nak); *sane gentili vecordia* (vö. *Ann. XII 14,1 levitate gentili*, egy *arab rex*-ről; *VI 32, 3 gentile imperium*) *et pravo impulsore* (vö. *Hist. IV 68, 3 Domitianus tanácsadóról*) *eo prorupit, ut sollemnia nuptiarum spe rapuerit hauserit*. *Quidni?* *Herodiana* *ista domus suboles, pessimis innutrita* (vö. *Ann. VI 48,2 Caliguláról*) *et puellaribus statim annis patruo in concubitus provoluta* (vö. *Ann. XIV 2,2 az ifj. Agrippináról*). *Ubi usus et praemia, eo adfectus transfert* (vö. *Ann. XIII 45,3 Poppaeáról*). *Quin delenimentum aliquod obicimus?* (*Ann. XV 63, 2: Seneca ajánlotta a feleségének.*) *Felsorolja*, *hogy hova küldhetnék, vagy kihez adhatnák feleségül*, — *de fratre taceo* (*fivéről*, *Agrippáról* a *σεμνός* inkább hallgat, mások beszélnek úgyis eleget), *de volna* még *másik három jelölt* is. Csak Rómából menjen! *Elvégre* *a császárról* *van szó*, *aki már túl van az asszonyi csábításokon*, *nedum talis matrimonii umquam cupitor fuerit*, különös tekintettel *Domitianus* *iránt érzett testvéri szeretetére* és a *dinasztia érdekeire*. *Vespa-*

sianus is ezért viselte úgy a magányosságot, Titus is tisztos példája lesz az özvegyi önmegtartóztatásnak, si princeps studiis civium, fide militum, senatus pietate saeptus et sustentatus caelibus rursus vitae induruerit.

Ez a diplomatikus zárómondat egy kicsit tacitusibb a tacitusinál, akárcsak a folytatás: salubria praedicari fatentibus, qui solidam dictis fidem abrogarent. A tisztos gremiumnak fontos az, hogy a maguk kockáztatása nélkül kifejléshez jut a kényes ügy. De ki beszéljen a császárral? Nerva meg van elégedve magával, de a továbbiakban nem óhajt szerepet vállalni (cui volenti fuit acta bene re sese deiungere, — mint a Dialogus Maternusa: 11, 3), így majd Antoninus próbálja rávenni Titust, ut mittat vel invitus invitam. Már indul is Pompeius albai sziklaerődjébe, amely — ut cuncta (vö. Dial. 38, 2 *sicut omnia*) — a császári családra szállt. A királyné pedig ezenközben Baiaebe megy, palam ac vultu hilaris decensque, intus irae et ultio. Igitur toto quadriduo suspensa civitas... (vö. Hist. IV 38, 1), — és itt az olvasó sajnálatára vége szakad a töredéknek. (Csak később, a jegyzetben olvassuk, hogy Bereniké alkalmasint tanúja volt a Vezúv kitörésének augusztus 24-én.)

De a „vidám tudománynak” ezzel még nincs vége. Ezután jön a kommentár, tudós jegyzetekkel. Előbb tizenkét tisztázandó részlet (mint a Tacitus-monográfia majdnem száz appendixe): Szerepelhetett-e *laudator*-ként Vespasianus temetésén a *praefectus urbi*, és élt-e még egyáltalán 79 nyarán Plautius Silvanus? A császári családon belül is akad homályos pont: hogy kerülnek Iuliusok a vidéki Flaviusok közé? Felvonulhattak-e a városi collegiumok jelvényeikkel a császár temetésén, amikor erre vonatkozó adatunk csak Constantinus idejéből van? („Institutions may exist for long centuries before they pass into written memorial.”) Gondolhattak-e a rómaiak Traianus apjára a „Keletről jövők” találgatása közben? („Historians — ebben az esetben Syme — need not be deemed to guarantee accuracy when rumours are reported.”) Kedves az albai tóba törtető disznók prodigiumának „indoklása”: Only the hypercritical or the fanciful would be moved to suspect an echo of Gadara in a gospel story. Dehogyan jut az eszünkbe, hogy a szerző Márk evangéliumából (5, 13) merítette tudását! Syme a proszopográfia mesterének bizonyult Nerva őseinek vagy a többi szereplő családi kapcsolatainak tisztázásában is, akárhányszor kellő öniróniával („the author may succumb to error in this particular...”) vagy humorral (például Bereniké és Agrippa „testvéri” viszonyáról: „nor without imputations”). Nagyvonalúan ítéli meg a szónokló Nerva „leleplező” célzásait: politikai szónoklatokban az efféle híresztelések érvként hangozhatnak el. Az esetleges időrendi csúsztatásokra is van mentség: Sallustius is heves kirohanást intézett Sulla ellen — még a diktátor halála előtt, és Tacitus is lehetett „figyelmetlen” néha. Az sem utolsó, amikor „a fickó elárulja magát” (the fellow gives himself away): szeret rámutatni mások előadásának vitathatóságára (mint Tacitus az id. Pliniuséra: Ann. XIII 31, 1; vagy Syme, aki egy konferencián Bethmann-Hollweg kancellárnak Ferenc Józsefhez intézett közvetlen szavaival döntötte el két dühödöt vitatkozó igazát: „Majestät, Sie wissen nichts!”).

Tacitus ismerői érdeklődéssel követik az ál-Tacitus nyelvéről és stílusáról írottakat is, például a *hapax legomenon procursitantes* előfordulásáról: Livius többször használja a *procurso* igét (csataleírásokban); azok a bizonyos rendbontó filozófusok is homérosi

hősök módjára rontanak elő a tömegeből, hogy a szájukat jártassák. Tanulságos, amit egy író (azaz Tacitus, illetőleg Syme) kóros érzékenységről (idiosyncrasy), valamint önismélteléseiről olvasunk. Itt hivatkozik A. J. Woodman tanulmányára, amelyben a tacitusi „self-imitation” ismert példáját (Hist. II 70 és V 14–15; Ann. I 61–65) újból tárgyalja (D. West—A. J. Woodman: Creative imitation, 1979): annak idején (1956-ban) magunk is tanulságosnak találtuk az egyezéseket, illetőleg a két részlet funkciójának különbségét.

Az *impersonator* önmagának teszi fel a kérdést: hogy lehet az, hogy egy Flavius-kori epizód előadásában sokkal inkább az Annales, semmint a Historiae nyelvi anyagából szedegeti össze a floszkulusait? Talán azért, mivel a Historiae megmaradt könyvei főleg katonai eseményeket tárgyalnak. A kérdésre azonban még egyszer visszatér és felteszi, hogy a 79. évvel kezdődőleg — a témával összefüggésben — változás (a stylistic advance) állott be a történetíró stílusában, amely a folyamatos, bőven áradó, „liviusi” Historiae-tól a tiberiusi hexas „zsúfolt, régiesebb, sallustiusibb” — érettebb — irányra felé mutat. Persze ha valakinek például a Nerva-beszéd szembetűnő „utánzása” jut az eszébe (an excidit Agrippina...?), és Mucianusnak a Historiae-ban olvasható szavaira gondol (an excidit Corbulo?), akkor gondolhatna éppenséggel Pliniusra is (Paneg. 53, 4 an excidit ... Nero?), és törhetné a fejét az „elsőbbségen”. Ugyancsak feltűnőnek mondhatjuk a „szerző” vonzódását a Tacitustól kimutathatólag ritkán használt szavak (auguror, cupitor, expavesco, induresco...) iránt; az eredmény: „language forced to excess.” Azt, amit mi fentebb jellegzetes „zeugma Cornelianum”-nak mondtunk, Syme egy jegyzetében „erőltetett metaforának” minősíti és legközelebbi párhuzamként egy Agricola-helyre utal (41, 4 satis constat Domitiani quoque aures verberatas). Nem hallgatja el azonban az ál-Tacitus „veleszületett parodizáló kedvét” sem (this Tacitus personatus succumbs to the parodist’s congenital malady), ezért túlozza el talán a dolgot. Másszor „átható malíciáról”, „komédiázásról” vagy éppen frivolságra való hajlamról, a „gaia scienza” terén végzett gyakorlatról beszél. De mindennél fontosabb a buzgó odaadás, az, hogy teljességgel beleéljük magunkat kedvelt mintaképünk világába. („Sheer delight in executing the task lends to fervour of devotion and a total symbiosis within the cherished model.”)

Azt hisszük, Syme ezzel mondta ki a legvégsőt, legfontosabbat nemcsak erről a „gyakorlatról”, hanem Tacitusnak szentelt tudós életéről is.²

² Az Alföldi András-emlékkonferencián (Budapest, 1995. dec. 8–9.) A. Birley arról tájékoztatott, hogy Syme a fentebb ismertetett „Tacitus-töredéket” még 1936-ban írta, azzal az akkor nehezen leplezhető szándékkal, hogy VIII. Edward és Mrs. Simpson házasságkötésének alkotmányjogi bonyodalmaikat kellő „tacitus-sággal” perszifálja. Ennek a megszívlelendő adaléknak hihetőségét támogatják a későbbi Tacitus-monográfia megállapításaitól egyben-másban megfigyelhető eltérések, másrésről azonban későbbi átdolgozásra (legalábbis kézbevétele) utal az a tény, hogy a jegyzetapparátusban egészen friss (1987-ig terjedő) szakirodalomra is történik hivatkozás. — Mint H. W. Benario legújabb áttekintéséből (Recent work on Tac. Class. World 1995, 158) kiderül, Syme „Tacitus-utánzata vagy -paródiája” (pastiche or parody) a Roman Papers VII. kötetében (Oxford 1991, 647–662) meg is jelent. (Ugyanitt G. Freytag regényéről és egy másik paródiáról: AU 1986/4, 65–68.)

HAJDU PÉTER

ONUS

Claudianus VII 105–110 és Lucanus I 53–58

Közismert tény, hogy Claudius Claudianus, az ókori latin költészetnek ez az Egyiptomból érkezett, görög anyanyelvű, késői mestere alaposan ismerte a római irodalmi hagyományt, és saját költői nyelvének kialakításában főként Vergilius, Statius és Lucanus¹ vívmányaira támaszkodott. Célunk tehát nem az, hogy a Claudianus-corporban egy újabb Lucanus-reminiscenciát regisztráljunk, annál is kevésbé, minthogy a címben utalt párhuzam nem is annyira verbális szinten, szavak egyezésében, mint inkább egy képzet azonosságában mutatkozik.

I. Claudianus

A Honorius császár harmadik consulságát ünneplő panegyricusában (105 skk.) Claudianus leírja, hogyan nevelte kisebbik fiát Tehodosius, majd kitér Eugenius lázadására. A bitorló leverése után már szólítaná az ég Theodosiust, de ő addig nem akar megistenülni, amíg személyesen nem adta át a hatalmat fiának.

*Iam libertate reducta,
quamvis emeritum peteret Natura reverti
numen et auratas astrorum panderet arces,
nutaretque oneri venturo conscius Atlans,
distulit Augustus cupido se reddere caelo,
dum tibi pacatum praesenti traderet orbem.²*

A szöveg értelmezésében az *onus* szó okozhat problémát. P. G. Christiansen ugyanis a következőképpen magyarázza a helyet: „Nature’s opening the skies and the

¹ Lucanusra vonatkozólag l. különösen R. T. Bruère: Lucan and Claudian: The invectives. CPh 49 (1964) 223–256 és M. Balzert: Die Komposition des Claudianischen Gothenkriegsgedichtes c. 26. Hildesheim/New York 1974, 72 skk.

² Szöveg: Claudianus Carmina, ed. J. B. Hall, Leipzig 1985.

greed of the heavens indicate the divine approval of Theodosius, indirectly magnified by stars; Atlas sways at his awareness of the burden to come, showing that Theodosius has been helping him sustain the world”³. Szerinte tehát az *onus* a világ súlya. A magyarázat meglehetősen erőltetett, és a *venturo* kifejezés talán inkább egy újonnan keletkező súlyt sejtet, mintsem azt, hogy a világot újra ugyanolyan nehéz lesz tartani, mint amilyen nehéz korábban, Theodosius segítségnyújtása előtt volt. Nem biztos persze, hogy a költői képet ilyen következetesen tovább kell gondolnunk.³

Érdeemes azonban kitérni arra a kérdésre, hogy tulajdonképpen mit hordoz a vállán Atlas, annál is inkább, mert a világot tartó titán képe másutt is felbukkan⁴. Roscher mitológiai lexikona (I 704 skk.) mindössze két Pausanias-helyet említ, ahol Atlas nemcsak az eget, hanem az eget és a földet tartja. Különösen érdekes, ahol Pausanias egy szobrot ír le: Ἄτλας δὲ ἐπὶ τῶν ὤμων κατὰ τὰ λεγόμενα οὐρανὸν τε ἀνέχει καὶ γῆν (V 18,4)⁵ A κατὰ τὰ λεγόμενα a szobor talapzatának feliratára vonatkozik, amit Pausanias idéz is, csak hogy abban a földről már egyáltalán nem esik szó. Ha az idézett szöveg ellenére is megemlítette a földet, elképzelhető, hogy Atlas az eget is és a földet is tartotta. (Ez persze még mindig nem feltétlenül azonos a világgal.) A kérdés tehát az, hogy maga Claudianus melyik hagyományt fogadta el. Ezt három további szöveghely alapján lehet eldönteni. A latin Gigantomachiában a Földanya írja le fiának keserves helyzetét (53, 23 sk.):

... *Atlantis apex flammantia pondera fulcit*
et per canitiem glacies asperrima durat.

A *De raptu Proserpinae* második könyvének praefatiója (45–48) Hercules tetteinek felsorolásában említi Atlas terhének átvállalását:

te Libyci stupuere sinus, te maxima Tethys
horruit, inposito cum premerere polo:
firmior Herculea mundus cervice pependit;
lustrarunt umeros Phoebus et astra tuos.

Világos, hogy itt a *mundus* — a polus szinonimájaként — csak eget jelenthet. Végezetül egy hasonlat, amely szerint Stilicho úgy lépett Theodosius helyébe, mint Hercules Atlaséba (*De cons. Stil.* I 142 skk.):

ancipites rerum reituro culmine lapsus
aequali ceruice subis: sic Hercule quondam
sustentante polum melius librata pependit

³ P. G. Christiansen, *The Use of Images by Claudius Claudianus*. The Hague/Paris 1969, 38.

⁴ *Cl. Gruzelier* (*De raptu Pros.* Kommentárjában: Oxford 1993, 283) ezt írja Atlasról: „a high mountain in north-west Africa, identified with the Titan who supported the *world* on his shoulders: see Virgil’s powerful description. (*Aen.* 4, 246 ff.)” Az utalt helyen amúgy Atlas „caelum fulcit”.

⁵ A másik hely: V 11, 5. A *caput-beosztás* tekintetében *M. H. Rocha-Pereira* kiadását követem (Leipzig 1989), az adatok így nem egyeznek a Roscher által megadottakkal.

*machina nec dubiis titubavit Signifer astris
perpetuaque senex subductus mole parumper
obstipuit proprii spectator ponderis Atlans.*

Atlas tehát mindhárom helyen csak az eget hordozza a vállán, másrészt az utolsó idézet párhuzamot von ugyan Theodosius és Atlas között, de éppen hasonlat mivoltával el is választja őket: a mitikus alak fizikai erőfeszítése és a császár politikai tevékenysége összehasonlítható, de nem azonos.

A fentiekben cáfolt értelmezésnél sokkal valószínűbb az, hogy az *onus* a megistenült császár súlyára vonatkozik. Antik költőknél meglehetősen gyakran olvashatunk arról, hogy az isten nagyon nehéz.⁶ Wagenvoort ezt a képzetet kifejezetten a római vallásosságra tartja jellemzőnek, és a *gravitas* fogalmával hozná kapcsolatba,⁷ ezt azonban recenzió, Bömer meggyőzően cáfolja, utalva a Homérosig visszanyúló görög előzményekre. Szerinte az elképzelés alapvetően görög: az isten emberfeletti méretével emberfeletti súly jár együtt.⁸ Ez logikusnak hangzik ugyan, mégsem hisszük, hogy az istenek méretére vonatkozó adatokat automatikusan fel lehetne használni az istenek súlyát illetően is. A kettő egyébként nem is szokott egyszerre előfordulni. A súly mindenesetre „az istenek felfokozottabb, komprimáltabb, ‘súlyosabb’ létezésének a jele.”⁹

A képzet már az Iliasban megtalálható (E 837 skk.):

ή (Athéné) δ' ἐς δίφρον ἔβαινε παρὰ Διομήδεα δῖον
ἐμμεμαυῖα θεά· μέγα δ' ἔβραχε φήγινοσ ἄξων
βριθοσύνη· δεινὴν γὰρ ἄγεν θεὸν ἄνδρα τ' ἄριστον.

Szerepel a homérosi Dionysos-himnuszban is (VII 17 sk.):

Δαιμόνιοι, τίνα τόνδε θεὸν δεσμεύεθ' ἔλοντες
καρτερόν; οὐδὲ φέρειν δύναται μιν νηῦσ εὐεργής.

Mindkét helyen, ahogyan az később tipikussá vált,¹⁰ egy élettelen tárgyon látszik meg az isten hatalmas súlya. Az Athéné-himnuszban maga az Olympos rendül meg, a

⁶ A továbbiakban a téma előfordulásait az antik költészetben belül fogjuk vizsgálni. Vö. *F. Vollmer: Comm. ad Stat. Silv. I 1, 19* (Leipzig 1898); *H. Wagenvoort, Roman Dynamism. Oxford 1947, 113 skk.* (rec. *F. Bömer: Gnomon 21* [1949] 356); *H. Cancik: Untersuchungen zur Iyrischen Kunst des P. Papinus Statius. Hildesheim 1965, 93 skk.* A vizsgált Claudianus-helyet ebben az összefüggésben tudunkkal még sehol sem említették. A héber *kabōd* ilyen irányú összefüggéseit illetően lásd *Wagenvoort: i. m. 109 skk.*, a képzetnek a keresztény vallásosságban betöltött szerepével kapcsolatban pedig *Trencsényi-Waldapfel I.: Christophorus. Vallástörténeti tanulmányok* (Budapest 1981) 346 skk.

⁷ *Wagenvoort: i. m. 104 skk. a gravitas-ról O. Hiltbrunner: Vir gravis. Festschrift Debrunner* (Bern 1954) 195–207.

⁸ *Bömer: i. m.*

⁹ *Trencsényi-Waldapfel I.: i. m. 347.*

¹⁰ *Trencsényi-Waldapfel szerint a sensít... onus „az antik súly-epiphania terminológiája” (i. m. 346).*

Zeus fejéből kipattanó istennő — szó szerint: erejétől, a vers sugallta kép szerint — súlyától (XXVIII 9 sk.):

... μέγας δ' ἐλελίζετ' Ὀλυμπος
δεινὸν ὑπὸ βρῆμης γλαυκώπιδος ...

A 'nehéz' isten gondolata Ovidiusnál és a Kr. u. I. század római költőinél tesz szert különös népszerűsége. A görög költészetben talán a homérosi vallásosság filozófiai kritikája szoríthatta háttérbe. Meglehet, Ovidius is azért kedvelte annyira, mert kissé bizarrnak érezte. „*Non tamen hanc sacro violari pondere pinum perpetiar*” — mondja Acoetes Bacchusról hajóstársainak (Met. 3, 621 sk.). „...*sacroque a corpore pressum ingemuit limen*” — amikor Iuno az Alvilágba lép (Met. 4, 449 sk.).¹¹ — (Aesculapius) *corpus in Ausonia posuit rate; numinis illa sensit onus, pressa estque dei gravitate carina.* (Met. 15, 693 sk.) — *Terraque subsedit pondere pressa Iovis* (Fasti 3, 330). — Amikor Phaethon a Nap szekerére lép, az isten súlyának hiányát¹² érzi meg a fogat: *Sed leve pondus erat, nec quod cognoscere possent Solis equi, solitaque iugum gravitate carebat* (Met. 2, 161 sk.)¹³ — Különösen fontos az elemzett Claudianus-hely szempontjából Hercules istenné válása (Met. 9, 268 skk.):

*sic, ubi mortales Tirynthius exiit artus,
parte sui meliore viget maiorque videri
coepit et augusta fieri gravitate verendus.
quem pater omnipotens inter cava nubila raptum
quadriugo curru radiantibus intulit astris.
Sensit Atlans pondus...*

Itt mintha egyszerre jelenne meg az istennek az emberinél nagyobb mérete és súlya, ámbar a *gravitas* mint a *verendus* okhatározója, a maga *augusta* jelzőjével mintha inkább méltóságot jelentene. Ugyanakkor a 273. sor visszamenőleg egyértelművé teszi, hogy mégiscsak súlyról volt szó. Ezt itt nem élettelen tárgy érzi meg, hanem az eget a vállán tartó Atlas: új istennel lett nehezebb az ég.

¹¹ *Wagenvoort* (i. m. 115) idevonná Verg., Aen. 6, 412 sk.-at is (... *simul accepit alveo ingentem Aenean: gemuit sub pondere cumba*), itt csak arról van szó, hogy az eleven ember sokkal nehezebb a holtak — súlytalan — árnyánál.

¹² Hasonló jelenség Petroniusnál, amikor az istenek elhagyják az eget: „*senti terra deos, mutataque sidera pondus quae siverere suum*” (124, 264 sk.)

¹³ Ez a hely *Cancik* szerint (i. m. 135) nem egyértelmű, és *Wagenvoort* (i. m. 113) is bizonytalanok tartja, hogy *weight* vagy *dignity* volna a helyes fordítás. Szerintünk a két értelem itt egyszerre van jelen. A másik hely, amelyet *Cancik* (uo.) nem tart egyértelműnek, Bömer viszont hiányol *Wagenvoort* listájáról: Met. 9, 91, valóban elgondolkodtató. Itt a Herculesszel birkózó Achelous folyamisten azt mondja: „*me mea defendit gravitas frustra que petebar, haud secus ac moles, quam magno murmure fluctus oppugnant.*” A nagy erejű hőssel fizikailag megmérkőző isten fizikai súlyáról van szó, ennek köszönheti, hogy egy darabig ellen tud állni. Valószínű, hogy a súlya pedig éppen azért olyan nagy, mert isten.

A megistenült Hercules súlyát Seneca is Atlas erejéhez méri: *Numquid impositum sibi non poterit Atlas ferre cum caelo Herculem?* (H. O. 11 sk.); *passus an pondus titubavit Atlas* (uo. 1599). Ez utóbbi helyen olvasunk először arról, hogy a titán meg-inoghat. (Ez némileg emlékeztet az Ólympos megrendülésére az Athéné-himnuszban.) A *Hercules furens*-ben Iuno ezt mondja Herculesről: *Immota cervix sidera et caelum tulit et me prementem* (73 sk.) — kiemelve saját hatalmas súlyát.¹⁴ Ide kívánczik még egy részlet Statiustól, melyben az égiek földre szállásáról van szó. (Theb. 5, 429 sk.), és egy másik Iuvenalistól, melyben Saturnus uralkodását írja le: *... contentaque sidera paucis numinibus urgebant Atlanta minori pondere.*” (13, 46 skk.)

A 'nehéz' isten képzetét Lucanus a Pharsalia Nero-elogiumában (I 53 skk.) az istenné váló császárra alkalmazta.¹⁵

*Sed neque in arctoo sedem tibi legeris orbe,
nec polus aversi calidus qua vergitur Austri,
unde tuam videas obliquo sidere Romam.
Aetheris immensi partem si presseris unam,
sentiet axis onus...*

Statius költészetében is többször találkozunk a motívummal.¹⁶ Különösen érdekes Domitianus lovasszobrának leírása (Silvae I 1, 56 skk.):

*insessa ... pondere tanto
subter anhelat humus, nec ferro aere...*

Az a gondolat, hogy az istenszobor nem anyaga, hanem a megjelenített istenség súlya miatt nehéz, Claudianus költészetében is felbukkan (Paneg. Hon. IV Cos. 570 skk.):

*sic numina Memphis
in vulgus proferre solet; penetralibus exit
effigies, brevis illa quidem, sed plurimus infra
liniger inposito suspirat vecte sacerdos,
testatus sudore deum.*

Az a tény, hogy a 'nehéz isten' képze Claudianus költészetében máshol is előfordul, támogatja a kiindulópontul választott részlet ilyen értelmezését.

Arra nézve, hogy ez a gondolat, amely még Nonnosnál is felbukkan (Dion. 48, 138 skk.), később (vagy talán már korábban?) a gondolkodók szemében problématikussá vált, Eustathios szolgáltat bizonyosságot Diomédész szekerével kapcsolatos magyarázatával (ad l.)¹⁷

¹⁴ A hagyományosabb kép is előfordul Senecánál, amikor *Sol* lép *Luna* szekerére: *tremunt axes graviore curru* (Phaedra 316).

¹⁵ *W. D. Lebek*: Lucanus Pharsalia: Dichtungsstruktur und Zeitbezug. Göttingen 1976, 93.

¹⁶ Theb. I, 289; 7, 743; majd Silvae I 1, 18 skk.

¹⁷ Idézi *Cancik*: i. m. 93.

καὶ ἀπορεῖται μὲν, πῶς βάρους αἰτία ἢ ἀβαρῆς Ἀθηνᾶ...

A vizsgált Claudianus-helyet ebben az összefüggésrendszerben kell értelmeznünk. A legközelebbi rokonságot Lucanusnál találjuk: csak nála van szó a halála után istenné váló császár súlyáról. A hatást Lucanus még egy gondolattal fokozta: minél nagyobb egy uralkodó, annál nehezebb lesz megistenülése után. Nero olyan nehéz, hogy ha nem a megfelelő helyen állítja fel trónusát, felbillen a világtengely. Erre gondoljunk, hogy megértsük Claudianust. Az égbe érkező új isten, Theodosius nagyon nehéz lesz, mert nagy uralkodó volt. Ezáltal az ég is sokkal nehezebb lesz, és Atlas emiatt már előre inog. Lucanus, amikor az *axis* egyensúlya miatt aggódott, „kvázi-fizikai” összefüggésben szemlélte a mitikus-vallásos gondolat következményeit,¹⁸ és ez nagyon is illett újszerű történeti eposzához, amelyben szinte lemondott a mitológiai apparátusról. Claudianus költői gyakorlata más megoldást követelt. Ő nem lépte át a hagyományos mitikus szemléletmód határait, mert ennek döntő szerepe volt panegyricus-költészetében. Éppen a költői nyelv, a hagyományos formák és a mitológia használata révén érte el a kívánt emelkedettséget, ami a címzett dicséretét a konkrét tények nélkül, sőt akár azok ellenére is biztosította. Egy másik mitológémán, Atlason mutatta be tehát a következményeket, ami egy másik új istennel, Herculesszel kapcsolatban hagyományosnak számított. Claudianus ezáltal váratlan összefüggést teremtett, és azzal, hogy az apoteózis egyelőre még nem történik meg, Atlas csak tudatában van az eljövendő súlynak, a megfogalmazást is újszerűvé tette.¹⁹

2. Lucanus

Néhány évvel, vagy inkább évtizeddel ezelőtt heves vita folyt arról, hogy komolyan kell-e venni Lucanus Nero-dicséretét, vagy egy sor ironikus túlzással és célzással állunk szemben.²⁰ Nehéz persze bizonyítani, illetőleg cáfolni, hogy egy szöveg ironikus,

¹⁸ *Lebek*: uo.

¹⁹ Atlas megingása, mint láttuk, Seneca *Hercules Oetaeus*-ában (1599) szerepelt. Érdemes megemlíteni, hogy *L. Thomson* szerint (Lucan's Apotheosis of Nero, CPh 19 [1964] 148 skk.) Lucanus Nero-elogiuma éppen a H. O. 1564–75, 1581 soraira, Hercules apoteózisára épül. Ezzel a kör bezárulna. *Thomson* fejtegetése azonban nem igazán meggyőző. Egyébként *J. R. Jenkinson* (Sarcasm in Lucan I 33–66. CR 88 [1974] 8–9) fordított irányú függéssel számol.

²⁰ Az ironikus olvasat főbb képviselői: *B. M. Marti*: The Meaning of the Pharsalia. *AJPh* 66 (1945) 352–376; *E. Griset*: Lucanea IV. L'Elogio Neroniano. *RSC* 3 (1955) 134–138, német ford.: Lucan, ed. *W. Rutz*, Wege der Forschung 235, Darmstadt 1970, 318–325 (a hivatkozások erre vonatkoznak); *O. S. Due*: An essay on Lucan. *Classica et Mediaevalia* 23 (1962) 68–132; *O. Schönberger*: Untersuchungen zur Wiederholungstechnik Lucans. München 1968. Komolyan tekintették: *P. Grimal*: L'Éloge de Néron au début de la Pharsale. *Revue des Études Latines* 38 (1960) 296–305, német ford.: Wege der Forschung 235, 326–338 (a hivatkozások erre vonatkoznak); *Thomson*: i. m. 147–153; *Lebek*: i. m. 74–107; *K. E. Bohnenkamp*: Zum Nero-Elogium in Lucans Bellum civile. *MH* 39 (1977) 235–248; *E. Burck—W. Rutz*: Die „Pharsalia” Lucans. Das römische Epos. Darmstadt 1979, 161 sk. Az ironikus olvasatot az újabb kézikönyvek sem szokták elfogadni: *A. Dihle*: Die griech. und lat. Literatur der Kaiserzeit. München 1989, 131 skk.; *M. v. Albrecht*: Geschichte der römischen Literatur. Bern/München 1992, 730 sk.

mégis úgy tűnik, hogy az ironikus olvasat nem állta ki az alaposabb elemzés próbáját, különösen Lebek kritikáját. Fő hibája az volt, hogy a szövegrészletet nem az adott korszak kulturális miliójében szemlélte.

Ez a kulturális közeg teljesen egységes volt: az ellenzéknek, amely ugyanabban a rétorikus képzésben részesült, mint a császár és környezete, nem állt rendelkezésére semmiféle külön kulcs egy szöveg burkolt üzenetének megfejtésére. Márpedig a császár hízelgő dicsőítése éppenséggel elterjedt volt akkoriban. Nehéz elképzelni, hogy akik Seneca *Apocolocyntosis*át, Calpurnius Siculus eklogáit, az einsiedelni bukolikus költeményeket olvasták, és Kr. u. 60-ban a Neronián hallották Lucanus „Laudes Neronis”-át, gúnyolódást fedezhettek volna fel ebben az enkómionban. A közönség a panegyricushoz hozzá volt szokva.²¹

Lucanus szövege szorosan kapcsolódik Nero hivatalos ideológiájához, illetve propagandájához. A Nero-Augustus megfeleltetés, ami a *Georgica* Augustus-dicséretének (1, 24–42) gondolati és strukturális követésében jut kifejezésre; Nero mint kocsihajtó, egyben mint napisten: ezek a motívumok fontos szerepet töltek be a császári propagandában, ezért aligha szerepelhetnek gúnyos célzasként a császár dicséretében.

Azokon a pontokon, ahol a hagyományos toposzoknak ironikus implikációi lennének, Lucanus gondosan kikerüli azokat. Az új napistenné váló Nero képe szinte automatikusan idézni fel Phaethon történetét, ezért gyorsan hozzá kell tenni (1, 49 sk.):

*telluremque nihil mutato sole timentem
igne vago lustrare iuuet.*

A békehozó császár toposza ellentétbe kerülne a valósággal, ezért kell Lucanusnak a békét a Nero megistenülése utáni időkre halasztani.

Mindezzel szemben Marti próbálta igazolni egy ironikus olvasatnak már ókori létezését; feltételezte, bizonyos berni scholionok antik Lucanus-magyarázatokra mennek vissza.²² Joggal mutatott rá azonban *Pierre Grimal*, hogy a scholionok Nero-képe teljességgel a fantázia szülötte, és az olyan abszurdítások, mint például Nero állítólagos kopaszsága, kizárják, hogy állításai a Nero uralkodásához közeli időkből származzanak.²³ Ezzel szemben *Lebek* kimutatta az elogium egyes elemeinek továbbélését, vagy legalábbis felbukkanását Statius császár-dicséreteiben,²⁴ márpedig nehezen képzelhető el, hogy Statius olyan motívumokat alkalmazott volna, amelyek közismerten gúnyos asszociációkkal terhesek. Ezt a hagyományt, a Lucanus-féle Nero-elogium komoly olvasatának hagyományát a fent vizsgált Claudianus-párhuzam segítségével a negyedik század végéig terjeszthetjük ki. Természetesen ez a párhuzam nem lehet perdöntő Lucanus értelmezését

²¹ A következőkben vö. *Lebek*: i. m. 75 skk.

²² *B. M. Marti*: *Lucan's Invocation to Nero in the Light of Medieval Commentaries*. *Quadrivium* 1 (1956) 7 skk.

²³ *Grimal*: i. m. 329. skk.

²⁴ *Lebek*: i. m. 95 skk.

illetően, hiszen a közbeeső idő alatt változhatott annyit az ízlés, hogy ami a Kr. u. első században még túlzott hízelgésnek számított, elfogadhatónak tűnjék a negyedikben. Tény azonban, hogy Claudianus komolyan vette Lucanust, hiszen az ő Theodosius-dicséretének komolyságához kétség sem férhet. Művelt közönsége pedig, amely nyilván ismerte a Pharsaliát, vélhetőleg meglepődött volna egy kétértelmű utaláson, hiszen ha keresztény létükre nem voltak érzékenyek a gondolat vallásos tartalmára, irodalmi holdudvarára viszont annál inkább. Mindebből úgy tűnik, hogy a negyedik század végén még nem ismerték Lucanus sorainak ironikus értelmezését.

Mint láttuk, a Lucanus által alkalmazott motívumok nagy része megfelel a császár-dicséretnek hagyományának, illetve a hivatalos ideológiának. Ilyen körülmények között meglepő *Griset* azon megjegyzése, hogy a Nero trónralépését közvetlenül követő, Seneca *Apocolocyntosis*-ából és Calpurnius Siculus költeményeiből kiolvasható eufóriában Lucanus nem feltétlenül osztozott.²⁵ Ezzel tulajdonképpen a hasonló jellegű irodalmi szöveget produkáló alkotók magánvéleményére kérdez rá, és mivel szerinte ezek a vélemények eltérőek, kénytelenítve érzi magát, hogy az irodalmi szövegeknek is ellentétes tartalmat tulajdonítson. Valójában azt sem tudjuk, mi volt például Calpurnius magánvéleménye. Csakhogy az ő esetében semmilyen külső forrás nem áll rendelkezésünkre, hogy ezt megítéljük. Lucanusról viszont tudjuk, hogy később kegyvesztett lett a császárnál, és hogy belekeveredett a Piso-féle összeesküvésbe. Nem pusztán kronológiai kérdéssel van azonban dolgunk.²⁶ Még ha Lucanus saját véleménye eltért is attól, amit költőként publikált, ez az ő magánügye. Ettől az irodalmi szöveg még jelenti, amit jelent — és ez a jelentés a korszak kulturális közegében nem lehetett ironikus.

Az ironikus olvasat képviselői nyilvánvalóan ellentmondást láttak a császár dicsőítése és az eposz egészének principatus-ellenes szellemisége között. Ezt az ellentmondást azonban nem feltétlenül kell feloldani: az elvi republikanizmus és a principatus gyakorlati elfogadásának feszültségéről van szó,²⁷ ami Lucanus társadalmi közegére általában is jellemző volt. Tacitus is odaillesztette a *Historiae* elejére (I 1, 4) a maga Traianus-dicséretét. Tacitus ezt szokott szűkszavúságával, de annál hatásosabban tette, Lucanus az epikus nyelv bőségével és a költői fantázia túlzásaival.

²⁵ *Griset*: i. m. 318 sk.

²⁶ *Grimal* perdöntőnek tartja kronológiai érveit: i. m. 330 skk.

²⁷ M. v. *Albrecht*: i. m. 731.

AZ EPITOME DE CAESARIBUS ELSŐ 11 FEJEZETE

Az *Epitome* az utolsó a 4. századból ránk maradt kivonatok közül. A késő császárkorra megnőtt az igény az ilyen kivonatos munkák iránt; ekkor már nem Livius majd másfél száz könyv terjedelmű „eposzát” olvasták, nem is Suetonius részletes és terjedelmes császár-vitáit, avagy Tacitust: a hivatalnokok (gyakran maga a császár¹) és a műveltebb rómaiak alapos történelmi ismereteket igényeltek, melyet ugyanakkor könnyen és gyorsan akartak elsajátítani. Ez az egyre növekvő igény hívta életre az *epitome* és a *breviarium* műfaját.²

Az *Epitome*-filológia alig több mint száz esztendő, a 19. századig rendszertelenül és szórványosan, főként a kiadásokhoz írott praefatiókban foglalkoztak a szöveggel. Theodor Opitz volt az első, aki részletes forráselemzésnek vetette alá az *Epitome* szövegét.³ Kimutatta, hogy a 48 caputnyi szövegből csak az első 11-nek van köze Aurelius Victor *Historiae*-jához,⁴ s hogy még ott sem Victor az egyedüli forrás. Arthur Cohn szintén szövegünk lehetséges forrásait vizsgálta, s arra a következtetésre jutott, hogy az *Epitome* is Aurelius Victor munkája.⁵ Szintén Cohn vélekedett úgy, hogy a két szöveg nem magát Suetonius használta, hanem annak egy kivonatát, melyet Cohn *Suetonius auctus*-nak nevezett.⁶ Alexander Enmann⁷ máig is ható nézete szerint létezett egy történeti munka (melyet a kutatásban azóta *honoris causa* az *Enmannsche Kaisersgeschichte*-nek neveznek), mely a kivonatolóknak elsősorban a 235–282. évek (Alexander Severus

¹ Rufius Festusnak pl., aki, mint Eutropius is, szintén *magister memoriae* volt, Valens császár adott utasítást egy rövid történeti összegzés elkészítésére.

² Vö. a Handbuch der Litteratur in der Antike *Historiographie* c. fejezetében olvashatókkal. (173 skk.)

³ Th. Opitz: Quaestionum de Sex. Aurelio Victore capita tria. Acta Societatis Philologica Lipsiensis 2, 2 (1872), 208–268.

⁴ Victor felhasználása egy-két helyen később is kimutatható (pl. Ep. 41).

⁵ A. Cohn: Quibus ex fontibus S. Aurelii Victoris et Libri de Caesaribus et Epitomes undecim capita priora fluxerint; Diss. Leipzig 1884.

⁶ Cohn: 21; 36–37.

⁷ A. Enmann: Eine verlorene Geschichte der römischen Kaiser und das Buch *De viris illustribus urbis Romae*, Phil. Suppl. 4, 1884. Ennek a nézetnek újabban bírálói is vannak, pl. W. Den Boer: Some minor Roman historians. Leiden 1972, 21 sk.), aki „a historian manufactured in 1874” (!)-nek nevezi a KG-t, ill. szerzőjét. Ehhez a kérdéshez ld. még: T. D. Barnes: The *Epitome de Caesaribus* and its sources: Cl.Ph. 71 (1976) 258 sk.

séges, hogy valaki, aki egyszer szöveghű másolóként járt el (Victor kivonatolásakor), másutt nagy műveltségről, a görög nyelv és kultúra ismeretéről tegyen tanúságot, amint azt későbbi korok tárgyalásakor teszi. Más kérdés, hogy Schlumberger feltételezett forrásának meghatározása során komoly kronológiai hibákat követ el, amint arra Barnes már idézett recenziójában rámutat.¹³

Mivel az *Epitome*-filológia szempontjából valóban kulcskérdésnek tartjuk annak tisztázását, hogy az epitomátor milyen módszerekkel dolgozott, a következőkben a szöveg első tizenegy caputjának forráselemzését szeretnénk elvégezni.

Augustus principátusát az *Epitome* jóval bővebben tárgyalja, mint Victor. Ennél is fontosabb az, hogy a princeps ábrázolása pozitívabb Victorénál. Míg az *Epitome* (1, 3) csupán így jellemzi a principatus jellegét: *iste in imperio positus tribuniciam potestatem per se exercuit*, addig Victor szinte idézi a nem éppen princeps-kedvelő Tacitust:¹⁴ *...illicitis per dona militibus atque annonae curandae specie vulgo ceteros haud difficulter subegit* (Victor, Hist. 1, 1).

Nem mondjuk, hogy a *per se exercuit* dicséret, de mindenképpen enyhébb Victor részletező és elmarasztaló jellemzésénél. Az *Epitome* Augustusnak sokkal több hódítását említi (Suet. nyomán¹⁵), mint Victor, aki csak Raetium és Illyricum meghódításáról szól. Victor (1, 3) rosszállóan említi: *pacata exterarum gentium ferocia nisi Germaniae, quamquam tertius post Numam victo Antonio Ianum clausurit, quod iure Romano quiescentibus bellis accidebat*.

Ez nincs meg az *Epitoméban*, megvan viszont Suetoniusnál, jóllehet a victori malícia nélkül: *Ianum Quirinum, semel atque iterum a condita urbe ante memoriam suam clausum, in multo brevioris temporis spatio terra marique pace parta ter clausit* (Suet., Aug. 22).

Az *Epitome* 1. fejezete mindössze két helyen mutat szövegszerű egyezést a *Historiae*-val, s nem is a legjelentősebb helyek: Augustus hatalomra kerülése és származásának adatai (Ep. 1, 1–2 — Hist. 1, 1), Augustus halála, életkora és uralkodásának ideje (Ep. 1, 26; 1, 30 — Hist. 1, 2; Victornál hiányzik Augustus életkora). A többi hely Suetoniusból van átvéve.¹⁶ Meglepő az *Epitoméban* (1, 6) olvasható pontos számadat, mely az

¹³ Schlumberger szerint ez a forrás Nicomachus Flavianus *Annales*-e, mely a pogányellenesség következtében elveszett. Csakhogy Barnes (267 sk.) kimutatta, hogy ezzel a feltevéssel komoly bajok vannak: Eunapius ugyanis, akinek Sch. szerint forrásul szolgált az *Annales*, Barnes szerint nem 395 körül írta művét (ahogy Schlumberger véli), hanem jóval korábban, 380 körül. Flavianus viszont bizonyíthatóan csak 390 körül írta *Annales*-ét, ami kizárja, hogy azt Eunapius forrásul használta volna. Ettől persze még lehetne az *Annales* a keresett forrás, csak Schlumberger azon érvei esnek el, melyek az Eunapius-párhuzamokon alapszanak.

¹⁴ Tac., Ann. I. 2, 1: *...posito triumphari nomine consulens se ferens ... ubi militem donis, populum annona, cunctos dulcedine otii pellexit. ...* Vö. Schlumberger: i. m. 18, 4.

¹⁵ Suet., Aug. 21.

¹⁶ Ep. 4–5~ Suet., Aug. 18; Ep. 7–10~ Suet. 21; Ep. 13~ Suet. 23; Ep. 14~ Suet. 25; Ep. 16~ Suet. 66. stb. Ez utóbbi hely igen érdekes, mivel Suetonius Augustus barátai között nem említi Vergiliust. Az *Epitome* ugyanezen fejezetében még egy ilyen irodalmi érdeklődésre valló hely van, és az sincs meg Suetoniusban; az 1, 24-ben, ahol arról ír, hogy Augustus a *luxuria* vétkében leledzett, és éppen ezért volt annak *severissimus ultor*-a, példaképpen Ovidius száműzetését említi. Az már inkább csak irodalomtörténeti érdekesség, hogy a *carmen et error* (vagy inkább csak a *carmen*) az epitomátor szerint az *Ars Amatoria* megírása volt.

Egyiptomból évente Rómába szállított gabona mennyiségét *ducenties centena milia*-nak adja meg. Erre az adatra az egész antik hagyományban nem lehet párhuzamot találni.¹⁷ A Tiberius-fejezet a két kivonatban közel azonos terjedelmű. Az *Epitome* Suetonius alapján ezt írja Tiberius nevével kapcsolatban (2, 2): *eleganter a iocularibus Caldius Biberius Mero ob vinolentiam nominatus est.*

A hely Suetoniuson (Tib. 42) alapszik, Victornál és Eutropiusnál nincs meg. A nevek, biográfiai adatok iránti érdeklődés az egész *Epitome*ra jellemző, számos hely alapján, Schlumbergerrel együtt¹⁸ mondhatjuk, hogy az epitomátor (Schlumbergernél a mintája) éppen e biográfikumokat vette át Suetoniusból, mivel az EKG (és a részint abból dolgozó Victor) ezekből számára keveset tartalmazott.

Az *Epitome* 2, 3. több suetoniusi fejezet tömör összegzése,¹⁹ a császár hadi érdemeiről, valamint műveltségéről olvashatunk itt; ez a méltatás hiányzik Victorból. Az *Epitome* 4–7. része a *Historiae*-ben is megvan (Eutropius rövidke Tiberius-fejezetéből hiányzik), forrása lehet a suetoniusi életrajz,²⁰ de elsősorban az *Epitome*ban számolnunk kell Tacitus hatásával is, aki (Ann. I 7, 7) így ír Tiberius szándékoltan szerénykedő hatalomátvételéről: *Postea cognitum est ad introspectiendas etiam procerum voluntates inductam dubitationem; nam verba, vultus in crimen detorquens recondebat.*

Az *Epitome*ban nagyon is hasonló gondolat jelenik meg: *Denique delatum a patribus principatum (quod quidem astu fecerat) fecte abnuere, quid singuli dicerent vel sentirent, atrociter explorans* (Ep. 2, 6).

A principatus színlelt visszautasítása Victornál is szerepel (*Hist.* 2, 1), de nála a politikai ellenfelek szándékainak megfigyelése hiányzik, ahogy hiányzik ez Suetoniusból is.²¹

A Tiberius-fejezet további részei mind Victornál, mind pedig az *Epitome*ban Suetoniusból vannak átvéve, ezek az EKG-hagyományban feltehetőleg nem voltak meg, mivel Eutropiusnál sem találhatók.²² Tiberius életkorát illetően eltérő adatokat találhatunk az egyes művekben: Suet. (73), Eutr. (7, 11): 78 év; Victor (3, 1): 79 év; és végül az *Epitome* (2, 10): 88 év.(!) Ezt a tíz évnyi tévedést nem tudjuk másnak tulajdonítani, mint figyelmetlenségnek; annyi azonban még itt is látszik, hogy az epitomátor forrása Suetonius volt és nem Victor, hiszen az *octavo et septuagesimo*-ból könnyebben magyarázható

¹⁷ Nem értjük, miért tartja lehetetlennek Schlumberger (19), hogy ez az epitomátor saját értesülése. W. den Boer sem érti, milyen alapon vitat el Sch. ténybeli önállóságot az epitomátortól az egyik helyen, s tulajdonít neki ilyet másutt; 51 (1979) 168.

¹⁸ Schlumberger: i. m. 57–60.

¹⁹ Suet., Tib. 6–19. és 70.

²⁰ Suet., Tib. 23. ssk.

²¹ Ez igencsak meglepő, hiszen ez már a második hely, ahol valamilyen formában Tacitus-hatással kell számolnunk. E második esetben nem szó szerinti, de igen nagyfokú tartalmi egyezéstről van szó. Ezzel a kérdéssel Schlumberger (i. m. 32) nem foglalkozik közelebbről.

²² Egyetlen adatot kivéve, ugyanis Eutr. (7, 11) is említi Cappadocia meghódítását. Suetoniusból a következő helyek vannak átvéve: Tib. 37; 41; 73.

az *octogesimum octavum* tévedés, mint a Victornál olvasható *octogesimum uno minus*-ból.²³

A Caligula-vita Victornál lényegesen bővebb, mint az *Epitomé*ban. Ezt Victor sajátos érdeklődésével magyarázhatjuk: a kiemelkedően romlott császár kiváló alkalmat jelentett Victornak, hogy a megromlott *virtus Romana*-n elmélkedjék. E fejezetben az epitomátor intenzívebben használja fel Victort, mint korábban. Itt találhatjuk az első lényegesebb szövetszerű egyezéseket is. Caligula cognomenjét mindkét szerző megmagyarázza.²⁴ Egy hosszabb, a *Historiaeből* átvett rész után (3, 3–5.) az epitomátor saját megjegyzését olvashatjuk, amint azért mentegetőzik, hogy ilyen emberről kell írnia: *De quo nescio an decuerit memoriae prodi, nisi forte quia iuvat de principibus nosse omnia, ut improbi saltem famae metu talia declinent* (Ep. 3, 6); vö. Tac., Ann. III 65, 1 *praecipuum munus annalium ... ut pravis dictis factisque ex... infamia metus sit*. Ebben tehát ismét némi önállóságot láthatunk. A császár halálának előadásában Eutropius áll legközelebb a suetoniusi szöveghez: *interfectus in Palatio est anno aetatis vicesimo nono, imperii tertio, mense decimo dieque octavo* (7, 12). Ezek az adatok pontosan megfelelnek a Suet., Cal. 59-ben írottaknak. Az *Epitome* négy évben adja meg a császár uralkodásának idejét, életkorát pedig nem közli (3, 1), halálának módjáról sem ad elő közelebbit (*dehinc a militibus confossus interiit*). Az pedig, amit Victornál olvashatunk, egyik említett szövegünkhöz sem hasonlítható; ő egyáltalán nem említ évszámokat és a császár halálát a hagyománytól teljesen eltérően beszéli el. Megemlíti ugyan egy összeesküvést egy Cassius Chaerea nevű tribunus vezetésével (3, 14), de szerinte ez elbukott, mivel a polgárok már elszoktak a fegyverforgatástól; Suetoniusnál pedig Caligula ezen összeesküvés során vesztí életét. Az, amit a Hist. 3, 17–20-ban olvashatunk, teljességgel egyedülálló.²⁵

A victori anyag önálló átrendezésének szép példáját láthatjuk a Claudius-fejezetben. Az epitomátor ragaszkodik az 'egy császár — egy fejezet' elvéhez, ezért a Victornál a Caligula-életrajzban Claudiusszal kapcsolatban elmondottakat (3, 16–17) átemeli ebbe

²³ Schlumberger (i. m. 33 sk.) figyelmét elkerülte e tíz évnyi eltérés, pedig ennek kapcsán alkalma nyílt volna az epitomátor felületes másolásáról értekezni.

²⁴ A hely forrása Suet., Cal. 9; Eutropiusnál ez nem szerepel. Ebből még nem feltétlenül kell arra következtetnünk, hogy ez nem volt meg az EKG-ban. Nagyon valószínű, hogy Eutropius számos esetben azért hagy ki adatokat az EKG-ból, mert amúgy is rövid művében e korszak csak néhány lapot tesz ki, és így kénytelen a lényeges adatokra szorítkozni. Sőt talán helyesebb feltételeznünk, hogy az adatot Victor az EKG-ból vette, s tőle vette át az epitomátor (aki, minthogy érdeklődését ez irányban Victor szövege kielégítette, már nem nézett utána a helynek Suetoniusnál). Ezt a feltételezést az támasztja alá, hogy a suetoniusi helyeknél megszokott nagyfokú szövetszerű egyezést itt nem találjuk: *Caligulae cognomen castrensi ioco traxit, quia manipulario habitu inter milites educabatur* (Suet., Cal. 9); *et quia natus in exercitu fuerat, cognomentum calciamenti militaris (id est caligula) sortitus est* (Ep. 3, 2); *quia natus in exercitu (unde cognomentum calciamento militari quaesiverat* (Hist. 3, 4). A két kivonat inkább egymásra, semmint Suetoniusra hasonlít e helyütt.

²⁵ A forrás biztosan nem Suet., de mivel Eutr. is eltér Victortól (pontosabban a suetoniusi változatot hozza), az EKG felhasználása sem bizonyítható. Tulajdonképpen Victor szövegéből ki sem derül, hogy Caligula hogyan halt meg, mert csak annyit ír, hogy a császárt a katonák és a tömeg közrefogták, és később városzerte zavargások voltak.

a fejezetbe. A Victornál található pozitívumokat szinte eljeseen elhagyja: nem számol be a császár britanniai hódításáról, csupán mellékesen említi (*post triumphum Britannicum*). Victor amellet, hogy beszámol a császár hibáiról, nem mulasztja el megjegyezni, hogy *pleraque per formidinem tamen egregie consultabat* (4, 1), — ez is hiányzik az *Epitomé*-ből. Victor intenzív kivonatoslása mellett feltűnnek Suetoniusból való adatok is: így onnan származik a Scribonianus Camillus-féle felkelésről való beszámoló (Suet., Claud. 13). Ez ismét az epitomátor sajátos érdeklődéséről tanúskodik: ahol forrásaiban van adat felkelésre, összeesküvésre, azt szinte mindenhol közli is.²⁶

A nagyjából Victort követő előadás megszakad, és egy hosszabb részlet következik Suetoniusból (Ep. 4, 7–8). Ez a részlet anekdotikus jellege miatt került az *Epitomé*-ba: a császár libertusait olyan nagy megbecsülésben tartotta és úgy elhalmozta őket pénzzel, hogy: *querente eo quondam de fisci exiguitate non absurde dictum sit, abundaturum, si a duobus libertis in consortium reciperetur* (Suet. 28).

A történetírói képességeiért gyakorta méltatott Victor sokkal laposabb okot hoz fel Agrippina férjgyilkosságára, mint az epitomátor: *Quae quamvis superiore absurdior haberetur iccircoque paria extimesceret, veneno coniugem interemit* (Hist. 4, 13); ... *quae filio imperium procurans primo privignos insidiis multiformibus, dehinc ipsum coniugem veneno interemit* (Ep. 4, 10).

Suetonius csak a többi gyilkosságváltozat közt adja elő Agrippina tettét (hogy ti. mérgezett gombát adott neki), de ő maga egyik változatot sem támogatja vagy veti el. Valószínűnek látszik tehát, hogy Victor itt nem Suetonius alapján dolgozott, az epitomátor pedig — jóllehet átvette Victor adatát a mérgezésekről — de az okot másban látta.²⁷ Ugyanakkor az epitomátor téved abban, hogy Agrippina Claudius életében ölette volna meg annak Messalinától származó gyermekeit: Germanicust és Octaviát, ugyanis csak Nero uralkodása alatt, annak parancsára ölték meg.

A Nero-életrajz mintegy harmada Victortól származik. E fejezetbe is főként biografikumok: nevek, halálának körülményei kerültek át Suetoniusból. Mindkét kivonat tartalmazza Traianus Nero-dicséretét: *procul distant cunctos principes Neronis quinquennio*. Az *Epitome* visszafogottan csak *tolerabilis*-nak nevezi Nero quinquenniumát, míg Victor szerint: *quinquennium tamen tantus fuit...* (5, 2). Hasonló kisebbitő tendencia látszik abban is, hogy a pontusi királyból, Polemónból az *Epitomé*-ban *regulus* lesz.

Az 5, 5 ben egy *par excellence* kivonatoslói figyelmenlétségre találhatunk példát: az *eo namque...* kezdetű mondat magyarázó kötőszava valójában semmit sem magyaráz az *Epitomé*-ban (a megelőző mondatokban Nero néhány tettét beszéli el); Victornál e mondat előtt egy általános megfigyelést olvashatunk, amelyre mint konkrét példa következik e mondat, ott tehát indokolt a *namque* kötőszó. Az epitomátor kihagyja ezt az általános megjegyzést, de a következő mondatot *igy* kissé értelmetlenül veszi át.

²⁶ Vö. Schlumberger: i. m. 60 sk.

²⁷ Az okfejtés erősen emlékeztet Tacitus előadására, aki Agrippinának hasonló törekvéseket tulajdonít.

²⁸ Eutropiusnál ráadásul még a párbeszédés forma is megmarad (igaz, *oratio obliqua*-ban): *cum quaeretur ad poenam, quae poena erat talis...* (7, 15).

Nero halálának elbeszélésében, jóllehet mindkét szöveg Suetoniusra megy vissza, az *Epitome* jóval részletesebb Victornál. Csak az *Epitome* és Eutropius²⁹ közli azt a senatusi határozatot, mely szerint Nerónak *more maiorum* kell meghalnia (Suet., *Nero* 49). Ebben az epitoméra általában is jellemző dramatizálási hajlamot fedezhetjük fel. Abban is látszik, hogy Nerónak halála előtt mondott szavaiból idéz néhányat (5, 7).²⁹ Victor eltér a suetoniusi hagyománytól annyiban, hogy szerinte: *semet ictu transegit, cum implorans percussorem diu, ne ad mortem quidem meruisset cuiusquam officium* (5, 16).

Az *Epitome* szerint Nero reszkető kezét a herélt Sporus segítette ebben a műveletben. Ebben is némi dramatizálást látunk, hiszen Suetonius szerint titkára, Epaphroditus segített meghalnia; kétségtelenül drámaibb, ha Nero egykori szeretője kezétől hal meg. Vitába kell szállnunk Schlumbergerrel, aki az *Epitome* ezen mondatát: *matrem etiam stupro contaminavit* (5, 5) a victori szöveg torzító rövidítésének tartja (41). Victor valóban ezt írja: *matrem etiam contaminavisse plures habent* (5, 8), csakhogy epitomátornaknak alapos indokul szolgálhatott az egyszerűsítésre, hogy Victor így folytatja: *id ego quamquam scriptoribus diversa firmantibus verum puto*. Szó sincs itt tehát tények meghamisításáról, csupán érthető kivonatolói módszerről.

Az epitomátor a rövid Galba-életrajzban (Ep. 6) legtöbbet Suetoniustól vett át, csupán Galba halála származik (szinte szó szerinti egyezéssel) Victortól. Természetesen ismét az udvari intrikák és anekdoták kerültek át Suetoniustól, így a császár három barátjáról szóló beszámoló (akik szinte alcsászárokként a Palatiumban laktak), valamint a katonai érényeit megcsillantó anekdota: oly szigorú vezér volt, hogy amint belépett a táborba, katonái összesúgtak: *Disce militare miles, Galba est, non Gaetulicus*.

A 69. év következő tiszavirág életű császárát, Othót tárgyaló fejezet első fele Victort követi (lazábban), második fele Suetonius (*Otho* 12) drámai leírását Otho haláláról: *Multi praesentium militum cum plurimi fletu ... exosculati ... ibidem statim nec procul a rogo vim suae vitae attulerunt*. Ismét hibázik az epitomátor, amikor azt írja, hogy Otho Vitelliustól Placentia mellett legyőzetett: az éppen az othonianusok egyik győztes csatája volt.³⁰ Ezt (Schlumbergerrel) az epitomátor figyelmetlenségének tudjuk be.

Vitellius életrajza Eutropiusnál a legrészletesebb, aki Suetonius kivonatolja (megemlíti pl. Vitellius falánkságát: 7, 18; Nero-utánzását). Az *Epitome* csak Vitellius kivégzésénél használja fel Suetonius, ő is előadja (Eutropiusszal együtt), hogy Vitellius állá alá tört szegeztek, hogy fejét ne hajthassa le (Suet., Vitell. 17). Mind Eutropius, mind Victor helyesen számol be Sabinusnak, Vespasianus testvérének haláláról (Suet., Vitell. 15 sk. alapján), egyedül az *Epitome* közli tévesen, hogy Sabinust is a *scalae Gemoniae*-n végezték volna ki, ahol Vitelliust (*per scalas Gemonias trahitur, ubi Sabinum ... necari*

²⁹ A *dedecorose vixi, turpiusque peream* ilyenformán nem található Suetoniusnál, ez az epitomátor teljesítménye, a hatásosság kedvéért.

³⁰ Suet., *Otho* 9. Vö. Schlumberger: i. m. 42.

permiserat). Schlumbergerrel szemben mi ezt nem figyelmetlenségnek, hanem tudatos változtatásnak tartjuk.³¹

A Vespasianus-fejezet (Ep. 9) eltér az eddig megszokott szerkezettől: hiányzik a Schlumbergertől *Kopf*-nak nevezett bevezető rész, a császár személyes adataival. A fejezet első negyede (9, 2–4) Suetoniusból származik (Vesp. 13–14). Bár szinte szó szerint vesz át hosszabb részeket, nagy önállósággal szerkeszti át Suetonius szövegét:

Amicorum libertatem, causidicorum figuras ac philosophorum contumaciam lenissime tulit. Licinium Mucianum notae impudicitiae, sed meritorum fiducia minus sui revertentem... (Suet., Vesp. 13)

Ferebat patienter amicorum motus, contumeliis eorum, ut erat facetissimus, iocularibus respondens. Namque Licinium Mucianum (...) Sed quid mirum in amicis, cum etiam causidicorum obliqua dicta et philosophorum contumaciam contemneret? (Ep. 9, 3.)

Szerintünk az epitomátornak a linearitásában kissé egyhangú suetoniusi szöveget sikerült hatásosan rhétorizálnia (fokozás, szóközi kérdéssel párosítva).

Ezután az életrajzi anekdota után a császár uralkodása alatti események következnek, Victortól átvéve (Ep. 9, 5–13. = Hist. 9, 1–2; 5–10). Egy helyütt, az új provinciák felsorolásában (9, 13) kibővíti a *Historiae*-t Suetoniusból. — Az életrajz utolsó negyede (Vesp. jellemzése, halálának körülményei) megint Suetoniusból vannak átvéve.

A *Titus-vita* (Ep. 10) újra a megszokott személyi adatokkal kezdődik: az *Epitome* és Eutropius említi Titus Vespasianus cognomenjét (Suet. is), Victor nem. Újabb példát láthatunk arra (10, 3), hogyan ötvözi nagyon is tudatosan Victor szikárabb, tényszerűbb szövegét az oldottabb, életrajzi adatokban bővelkedő Suetoniuséval: *... postquam imperium adeptus est, incredibile quantum, quem imitabatur, anteierit, praesertim litteris clementiaque ac muneribus* (Hist. 10, 1) *... denique propalam alium Neronem et opinabantur et praedicabant. At ille a fama pro bono cessit conversaque est in maximas laudes* (Suet., Tit. 7).

Az *Epitome*-ban e két hely így ötvöződik: *Hic ubi patriae curam suscepit, incredibile est quantum, quem imitabatur anteierit, praecipue clementia liberalitate ... Quae eo amplius grata fuere, quod ex nonnullis a privato adhuc patris asperior luxuriaequae avaritiae amans credebatur fore.* (Ep. 10, 3.)

Ismét találhatunk két suetoniusi anekdotát, egyet-egyét Eutropius, ill. Victor is átvész. Az epitomátor azt a anekdotát (Ep. 10, 10), amelyet fellelt Victornál (Hist. 10, 3–4), tőle is írta ki (a két kivonatban ugyanaz az átszerkesztett, Suetoniusból eltérő változat van meg).

³¹ Schlumberger (i. m. 43) úgy véli, hogy a három kivonat ezen a helyen Suetoniusra meg vissza; ugyanakkor szerinte az *Epitome* verziója Sabinus haláláról nem származhat onnan. Mivel azonban már láttunk arra példát (Epaphroditus helyett Sporus segít Nero halálánál; Otho győzelmes veresége Placentiánál), hogy az epitomátor meglehetősen tudatossággal változtat a tényeken, nem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy forrása végig Suetonius volt, csak pl. éppen a drámaibb előadás kedvéért kissé átformálta azt. Az a változat, hogy Vitellius ugyanott lehelli ki gonosz lelkét, ahol előzőleg parancsára saját ellenségének és legyőzőjének testvérét kivégezték, valóban hordoz némi drámaiságot!

Az életrajz vége ismét Suetoniuson alapul, nincs párhuzama Victorral. Az utolsó mondatot Victortól vette, erre utal, hogy a korábban már (Suetonius után) felhasznált *deliciae* appositiót megismétli (a *sicut diximus*-formulával), Victornál pedig itt fordul elő a *deliciae*. (Teljes formájában *deliciae atque amor generis humani*. Az, hogy az epitomátor itt csak a rövidebb formát használja, szintén Victor felhasználása mellett szól.) Hogy az ezt megelőző részhez nem Victort, hanem Suetoniuszt használta, az is bizonyítja, hogy míg Victor szerint Titus *veneno* halt meg, addig az Epitome (és Suetonius) szerint: *febri*.

A suetoniusi részhez tartozó utolsó fejezet a Domitianus-életrajz. E részben is vegyesen Suetonius, ill. Victor a felhasznált forrás. Schlumberger ismét felületességgel vádolja az epitomátort, mivel szerinte az egy *Historiae*-beli (eredetileg Suetonius-) anekdota értelmét eltorzítja. Íme a kérdéses hely: *Furens libidine, cuius foedum exercitium Graecorum lingua κλινοπάλην vocabat. Hinc percontanti cuidam, quisque in palatio esset, responsum: Ne musca quidem.* (Ep. 11. 7 sk.)

Schlumberger azt kifogásolja (i m. 53), hogy az epitomátor elhagyja Victorból a *Ne musca quidem* után álló *nisi forte apud palaestram* kiegészítést, és ezzel eltorzítja Victor *egyébként jó* szövegét. A megoldást (és egyben részleges feloldozást epitomátorunk számára) a suetoniusi eredeti vizsgálata adja: a Victornál és az *Epitomé*-ben fennmaradt változat ugyanis két suetoniusi szöveghely összeolvasztása.³² A Domitianus-életrajz 3. fejezete tartalmazza a vegyített anekdota *musca*-részét: *Inter initia principatus cotidie secretum sibi horarum sumere solebat, nec quicquam amplius quam muscas captare ac praeacuto configere; ut cuidam interroganti, essetne quis intus cum Caesare, non absurde responsum sit a Vibio Crispo, ne musca quidem.*

A κλινοπάλη -megjegyzés a suetoniusi életrajz vége felé, a 22. fejezetben van: *libidinis nimiae, assiduitatem concubitus velut exercitationis genus clinopalen vocabat.*

Persze nem mondjuk, hogy az epitomátor variánsa értelmes, csupán arra akartunk rámutatni, hogy *Victoré sem az* (a suetoniusi eredeti ismeretében sem, és önmagában véve sem), így epitomátorunk valóban nem tehetett mást, mint elhagyta a számára végképp érthetetlen részt (a *palaestra*-ra való utalást).

Ez a hely tán némi fényt vet a Suetonius-felhasználás mikéntjére is: mivel az epitomátor vagy egy olyan Suetonius-kivonatot használt, amelyből ez az anekdota hiányzott, ezért nem javította/javíthatta Victor szövegét, vagy pedig felületesen kivonatolt (ahogy azt Schlumberger lépten-nyomon vélelmezi). Ez utóbbinak ellentmondani látszik, hogy *változtatott* Victor szövegén, tehát a hely értelmetlennek tűnt előtte. Arra viszont már láttunk példát (a *Nero-vita* végén, az öngyilkosság leírásában), hogy a számára kevésbé dramatikus Victor helyett felkeresi a megfelelő helyet Suetoniusban és onnan írja ki. Tehát egyfajta *tudatos* forrásváltogatással feltétlenül számolnunk kell. Ha pedig el-

³² Hogy ez miként történhetett, és melyik forrás érte a felelős, nehéz lenne megmondani. Mindenesetre furcsa, hogy e két egymástól több fejezetnyi távolságra lévő anekdota eggyé tudott olvadni. A leginkább valószínű magyarázat erre az lehet, hogy egy kivonatkozó (talán éppen Victor) emlékezetből idézte a helyet, és összekeverte a kettőt.

vetjük a felületes másolást mint magyarázatot, nem marad más, mint hogy arra következzünk: az epitomátor nem a teljes Suetoniust, hanem annak egy elveszett, kivonatos formáját használta munkájához. Ez az eredményünk egyben új is Schlumberger kutatásaihoz képest, hiszen nála a közvetett Suetonius-felhasználásra *pozitív* bizonyíték nincs (vö. i. m. 53).

A fenti vizsgálatból számunkra egyáltalán nem bizonyosodott be, hogy az epitomátor szöveghűsége oly fokú lenne, hogy esetében önállóságról semmilyen vonatkozásban nem beszélhetnénk. Nem azt állítjuk, hogy nincsenek szó szerint átvett szövegrészek, bár ezzel kapcsolatban is érdemes felhívni a figyelmet egy apróságra: ha megnézzük az *Epitome* és Victor egy-egy caesar-életrajzát, láthatjuk, hogy azok közel azonos terjedelműek, ezért aztán a szó szerinti átvételnek is sokkal nagyobb az esélye. Feltehető, hogy ha epitomátorunk Suetoniust közvetlenül használta volna is fel, még akkor is csak nagymértékben átszerkesztve, leegyszerűsítve tette volna ezt, egyszerűen az arányok miatt. Tehát a szövegszerű egyezéseknek emiatt sem kell túlzott jelentőséget tulajdonítanunk. Egy egész hipotézisrendszert pedig erre a korántsem perdöntő bizonyítékra építeni kockázatos.

Még ha az epitomátor szolgálai másolt volna is (ahogy láttuk, hogy nem), még akkor is ott van a kérdés: mivel magyarázható, ha nem önállósággal, hogy több forrást használ egyidejűleg (már a suetoniusi részben is)? Epitomátorunkról, érdeklődéséről a legtöbbet éppen ebből a forrásváltogatásból tudhatjuk meg.

Magunk leginkább Barnesszal értünk egyet, aki így ír: „The sad truth appears to be that the available evidence does not permit a complete identification of the sources of the *Epitome de Caesaribus*.³³ De a tudomány feladata nem is az, hogy valóságot kreáljon, hanem hogy megismerje, leírja a valóságot, ha pedig ez valamilyen ok miatt nem lehetséges, akkor magát ezt a tényt kell regisztrálnia.

³³ Barnes: i. m. 268.

A CARMEN CONTRA PAGANOS PRAEFECTUSA¹

Hahn István emlékének

A *Carmen contra v. adversus paganos*ként ismert,² cím nélküli költemény a *Codex Parisinus* 8084 jelzetű, 6. században készült Prudentius-kódexben maradt az utókorra, de nyilvánvalóan nem Prudentiustól származik, csak bizonyos stílusbeli hasonlóságok miatt csatolták a kódexhez — szintén a 6. sz-ban.³

Százhuszonkét hexameterből álló költeményében az ismeretlen — ám minden bizonnyal római⁴ — keresztény költő egy meg nem nevezett pogány *praefectus-consul*-t, s annak „gyalázatos”, a pogány kultuszokat támogató és a keresztényeket apostasiára csábító tevékenységét bírálja apologetikus, mondhatni Firmicus Maternus-i hévvel.

A versben szolgáltatott adatokat megnézve a következő kép rajzolódik ki előttünk: Az illető személy *praefectus* (25) és *consul* (112); gazdag (58), akit hatvanévesen (67) ért utol a halál (27; 29). Tetteivel kivívta a keresztény költő haragját, aki több szidalmazó jelzővel illeti az épp hogy elhunyt *praefectus*-t: *luridus anguis* (53), *inflatus* (58), *sordidus*, *infectus* (61), *hydrops* (121). A *praefectus* ugyanis a békét gyűlölve (55) a keresztények istene ellen harcolt (54; 84), és *sacratus*-ként (46) a pogány kultuszokat támogatta minden elérhető eszközzel (*passim*). Tisztségek és birtokok adományozásával apostasiára próbált csábítani fontos keresztény személyiségeket (78–83): így egy bizonyos Leucadiust afrikai állami birtokok irányításával bízott meg (85), és valamely Marcianust romlásba akart dönteni, hogy az ő *proconsula* legyen (86). Rómában három hónapig tartó *lustratio*-t rendezett (28–29), és *consulsága* alatt valószínűleg Floraliát is tartottak (112–113). Ennek az istennőnek a templomát Symmachus restauráltatta nem sokkal a vers keletkezése előtt (114). A *praefectus* nagy felfordulást okozott Rómában (39–40), és

¹ A dolgozat rövidített változata 1994. december 16-án, a Borzsák István 80. születésnapja alkalmából tartott ünnepi felolvasó ülésen hangzott el.

² Vö. H. Geisau: RE Suppl. 10 (1965) 121–123. A vers legújabb kritikai kiadása nyelvészeti és történeti kommentárral: B. Adamik, Acta Antiqua Hung. 36 (1995) 185 skk.

³ Vö. E. A. Lowe: Codices Latini Antiquiores, Part V. France, Paris. Oxford 1950, 16; Geisau: i. m. 121.

⁴ Vö. Seefelder: Abhandlung über das *Carmen adversus Flavianum*. Progr. des Realgymn. Gmünd 1901, 12 sk. A költő szívéen viseli Róma sorsát (v. 32: *quis tibi iustitium incussit, pulcherrima Roma?*), és szemtanúként (103: *vidimus*) számol be a római eseményekről (pl. 98–109). Bizonyos párhuzamos helyek pedig arra utalnak, hogy a költő jól ismerte Damasus pápa római feliratos költeményeit.

keresztény embereket próbált különféle módokon megszenteltetni (41–45). Szinte minden pogány kultuszba beavattatta magát: Kybelé-felvonuláson vett részt (65–66; 72–73; 94; 103–109), Tauroboliumban részesült (57–62), az Isis-Osiris-, és Serapis-Anubis-kultusz tisztelője és beavatottja (47; 50; 91; 95; 98–102), a *disciplina haruspicina*-ban jártas (35–37) és a hagyományos görög-római istenek tisztelője (48–49; 68–71; 87–90; 92–93; 96–97; 112; 122).⁵

A *Carmen* adatai alapján a kutatók a múlt század óta a következő személyekkel próbálták meg azonosítani a vers *praefectus-consul*-ját (s egyben a költeményt datálni): Virius Nicomachus Flavianus (*praef. praet.* 390–392 és 393–394, *cos.* 394)⁶, Vettius Agorius Praetextatus (*praef. urbi* 367–368, *praef. praet.* 384)⁷, L. Aurelius Avianus Symmachus (*praef. urbi* 364–365)⁸ és Gabinius Barbarus Pompeianus (*praef. urbi* 408–409)⁹. Manapság már csak az első két személlyel — Flavianusszal és Praetextatusszal — történő azonosításnak vannak hívei. Ebben a dolgozatban Alan Cameron Praetextatus melletti — 1990-ben publikált és eddig észrevétel nélkül maradt — érveinek és állításainak gyengéire szeretnénk rámutatni, és egyben arra is, hogy Flavianusnál ma sem talá-lunk alkalmasabb jelöltet a *Carmen contra paganos praefectus*-ának nem túl hízalgő szerepére.

A. Cameron a következőképpen fogalmazta meg s foglalta össze Praetextatus melletti érveit: a) A *Carmen contra paganos*-on kívül semmilyen más bizonyítékkal nem rendelkezünk arra nézve, hogy Flavianus érdeklődött volna a keleti kultuszok iránt, miközben Praetextatusról közismert, hogy a *Carmen*-ben említett összes kultusz híve volt. b) A *Carmen*-en kívül semmiféle más bizonyítékunk nincsen azzal kapcsolatban, hogy Eugenius uralma alatt a pogány kultuszok „aktívan” újjáéledtek volna. c) A *Carmen* kivételével nincsen semmiféle más bizonyító erejű adat arra nézve, hogy a Kr. u. 4. század kilencvenes éveiben a pogányság politikájában a keleti kultuszok olyan fontos szerepet tölthettek volna be, mint ahogy azt hosszú ideig feltételezték (többek között Alföldi A.). Cameron szerint, ahogy a Victoria-oltár körüli viszály, s a gratianusi pogányellenes törvények felfüggesztésére tett kísérletek mutatják, éppen a hagyományos kultuszok jelentették a pogány szenátorok számára a legtöbbet. Ha a *Carmen*-t Praetextatus ellen

⁵ A vitatott helyekhez vö. az Acta Antiquabeli kiadás kommentárját.

⁶ Vö. PLRE I (= A. H. M. Jones, J. R. Martindale, J. Morris: The prosopography of the Later Roman Empire I. A. D. 260–395. Cambridge 1971), Flavianus 15; Flavianus mellett döntött még: Ch. Morel [1868] (1979); G. B. de Rossi (1868); Th. Mommsen (1870); Seefelder: i. m.; O. Barkowski (Diss. 1912); O. Seeck: RE „Flavianus”; Alföldi A.: Die Kontorniaten, 1943; H. Bloch: WdF 267; Geisau: i. m.; J. F. Matthews: Historia 19 (1970) 464 skk; J. Wytzes (1977), L. Musso: Arch. Class. (1979); P. Thrans: Christianisierung des Römerreiches und heidnischer Widerstand. Heidelberg 1992. A pontos könyvészeti adatokat l. az Acta Antiqua-beli kiadás bibliográfiájában.

⁷ Vö. PLRE I: Praetextatus I.; Praetextatus mellett döntöttek: R. Ellis (1868); U. Moricca (1926); L. Cracco Ruggini (1979); F. Dolbeau (1981); D. Vera (1983) és Alan Cameron (A. Alföldi—E. Alföldi: Die Kontorniat-Medaillons, Teil 2, [1990] 63 skk.).

⁸ Vö. PLRE I: Symmachus 3; mellette csak S. Mazzarino érvelt: Antico, Tardoantico ed era costantiniana I. (Bari 1974) 398–461.

⁹ Vö. PLRE II: Pompeianus 2; Pompeianust választották: G. Manganaro (1960), valamint F. Heinzberger (Diss. Bonn 1976)

írták, akkor a keleti kultuszok hangsúlyozása csupán személyes beállítottságának a következménye.

Az első állítás szerint Flavianus¹⁰ nem érdeklődött a keleti kultuszok iránt. Ennek cáfolatára két érvet is felhozhatunk. Az első bizonyítékot Symmachusnak Flavianushoz írott egyik levelében találjuk, ahol utalást fedezhetünk fel Flavianus Kybelé-tiszteletére (Ep. 2, 34): *adornare te reditum, quod sacra Deum Matris adpeterent, arbitrabar: tu in Daunios iter promoves, nosque et patriam post tergum relinquis*.¹¹ A másik bizonyíték a Nicomachusok és a Symmachusok híres elefántcsont diptychonja, mely valószínűleg 392–394 között készült, Q. Aurelius Symmachus táblácskáján és Virius Nicomachus Flavianus fia házassága alkalmából.¹² A Nicomachusok táblácskáján egy papnőt látunk, aki két lefelé fordított, égő fáklját tart a kezeiben, mellette egy kerek oltár áll, mögötte pedig egy fenyőfa magasodik, melyre két *cymbalum* van felakasztva. A fenyőfa, a *cymbalum* és a kerek oltár a Kybelé-kultusz tartozéka, a két fáklja pedig a Ceres-Hekaté-kultuszt szimbolizálja. A Symmachusok táblácskáján a tölgyfalevél-füzérrel díszített oltár, melynek felső része ión oszlopfő formájú, és a tölgyfa a Juppiter-kultuszra utal, a repkénykoszorús papnő pedig a Bakchos-kultuszt szimbolizálja. Wytzes megállapítása szerint (i. m. 368): *Das Diptychon, auf dem wir vier Aspekte der hellenistisch-orientalischen und traditionell-römischen Religion vereint sehen, ruft Erinnerungen an die klassisch-griechische Kunst wach, wie an der Frauengestalt auf der Tafel der Nicomachi erkennbar ist, während die Priesterin der Bacchus eine Nachbildung der klassizistischen Kunst zu Zeiten des Augustus ist*. Tehát a tartalmi különbségeknek megfelelően a stílus is más. A diptychon nyilvánvalóan a két jelentős pogány család vallási elkötelezettségét szimbolizálja, elkötelezettséget a pogány vallások szinkretikus egysége iránt, de a két diptychon-szárny tartalmi és stílusbeli különbségei arra is felhívják a figyelmet, hogy a két család között az eredetében különböző pogány kultuszok ápolásában egyfajta „munkamegosztás” létezett, melynek keretében a Kybelé-kultusztárgyak által szimbolizált ún. orientális kultuszok a Nicomachusokhoz, s egyben Virius Nicomachus Flavianushoz tartoztak.

A *Carmen contra paganos*-ban csupán az egyiptomi kultuszok (Isis, Osiris, Anubis, Serapis) felemlegetésére nem tudunk Flavianusszal kapcsolatban máshonnan közvetlen adatokkal szolgálni. De ez a többlet is magyarázhatóvá válik, ha a 4. század második

¹⁰ Flavianushoz vö. O. Seeck: i. m.; PLRE I Flavianus 15; W. Hartke: Klio 1938, 430–436; J. J. O'Donnell: Phoenix 32 (1978) 129–143.; D. Vera: La carriera di Virius Nicomachus Flavianus... Athenaeum 61 (1983) 24 skk.; T. Honoré: Virius Nicomachus Flavianus. Konstanz 1989.

¹¹ E helyhez vö. J. F. Matthews: JRS 63 (1973) 175–195; 189; l. még Wytzes: i. m. 165 sk.

¹² Ezt a datálást fogja el H. Bloch is: The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century (ed. A Momigliano). Oxford 1963, 193 skk. Ez a diptychon Symmachus fia és Nicomachus Flavianus junior leánya házassága alkalmából, 401-ben is készülhetett (Bloch u. o., Wytzes: i. m. 369). Ez a későbbi datálás valószínűtlennek tűnik, mert a frigidusi csata után Flavianus fia, kinek apját *damnatio memoriae*-ra ítélték (CTh. 15, 14, 9), megmenekülését valószínűleg áttérésének köszönhette (vö. Augustinus, De civ. 18, 54, Prudentius C. Symm. 1, 511; Wytzes: i. m. 175). Így biztos, hogy a 401-es házasságkötés alkalmából ilyen pogány tartalmú diptychont nem készítettek. A diptychon képét l. az Acta Antiqua-beli kiadásban.

felének pogány vallási szinkretizmusára gondolunk — amikor is pl. Isist Fortunával, Serapist Juppiterrel azonosították¹³ —, vagy ha egy pillantást vetünk Flavianusnak a forrásokban említett vallási „fanatizmusára”. Geisau szavaival (i. m. 122.): „*Vielleicht beherrschte ihn und seine Anhänger der Gedanke, dass nur eine Vereinigung der Anhänger aller Spielarten des Heidentums in Kulturn und Mysterien imstande sei, dem verhassten Christentum die Stirn zu bieten*”. Flavianus egész életpályájából ugyanaz a vallási fanatizmus süt elő, mint a *Carmen praefectus*-ának tevékenységéből. Afrikai *vicarius*-a alatt (Kr. u. 376) a mindenkor pogány politikát követve, melynek lényege a keresztény egyház hasadékeinak elmélyítésében állt, annyira támogatta a donatistákat, hogy Augustinus donatistának gondolta őt (Ep. 87, 8).¹⁴ Itteni tevékenysége talán az uralkodó haragját is kiváltotta: 377-ben Flavianushoz intézett rendeletében Gratianus megszigorította a korábbi uralkodók donatistaellenes rendeleteit (CTh. XVI, 6, 2).¹⁵ Ő volt az, aki latinra fordította a Krisztussal szembeállított pogány „szent”, a tyanoi Apollónios életrajzát, melyet Philostratos írt a Kr. u. 3. században (Sid. Apoll., Ep. 8, 3, 1),¹⁶ és szintén ő volt az, aki egy olyan Sibylla-jóslatot terjesztett a kereszténységről, mely szerint Krisztus uralma 394-ben megbukik (Augustinus, De civ. Dei 18, 53, 2; 54, 1).¹⁷ Flavianus annyira gyűlölte a kereszténységet, hogy állítólag, amikor Arbogasttal megindultak Milánóból Theodosius ellen 394 júliusában, megígérték, hogy ha győztesen térnek vissza, a székesegyházból istállót csinálnak, a klerikusokat pedig besorozzák katonának (Paulinus, Vita Sancti Ambrosii 31).¹⁸

A *Carmen*-ben észrevehető vallási fanatizmus, mely jól illik Flavianus jelleméhez, nem illik Praetextatusra, noha a *sacrorum omnium praesul* (Macr., Sat. 1, 17, 1) szinte az összes pogány kultuszba beavattatta magát.¹⁹ A *Carmen* praefectusa gyűlöli a békét (55) és felkavarja a nyugalmat (31), míg Praetextatus mindig a béke fenntartására törekedett, amit Ammianus is megerősít (*alta quies*: Amm. 27, 9, 9). 367-ben éppen ő csillapította le Rómában a keresztények viszálykodásait, Ursinust és híveit eltávolította az örök városból, s az utolsó, még Ursinus-hívők kezén lévő templomot császári parancsra megtisztította Damasus számára. Ammianus is dicséri Praetextatus energikus hivatalvezetését, mindenekelőtt a nyugalom helyreállítása miatt (27, 9, 8). Damasus talán meg is akarta téríteni a *homo sacrilegus et idolorum cultor* Praetextatust, aki azonban azt felelte neki *ludens: facite me Romanae ecclesiae episcopum, et ero protinus Christianus*.²⁰ Praetex-

¹³ Vö. Alföldy G.: Die Krise des Römischen Reiches. Stuttgart 1989, 349–387; 366 sk.; l. még Minucius Felix 22: *haec Aegyptia quondam nunc et sacra Romana sunt*.

¹⁴ Vö. Seec: i. m. 2507.

¹⁵ Vö. Seec: i. h.

¹⁶ Vö. Seec: i. h.

¹⁷ Vö. Barkowski: i. m. 4–5, és Musso: i. m. 213, valamint J. Straub: RAC „Eugenius”.

¹⁸ *Promiserat enim Arbogastes tunc comes et Flavianus praefectus Mediolano egredientes, cum victores reversi essent, stabulum se esse facturos in basilica ecclesiae Mediolanensis atque clericos sub armis probaturos*; vö. még Seec: i. m. 2510.

¹⁹ Vö. W. Ensslin: RE „Praetextatus”.

²⁰ Hieron., c. Iohannem Hierosol. 8 (Migne PL 33, 361); l. Ensslin: i. m. 1577.

tatus, aki a népek különböző isteneiben Hélios *multiplex potestas*-ának megtestesülését látta,²¹ mikor *consul designatus*-ként, még hivatalba lépése előtt meghalt,²² óriási síremléket és nagyszerű temetést kapott, míg a *Carmen praefectus*-a nem részesült ebben az elismerésben (111): *sic, miserande, iaces parvo donatus sepulcro*.²³ A *Carmen Etruscis semper amicus* (50) szenátora jártas a *disciplina haruspicina*-ban is (34–37),²⁴ mint Praetextatus, aki augur és a jóslatok nagy szakértője volt.²⁵ Ugyanez elmondható azonban a *pontifex maior* (CIL VI 1782) Flavianusról is: Macrobiusnál (Sat. 1, 24, 17) Vergilius *scientia iuris auguralis*-beli kompetenciájáról nyilatkozik. Rufinusnál a következőket olvashatjuk (Hist. Eccl. 2, 33): *at pagani... innovare sacrificia... inspicere exta pecudum ... superstitiosius haec agente et cum omni animositate Flaviano tunc praefecto, cuius assertionibus (magna enim erat eius in sapientia praerogativa) Eugenium victorem fore pro certo praesumpserant*.²⁶ A *Carmen*-ből élénk táruló kép, ha eltekintünk az invektívára jellemző túlzásoktól és a keresztény apologétika közhelyeitől, jobban illik Flavianusra, mint Praetextatusra.²⁷

Lenaz szerint nem a versből, hanem a lehetséges jelöltek életéről ismert adatokból formált képből kell kiindulnunk, s ezt kell egybevetnünk a verssel, majd megállapítja, hogy Flavianusszal kapcsolatban a két kép nem fedt egymást, igaz, a többi jelölttel is vannak problémák.²⁸ Csak azt a különbséget nem veszi észre, hogy míg a többi jelölttel kapcsolatban maga a vers adatai nem, vagy csak nehezen hozhatók összhangba az illető személyről ismert képpel,²⁹ addig Flavianusszal kapcsolatban Lenaz azt tartja problemati-

²¹ Vö. Macr., Sat. 1, 17–23 és CIL VI 1779: *divumque numen multiplex doctus colis*.

²² Vö. Hieron., Contra Iohann. Hierosol. 8; Ep. 23, 2–3; l. még CIL VI 1779: *consul ordinarius designatus*. Symmachusnál (Rel. 12, 4) a *quem iure consulem feceratis* mondatban a *consulem facere* kifejezés *designare* jelentésben áll, l. Musso: i. m. 191–192.

²³ Vö. Morel: i. m. 48. A monumentális sírfeliratot l. CIL VI 1779; Wytzes: i. m. 138–148.

²⁴ *Sed fuit in terris nullus sacrator illo, quem Numa Pompilius, e multis primus aruspex, edocuit vano ritu pecudumque cruore: polluit insanum bustis putentibus aras.*

²⁵ Vö. CIL VI 1779 és Macr., Sat. 1, 24, 1: *hunc esse unum arcanae deorum naturae consciuum, qui solus divina et adsequi animo et eloqui posset ingenio*.

²⁶ Hasonlóképpen Sózomenos, HE 7, 22, 4–5, vö. Musso: i. m. 209–211.

²⁷ Musso még további érveket is felhoz Praetextatus ellen. Így a *Carmen* 112. sorának *te consule* kifejezése *consul ordinarius*-ra utal; Flavianus az volt, Praetextatus hivatalba lépése előtt halt meg. A 28–29. sorban említett *lustratio urbis*-t is csak *consul ordinarius* végezhette el (Musso: i. m. 220–225 számos példát hoz erre). A *Carmen* többi vitatott helyéhez, melyek szerintem szintén Flavianus mellett szólnak (pl. 121: *hydro-pem* és 27: *tracta morte*) l. az Acta Ant. kommentárját.

²⁸ L. Lenaz: *Annotazioni sul „Carmen contra paganos”*. Studia Patavina 25 (1978) 541–572; 559–570.

²⁹ L. feljebb Praetextatusról; valamint Musso i. m., de vonatkozik ez Pompeianusra (vö. Matthews: i. m.) és Avianus Symmachusra is (vö. Lenaz: i. m., Musso: i. m.).

kusnak, ami nincsen benne a versben, de szerinte benne kellene lennie.³⁰ A versből kiolvasható adatok szerintünk a Flavianusról ismert képhe illenek a legjobban. Kiindulási alap csak a vers, és annak adatai lehetnek, s ezt a képet kell a jelöltekéről ismert adatokkal egybevetni, s meghatározni a *praefectus-consul* személyét.

A. Cameron első állítását megcáfolva azt is megpróbáltuk bemutatni, hogy Flavianus, és *nem* Praetextatus ellen írták ezt az invektívát. E hagyományos, mommseni azonosítás helyessége még nyilvánvalóbbá válik, ha a többi érvét is megvizsgáljuk. Cameron szerint a *Carmen*-en kívül semmiféle más bizonyítékunk nincsen azzal kapcsolatban, hogy Eugenius uralma alatt a pogány kultuszok „aktívan” újjáéledtek volna. Mint ismeretes, Eugenius 392. aug. 22-én a *nixus etiam praecipuo cultu idolorum*³¹ Arbogast *comes* tette meg császárnak a meggyilkolt II. Valentinianus helyébe.³² Az egykori rhétorikatanár Eugenius (Zos. 4, 54, 1), miután két évig hiábavalóan kísérletezett azzal, hogy az *Imperator Christianissimus* Theodosius társuralkodóként elismerje őt, sőt usurpatornak nyilvánították,³³ keresztény létére nyíltan a pogány ügy mellé állt: *Eugenius suscepit imperium, qui, ubi imperare coepit, non multo post petentibus Flaviano tunc praefecto et Arbogaste comite aram Victoriae et sumptus caerimoniarum, quod Valentinianus augustae memoriae adhuc in iunioribus annis constitutus petentibus denegaverat, oblitus fidei sui concessit* (Paulinus, *Vita Sancti Ambrosii* 26). Elkerülhetlenné vált a háború, Eugenius Itáliába vonult.³⁴ Ez volt a jel a pogányság számára, hogy kultuszaikat — Cameron szavaival — „aktívan” újjáélesszék, amit Rufinus szemléletes tömörséggel ír le: *At pagani, qui errores suos novis semper erroribus animant, innovare sacrificia et Romam funestis victimis cruentare, inspicere exta pecudum et ex fibrarum praescientia securam Eugenio victoriam nuntiare, superstitiosius haec agente et cum omni animositate Fla-*

³⁰ Lenaz arra gondol, hogy, ha Flavianus lett volna a célpontja, a költő nem hagyta volna ki érvei közül a pogányok frigidusi vereségét, a csatát Theodosius javára eldöntő vihart vagy Eugenius halálát. Azt sem hagyta volna ki a költő, hogy Flavianus a tyanaí Apollónios életével foglalkozott, és hogy mit ígért a milánói klerikusoknak a csata előtt stb. Arról, hogy mit tarthatott fontosnak leírni invektívájában a költő és mit nem, igen nehéz bármiféle kijelentést tenni. Ennek ellenére a frigidusi csatáról való hallgatás könnyen magyarázható, mivel a költő csak a római viszonyokra és Flavianusra koncentrál, aki viszont már a csata elején öngyilkos lett (Rufinus, HE 2, 33; l. alább a 37. jegyzetet). Egyetértünk *Seefelder* megállapításával (i. m. 12–13.): „Der Verfasser hat fast ausschliesslich römische Verhältnisse im Auge; diese internessieren ihn, von diesen redet er... Von der reaktionären Tätigkeit Eugens und Arbogasts war in Rom nichts zu spüren. Beide verweilten anfangs ja in Gallien und rückten erst später, im Sommer 393, nach Oberitalien vor, wo sie in Mailand Standort nahmen.”

³¹ Orosius, *Hist. adv.* pag. 7, 35, 12.

³² Arbogast Valentinianus öngyilkosságát híresztelte, l. Orosius, *Hist.* 7, 35, 10; vö. *J. Matthews: Aristocracies and imperial Court AD. 364–425.* Oxford 1975, 238. Valentinianus haláláról (392 május 15.) l. még Sókratés, HE 5, 25, 158. Eugeniushoz l. *J. Straub, RAC „Eugenius”*; PLRE I. „Eugenius” 6; *J. Szidat: Die Usurpation des Eugenius.* *Historia* 28 (1979) 487–508.

³³ Honoriusnak Nyugat Augustusává történő kinevezését viszont Nyugaton nem fogadták el. Egy ostiai feliraton Theodosius és Arcadius mellett nem Honorius, hanem Eugenius van társcsászárként feltüntetve, l. *Bloch: WdF* 267, 132 skk. Ez a felirat (egy Hercules-szentély restaurálásáról, amelyet Eugenius uralma alatt hajtottak végre a Flavianusok egyik emberének vezetésével) szintén bizonyítéka a pogány kultuszok „aktív” újjáéledésének, vö. *Bloch: i. h.*

³⁴ Vö. *Matthews: Aristocracies* 240, és *H. Bloch: The Conflict* 199.

viano tunc praefecto ... Eugenium victorem fore pro certo praesumpserant. (Rufinus, HE, 2, 33).³⁵ A Carmen contra paganos tulajdonképpen ezt a leírást fejt ki részletesebben és önti verses invektíva-formába.

Ezek az események a frigidusi csatához (394. szeptember 6.) és a pogányság végső bukásához vezettek.³⁶ Flavianus már a csata elején öngyilkos lett, Eugenius elfogták és kivégezték, Arbogast pedig a vereség után végzett magával.³⁷ A frigidusi csata vallásháború jellegét több antik szerző hangsúlyozza, — Eugenius hadserege egyértelműen a pogányságot képviselte, Theodosiusé a kereszténységet,³⁸ — nem csak egy usurpator leveréséről volt szó.³⁹ A pogányok Juppiter és Hercules jelében indultak a harcra,⁴⁰ Theodosius *signo crucis signum proelio dedit* (Orosius, Hist. 7, 35, 15). Amikor vesztésre állt a csata, Theodosius a keresztény istenhez imádkozott segítségért, *ne forte dicant gentes: Ubi est Deus eorum?* (Rufinus i. h.) Ezután tört ki a híres vihar (a bóra), amely eldöntötte a harcot Theodosius javára. Eugenius katonái *deficiebant... corde, cum Deum adversus se pugnare cognoscerent*.⁴¹

Ebben a korban pogány kultuszokon a hagyományos görög-római és keleti eredetű kultuszok szinkretikus egységét kell értenünk. Ezzel már rá is tértünk Cameron harmadik kifogására. Szerinte a IV. század kilencvenes éveiben a pogányok politikájában nem a keleti, hanem a hagyományos kultuszok játszották a főszerepet. Cameron megközelítése, amely élesen elkülöníti a hagyományos római államvallást és keleti kultuszokat, és az utóbbiaknak semmilyen szerepet nem tulajdonít a pogányság politikájában, épp olyan vitatható, mint azok az álláspontok, melyek a keleti kultuszok szerepét hangsúlyozzák a pogány újjáéledésben. Az mindenféleképpen tény, hogy a pogány ellenállás szimbóluma a Victoria-oltár körüli harc volt.⁴² De ezenkívül — a fokozódó keresztény nyomásra vála-

³⁵ Szídat többekkel egyetemben azon a véleményen van, hogy ezeket a szövegeket mint toposzokat nem szabad komolyan vennünk; mi viszont e keresztény szerzők kijelentéseit hitelesnek és forrásértékűnek tartjuk.

³⁶ Eugenius hadserege Milánóból indult el a csatára 394 júliusának vége felé, és ekkor tették hírhedt ígéretüket a milánói klérussal kapcsolatban, vö. *G. Veith—O. Seeck: Die Schlacht am Frigidus. Klio 13 (1913) 451 skk.*

³⁷ Flavianus öngyilkosságáról csak egyetlen kortárs, Rufinus számol be (HE 2, 33): *post etiam magistrorum et doctores errorum praecipueque Flavianus plus pudoris quam sceleris reus cum potuisset evadere eruditus admodum vir, mereri se mortem pro errore iustus quam pro crimine iudicavit.* Eugenius lefejezéséről l. Sókratés, HE 5, 25, és Rufinus i. h.; Arbogast kardjába dőléséről Sókratés i. h.

³⁸ Az igaz, hogy mindkét hadseregben harcoltak keresztény és pogány katonák is. Ebből viszont tévesen vonja le Szídat azt a következtetést, hogy ezt a harcot nem lehet vallásháborúként felfogni. (i. m. 504 sk.)

³⁹ Vö. Rufinus, HE i. h.: *religioso principi gloriosior victoria de frustratis opinionibus paganorum, quam de tyranni interitu fuit.*

⁴⁰ Az Alpokban felállított Juppiter-szobrokról Augustinus, *De civ. Dei*, 5, 26 ír, a Hercules-jelvényekről Theodoretus, HE, 5, 24.

⁴¹ Ambrosius, *Expl. Ps.* 36, 25; vö. még Ambr. i. h. *cum infideles et sacrilegi lacesserent aliquem in Domino confidentem et regnum eius ereptum ire contenderent Ecclesiis Domini persecutionum saeva minitantes, ut subito ventus oriretur...* A csata vallási jellegéről az antik véleményeket l. *Lenaz: i. m. 567 skk.* és *Straub: i. m. 869 skk.*

⁴² Vö. *R. Klein: Der Streit um den Victoriaaltar. Darmstadt 1972.* A pogány arisztokrácia politikai tevékenységével párhuzamos a pogány irodalom egész negyedik századra jellemző felvirágzása (beleértve az antik szövegek gondozását is), vö. *Demandt: i. m. 426–427.* és *Thrasm: i. m. 145–146.*

szul — a pogány arisztokrácia propaganda-érméket is veretett (kb. 360-tól 394-ig), az ún. kontorniókat. Az újévi ajándékként szétszórt, és semmiféle keresztény elemet nem tartalmazó kontorniótok előlapján császárok (pl. Nero, Traianus, Julianus) fejképeit találjuk, a hátlapjukon pedig a pogány kultuszok, a görög-római mitológia és a keleti eredetű istenek (pl. Magna Mater, Attis, Isis), továbbá cirkuszi játékok jelennek meg. Irodalmi személyek is helyet kapnak az érméken, Homéros, Horatius, vagy a pogányok által „szentként” tisztelt Apuleius és a tyanaei Apollónios.⁴³ Véleményem szerint a kontorniótok is a pogány vallások szinkretikus egységét bizonyítják. Emellett úgy tűnik, hogy a keresztények szemében sem volt már különbség a hagyományos római és a keleti eredetű kultuszok között, mivel általában a pogányság kiirtására törekedtek. Ez többek között Firmicus Maternus *De errore profanarum religionum* c. invectiváját olvasva is nyilvánvalóvá válik. P. Thrams szavaival (i. m. 55): „Überhaupt können wir sagen, dass seit etwa 360 n. Chr. eine Trennung Staatskult — Mysterienreligionen nicht mehr sinnvoll erscheint. Alles fiel zusammen.”

Ezt az egybemosódást tükrözi a *Carmen contra paganos* is. Egymást követik a pogány kultuszok mindenféle megkülönböztetés nélkül (pl. 87: Isis és Iuno; 88–90: Saturnus, Neptunus, Tritonia; 91: Serapis; 92: Mercurius; 93: Lares; Ianus; 94: Kybelé; 95: Anubis; 96: Ceres; Proserpina; 97: Vulcanus; 98–102: Isis, Osiris, Anubis; 103–109: Kybelé, Attis; 112: Flora és 113: Venus). Mindezeket a keresztény költő a 115. sorban *omnia... tot monstra*-nak nevezi, utalva arra, hogy ő is egységben látja a pogányok különféle kultuszait. Cameron, amikor a keleti vallásokat szembeállítja a hagyományos kultuszokkal, és a keleti eredetű kultuszok említését a *Carmen*-ben csak Praetextatus egyéniségével véli megmagyarázhatónak, aligha jár el helyesen. A *Carmen*-ben az orientális eredetű kultuszok éppen annyira vannak hangsúlyozva, mint a hagyományos római kultuszok, azaz — nincsenek hangsúlyozva. A pogány arisztokrácia politikájában általában a pogány kultuszok játszották a főszerepet, a hagyományos kultuszok éppúgy, mint a már csak eredetében keletiek. A *Carmen* praefectusának Flavianusszal történő azonosítását tehát erről az oldalról sem lehet megtámadni.⁴⁴

Alan Cameron állításai tehát cáfolhatók. A *Carmen contra paganos*-on kívül is ki lehet mutatni Flavianusnak a keleti eredetű, de már szintén hagyományosnak számító

⁴³ Vö. Alföldi: i. m. *passim*. Alföldi nagyszerű elmélete körül keletkezett vitákról l. Wytzes: i. m. 335 skk. Hasonló céllal készültek az Isis-érmék is, l. Alföldi A.: Isis-szertartások Rómában a negyedik század keresztény császárai alatt. Budapest 1937 (Diss. Pann. II. 7). A keresztények és a pogányok Eugenius előtti ideológiai és politikai küzdelméhez vö. Hahn István: Ideológiai és politikai harc Julianus apostata halála körül. Ant. Tan. 6 (1959) 253 skk.

⁴⁴ Cameronnak van még egy érve Praetextatus mellett (i. m. 67): „Die Annahme, daß das Gedicht tatsächlich gegen Praetextatus gerichtet ist, wird von außen her stark durch F. Dolbeaus Entdeckung eines Bibliothekskataloges aus Lobbes aus dem 11. Jh. mit der Eintragung *Damasi episcopi versus de Praetextato praefecto urbis* untermauert. Wenn Damasus der Autor war, dann muß es vor seinem Tod am 11. Dezember 384 geschrieben worden sein.” Dolbeau (l. 7. jegyzet) e katalóguscédula felfedezésén kívül a *Carmen contra paganos* hatását is fel vélte fedezni a középkori *vita Ursuari*-ban, melyet Heriger lobbesi apát írt (*Carmen* 9–12 — *vita Ursuari* I 345–347) De ezekben a sorokban mindkét szerző apologetikai közhelyekkel dolgozik, és Damasus szerzőségét maga Dolbeau is problematikusnak látja (43). Részletesebben l. Acta Ant.

vallások iránti elkötelezettségét és a pogány kultuszok Eugenius uralma alatti megélénkülését. A pogány kultuszoknak a *Carmen*-ben kirajzolódó képe megegyezik azzal az állapottal, mely az Eugenius-korszakra jellemző. Mindezek a fejtegetések talán megegyeznek számunkra azt a kijelentést, hogy a Th. Mommsen által több mint százhusz éve megalkotott elméletnek ma sincsen alternatívája, és továbbra sincs okunk kételkedni abban, hogy ha címe volt valaha e versnek, akkor az körülbelül úgy hangozhatott, hogy *Carmen contra Flavianum*.

HARMATTA JÁNOS

WULFILA GÓT ÚJTESTAMENTUM-FORDÍTÁSÁNAK TÖREDÉKEI HÁCS-BÉNDEKPUSZTÁRÓL

PIAE MEMORIAE
VXORIS PIENTISSIMAE
MARGARETAE PÉKÁRY

Előszó

Tanulmányomat még 1994-ben kezdtem írni, de e munka a töredékek olvasatainak, azonosításának és kiegészítésének nehézségei miatt sokáig elhúzódott, végül pedig feleségem betegsége miatt félbe is szakadt. Feleségem kezdetől fogva szerető figyelemmel kísérte munkámat, amelyet azután már csak akkor tudtam befejezni, amikor örökre eltávozott körünkből. A múlt homályából előtűnt három régi imádság szövegével őrizze ezért ez az írás örökre egymás iránti szeretetünk és az ő drága emlékét.

Bevezetés

A Hács-Béndekpusztai ásatásokról és az ott feltárt leletekről először Radnóti Aladár hozott hírt Budapestre, a Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályára 1954-ben. Radnóti megtekintette az ásatásokat és a leleteket s elmondása szerint az egyik sírban összehajtogatott ólomlemez találtak, amelyen szerinte görög felirat volt látható. Az ólomlemez akkor tehát még nem töredezett szét darabokra. Ezután hosszú ideig nem lehetett hallani e leletről egészen a hatvanas évek második feléig, amikor Salamon Ágnes megkeresett és tanulmányozás, valamint közzététel céljából rendelkezésemre bocsátotta a leletről készített fényképeket. Az összehajtogatott ólomlemez akkor már apró darabokra töredezett szét, amelyeket kevés kivételtől eltekintve nem lehetett összeilleszteni, mert a széttört lemezdarabok jelentős része szétporlott és elveszett. Salamon elbeszélése szerint Radnóti az ólomlemez (vagy ólomlemezdarabokat) külföldre távozásáig magánál tartotta, majd az hosszabb időre a germanista Hajdú Helgához került. Ez arra mutat, hogy közben Radnóti vagy valaki más már felismerte, hogy az ólomlemezen látható felirat gót nyelvű, még ha az írás jellegét nem tudta is pontosan meghatározni.¹ Valószínűleg ez alatt az idő alatt töredezett szét az ólomlemez, és porladt el jelentős része. Az apró, egy-két betűt tartalmazó töredékek elolvasásával és értelmezésével Hajdú Helga szemmel láthatólag

¹ Salamon Ágnes még 1977-ben is rúnafeliratról beszél: Mitt. Arch. Inst. 7 (1977) 37, holott már a fényképek átadásakor közöltem vele, hogy gót unciális írással írták a töredékek szövegét.

nem boldogult, s ekkor fordult Salamon Ágnes — aki az egész temető anyagának közzétételét készítette elő — hozzám és más kutatókhoz is.

A fényképek kézhezvétele után mindjárt tájékoztattam Salamont, hogy az ólomlemeztöredékeken használt írás a gót unciális, s hogy a töredékek egy része Wulfila gót Újtestamentum-fordításának Miatyánk-szövegéből származik. Abban az időben azonban nem tudtam tovább foglalkozni a többi töredékkel. Így, amikor Salamon 1977-ben közzétette a Hács-Béndekpuszta-i temető 5. sírjának anyagát,² amelyből az ólomlemez előkerült, a gót nyelvű töredékek publikációját Székely D.-vel készítette el.³ Székely helyesen határozta meg az írást, az írásjelek nagy részét jól azonosította és a töredékek részleges olvasatát is megkísérelte, azonban úgy gondolta, hogy a töredékekből nem rekonstruálható az ólomlemez eredeti szövege, s így annak tartalmáról sem lehet fogalmat alkotnunk.

Később, 1989-ben, Székely publikációja alapján E. A. Ebbinghaus foglalkozott újból a Hács-Béndekpuszta-i gót töredékekkel.⁴ Neki sikerült előbbre jutni a töredékek kibetűzésében, az írásjelek meghatározásában, s több ponton helyesbíteni tudta Székely olvasatait, az eredeti szöveg tartalmát azonban nem sikerült rekonstruálnia. „The imaginative interpreter will doubtless find much room for speculation” — jegyezte meg rezignáltan.

Székely nem foglalkozott a 11 kisebb töredékkel, csak a 13 nagyobb fragmentum olvasatát kísérelte meg. Ebbinghaus a 11 kisebb töredékből közli 7 darab olvasatát is a következő formában: g, þx, u, hv, h, i, f, azonban a töredékek számozását nem adja meg, minthogy a 11 kis töredék 5+6 elosztásban két fényképre került, amelyeket Salamon I és II jellel látott el s amelyek a 31.957 illetve 91.966 (leltári?) számot viselik. A könnyebb azonosítás céljából a 11 kis töredéknek a következő elrendezésben adunk számot:

I fénykép = 1 2 5,
3 4

II fénykép = 1 2 3
4 5 6

Így Ebbinghaus olvasatai az I/3 (?), I/4, II/1, II/2, II/3, II/4, II/5 töredékek írásjeleivel látszanak azonosíthatónak.

Magam a töredékek tanulmányozásánál a Salamon Ágnes által rendelkezésre bocsátott fényképeket és a Székely közleményében közzétett fényképek negatívjairól készített új másolatokat használtam, amelyeket Bálint Csanád, a MTA Régészeti Intézete igazgatója szívésségének köszönhetek. A két fényképsorozat ugyanazokról a negatívokról készült, azonban a Bálint Csanád által készített másolatok több részlete élesebb. Az alábbiakban összehasonlító táblázatban közlöm Székely és Ebbinghaus olvasatait és saját olvasási javaslataimat.

² *Á. Salamon*: Grave 5. from the Cemetery at Hács-Béndekpuszta. *Mitt. Arch. Inst.* 7 (1977) 37–40.

³ *D. Székely*: A Lead Tablet with Inscriptions from Hács-Béndekpuszta. *Mitt. Arch. Inst.* 7 (1977) 41–43.

⁴ *E. A. Ebbinghaus*: The Gothic Material from the Cemetery at Hács-Béndekpuszta. *General Linguistics* 29 (1989) 79–83.

Táblázat

Jelmagyarázat: . = olvashatatlan vagy eltűnt betű, [] = sérült, csak részben fennmaradt betű, *inv.* = fordítva írt sor Ebbinghaus szerint, [] = kiegészített betű.

		Székely	Ebbinghaus	Harmatta
frg. 1				
1. sz. 31.956	1. sor	—	—	[A]ʸUS[ʰ]
	2. sor	ATTA	ATTAp	ATTAW
	3. sor	MINp	MINpE	MINpE
	4. sor	F(?)	MFp <i>inv.</i>	[MISEIS]
frg. 2-3				
1. sz. 31.961	1. sor	—	.	[EIH][A][F]
	2. sor	NAM NAMN(?)	NAM[L]	NAM[M]
	3. sor	—	—	IJ
frg. 4				
1. sz. 31.954	1. sor	—	INM	SIN[pOM]
	2. sor	EIN(?)A	WEIN[p]	WE[ʰ]H[A]
	3. sor	—	—	. NAJ
frg. 5a				
1. sz. 31.962	1. sor	—	—	A[U]
	2. sor	—	WIL	[A]ʸSWAN
frg. 5b				
1. sz. 31.963	1. sor	—	—	[TAIIN]
	2. sor	pAN	pAN	pAN[ZE]
	3. sor	—	—	[NSWA]
frg. 6a				
1. sz. 31.952	1. sor	—	pW .	[SWA]ʸSWE
	2. sor	TA[H]N	N . N[p]	[A]ʸNSSAp
	3. sor	—	IL . N	[A]ʸn[p]AR
frg. 6b				
1. sz. 31.958	4. sor	—	. HN UN
frg. 6c				
1. sz. 31.951	5. sor	—	H/ . pI	AIpIU
	6. sor	EHAN	. EHAN	JAHAN
	7. sor	—	JAHA <i>inv.</i>	JAHAF
frg. 7				
1. sz. 31.960	1. sor	Wp [WU](?)	WII	WIT
	2. sor	—	MA	MA
	3. sor	—	IN	IN
frg. 8				
1. sz. 31.959	1. sor	—	—	SA[ʰp]
	2. sor	AIN	AIN	AIN[A]
	3. sor	—	—	[D]IN
frg. 9				
1. sz. 31.964	1. sor	AN	AN[ʰW]	AN[ʰW]
	2. sor	—	—	H/A
frg. 10				
1. sz. 31.969	1. sor	—	—	[N]
	2. sor	pAN	p	pA[ʰH]
frg. 11				
1. sz. 31.968		TH	H	[A]D

Táblázat

		Székely	Ebbinghaus	Harmatta
frg. 12				
1. sz. 31.967	1. sor	IN([A]IN?)	IG	[N]IM
	2. sor	—	—	[BAI]
frg. 13				
1. sz. 31.965	1. sor	—	—	N
	2. sor	[N]	[B]N	NS
frg. I/1				
1. sz. 31.957	1. sor	—	—	[M]
	2. sor	—	—	AI
I/2				
	1. sor	—	—	D
	2. sor	—	—	[D]
I/3				
		—	G	Rp
I/4				
		—	H/	[R]H/
I/5				
		—		[L]L
frg. II/1				
1. sz. 31.966	1. sor	—	þX	þAI
	2. sor	—		SUN
II/2				
	1. sor	—	U	UN
	2. sor	—	—	[pA]
II/3				
		—	F	[A]F
II/4				
		—	I	[A]SI
II/5				
	1. sor	—	—	[AI]
	2. sor	—	H	[L]lp
	3. sor	—	—	[p]
II/6				
	1. sor	—	—	[UB]N
	2. sor	—	—	[B]

Megjegyzések az olvasatokhoz

Fig. 1. 4 sor: írás látható rajta. Ebbinghaus véleményével szemben fordítva, fejfelé írt sor sem ezen, sem a többi töredéken nem fordul elő. Az 1. sorból jól azonosítható az U és az S, amelynek alakja egy fordított 3 számjegyre emlékeztet. A harmadik betűből a fémfelület megrongálódása következtében csak a függőleges szár 1/3 része maradt meg, míg a sor elején a felület sérülése miatt egy A-nak csak a jobb oldali ferde szára vehető ki. A 2. sorban az utolsó betű olvasata kétséges. Ebbinghaus þ olvasatot javasolt, azonban a 3. sorban világosan olvasható, éppen fennmaradt þ alakja más, s az

általa a β függőleges szárának gondolt bemélyedés más jellegű, mint a betű fennmaradt ferde bal oldali szára és csak a lemez letört szélének gyűrődése révén keletkezhetett. Viszont minden nehézség nélkül tarthatjuk a fennmaradt ferde szárat egy W bal oldali felső részének. Így minden bizonnyal helyesebb a W olvasat. A 3. sor helyes olvasatát már Ebbinghaus megtalálta s a 4. sor első betűjét is helyesen olvasta M-nek. Az ezután következő függőleges vonást azonban nem lehet F-nek tekinteni, mert az F jellegzetes jobb oldali vízszintes szárainak nincs semmi nyoma. A harmadik betű sem lehet β , mert fennmaradt része a kurzív S jellegzetes alakját mutatja. Ezután világosan még egy E, egy I és a lemez legszélén ismét egy kurzív S felső része vehető ki.

Frg. 2-3: Ennek 1. sorában egy E alsó része, egy I és egy H bal oldali része látható. A lemez további része megsemmisült, de egy betűhely után a töredék másik darabján egy hosszú, csaknem a 2. sor betűiig lenyúló függőleges vonás látható. Ilyen lenyúló függőleges szára van a β -nek és az F-nek. A 2. sorban a negyedik betű világosan azonosítható M, L olvasata lehetetlen. A 3. sorban két betű kis felső része látható, amelyek közül az első I-re, a második pedig J-re egészíthető ki.

Frg. 4: Ez a legrosszabb állapotban fennmaradt töredék, amely legalább négy darabból van összerakva s egyes részek összeillesztése pontatlan vagy helytelen. Az 1. sor első három betűje csaknem épen megmaradt s így biztosan azonosítható: SIN. A következő három betűnek csak egy része maradt meg, és a jobb felső részt alkotó kis töredék helytelenül van odaillesztve. Hogy a betűket azonosítani tudjuk, ezt a kis darabot kb. 45 fokkal jobb felé kell elfordítanunk (ld. az autográfiját). Így a negyedik betűt β -nek határozhatjuk meg, amelynek a felső része kevéssel a három szárra való szétágazás fölött letört. Az ötödik betű csaknem teljes egészében helyreállítható. Megvan hurokszerű feje és két alsó szára, amelyek közül azonban a jobb oldali sokkal rövidebb, mint a bal. Ennek ellenére sem férhet kétség ahhoz, hogy O-val van dolgunk. Végül a hatodik betűből csak egy függőleges szár maradt fenn, amely I-re, N-re vagy M-re egészíthető ki. A 2. sor első három betűjét már Ebbinghaus helyesen azonosította. A negyedik betű azonban kétségen kívül H, az ötödik pedig, amely a lemez sérült részére esik, β semmi esetre sem lehet, hanem inkább A-nak határozható meg. A 3. sor első két betűje világosan NA-nak olvasható, a harmadik, félkörívre emlékeztető írásjel pedig egy J felső részének tekinthető.

Frg. 5a: Ezen a darabon 2 sor írás maradványai láthatók. Az 1. sorból két betű maradt meg: az első betű A, a második pedig egy kissé jobbra dőlt U-nak látszik. A 2. sorban öt írásjel olvasható. Először egy A felső része figyelhető meg, ezt egy kurzív S, majd a szintén kurzívan írt WAN betűk követik. Az N jobb oldali szára letört.

Frg. 5b: E töredéken 3 sor írás maradványai figyelhetők meg. Az 1. sorból a betűknek csak az alsó szárvégei maradtak meg. Az első függőleges szárvég csak I-nek vagy T-nek lehet a maradványa, mert β , M, E nem férne el a következő betűtől. A második betűből több maradt fenn, ez nagy valószínűséggel A-nak határozható meg. Ezután még három függőleges betűszár legalsó vége látható, az első távolabb van a másik kettőtől, mint azok egymástól. Így az első I vagy T lehetett, a másik kettő pedig I-nek és N-nek lehet a maradványa. A 2. sorban az első három betűt Székely is, Ebbinghaus is helyesen β AN-nak olvasta. Ezután azonban még egy Z és egy E körvonalai is elég jól kivehetők, bár a

1

2-3

4

5a

5b

6a

6b

6c

1. kép. Wulfila gót Újtestamentum-fordításának töredékei Hács-Bédepusztáról: 1–8. fragmentum

1
ΑΠΕΙ
ΑΥΤΑ
ΜΙΝΨΕ
ΜΙΣΕΙΣ

ΛΙΓ
ΝΑΜΙΜ 2-3
"

4
ΕΙΝΤΡΙ
ΥΕΙΑΑ
ΝΑΓ

ΛΙΓ
5a
ΥΕΙΑΑ

ΥΝΝΖΕ 5b
"

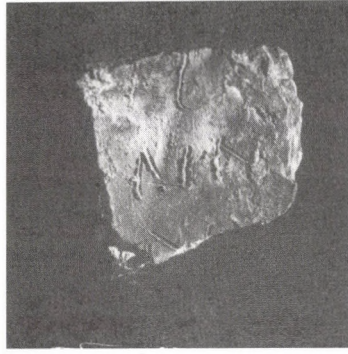
6a
ΛΙΥΕΥΕ
ΜΕΣΕΑΥ
ΜΝΥΑΝ

ΑΙΨΙΩ
ΣΑΖΑΝ 6c
ΣΑΖΑΝ

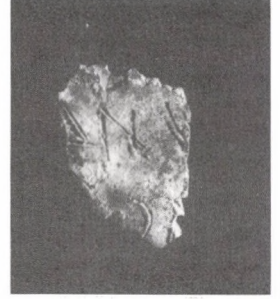
6b
ΜΝ

7

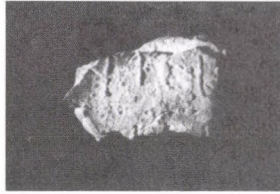
8

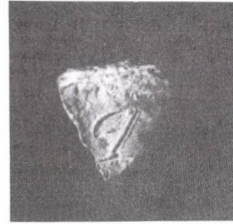
9

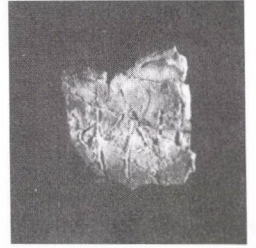
13

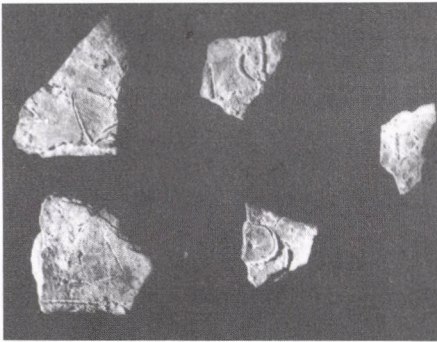
12

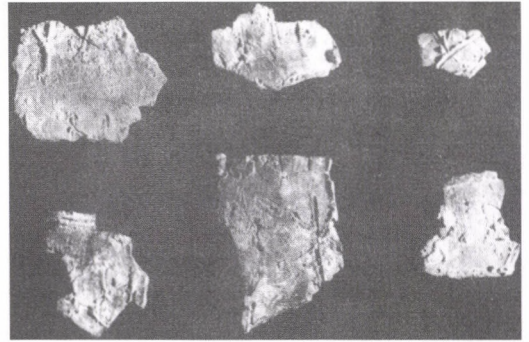
11

10

I

II

3. kép. Wulfila gót Újtestamentum-fordításának töredékei Hács-Béndekpusztáról:
9–13., I/1–5. és II/1–6. fragmentum

WULFILA GÓT ÚJTESTAMENTUM-FORDÍTÁSÁNAK TÖREDÉKEI

<p>7 ' " I EYIT MA 1 W</p>	<p>8 E A R Y A I N F " " ^</p>	<p>9 I N V O I 10 Y A F 13 N E</p>
<p>12 Y I M ? / A I</p>	<p>11 A C</p>	
<p>I/1 A I</p>	<p>I/2 I O</p>	<p>I/3 K Y</p>
<p>I/4 I O</p>	<p>I/5 M</p>	
<p>II/1 Y A I E P . N</p>	<p>II/2 M M V A</p>	<p>II/3 T E</p>
<p>II/4 I B I</p>	<p>II/5 I A I A Y ↓</p>	<p>II/6 I B I ↓</p>

4. kép. A 7–13., I/1–5. és II/1–6. töredékek autográfiája

lemez felülete megrongálódott. A 3. sorból a betűknek csak a felső része maradt meg. Balról jobbra haladva először egy függőleges betűszár felső vége látható, amely egy N-nek vagy I-nek lehet a maradványa. Ezután még négy, eléggé biztosan azonosítható betűmaradvány következik. Az első egy S, amelynek 2/3 része megmaradt s felső része a 2. sor A-jának bal oldali hosszú szárát érinti. A következő egy W felső szétágazó része, majd egy A felső csúcsa figyelhető meg. Végül a negyedik betűmaradvány egy S felső félkör alakú része.

Frg. 6a-c: A lelet leghosszabb összefüggő töredéke, amely egy összehajtott lemez-ből áll. Ennek két külső oldalán 3-3 sor, az összehajtás felületén pedig 1 sor, összesen tehát 7 sor szöveg olvasható rajta. A darab fontosságát növeli, hogy a jobb oldalán a lemez eredeti széle csak megsérült, de nagyrészt megmaradt, így ezen sorvégek őrződtek meg, ami a szöveg meghatározását és helyreállítását jelentősen megkönnyíti.

A 6a. töredék 1. sorának első három betűjéből csak alsó részük maradt meg. Az első betű félkörívrrel kezdődik, amely felfelé kissé jobbra dől egyenessel folytatódik. Ez csak S lehet. Utána egy függőleges betűszár alsó része látható, amely I vagy W lehet, þ-re vagy T-re a hely nem elegendő. A harmadik betűnek jobb oldali egyenes szárához balról ívelő vonás csatlakozik s egy A benyomását kelti, azonban az A-nak a bal oldali szára szokott a hosszabb lenni. A szöveg írója valószínűleg pontatlanul reprodukálta az A alakját. A következő három betű olvasata világos: SWE. Ezek közül a W-t Ebbinghaus is helyesen azonosította. A 2. sorban a lemez bal szélén egy A jobb sarka figyelhető meg, ezt a jól olvasható NSSAþ betűk követik. Ezek közül az első és az utolsó betűt, az N-t és a þ-ot Ebbinghaus is helyesen olvasta. A 3. sor elején a lemez felülete letört s így az oda bekarcolt betűből csak egy igen kicsi szárvég maradt meg. Ez lehet egy A csúcsa vagy egy I felső vége, illetve egy N jobb függőleges szárának felső része. Ezután egy jól kivehető N és egy þ következik, majd egy A felső fele. Ezután a lemez felülete fel van válva, és a megrongált felület egy csúcsos betű benyomását kelti, azonban a felvált felületen látható egy függőleges betűszár, amely a felvált rész szélével egy R betű felső részét alkotja.

A 6b. töredéken csak az UN betűk olvashatók. Előttük a lemez felülete lepusztult, utánuk pedig a lemez meggyűrődött, úgyhogy nem állapítható meg, mi volt eredetileg bevésve.

A 6c. töredék 1. sora jól kivehető A betűvel kezdődik, amelyet egy I, egy þ, majd ismét egy I és egy U követ. A þI jeleket Ebbinghaus is helyesen azonosította. A 2. sor olvasata is biztos. Az első jel egy J, amelyet egy A követ. Itt a vésnök először E-t karcolt be, majd ezt A-ra javította. Az ezután következő HAN betűket már Székely és Ebbinghaus is helyesen olvasta. Az N után a lemez szélén még egy A bal oldali hosszú szára és a vízszintes keresztvonala is kivehető. A 3. sor első két írásjelének alsó része letörött, olvasatuk azonban biztos: JA. A harmadik és a negyedik betű is biztosan azonosítható: HA. Az AHA írásjeleket már Ebbinghaus is helyesen határozta meg. Az ötödik betűnél a lemez felülete sérült, azonban ennek ellenére egy F körvonalai világosan kivehetőek rajta.

Frg. 7: Ezen 4 sor maradványai figyelhetőek meg. Az 1. sorból egy vagy két betű alsó része maradt meg. Ezek közül az első biztosan A-nak határozható meg, míg a má-

sodik — ha a fémlemez felületének rossz állapota nem téveszt meg — leginkább F-nek olvasható. A többi három sor fenntartása jó, csak a 2. sor negyedik betűjének olvasata bizonytalan némileg. Ebbinghaus ezt I-nek olvasta. A betű felső részénél a lemez kissé megrongálódott, azonban a T keresztvonala ennek ellenére jól kivehető. Ettől az egy írásjeltől eltekintve Ebbinghaus olvasata helyes volt.

Fig. 8: E töredéken 3 sor maradványai figyelhetők meg. Az 1. sor betűinek felső része éppen a törésvonalig ér. Bár a lemez felülete mind a bal, mind a jobb oldalon kissé sérült, a négy betű olvasata biztosan megállapítható: SARþ. A 2. sornak már Székely és Ebbinghaus is helyes AIN olvasatát adta. E három írásjel után a lemez szélén még egy A bal oldali szára vehető ki. A 3. sor betűinek csak a felső része maradt fenn, e betűrészek azonban annyira jellegzetesek, hogy olvasatuk (DIN) biztosan megállapítható.

Fig. 9: Ezen két sor írás maradványai láthatók. Az 1. sort már Ebbinghaus helyesen ANW-nak olvasta (Székely AN olvasatot adott). A 2. sor első betűje egy H/, amelyből bal oldalt egy kevés hiányzik, a második pedig egy A, amelynek felső része maradt meg.

Fig. 10: Ezen a darabon 1 sor maradt fenn, amelynek első két betűjét Székely, első betűjét Ebbinghaus is helyesen þA-nak illetve þ-nak olvasta. Ezután azonban még egy I és H bal oldali része is megfigyelhető. Érdekes, hogy ezen a darabon korábbi írásnyomok is megfigyelhetők. Így az A fölött egy ferdén álló þ felső részét látni, ha csak nem arról van szó, hogy a három darabból összerakott töredék két nagyobb darabja nem tartozik össze. Ebben az esetben eggyel több töredéssel kellene számolnunk. Ennek a feltevésnek azonban ellene szól az a tény, hogy az A csúcsa átnyúlik a ferde þ-t tartalmazó töredékre.

Fig. 11: Egy világosan olvasható és egy elmosódott betű figyelhető meg rajta, amelyeket Székely TH-nak, Ebbinghaus pedig H-nak javasolt olvasni. Valójában azonban a világosan látható betű egy D, az előtte álló elmosódott jel pedig egy A felső részének tekinthető.

Fig. 12: Két sor maradványai láthatók rajta. Az 1. sor a világosan olvasható NIM betűket tartalmazza, amelyek közül Székely és Ebbinghaus csak az I-t tudta helyesen azonosítani. A 2. sorból csak a betűk felső szárvége maradt fenn. Az első két szárvég B-nek vagy N-nek lehet a maradványa. Ezután egy kis betűszár figyelhető meg, amely leginkább A-ra egészíthető ki. Végül még egy függőleges betűszár vége látható, amely leginkább egy I maradványa lehet.

Fig. 13: Két betű látható rajta, amelyet Ebbinghaus BN-nek olvasott. Az N olvasata bizonyára helyes (ezt Székely is helyesen azonosította), azonban a B olvasat nem fogadható el, mert a gót unciális B felül nyitott s így jobb oldali része felül és alul különböző alakú. Így a második jelet csak S-nak értelmezhetjük, s így a két betű helyes olvasata NS lesz.

Fig. I/1: Két sor írás maradványai figyelhetők meg rajta. Az 1. sorból két függőleges betűszár alsó vége maradt meg. Ha ezek egy betűhöz tartoznak, akkor N vagy esetleg M maradványai lehetnek. A 2. sorban két betű látható. Az első olyan A lehet, amelynek felső részét folyamatos karcolással vitték fel a lemezre, ezért két szára nem csúcsban találkozik, hanem hegyes szögű folyamatos vonalat alkot. A második betű I.

Frg. I/2: Ezen is két sor írás maradványai látszanak. Az 1. sorban egy egészében fennmaradt D, a 2. sorban egy ugyanilyen D-nek a jobb oldali egyenes szára figyelhető meg.

Frg. I/3: E töredék felülete megrongálódott. Két betű vehető ki halványan rajta: Rþ.

Frg. I/4: Ezen egy csaknem épen fennmaradt H/ látható, amelyet már Ebbinghaus helyesen azonosított. Előtte egy ferde betűszár figyelhető meg, amely unciális R-re vagy K-ra egészíthető ki.

Frg. I/5: E kis töredéken egyetlen világosan olvasható betű maradt fenn. Ez egy L, amely előtt még egy ferde betűszár figyelhető meg. Ez szintén egy L jobb oldali szára lehet.

Frg. II/1: Ezen 2 sor írás látható. Az 1. sorban a þAI betűk olvasatók. Ezek közül a þ-t már Ebbinghaus helyesen azonosította, viszont a tőle ezután olvasott X egyik szára csak az ólomlemez repedése. Az A-nak itt is a jobb oldali szára a hosszabb. A 2. sorban az első betű egy halványan látszó S, majd ezt egy U felső része követi, amelynek bal felső részén egy kis hurok látható. Ez a folyamatos bekarcolás eredménye, amely más betűknél is megfigyelhető, így pl. a 9. töredék 1. sora N betűjének jobb alsó végénél. A harmadik betűmaradvány N-re, esetleg M-re egészíthető ki.

Frg. II/2: Ezen a töredéken is 2 sor írás maradványai figyelhetők meg. Az 1. sor első betűjét már Ebbinghaus helyesen U-nak olvasta. A második betű N-nek határozható meg, amelynek csak bal oldali függőleges szára és ferde átlós szára maradt meg. A 2. sorból egy þ fejének két szára látható és utána — ha nem csak törésfelület — egy A fejének jobb oldali vonalrésze figyelhető meg.

Frg. II/3: E kis darabon két betű maradványa vehető ki. A jobb oldalon egy csaknem egészében megmaradt F látható, amelyet már Ebbinghaus is azonosított, míg a bal oldalon megfigyelhető kissé balra hajló ferde vonás, amelyet egy csaknem vízszintes vonás keresztez, aligha értelmezhető másnak, mint egy A jobb alsó részének.

Frg. II/4: E töredéken két betű vehető ki világosan: S és I. Utóbbit már Ebbinghaus is helyesen azonosította. Emellett a lemeznek az S-től balra eső törésvonala olyan alakú, mintha ott egy A betű törött volna le a lemezről. Betűnyomok a lemeznek az S betű fölötti sérült részén is észlelhetők, amelyek talán egy A és egy I maradványai lehetnek.

Frg. II/5: Ezen a töredéken 3 sor maradványai figyelhetők meg. Az 1. sorból csak a betűk alsó szárvégei maradtak meg. Ezek helyzetük alapján ítélve A és I vagy T lehettek. A 2. sor első betűjét Ebbinghaus H-nak értelmezte, a két függőleges szár azonban felül nincs összekötve, úgyhogy a jobb oldali hosszú vonást inkább I-nek kell olvasnunk, míg a bal oldali rövid szár esetleg egy L felső része lehet. Ezután egy világosan olvasható þ következik, majd a 3. sorban ismét egy þ megmaradt feje vehető ki.

Frg. II/6: Ezen 2 sorban láthatók betűmaradványok. Az 1. sor végén elég világosan egy N rajzolódik ki, amely előtt egy halvány kurzív B-t lehet sejteni, ettől balra pedig egy jól látható függőleges betűszár helyezkedik el, amelynek felső vége kissé balra hajlik. Ez bizonyára egy U maradványa. A 2. sorban egy B felső jobb része vehető ki.

A töredékek szövegének meghatározása és helyreállítása

Ha megvizsgáljuk az ismertetett töredékeket, akkor azonnal szembetűnik, hogy kétféle írás figyelhető meg rajtuk: az egyik a gót unciális írás, amelynek betűformái azonban apró részletekben különböznek a Codex Argenteus írásjelformáitól, a másik pedig a gót kurzív írás, amelynek írásjelei több változatot mutatnak és kis részleteikben szintén eltérnek az eddig ismert gót kurzív betűformáktól. Érdekes, hogy ez a szembe-tűnő jelenség elkerülte mind Székely, mind Ebbinghaus figyelmét. Unciális írással van írva a töredékek közül az 1, 2-3, 4, 5b, 7, 9, 12, 13, I/1, I/2, I/3, I/4, II/3 és II/5, kurzív írással pedig az 5/a, 6, 8, 10, 11, I/5, II/1, II/2, II/4, II/6. Ennek a ténynek a fontossága nyilvánvaló, mert aligha lehet kétséges, hogy a különböző írással írt töredékek különböző szövegek magmaradt darabjai s így felbecsülhetetlen segítséget nyerünk az eredeti szövegek meghatározásához és helyreállításához. De olyan szempontból is fontos ez a megfigyelés, hogy tanúbizonyságát nyújtja annak, hogy a gót írás unciális és kurzív változata már igen korán létrejött, és a két változatot párhuzamosan használták egymás mellett még a bibliai szövegek írásában is. De írástörténeti szempontból a legnagyobb meglepetést mégis az okozza, hogy a Hács-Béndekpusztáról származó gót szövegtöredékekben mind az unciális, mind a kurzív írással írt darabok ugyanazt a görög szigmából fejlődött formáját használják az S betűnek, amely a későbbi gót nyelvemlékekben már csak a kurzív írásban maradt meg, míg az unciális írásban a keleti gótok Itáliába való bevándorlása után a latin S foglalta el a helyét.⁵ Ebből a tényből az is következik, hogy a Hács-Béndekpusztáról származó gót töredékek szövege még a keleti gótok Itáliába vonulása, azaz Kr. u. 488 előtt íródott s így jóval korábbi, mint Wulfila gót Bibliafordításának többi fennmaradt szövege.

Az unciális töredékekben a következő betűk fordulnak elő: A D E Z H þ I M N R S T W F H/ O, míg a kurzív írásos darabokon a következő betűk szerepelnek: A B D E H þ I N J U R S W F. A szövegek korai voltát az is mutatja, hogy az unciális és a kurzív írás betűformái közötti különbségek még nem olyan nagyok, mint a Kr. u. VI. századi emlékeknél. A későbbi, VI. századi itáliai kurzív írás jellemző betűformái csak az A B D H þ U R W esetében figyelhetők meg, illetve az S esetében még az unciális írásban nem jelentkeznek a latin S-ből átvett alak, hanem a kurzív írásban később is megőrzött, a görög szigmából fejlődött betűalakot használja.

A töredékek szövegösszefüggésének meghatározását az teszi lehetővé, hogy valamennyi írásjelet sikerült azonosítani, s hogy néhány töredék több sort is tartalmaz: így a szövegösszefüggés meghatározása szűk határok közé szorítható. Kezdjük a rekonstrukciót az 1. töredéssel, amelynek olvasata a következő:

1. sor	「A ¹ US ¹ I ¹ 」
2.	ATTA ¹ W ¹ 」
3.	MINþE
4.	「MISEIS ¹ 」

⁵ W. Streitberg: Gotisches Elementarbuch. Heidelberg 1920, 42.

Meg kell még jegyezni, hogy a töredék bal szélén látható, a MINḅE és a MISEIS betűk előtt megfigyelhető széles üres sáv arra mutat, hogy a töredék a szöveg bal széléről származik. Ezt a négy sorból álló betűcsoportot — ha átvizsgáljuk Wulfila Újtestamentum-fordításának ránk maradt szövegét, ebben az elrendezésben nem lehet máshol elhelyezni, mint János evangéliumának XVII, 11 versében és pedig a következő sortördelésben:

1. sor (11)	[NI ḅANASEIḅS IM IN ḅAMMA FA-	22 betű
2.	[IRH/AU; Iḅ ḅAI IN ḅAMMA FAIRH/-]	22
3.	ḅAḅU SḅIḅ[ND, JAH IK DU ḅUS GAGGA,]	21
4.	ATTA ḅWḅ[EIHA, FASTAI INS IN NA-]	22
5.	MIN ḅE[INAMMA, ḅANZEI ATGAFT]	23
6.	ḅMIS EI Sḅ[IJAINA AIN SWASWE WIT]	24

Semmi kétség sem férhet tehát ahhoz, hogy az 1. töredék a János evangéliuma XVII, 1 versével kezdődő ún. Főpapi ima szövegéből származik. Minthogy ez unciális írással íródott, valószínűnek látszik, hogy valamennyi unciális írású töredék ugyanennek a Főpapi imának a szövegéhez tartozik. Ha figyelembe vesszük, hogy az 1. töredék négy sora a sorok hosszúságát 1–2 betűnyi pontossággal meghatározza, a többi több sorból álló unciális írású szövegtöredék segítségével könnyen ellenőrizhetjük a szöveg azonosításának helyességét.

A 2–3. töredék olvasata a következő:

1. sor	ḅEIHḅ[.]ḅFḅ
2.	NAMḅMḅ
3.	ḅIJḅ

Mint azonnal megállapítható, a 2–3. töredék szövege közvetlen folytatása az 1. töredéknek. A két fragmentum között legfeljebb 2–3 mm hiányzik, ami a lemez eltörésekor szétporladhatott. Ezek után János evangéliuma XVII, 11 versének 4–6. sora a következő lesz:

4. sor	ATTA ḅWEIHḅ[A] ḅFḅ[ASTAI INS IN NA-]
5.	MIN ḅE[I]NAMḅMḅ[A, ḅANZEI AFGAFT]
6.	ḅMIS EI SIJḅ[AINA AIN SWASWE WIT]

Így az 1. és a 2–3. töredékekből János evangéliuma XVII, 11 verse 4–6. sorának csaknem a fele rekonstruálható. Még további kiegészítést tesz lehetővé az 5b. töredék, amelynek szövege a következő:

1. sor	ḅTAIINḅ
2.	ḅANḅZEḅ
3.	ḅNSWAḅ

Első látásra meg lehet állapítani, hogy ez a töredék is ugyanabból a három sorból való, mint az előzőek, csak a lemez széttörésénél valamivel több vezett el a 2–3. és az 5b. fragmentum, mint az 1. és 2–3. töredék között. Ha ezt a töredéket is beillesztjük a 4–6. sorba, akkor e szöveg hely következőképpen alakul:

4. sor ATTA ʿWEIHʿ[ʼA]ʿFʿ[ʼAS]ʿTAI INʿ[ʼS IN NA-]
 5. MIN ʔE[ʼI]NAMʿMʿ[ʼA] ʔANʿZEʿ[ʼI ATGAFT]
 6. ʿMIS EI SIJʿ[ʼAINA AI]ʿN SWAʿ[ʼSWE WIT]

Ha most sorra vesszük a többi, fentebb felsorolt unciális írású töredéket és megkíséreljük helyüket megtalálni a Főpapi ima szövegében, akkor azt találjuk, hogy a XVII, 19 verssel bezárólag csaknem minden sorból maradt fenn egy vagy több töredék. Ha elvégezzük ezt a helyreállítási munkát, akkor az alábbi eredményt kapjuk. Először adom a Főpapi imának a töredékek beillesztésével rekonstruált gót szövegét, majd Streitberg kiadásának görög szövegét,⁶ végül pedig a gót szöveg magyar fordítását.

János evangéliuma XVII, 11–19:

1. sor (11)[NI ʔANASEʔS IM IN ʔAMMA FA-]
 2. [IRH/AU; Iʔ ʔAI IN ʔAMMA FAIRH/-]
 3. ʿAʿU SʿIʿ[ND, JAH IK DU ʔUS GAGGA,]
 4. ATTA ʿWEIHʿ[ʼA]ʿFʿ[ʼAS]ʿTAI INʿ[ʼS IN NA-]
 5. MIN ʔE[ʼI]NAMʿMʿ[ʼA] ʔANʿZEʿ[ʼI ATGAFT]
 6. ʿMIS EI SIJʿ[ʼAINA AI]ʿN SWAʿ[ʼSWE] WIT
 7. (12)[ʔ]AN ʿWʿ[ʼAS MIʔ I]ʿMʿ[IN ʔAM]MA [FAI-]
 8. [R]H/A[U] IK FAST]AI[DA INS] IN [NAMIN]
 9. [ʔEINAMMA, ʔANZEI ATG]AF[T MIS]
 10. [GAFASTAIDA, JAH AINSHUN US IM NI]
 11. [FRAQISTNODA, NIBA SA S]UN[US FRA-]
 12. [LUST]ʿAIʿ[S, EI ʔATA GAMELIDO US-]
 13. [FUL]ʿLʿIʔ [WAU]Rʔ [I. (13) Iʔ NU DU ʔUS GAGGA]
 14. [JAH] ʔ[ʼATA RODJA IN MANASEDAI, EI]
 15. [HABAINA FAHED MEINA USFULLIDA]
 16. [IN SIS. (14) IK ATGAF IM WAUR]D [ʔEINATA;]
 17. [JAH SO MANASEʔS FIJAI]ʿDʿ[ʼA I]NS, [UNTE]
 18. [NI SIND US ʔAMMA FAI]ʿRʿH/[ʼAU SWASWE]
 19. [IK US ʔAMMA FAIRH/AU NI IM. (15) NI BIDJA]
 20. [EI US]ʿNʿIM[ʼAIS INS US ʔAMMA FAIRH/AU]
 21. [AK EI] ʿBAIʿ[RG AIS IM FAURA ʔAMMA]
 22. [UNSELJIN. (16) US ʔAMMA FAIRH/AU]

⁶ Die gotische Bibel. Hrsg. von W. Streitberg. I. (Heidelberg 1906) 76.

23. [NI SIND, SWASWE IK US ʔAMMA]
 24. [FAIRH/AU NI IM. (17) WEIHAI INS IN]
 25. [SUNJAI; WAURD ʔEINATA SUNJA]
 26. [IST (18) SWASWE MIK INSANDIDES]
 27. [IN MANASEʔ, SWAH IK INSANDI-]
 28. [DA IN]S IN [ʔO M] [ANASED. (19) JA FRAM]
 29. [IM IK] WE[ʔHA] [MIK SILBAN, EI S-]
 30. [IJAI] NA J[AH EIS WEIHAI IN SUNJAI.]

Görög szöveg:

11. Καὶ οὐκέτι εἰμὶ ἐν τῷ κόσμῳ, καὶ οὗτοι ἐν τῷ κόσμῳ εἰσὶν, καὶ ἐγὼ πρὸς σὲ ἔρχομαι. Πάτερ ἄγιε, τήρησον αὐτοὺς ἐν τῷ ὀνόματί σου ᾧ δέδωκάς μοι, ἵνα ὥσιν ἐν καθὼς ἡμεῖς. 12. ὅτε ἤμην μετ' αὐτῶν ἐν τῷ κόσμῳ, ἐγὼ ἐτήρουν αὐτοὺς ἐν τῷ ὀνόματί σου, οὓς δέδωκάς μοι ἐφύλαξα, καὶ οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν ἀπώλετο εἰ μὴ ὁ υἱὸς τῆς ἀπωλείας, ἵνα ἡ γραφὴ πληρωθῇ. 13. Νῦν δὲ πρὸς σὲ ἔρχομαι. Καὶ ταῦτα λαλῶ ἐν τῷ κόσμῳ, ἵνα ἔχωσι τὴν χαρὰν τὴν ἐμὴν πεπληρωμένην ἐν αὐτοῖς. 14. Ἐγὼ δέδωκα αὐτοῖς τὸν λόγον σου, καὶ ὁ κόσμος ἐμίσησεν αὐτούς, ὅτι οὐκ εἰσὶν ἐκ τοῦ κόσμου, καθὼς ἐγὼ οὐκ εἰμὶ ἐκ τοῦ κόσμου. 15. Οὐκ ἐρωτῶ ἵνα ἄρῃς αὐτοὺς ἐκ τοῦ κόσμου, ἀλλ' ἵνα τηρήσῃς αὐτούς ἐκ τοῦ πονηροῦ. 16. Ἐκ τοῦ κόσμου οὐκ εἰσὶν, καθὼς ἐγὼ ἐκ τοῦ κόσμου οὐκ εἰμί. 17. Ἀγίασον αὐτοὺς ἐν τῇ ἀληθείᾳ σου · ὁ λόγος ὁ σὸς ἀληθεία ἐστίν. 18. Καθὼς ἐμὲ ἀπέστειλας εἰς τὸν κόσμον, κάγω ἀπέστειλα αὐτοὺς εἰς τὸν κόσμον. 19. Καὶ ὑπὲρ αὐτῶν ἐγὼ ἀγιάζω ἑμαυτόν, ἵνα ὥσιν καὶ αὐτοὶ ἡγιασμένοι ἐν ἀληθείᾳ.

A gót szöveg magyar fordítása:

(11) Már nem vagyok ebben a világban, de ezek ebben a világban vannak. És én Hozzád megyek. Szent Atya, őrizd meg őket a Te nevedben, akiket nekem adtál, hogy legyenek egy, mint mi ketten. (12) Amikor velük voltam a világban, én megőriztem őket a Te nevedben, akiket nekem adtál, megőriztem és senki közülük nem pusztult el, hacsak nem a pusztulás fia, hogy az írás beteljesült legyen. (13) De most Hozzád megyek és ezt mondom a világon, hogy legyen az én örömöm beteljesülve bennük. (14) Én átadtam neked a Te ígédet, és az emberiség gyűlölte őket, hogy nem e világból valók, mint ahogy én sem ebből a világból vagyok. (15) Nem kérem, hogy vedd el őket ebből a világból, hanem hogy őrizd meg őket a gonosztól. (16) Nem ebből a világból valók, mint ahogy én sem ebből a világból vagyok. (17) Szenteld meg őket az igazságban; a Te ígéd az igazság. (18) Ahogy engem elküldtél az emberiséghez, úgy én is elküldtem őket az emberiséghez. (19) És én értük szentelem magam, hogy legyenek ők is megszenteltek az igazságban.

	HBU	CA	HBK	NK
A	Α Α	Ἀ	ΑΑ Α	Ἀ Ἀ
B	Β	Β	Β	Η Β
D	δ	δ	Δ	δ δ
E	Ε Ε	Ε	Ε	Ε Ε
Z	Ξ	Z		Z
H	Η	η	η	η
ϐ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ ϐ
I	Ι	ἰ	Ι	Ι Ι
M	Μ Μ	Μ		Η Μ
N	Ν Ν Ν	Ν	Ν	Ν
J		Ϛ	Ϛ	Ϛ
U		η	η η η	η
R		Ϟ	Ϟ	Ϟ
S	Σ Ε	Σ	Σ Σ	Σ Σ
T	Υ	Τ	Τ	Τ Τ
W	Υ Υ	Υ	Υ	Υ Υ
F	Ϝ	Ϝ	Ϝ	Ϝ
HV	Ϙ	Ϙ		
O	Ϡ	Ϡ		Ϡ

5. kép. Összehasonlító írástáblázat. Rövidítések: HBU = Hács-Béndekpuszta: az unciális írású töredékekben használt betűformák. CA = a Codex Argenteusban használt unciális betűformák. HBK = Hács-Béndekpuszta: a kurzív írású töredékekben használt betűformák. NK = a nápolyi okmányok kurzív írással írt gót szövegrészeinek betűformái a VI. századból.

Mint láthatjuk, valamennyi unciális írású töredék beilleszthető a Főpapi ima szövegébe, János evangéliuma XVII, 11–19 verseibe. Azt, hogy az ólomlemez ezt az imaszöveget tartalmazta, kétségtelenné teszik a többsoros töredékek, amelyek egyrészt a sorok tördelését meghatározzák, másrészt más szövegrészekbe nem illeszthetők bele. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a csak 1 sort és egy-két betűt tartalmazó töredékek, mint AF, UN, RH/, több más helyre is beilleszthetők, így AF a 2., 4., 7., 9., 24., UN az 1., 6., 25., RH/ az 5., 6., 24. versbe. Nem zárható ki tehát annak a lehetősége, hogy az ólomlemez eredetileg a Főpapi imának (János evangéliuma XVII) mint a 26 versét tartalmazta. Minthogy azonban több sorból álló töredékek csak a 11–19. versekből maradtak fenn, bármennyire valószínűnek látszik is ez a feltevés, kézzelfogható módon nem igazolható.

Ha most a kurzív írásos töredékek szövegösszefüggését kíséreljük meg meghatározni, célszerű ismét a többsoros töredékekből kiindulnunk. Ilyenek az 5a, a 6a, 6b, 6c, a 8., a II/1, a II/2 és a II/6 töredékek. Vegyük először a 8. töredéket, amelynek szövege a következő:

1. sor	SA []] R []] β []]
2.	AI N []] A []]
3.	[]] D []] IN

Ennek a 3 sorból álló töredéknek a kézenfekvő kiegészítése a következő lehet:

[ATTA UN]SA []] R []] β []] [U IN HIMINAM]	20 betű
[WEIHN]AI N []] A []] [MO βEIN. QIM-]	18
[AI βIU] []] D []] IN[ASSUS βEINS WA-]	20

Ez Máté evangéliuma (VI, 9 skk.) Miatyánk-szövegének a kezdete. A sorok hosszúsága e töredék alapján biztosan meghatározható. Így most már könnyen megtalálhatjuk az 5a, a II/1, a II/2. és a II/6. töredékek helyét is, amelyek közül az első a helyreállított rész előtt, a többi három pedig az után helyezkedik el. Beilleszthetők a szövegbe a II/4. és az I/5. töredékek is, ezek azonban — minthogy egysorosak és rövidek (1–2 esetleg 3 betű) — más szövegösszefüggésben is elképzelhetők. Az említett töredékekkel helyreállított szöveg a következő lesz. Először adom ismét a töredékek helyzetét mutató gót szöveget, utána Streitberg kiadásának görög szövegét,⁷ végül a gót szöveg magyar fordítását.

Máté evangéliuma VI, 7-13

1. sor	(7) [BIDJANDANSUβ-βAN NI FI-]	19 betű
2.	[LUWAURDJAIβ SWASWE βAI]	20
3.	[βIU DO: βUGKEIβ IM AUK]	17
4.	[EI IN FILUWAURDEIN SE-]	18
5.	[INAI ANDHAUSJAIN DAN.] (8)	18

⁷ Uo., 6.

6.	[NI GALEIKOβ NU βAIM: WAIT]	20
7.	[AUK ATTA IZWAR βIZEI JUS]	20
8.	[βAURBUβ. FJA ^U [R βIZEI JUS BID-]	22
9.	[JAIβ IN ^A] (9) SWA N[U BIDJAIβ JUS:]	22
10.	[ATTA UN SA ^R β][U IN HIMINAM,]	20
11.	[WEIHN]AI N ^A [MO βEIN. (10) QIM-]	18
12.	[AI βIU] ^D IN[ASSUS βEINS. WA-]	20
13.	[IRβAI WILJA βEIN]S, SWE IN HI-]	22
14.	[MINA JAH ANA AIR]βAI. (11) ^H [LAIF UN-	23
15.	[SARANA βAN] ^A SI[NTEINAN GIF]	22
16.	UN[S HIMMA DAGA. (12) JAH AFLET UNS]	23
17.	^β A ^U [TEI SKULANS SIJAIMA, SWASWE]	25
18.	[JAH WEIS AFLETAM] βAI[M SKULAM]	24
19.	[UN SARAIM. (13) JAH NI BRIGGAI]S UN[S]	24
20.	[IN FRAIST ^U B ^N [JAI, AK LAUSEI UNS]	23
21.	[AF βAMMA U] ^B [ILIN: UNTE βEINA]	22
22.	[IST βIUDANGARDI JAH MAHTS]	22
23.	[JAH WULβUS IN AIWINS. AMEN.]	21

Görög szöveg:

(7) Προσευχόμενοι δὲ μὴ βαττολογήσητε ὡςπερ οἱ ἐθνικοὶ·δοκοῦσι γὰρ ὅτι ἐν τῇ πολυλογίᾳ αὐτῶν εἰσακουσθήσονται (8) μὴ οὖν ὁμοιωθῆτε αὐτοῖς· οἶδεν γὰρ ὁ πατὴρ ὑμῶν ὃν χρειαν ἔχετε πρὸ τοῦ ὑμᾶς αἰτῆσαι αὐτόν. (9) οὕτως οὖν προσεύχεσθε ὑμεῖς. Πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, ἁγιασθήτω τὸ ὄνομά σου. (10) ἐλθέτω ἡ βασιλεία σου· γεννηθήτω τὸ θέλημά σου ὡς ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς. (11) τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον δὸς ἡμῖν σήμερον. (12) καὶ ἄφες ἡμῖν τὰ ὀφειλήματα ἡμῶν ὡς καὶ ἡμεῖς ἀφίεμεν τοῖς ὀφειλέταις ἡμῶν. (13) καὶ μὴ εἰσενέγκης ἡμᾶς εἰς πειρασμόν, ἀλλὰ ῥῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ πονηροῦ, ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.

A gót szöveg magyar fordítása:

(7) Amikor imádkoztok, ne bőbeszédűskedjete, mint a pogányok, úgy tűnik ugyanis nekik, hogy a bőbeszédűségben meghallgattatnak. (8) Ne hasonlítsatok tehát hozzájuk. Tudja ugyanis Atyátok, mire van nektek szükségtek, mielőtt kéréteket Őt. (9) Így imádkozzatok tehát: Mi Atyánk, Te a mennyekben, szenteltesd meg a Te neved. (10) Jöjjön el a Te országod, legyen meg a Te akaratod, ahogy a mennyben, a földön is. (11) Kenyerünket, a mindennapit, add meg nekünk ezen a napon. (12) És engedd el, amivel tartoznánk, mint mi is megbocsátunk adósainknak. (13) És ne vígy minket a kísértésbe, de szabadíts meg minket a gonosztól, mert Tiéd az ország és a hatalom és a dicsőség örök időkre. Amen.

Mint láthatjuk, a töredékek Máté evangéliumának VI, 8–13 verséből származnak és a sorok hosszúsága 20–25 betű között ingadozik. Ez nagyjából megfelel a Codex Argenteus sorbeosztásának, amely a Fol. 5r-en (Máté evangéliuma VI, 9–16)⁸ 21–26 betű között ingadozik. Máté evangéliuma VI, 7 verséből nem maradt fenn töredék, azonban a tartalmi összefüggés valószínűvé teszi, hogy az ólomlemez szövege ezt a verset is tartalmazta.

Hátra van még a 6a, 6b, 6c töredékek szövege, amely hét összefüggő sor végét tartalmazza:

1. sor	]SWAS]WE
2.	]A`NS SA þ
3.	]A`Nþ]AR]
4.	] . . . UN
5.	]AI þIU
6.	]JAH ANA
7.	]JAH AF

E sorvégek közül néhánynak kézenfekvő kiegészítését lehet adni.

3. sor	þAI]]A`Nþ]AR]
4.	[AI ATTA] UN
5.	[SAR, þU IN HIMINAM, WEIHNAI NAMO þEIN, QIM]AI þIU
6.	[DINASSUS þEINS SWE IN HIMINAM] JAH ANA
7.	[AIRþAI] JAH AF-
8.	[LET UNS . . .

Ez kétségtelenül ismét egy Miatyánk-szöveg, amely azonban nem azonos Máté evangéliuma VI, 7–13 fentebb rekonstruált szövegével, s a 6a, 6b, 6c. töredékek nem is illeszthetők bele abba, egyrészt azért nem, mert ott az [AI þIU]DIN[ASSUS] szövegrész a sor kezdetére, itt pedig a sor végére esik, másrészt azért nem, mert a 6a, 6b, 6c. töredékekből rekonstruálható gót Miatyánk szövege sokkal hosszabb sorokból állt, mint a Máté evangéliuma VI, 7–13 verseiben megőrzött Miatyánk-változat. Ezért arra kell gondolnunk, hogy a 6a, 6b, 6c. töredékek Lukács evangéliuma (XI, 2–4) Miatyánk-változatából származnak. Ezzel kapcsolatban az a nehézség merül fel, hogy Wulfila gót Újtestamentum-fordításának ez a része nem maradt fenn. Ez nem okoz megoldhatatlan problémát, mert a Lukács evangéliumában fennmaradt görög Miatyánk-szöveg minden elemének gót megfelelője megtalálható Wulfila gót Újtestamentum-fordításának fennmaradt részeiben, s így Lukács evangéliumának elveszett gót Miatyánk-szövege rekonstruálható. Ha azonban E. Nestle kritikai kiadásának⁹ szövege alapján elvégezzük a gót fordítás re-

⁸ W. Streitberg: Gotisches Elementarbuch, 256 és 257 között.

⁹ Novum Testamentum Graece et Latine. Imp. cur. D. Eberhard Nestle, nov. cur. elab. D. Erwin Nestle. 12. kiad., 180–181.

konstrukcióját, arra az eredményre jutunk, hogy az így nyert gót Miatyánk-szöveggel sem egyezik a 6a, 6b, 6c. töredékekből rekonstruálható gót Miatyánk-változat.

Ez a negatív eredmény voltaképpen nem meglepő, mert az eddigi kutatások szerint¹⁰ az evangéliumoknál Wulfila gót fordításának alapjául Chrysostomosnak a palesztinai-jeruzsálemi recensio által befolyásolt koiné-típusú Újtestamentum-szövege szolgált, amely természetesen nem azonos a kritikai kiadások rekonstruált archetypusával. Ezenkívül azt is számításba kell vennünk, hogy az evangéliumok kézirati hagyományának különböző ágaiban Lukács evangéliumának Miatyánk-változatát Máté evangéliumának Miatyánk-szövege alapján kiegészítették. Ez a kiegészítés a legnagyobb mértékben a codex Bezae Cantabrigensis-ben (D) történt meg, amely lényegében a palesztinai-jeruzsálemi és a koiné recensiók keveréke.¹¹ Ennek valamilyen előzményét használhatta fordításának elkészítésénél Wulfila, mert csak ebben a kódexben találjuk meg a Máté evangéliumának Miatyánk-szövegében olvasható οἱ ἐθνικοὶ kifejezés helyett a οἱ λοιποὶ változatot, amelynek gót [þAI] ANþAR[AI] fordítását a 6a. töredék tartalmazza. Ha ugyanis a codex Bezae Cantabrigensis Miatyánk-változatának gót fordítását kíséreljük meg rekonstruálni, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy az bővebb, mint a 6a, 6b, 6c. töredékekből helyreállítható Miatyánk szövege. Következésképpen abból a tényből kell kiindulnunk, hogy a 6b töredékből és a 6c töredék eső sorából rekonstruált szöveg

... ATTA] UN

[SAR, þU IN HIMINAM, WEIHNAI NAMO þEIN, QIM]AI þIU
[DINASSUS þEINS . . .

kiegészítése teljesen biztos, tehát ez a Miatyánk-szöveg csaknem kétszer olyan hosszú sorokból állt, mint Máté evangéliumának Miatyánk-változata, amelynek soraiban a VI, 8–13. versekben a betűszám 18 és 25 között mozog. Attól függően, hogy a nyelvi szempontból biztosan kiegészíthető sor 37 betűszámát minimumnak vagy maximumnak tekintjük-e, ebben a hosszú sorokból álló változatban a betűszám ingadozását 7 helyett legalább 10–14 betűre tehetjük, azaz 37 és 47/51 közötti betűszámmal számolhatunk. Mivel a sorok betűszámának meghatározása a kiegészítéseket elég szűk határok közé szorítja, a codex Bezae Cantabrigensis görög szövegének figyelembevételével és a 6a, 6b, 6c. töredékek és az előző két imaszövegben el nem helyezhető 1/5. töredék segítségével megkísérelhetjük a Lukács evangéliumában között Miatyánk-változat gót fordításának rekonstruálását. A helyreállított gót szöveg alapján azután rekonstruálni lehet az annak alapjául szolgáló görög szöveget is. Ezért először adjuk Lukács evangéliuma elvett gót fordításának rekonstruált Miatyánk-szövegét, majd az ennek alapján helyreállított görög változatot, végül a gót szöveg magyar fordítását.

¹⁰ Die gotische Bibel, hrsg. von *W. Streitberg*, I. XXXVIII skk.; *W. Streitberg*: Gotisches Elementarbuch, 29 sk.

¹¹ Die gotische Bibel, hrsg. von *W. Streitberg*, I. XXXIX.

Lukács evangéliuma XI, 2–4

1. sor JAH WARþ MIþ]
 2. [þANEI WAS IS IN STADA SUMAMMA BIDJANS. SWE þAHAIDA, QAp]
 3. [AINS þIZE SIPONJE IS: FRAUJA, LAISEI UNS BIDJAN]ʽSWAʽSWE
 4. [JAH IOHANNES LAISIDA SIPONJANS SEIN]ANS SA þ-
 5. [AN QAp DU IM: NI FILUWAURDJAIþ SWASWE þAI]ʽAʽNþʽARʽ
 6. [AI JAH NI GALEIKOp þAIM. AK BIDJANDANS QIþIþ: ATTA] UN-
 7. [SAR, þU IN HIMINAM, WEIHNAI NAMO þEIN, QIM]AI þIU-
 8. [DINASSUS þEINS, WAIRþAI WILJA þEINS SWE IN HIMINA] JAH ANA
 9. [AIRþAI. HLAIF UNSARANA GIF UNS DAGA H/AMMEH JAH AF-
 10. [LET UNS FRAWAURHTINS UNSAROS, UNTE WEIS SILBANS]
 11. [AFLETAM A]ʽLʽL[AIM SKULAM UNSARAIM. . .]

Lukács evangéliuma XI, 1–4 (a gót szöveg alapján rekonstruált változat)

(1) Καὶ ἐγένετο ἐν τῷ εἶναι αὐτὸν ἐν τόπῳ τινὶ προσευχόμενον, ὡς ἐπαύσατο, εἶπεν τις τῶν μαθητῶν αὐτοῦ πρὸς αὐτόν· Κύριε, δίδασσον ἡμᾶς προσεύχασθαι, καθὼς καὶ Ἰωάννης ἐδίδασκεν τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ. (2) εἶπεν δὲ αὐτοῖς· μὴ βαττολόγετε ὡς οἱ λοιποὶ καὶ μὴ ὁμοιωθῆτε αὐτοῖς, ἀλλὰ προσευχόμενοι λέγετε· Πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, ἁγιασθήτω τὸ ὄνομά σου· ἐλθάτω ἡ βασιλεία σου, γενηθήτω τὸ θέλημά σου ὡς ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς. (3) τὸν ἄρτον ἡμῶν {τὸν ἐπιούσιον ?} δίδου ἡμῖν τὸ καθ' ἡμέραν (4) καὶ ἄφες ἡμῖν τὰς ἀμαρτίας ἡμῶν καὶ γὰρ αὐτοὶ ἀφίομεν παντὶ ὀφείλοντι ἡμῖν.

A gót szöveg magyar fordítása:

(1) És történt, mialatt egy helyen imádkozott, ahogy elhallgatott, mondta az ő tanítványai egyike: Uram, taníts meg minket imádkozni, mint János is megtanította tanítványait. (2) Ő akkor azt mondta nekik: Ne bőbeszédűsködjetek, mint a többiek, ne is hasonlítsatok hozzájuk, hanem imádkozva mondjátok: Mi Atyánk, Te a mennyekben, szenteltesd meg a Te neved, jöjjön el a Te országod, legyen meg a Te akaratod, ahogy a mennyben, a földön is. (3) Kenyerünket add meg nekünk minden nap. (4) És engedd el vétkeinket, mert mi magunk is elengedjük azt minden adósunknak.

Ha a Lukács-evangélium rekonstruált gót Miatyánk-szövegébe a HLAIF UNSARANA szavak után beiktatnánk a þANA SINTEINAN („a mindennapit”) kifejezést, kiugróan magas lenne a 9. sor betűszáma (54!). Ezért itt vagy arra gondolhatunk, hogy Wulfila ismerte Chrysostomos ἐπιούσιος = ἐφήμερος interpretációját s e kifejezést az általa használt változatban σήμερον helyett álló καθ' ἡμέραν kifejezés mellett tautológiának érezte és a fordításból az ennek megfelelő gót þANA SINTEINAN szavakat kihagyta, vagy azzal, hogy a Lukács-evangéliumnak olyan kézirati változatát ismerte és

használta, amelyből a τὸν ἐπιούσιον kifejezés hiányzott. Ha e görög kifejezés gót megfelelőjét kihagyjuk, akkor a sor betűszáma 41 lesz, ami jól megfelel a sorok átlagos betűszámának. Megemlíthetjük még, hogy a II/4. töredék (ΓA¹S I) ennek a Miatyánknak változata a 2. sorába is beilleszthető, míg az I/5 töredék (ΓA¹L vagy ΓL¹L) csak ebben a változatban helyezhető el.

Végeredményben tehát a Hács-Béndekpusztán feltárt temető 5. sírjában eltemetett előkelő germán (valószínűleg keleti gót) férfi mellé Wulfila gót Újtestamentum-fordításának három fontos imáját helyezték a sírba: János evangéliuma főpapi imáját, Máté evangéliuma Miatyánk-szövegét és Lukács evangéliuma Miatyánk-változatát. A fennmaradt töredékek paleográfiai elemzése arra mutat, hogy e szövegeket még Kr. u. 488, a keleti gótok Itáliába való levonulása és a latin S betűnek a gót unciális írásba való átvétele előtt másolták. Így ezek Wulfila gót Újtestamentum-fordításának jelenleg ismert legrégebbi töredékei.

*

P. S. Kéziratomban kiegészítés után jelent meg a Hács-Béndekpuszta-i temető publikációja: A. Kiss: Das germanische Gräberfeld von Hács-Béndekpuszta (Westungarn) aus dem 5–6. Jahrhundert. Acta Ant. Hung. 36 (1995) 275–342. Kéziratomban olvasóinak kívánságára közlöm, hogy az 1:1 méretarányú fényképeken végzett mérések s az ezeken alapuló számítások szerint Máté- és a Lukács-evangélium Miatyánk szövegeit egyenként 12 × 24 cm, a János-evangélium Főpapi imájának rekonstruálható szövegrészét (ez kb. a fele az egésznek) pedig 12 × 30 cm nagyságú ólomlemezre írták.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

BORZSÁK ISTVÁN

MERCURIUS HRANNO

Az Antik Tanulmányokban legutóbb (1995, 43 skk.) a *superis deorum gratus et imis* Mercurius többarcúságát próbáltuk megvilágítani: mint vezető, földre is vezethet; mint az éjszaka sötétjében otthonos isten nemcsak a megtalálásban segít, hanem az elvesztésben is közreműködik; a tolvajok vezére és szíves kísérő, „javak adományozója” és *Mercurius malevolus*. A marhatolvaj Hermés világában megfér egymással a magas(ztos) és az alantas szféra, mindkettőben vigyázni kell a jó alkalomra (*kairos*). Az antik isten arculatának kettősségét szemléltesse az alábbiakban az a germán példa, melyet a germanista Günter Neumann göttingi előadásában találtunk. (Früheste Zeugnisse unserer Sprache. Jahrb. der Akademie der Wiss. in Göttingen. 1994, 104 skk.)

Itt egyebek közt arról a Rajna-vidéki fogadalmi feliratról van szó, amelyet nemrégiben közölt N. Wagner (Bonner Jahrb. 1988, 238 sk.), és amelyet állíttatója *Mercurio Hrannoni* szentelt. Az *interpretatio Romana* szerint a germán Odin-Wotannal azonosítható istenség (vö. Caes., B. G. VI 17 *deorum maxime Mercurium colunt...*, *hunc omnium inventorem artium ferunt, hunc viarum atque itinerum ducem...*; Tac., Germ. 9, 1) többnyire melléknévvel szerepel a feliratokon (*Arvernus, Cimbrianus, Esus, Gebrinius, Vassus* stb.); a *Hranno* név a most publikált emléken bukkant fel először (vö. *F. M. Heichelheim*: RE „Merc.” 989 sk.).

Neumann az eddig ismeretlen nevet — mint a német nyelv korai dokumentumát — Odinnak egy késő középkori *sagában* előforduló megjelölésével magyarázza: itt a paraszt alakjában megjelenő isten Hrani néven szerepel, amelynek jelentése meglehetősen szokatlan, ti. a. m. ’grober Kerl, Krackeler’, A tagadhatatlanul „negatív hangzású” név azonban az északi mitológia ismerője számára nem is olyan meglepő: „Az emberek közt vándorló Odin akárhányszor ripők csavargó képében tűnik fel (schlüpft gelegentlich in die Rolle eines *rüpelhaften Vagabunden*), így teszi próbára annak vendégszeretetét, akihez éppen betér. Az efféle történeteknek szociális funkciója van: a házigazda számoljon mindenkor azzal, hogy a terhesnek látszó idegen esetleg nem akárcsi” (in einem lästigen Gast verbirgt sich ein höheres Wesen).

Az Antik Tanulmányok olvasói azonban nem a régi germánok vendéglátási szokásaira vagy a vendégjog (Gastrecht) részleteire kíváncsiak, hanem önkéntelenül ismerősebb párhuzamra, az ovidiusi Philemon és Baucis-történetre gondolnak (Met. VIII 626 skk.), amelyben Iuppiter halandó ember képében (*specie mortali*) keres szállást a szintén isteni attribútumok nélkül (*positis alis*) megjelenő Mercurius kíséretében: *mille domos adiere locum requiemque petentes, mille domos clausere serae, tamen una recepit...* *Recepit*: a halandóknak megjelenő (ἐπιφανής) istenséget vagy befogadják (δέχονται), vagy nem, vö. θεηδόχος, θεοδέγμων, θεοδέκτωρ. Philemon és Baucis „kicsiny, de istenes” háza (*domus parva quidem...*, *sed pia*) a Metamorphoses ismerőit az istentelen Lykaón palotájára (I 218 *inhospita tecta tyranni*) emlékezteti, aki az éjszaka közeledtekor (*traherent cum sera crepuscula noctem*) befogadta ugyan Iuppitert, de nevéhez méltó bűnös szándékkal, amit az egész emberiségre kiható büntetés — a vízözön — követett. Philemonék jámbor egyszerűségének szíves-színes részletezése közben nem kerül sor éjszakai nyugovóra, mert a vendégek az öreg pár istenességének láttára még előbb felfedik kiletüket (689 *di sumus*), és a jámborok az istentelen szomszédság (*vicinia impia*) büntetésétől való mentességet, megtiszteltetést, majd a szép (együttes) halált kapják jutalmul.

Persze a mindenféle alakban megjelenő istenekről már Homéros is tud: παντοῖοι τελέθοντες járnak-
kelnek a városokban, hogy lássák: ὄβρις vagy εὐνομίη irányítja-e az emberek cselekedeteit (Od. XVII 185
skk.). Erre a helyre utal Platón, amikor a költőknek holmi éjszaka itt-ott megjelenő istenekről szóló, megté-
vesztő és káros dajkameséit kárhoztatja (Pol. II 381 de). Pedig Hermés-Mercurius nemcsak Priamost kalau-
zolta át a görög őrtüzek közt is biztonságosan Achilles sátrába, hanem a késői Nagy Sándor-regényben a
makedón királyt is Dareios táborába; Horatiust, a *vir Mercurialis*-t nemcsak kimentette Philippi mezejének
forgatagából (C. II 7, 13), hanem a sabinumi birtokkal is megajándékozta (S. II 6, 5), stb. Egyáltalán az iste-
neknek (majd az új hit istenének) emberi közegben való vendégeskedéséről számlálhatatlanul sok újabkori
legendát, mesét vagy mondát sorolhatnánk fel, amelynek hősei persze távol állnak Mercurius Hranno–Ódin
goromba tréfáitól, de — akárcsak Homéros istenei — minden esetben megtorolják a ὄβρις-t és gondoskodnak
az εὐνομίη érvényesüléséről. Mindehhez vö. *L. Malten*: Motivgeschichtliche Untersuchungen zur Sagenfor-
schung. *Hermes* 74 (1939) 186 skk.; *Fr. Pfister*: RE Suppl. IV „Epiphanie” 291; *Fr. Bömer ad Ovid.*, Met.
VIII 616 skk. (bő irodalom a kommentár 190 skk. lapjain).

FARKAS ZOLTÁN

HISTORIA EST MAGISTRA VITAE

Minden filológusnak, történésznek és általában bárkinek jogában áll, hogy törekvéseinek célját és a hozzá vezető utat egy rövid hitvallásba szorítsa,¹ akár mástól kölcsönöz szavakat, akár maga talál ki egy formulát. Ez az írás egy tanulmánykötet² meghökkenítő és kutatásra sarkalló mottójának köszönheti létét. A jelmondat: *Vita est historiarum magistra*.

Az értelmezés nem könnyű, mert mindhárom főnévnek sok, egymástól elkülönült jelentése lehet. A jelentések lehetséges kombinációi közül némelyik tréfásan semmitmondó, ám némelyik felettebb veszedelmes. Az a mondat, amely egyszerre jelent ellentétes dolgokat, nem jelent semmit.

A mondat elszigetelt magányosságában semmit sem jelent, tehát külső tényezőből, a közismert sentenciából kell kiindulnunk. Valószínű, hogy a mottó e szállóige megfordítása. Ha a *historia est magistra vitae* annyit tesz: a történelem az élet tanítómestere, akkor a felületes olvasó azt gondolhatná, hogy a *vita est historiarum magistra* azt jelenti: az élet a történelem tanítómestere. Csakhogy a történelem többféleképpen értelmezhető, sőt mondhatni, hogy a történelem értelmezhető csak igazán többféleképpen. Talán ez a magyarázat arra, hogy a mottóban *historiarum* alak szerepel. Ezért vélhetően így kell pontosítanunk: az élet a történelmi munkák tanítómestere. Mivel a latin *vita* és a magyar *élet* szó jelentésköre nem azonos, tovább szűkül a lehetséges értelmezések köre. Így jutunk el ahhoz a változathoz, amely alkalmasint a legközelebb áll a „latin eredetihez”: a történész (saját) élete határozza meg azt, hogy miről, hogyan és mit ír.

Ha ez a megfejtés helyes, azt kell megvizsgálni, hogy jogos-e a *historiarum* alak használata, mi a *historia est magistra vitae* valódi (kontextuális) jelentése, továbbá, hogy milyen interpretációt enged meg környezetéből kiemelve. A *historia* többes számú alakjáról a Thesaurus-ban a következők állnak: *de certorum auctorum operibus [non solum de iis quae inscripta sunt 'historiae']; (...) designantur certi operis libri?? (...) speciatim de historiis ea, quae ad auctores in ludis grammaticis tractandos apta sunt (etiam res mythicas), continentibus*.³ A többi meghatározást fölösleges idézni, mert minden történész elhatárolná magát és műveit azok tartalmától.⁴ Az idézett meghatározások közül a második és a harmadik kizárható a vizsgálódásból, az első érdemes elgondolkodni. A mottó megalkotásakor azonban, mint ahogy azt a kötet sugallja, másról lehetett szó: ἱστορία⁵ (nem tudni, mikor) fölvette a 'kortörténet' jelentést (*rerum cognitio praesen-*

¹ Fr. Nietzsche: Homérosz és a klasszika-filológia (1869): Ifjúkori görög tárgyú írások. Bp. 1988, 35.

² Komoróczy G.: Bezárkózás a nemzeti hagyományba.² Bp. 1995.

³ TLL s. v. 2837, 71–2838, 68.

⁴ *Ibid.* 2839, 20–2840, 30.

⁵ A ἱστορία jelentéséről vö. P. Louis: Le mot 'ἹΣΤΟΡΙΑ chez Aristote. RPH ser. 2, 29 (1955) 39–44; G. E. M. de Ste. Croix: Aristotle on History and Poetry (Poet. 9, 1451a36–b11); Essays on Aristotle's Poetics (ed. A. O. Rorty), Princeton University Press 1992, 23–32.

tiüm)⁶, amit latin szerzők is átvettek, állítólag többes számban használva a szót.⁷ A mottó üzenete tehát az, hogy a történész, ha történész, akármiről ír, az nem csupán a jelennek, hanem a jelenről (is?) szól. Ezt nehéz lenne vitatni.⁸ Az a történész felelőssége, hogy a múltból mit jelenít meg. Feladata pedig, hogy el ne vesszen az éppen aktuálisban, az allegóriában, vagy a különösben (τὰ συμβεβηκότα), az, hogy kilépve a mindennapinak szűk köréből — Kosztolányi szavaival élve — *egy percre megfogja, ami örök*.⁹

A *historia est magistra vitae* Cicero *De oratore* című dialógusában, egy emelkedett hangnemű mondat részeként hangzik el.¹⁰ A *historia* szó¹¹ Cicero előtt ritkán bukkan föl a ránk maradt szövegekben, és akkor sem mindig ugyanabban a jelentésben.¹² Maga Cicero is több jelentésben használja a szót.¹³

Ezen a helyen (de or. 2, 9, 36) a *historia* az e dialógusban egyébként megszokott jelentéseitől is eltér¹⁴: itt *történeti hagyományt* jelent. Ha nem volna anakronizmus, azt lehetne mondani: nemzeti hagyományt (Róma történeti hagyományát). E hagyomány továbbadása Cicero szerint a szónok feladata. A múlt megjeleni-

⁶ Lidd.-Sc. s. v.: restricted by some to contemporary history, Lat. *rerum cognitio praesentium*, Verr. Flacc. ap. Gell. 5,18: generally, *story, account*, Call. Aet. 3. 1. 7. A felhozott hely: Verr. Flacc. B 4 (*FunGrRF* 513 sq.): (...) *ac se quidem dubitare super ea re dicit [sc. Verrius Flaccus], posse autem videri putat non nihil esse rationis in ea opinione, quod ἱστορία graece significet rerum cognitionem praesentium. — ita historias quidem esse aiunt (sc. quidam) rerum gestarum vel expositionem vel demonstrationem vel quo alio nomine id dicendum est, annales vero esse, cum res gestae plurium annorum observato cuiusque anni ordine deinceps componuntur. (...)*

⁷ Ezzel szemben vö. Gell. 5, 18, 1: *historiam ab annalibus quidam differre eo putant, quod, cum utrumque sit rerum gestarum narratio, earum tamen proprie rerum sit historia, quibus rebus gerendis interfuerit is, qui narret eamque esse opinionem quorundam Verrius Flaccus refert in libro de significato verborum quarto. Serv. Aen. 1, 373: historia est eorum temporum quae vel vidimus vel videre potuimus, dicta ἀπὸ τοῦ ἱστορεῖν, id est videre; annales vero sunt eorum temporum, quae aetas nostra non novit; unde Livius ex annalibus et historia constat. Példák arra, hogy „kortörténet” jellegű munkákra a *historia* szó egyes számú alakjaival utalnak: Cic. Brut. 64, 228; Ov. trist. 2, 443–444; Nep. Att. 16,3; Aug. civ. 2, 18; Serv. Aen. 1, 382; Oros. 7, 10, 4 stb. Példák arra, hogy nem „kortörténeti” művekre a *historia* szóval, mégpedig annak többes számú alakjaival hivatkoznak: Nep. Cat. 3,3; Sen. epist. 114, 17; Sen. apocol. 5; Plin. nat. praef. 16; Suet. Claud. 42,2 stb. Az *annales* és a *historia* közötti különbséget másképp fogalmazza meg Asellio (fr. 1. és 2. P): *annales libri tantum modo quod factum quoque anno gestum sit ea demonstrabant, míg a historia-nak azt kell bemutatnia, hogy a dolgok quo consilio quoque ratione gesta essent, ha ezt nem teszi, akkor nem historia, hanem fabula. Ezt meggondolva érthető, hogy az ókori történetíró miért saját kora történetét írta meg. Ha a mű egy könyv, akkor historia (vö. Gell. 4, 15, 1), ha több könyvből áll, akkor vagy historia vagy historiae. — Ezért a mottóban a *historiarum* alak használata nem szerencsés.**

⁸ R. G. Collingwood: *The Idea of History* (1946) = A történelem eszméje. Bp. 1987; különösen: 347–382.

⁹ Az idézet értelmezéséhez lásd A. Anzenbacher: Bevezetés a filozófiába. Bp. 1993, 258–264.

¹⁰ Cic., de or. 2, 9, 36: *Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis, qua voce alia, nisi oratoris, immortalitati commendatur?*

¹¹ K. Keuck: *Historia. Geschichte des Wortes und seiner Bedeutungen in der Antike und in den romanischen Sprachen*. Diss. Münster, 1934.

¹² Vö. Cicero, *De oratore libri III*. Komm. von A. D. Leeman—H. Pinkster—H. L. W. Nelson, 2. B. Heidelberg 1985, 253: „Vor Cic. kommt es 6mal vor (Plaut., Cato, Lucilius, Rhet. ad Her.), bei Cic. 95mal (Reden I, Briefe 18, Philos. 36, Rhet. 40), wovon 17mal in De or.” Az alábbi *nyolc* (6mal?) helyen a következőket jelenti: Plautusnál: *mythos*† (Bacch. 158); földrajzi leírást (Men. 248); tapasztalati tudást (Trin. 381); Catónál: történeti munkát (orig. 83); Luciliusnál: történeti eposz tárgyát (Lucil. 612 M = 672 K); a Rhet. ad Her.-ban: történetet, esetleg anekdotát vagy történeti párhuzamot/példát (1, 6, 10); megtörtént eseményről szóló elbeszélést (1, 8, 13); történeti munkát (4, 5, 7).

¹³ Pl. történetírás (mint tevékenység): de or. 2, 52; történeti mű (az alábbi tevékenység eredménye) egyes számban: Brut. 87, 299, többes számban (nem a „kortörténet” jellegét hangsúlyozva): or. 9, 31; történetírás (irodalmi műfaj): or. 61, 207; irodalmi művek tartalmi kivonatai, amelyeket a retorika oktatása során használtak: de or. 1, 187; történeti hagyomány: de or. 2, 36; „régiség(tan)” (?): Tusc. 1, 108: a példák a „tarka történetek” világát idézik, stb.

¹⁴ Vö. Leeman—Pinkster—Nelson: i. m. 228.

tése során a szónoknak két célt kell egyidejűleg elérnie. Az egyik az, hogy művével használjon (*utilitas*),¹⁵ a másik, hogy gyönyörködtesen (*delectatio*), mindeközben azonban ragaszkodnia kell az igazsághoz (*nam quis nescit primam esse historiae legem, ne quid falsi dicere audeat? deinde ne quid veri non audeat?* de or. 2, 62).¹⁶ A megörökítésben rejlő hasznót a *magistra vitae* kifejezés foglalja magába. Ez tágabb értelemben azt jelenti, hogy: a történeti hagyomány útmutató az ember-léthez; szűkebb értelemben pedig azt, hogy létünk vezérelve történeti hagyományunk.

A *delectatio* az antik történetírásra terpeszkedő retorika követelménye: a történetírónak műalkotást kellett létrehozni, mert ezt várta a közönség, és ez adott létjogosultságot a műnek. Ma a történész más okból kényszerül saját törvényekkel rendelkező szöveg megalkotására. A probléma azonban már az ókorban tudatosult: *vera vocabula rerum amissimus*¹⁷ és *facta dictis exequenda*.¹⁸ Az első idézet a használhatatlanná kopott szavakra és a szavakkal való tudatos visszaélésre hívja fel a figyelmet, a másik a kételkedés hangja: vajon képes-e a nyelv egyáltalán a valóság megragadására. Ezért kell a történelmet a történetírónak mindenkor újraalkotniuk.

Mint hogy a *historia est magistra vitae* előbb kontextusától, majd alkotójától is elszakadva önálló életet él, megengedhető, hogy önmagában is értelmezzük. Előtte azonban egy, a görögöt is értő költő tanulmányát idézzük fel, aki „Történetnyomozás” című művében¹⁹ nem annyira eredetiségről ad bizonyosságot, sokkal inkább arról, hogy mennyire jártas kora történetfilozófiájában és mennyire otthonos a görög történetírók (Thukydész, Hérodotos és Polybios) világában. Az idevágó gondolatmenet: „A filozófusi történetvizsgáló (vö. Cic. de or. 2, 58) ..., aki tekintetével a múlttól a jelenkorig, a jelenkortól a múltig hat ..., nyelvművészi sajátosságokkal kikészítve (vö. Cic., de or. 2, 51 és 54) teszi azt, kit nagy történetírónak hívunk, s az ily történetírónak tolla alatt leszen a história a valóznak fáklyája, s az emberi életnek tanító mestere.”²⁰ Ő a jelenkor tünényeiről ... felhívva ... magának az emberiségnek belsőjére figyelmez”²¹ A sententia értelmezése figyelemre méltó, de a „Történetnyomozás” igazi érdeme az, hogy bár az összetétel nem gyökeresedett meg a köznyelvben, utal a görög *ιστορία* (kutatás) szóra. A költő gondolatából kiindulva bárki könnyen eljuthat „a történetírás az önismeret iskolája” értelmezésig.²² A mondatban a *történetírás*on egyszerre kell érteni a kutatást, az eredmény rögzítését és a létrejött művet; *önismereten* pedig ember-voltunk tudatosítását, azaz annak megismerését, hogy „az emberi természet micsoda ő magától”.²⁴ Ehhez a tudáshoz azonban csak úgy juthatunk el, ha híven engedelmesszük az apollóni parancsnak.

¹⁵ *Ad utilitas* Thuk. óta (1, 22, 4) prooimion-topos: Pol. 1, 1, 2; Diod. 1, 1, 4; Sall. Iug. 4, 1; Liv. Praef. 10, stb.

¹⁶ Ezzel szemben Brut. 11, 42: *at ille [sc. Brutus] ridens: (...) inquit (...) concessum est rhetoribus ementiri in historiis*. A szónokok szabad prédának tartották a múltat, amelynek ugyanegy tényével egyszer ezt, másszor azt „bizonyították”. A történelem és a retorika kapcsolatáról Cicero műveiben lásd még: E. Rawson: Cicero the Historian and Cicero the Antiquarian. JRS 62 (1972) 33–45.

¹⁷ Sall., Cat. 52, 11; vö. P. McGushin: Sall. Bellum Catilinae, a Comm. Leiden 1977, 261 és 309–311.

¹⁸ Sall., Cat. 3, 2: *ac mihi quidem (...) in primis arduum videtur res gestas scribere: primum quod facta dictis e x e q u e n d a s u n t, dein quia plerique, quae delicta reprehenderis, malevolentia et invidia dicta putant*. A *Kurfess* egy korábbi kommentáros kiadásában (Berlin 1922): *facta dictis exaequanda*: „die Darstellung muss sich auf der Höhe des Gegenstandes halten”, vgl. Isokr. 4, 13. Az újabb kommentárok (McGushin i. m. 47 és K. Vretska az *exaequanda*-t javasolják. Mindkét olvasat kézirati hagyományra meg vissza, mivel az *exequenda* többet mond, tartható és védhető.

¹⁹ *Kölcsy F.*: Nemzet és sokaság Bp. 1988, 340–349.

²⁰ *lux veritatis*: „and as (?) History ... sheds light upon reality” (E. W. Sutton—H. Rackham: Loeb Cl. L. 1988° 1942); „die Beleuchtung der Wahrheit = Wirklichkeit” (Leeman—Pinkster—Nelson: i. m. 228); „a léte ragyogásának állandóságába juttatott létező” (vö. M. Heidegger: A műalkotás eredete. Bp. 1988, 56–61).

²¹ *Kölcsy*: i. m. 343.

²² *Kölcsy*: i. m. 349.

²³ Vö. J. Burckhardt: Világtörténelmi elméletek. Bevezetés (előadássorozat: 1868, ill. 1870/71; ed. J. Oeri 1905), magyarul a „Történetfilozófia” c. kiadvány I. kötetében (Szeged 1994) 19–39, kül.: 26; *Collingwood* i. m. 55–59.

²⁴ Meggyőződésünk, hogy mind Hérodotos, mint Thukydész — igaz, eltérő módon — ezt is föl akarta mutatni a mindenkori olvasónak.

BORHY LÁSZLÓ

RÓMAI KORI FALFRESKÓK BRIGETIÓBÓL

(Előzetes beszámoló a Szőny/Vásártér lelőhelyen 1994-ben talált falfestményekről¹)

Brigetio területén csaknem fél évszázados szünet² után indultak meg újra a rendszeres régészeti feltárások 1992 nyarán³ Komárom város Önkormányzatának kezdeményezésére és anyagi támogatásával.⁴ Az ásások megkezdésére a mai Szőny szívében elterülő, beépítetlen Vásártér tűnt a legalkalmasabbnak (*I. kép*). Ezt a területet a szőnyi szájhagyomány a „római város forum”-ával azonosítja.⁵ Brigetio topográfiáját figyelembe véve biztosnak tűnik, hogy a római kori város területén, feltehetőleg valóban annak központjában helyezkedik el a kérdéses terület. A város alaprajzáról, szerkezetéről — a feltételezett városfal vonulatára és a város kiterjedésére vonatkozó adatoktól eltekintve — egyáltalán nem, utcarendszere tekintetében pedig egyelőre csak szórványos adatokkal rendelkezünk.⁶

¹ Elhangzott az Ókortudományi Társaság 1994. november 19-i felolvasó ülésén.

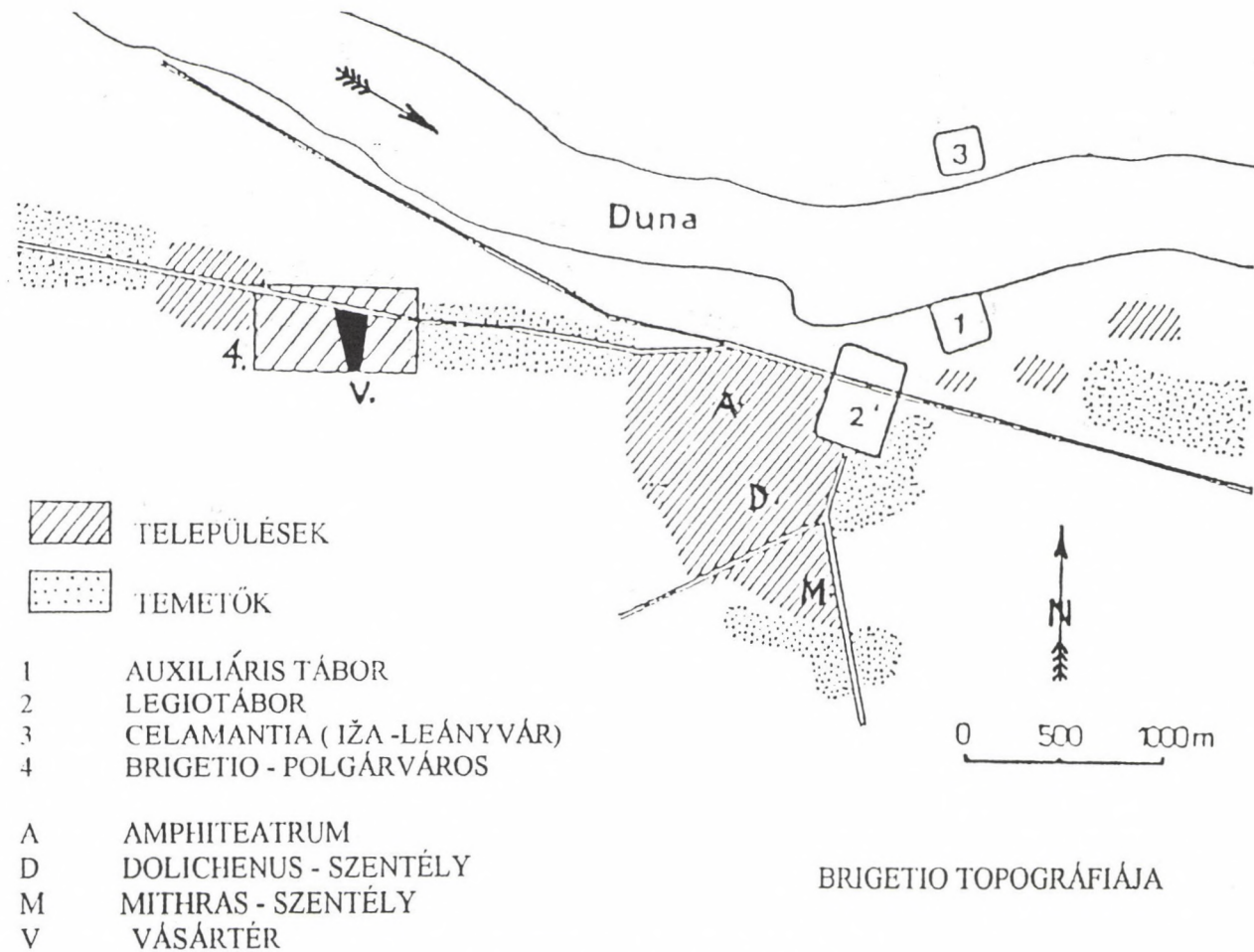
² Brigetio területén a régészeti kutatások 1927-ben indultak meg az MTA gr. Vigyázó-Alapítványának anyagi támogatásával, Paulovics István vezetésével. Az 1941-ig Brigetióban folytatott feltárásokra és az addigi szakirodalomra vonatkozóan I. S. Paulovics: *Funde und Forschungen in Brigetio (Szőny)*. Diss. Pann. Ser. II. No. 11 (Laureae Aquincenses II.) Budapest 1941, 118 skk. A II. világháború végéig Barkóczy László és Radnóti Aladár ásatait kell megemlíteni: *Barkóczy L.: Brigetio*. Diss. Pann. Ser. II. No. 22. Budapest 1944-1951. A II. világháborút követően Brigetio területén egészen 1992-ig csak leletmentő ásások folytak (Bíró Endre, Bónis Éva, Burger Alice, Cseh Julianna, Mócsy András, Petényi Sándor, Számadó Emese, Vékony Gábor). A kutatástörténetre vonatkozóan I. *Számadó E.: Brigetio kutatástörténete 1992-ig*. Kézirat.

³ *Borhy L.—Számadó E.: Ásások a szőnyi Vásártéren*. Komáromi Újság 1992. okt. 31. 4; Beszámoló a Komárom/Szőny — Vásártér lelőhelyen 1992-ben, 1993-ban, 1994-ben végzett régészeti feltárásról. Régészeti Füzetek (megjelenés alatt); *L. Borhy: Romani e Pannoni. Aspetti dell'acculturazione in una provincia di frontiera. Atti del convegno internazionale „La Pannonia e l'Impero Romano”* (Roma, 13-16 gennaio 1994). *Annuario dell'Accademia d'Ungheria in Roma*. Roma 1994, 71 skk.

⁴ Az ásások támogatásáért külön köszönet illeti Dr. Krajczár Gyula polgármestert, Karikó Balázs alpolgármestert, Rédli Margit polgármesteri referenst, valamint Dr. Kovács György Zoltánt, a Komárom-Esztergom megyei Közgyűlés elnökét.

⁵ A helybeliek elbeszélése alapján a Vásártér korábbi története a következőképpen rekonstruálható: a 20. század elejéig a Zichy család birtoka és szántóföldként hasznosított terület volt. Valamikor a század elején a Zichyek Ó-Szőny községnek ajándékozták a mai Vásártér területét, amelynek északi részén futballpályát alakítottak ki. Az 1960-as években a Vásártér területéről a kiváló minőségű gyeptéglák formájában felszedték, és „egy svájcinak” eladták. A területet napjainkban csupán az évente megrendezett Mária-napi búcsú és az időnként Szőnybe látogató cirkusz használja.

⁶ Az 1992-ben megnyitott kutatóárkok, az 1994-ben a Vásártér keleti oldalát észak-dél irányban átszelő gázvezeték fektetéséhez a Gázművek által ásott mintegy 150 m hosszúságú gázárkok profiljában, valamint az S11 sz. szelvényben figyeltünk meg sóderes, többször megújított utcaszinteket. Ezeknek rendszerbe foglalásához azonban egyelőre kevés adattal rendelkezünk. Az 1995. évi ásások során először sikerült nagyméretű kőlapokkal borított utcaszakaszt feltárni (— A16. sz. szelvény).

I. kép. Brigetio topográfiaja (sötét felülettel jelölve a Vásártér)

1. Leletkörülmények

A szőnyi Vásártér területén az ABC-áruház építéskor talált falfestmények ismeretében⁷ kezdettől fogva számoltunk freskók előkerülésével. Ez a várakozásunk az első ásatási idény kezdetén (1992) igazolódott, hiszen az 1992-ben talált, és a következő ásatási idényekben mind nagyobb kiterjedésben folyamatosan kutattott római kori lakóházak szinte minden feltárt helyiségében nagy mennyiségben találtunk freskóomladékokat és stukkódíszeket. Már ekkor felfigyeltünk a freskótöredékek élénk színére, a festett falfületek összerakására, az esetleges figurális ábrázolások megfigyelésére azonban a leletek rendkívül töredékes állapota miatt nem nyílt lehetőségünk.

Az 1993. júliusában a Vásártéren folytatott ásatások során az egyik 4 × 4 m méretű szelvényünkben (E13) sárga, tömör anyagba ágyazódva szinte az egész szelvény felületére kiterjedő, vastag vakolatomladékra bukkantunk. A vakolatok felületén színes festés nyoma látszott, és a kezdeti próbálkozások után kiderült, hogy a korábban észleltekhöz képest ez esetben olyan mennyiségű és minőségű freskóomladékkal van dolgunk, amelynek kiemelése a rendelkezésünkre álló mintegy két hétben önerőből, freskóomladékok konzerválásában jártas szakemberek segítségével nélkül nem oldható meg. A változatos pozícióban, hol festett felülettel felfelé, hol pedig lefelé, időnként függőlegesen, néha pedig ferde helyzetben elhelyezkedő, a megtisztított felületein sokszínű és a mai felület alatt mindössze 20-30 cm-re kezdődő freskóomladékot 1993-ban visszatettük abban a reményben, hogy az 1994. évi ásatás során freskórestaurátorok segítségével ezt az ígéretesnek látszó munkát el tudjuk végezni.

Ilyen előzmények után 1994 júliusában freskórestaurálásban jártas szakemberek segítségével láttunk hozzá a szelvény újra kibontásához.⁸ A freskóomladék valóban az egész szelvény felületére kiterjedt, és a munka folyamán kiderült, hogy a tömör sárga agyagba (vagyis az épület egykori vályótgéla falának omladékába) ágyazott freskórteg vastagsága mintegy 40-50 cm. A szelvény teljes kibontása egy hónapot vett igénybe, s a munka végétével megállapítottuk, hogy a falfestmények egy legalább 4 × 5 m nagyságú, terrazzo-padlóval és csatornával ellátott téglalap alakú helyiségnek a mennyezetét díszítették.

Már a feltárási munkálatok során kítűnt, hogy a kisebb-nagyobb omladékrétegek esetében összetartozó, és a feltárás befejeztével szinte teljes egészében összerakható, leszakadt mennyezetfreskóval van dolgunk. A helyszínen sikerült egyrészt összefüggő felületeket kibontani, másrészt pedig a kibontott freskótöredékek egy részét egymáshoz illeszteni. Az ilyen és hasonló megfigyelések során több ábrázolást már az ásatási fázisban el lehetett egymástól különíteni: jobbra lépő párducot (legalábbis „felinát”) (2. kép) ábrázoló, narancssárga, keretezett képmzők; körkompozícióba szerkesztett, ágaskodó lovat tartó női alak (3. kép); színes növényfűzér töredékei, valamint sávos festésű, világoskék, fehér, sárga csíkos felületek (szegély- és elválasztó díszek). Emellett meg kell még említeni az egymáshoz nem illő töredékeket, amelyek feltehetőleg az oldalfalakat — esetleg valamelyik szomszéd helyiség oldalfalát — díszítették (köztük emberi alakok töredékeit, növényi ornamentika, építészeti tagozatok, díszetlen vörös felületek stb.).⁹

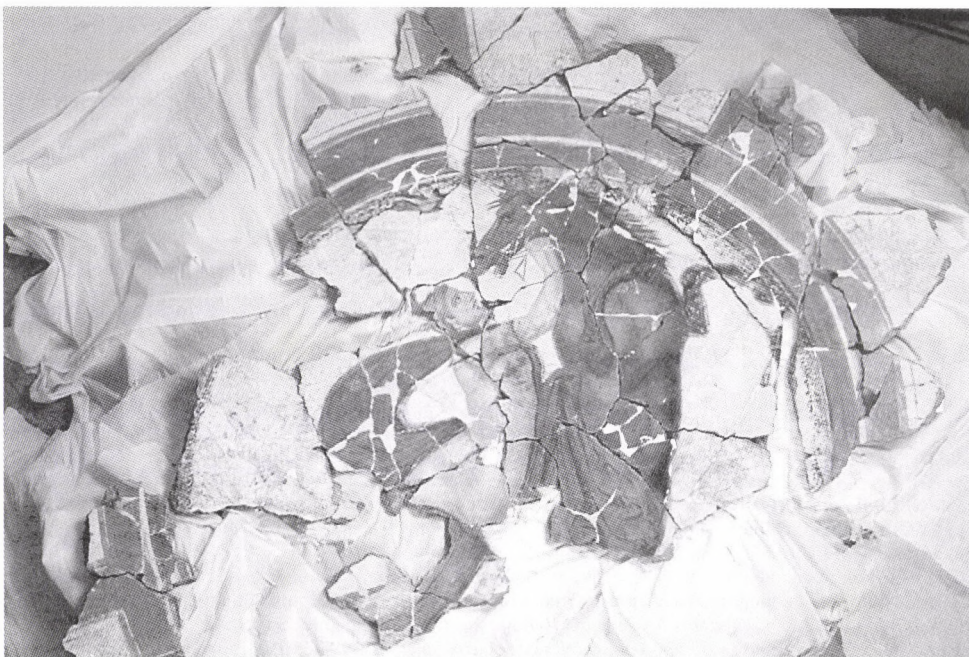
⁷ *Biró E.*: Régészeti Füzetek 24 (1971) 40. A Kr. u. 3. századra keltezett falfestmények töredékeit 40 katonai lőszerezsladába helyezve a tatai vár kazamatáiba szállították, ahol azok napjainkban is találhatóak. Egyéb brigetiói falfestményekre l. ua.: a brigetiói falfestmény. *ArchÉrt* 120 (1993) 37 skk. (a brigetiói *canabae* területéről).

⁸ Itt köszönöm meg Turányi Sándornak, az esztergomi Balassa Bálint Múzeum restaurátorának a fáradozását. 1994 óta ifj. Bóna István, Fodor Edina, Harsányi Eszter, Kurovszky Zsófia, Makoldi Gizella végzi a freskók restaurálását.

⁹ Minthogy a kiegészítő motívumok rendszere a freskó töredékessége miatt még nincs tisztázva, ezekkel itt most nem célszerű részletesen foglalkozni. Az eddigi megfigyelések alapján a kétszeres életnagyságú portrébüsztek valószínűleg évszakábrázolások lehetnek. 1995 és 1996 folyamán további, részben dionysikus portrék kerültek felszínre, restaurálásuk, feldolgozásuk folyamatban van.

2. kép. Lépcső felinát ábrázoló képmező *in situ* (1994. július — Borhy László felvétele)

3. kép. A mennyezetfreskó központi medaillonja (1995. áprilisi állapot – Kozma Károly felvétele)

2. A mennyezetfreskó szerkezete

A legalább 4×5 m méretű helyiség (6. kép) mennyezetének közepében mintegy 160 cm átmérőjű, sárga, kék, fehér és piros sávokkal keretezett medaillon foglal helyet (4. kép), amely fehér színű alapon barna színű testével jobbra vágatató, fejét az ellenkező irányba hátrafordító, felkantározott ló, és a ló hátán félig ülő, félig fekvő testtartásban elhelyezkedő, a lovat kantárjánál fogva tartó nő alakját foglalja magába. A nő arcát a ló feje felé fordítja, haja a fejétön kontyba van összefogva. Teste — a vállára vetett s a háttérben lebegő piros szegélyű, zöld köpenytől eltékelve — fedetlen. A nőalak felsőttestét oldalnézetben, altestét pedig szemből ábrázolta a művész. A medaillon alsó része erősen töredékes: a rendelkezésre álló darabok alapján nem lehet biztosan kiegészíteni a lábak elhelyezkedését, s nem ismert a ló további testrészeinek pontos helyzete sem.

A körkompozíció derékszögben elhelyezkedő két fő tengelye a mennyezet négy szélének középpontjába fut tovább — kétoldalt sárga és fehér csíkokkal szegélyezett világoskék, széles sáv formájában, amelyet a medaillon szélén is megfigyelhetünk, és a világoskék színű szegélyek közepén elhelyezett, narancs-sárga háttérbe komponált, jobbra lépő párducot ábrázoló képmezőhöz csatlakozik.¹⁰

A mennyezet négy sarkából egy-egy, pontozottákból összeálló, rendkívül élénk és sokszínű, egyenes vonalú virágfüzér indul ki. Ezek a derékszögű fő tengelyek által metszett körcikkek külső ívének pontosan a közepén csatlakoznak a központi körkompozícióhoz.

A mennyezetfreskót tengelyesen szimmetrikus elrendezés jellemzi. A mennyezet felületének alapszíne fehér, erre vitték fel *al secco* technikával az ábrázolásokat. Ennek következtében a fehér alapszín természetesen csak a szabadon hagyott felületeken maradt látható. A kompozíció színösszeállítását élénk színek felhasználása jellemzi. A művész arra törekedett, hogy a színárnyalatokat a testfelületek (lásd a nő telt idomait) és izmok (lásd a ló erőtől duzzadó izomzatát) domborodása által keltett fény-árnyék játék hatásának megfelelően érzékeltesse.

3. A Vásártéren talált freskó helye a római falfestészetben

A Komárom/Szőny — Vásártér lelőhelyen 1994-ben talált freskó helyét a római falfestészetnek az ún. „negyedik falfestészeti stílus” lezárulását követő időszakában kell keresnünk, amikor is jellemzővé vált az, hogy a mintakönyvekből a művészek tetszetős alakokat, egzotikus állatokat, élénk színhatású kompozíciókat emeltek ki és a megrendelők igénye szerint ezekből készítették el a rendelkezésre álló térben — nevezetesen a fehér vagy színes, mindenesetre egyszínű alapú falfelületen — a falfestményeket.¹¹

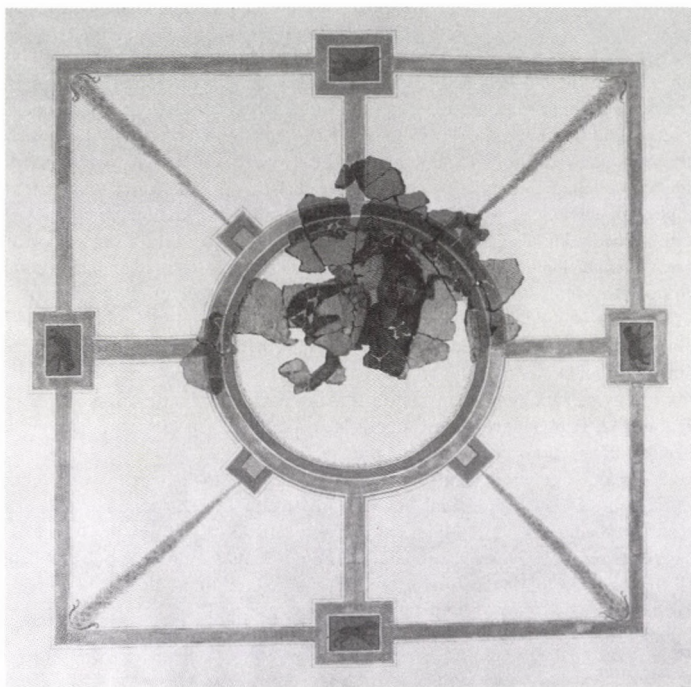
a) *A mennyezetfreskó szerkezete.* A mennyezetdíszek szimmetrikus elrendezésére való törekvés általánosan megfigyelhető a római falfestészetben. Jellemző, hogy a rendelkezésre álló felület közepén valamilyen mértani alakzatba szerkesztett jelenetet helyeznek el, és erre bonyolult, de jól áttekinthető motívumrendszer épül fel. Az általános alapelv a szigorú szimmetriára való törekvés: a szimmetriatengelyeket „bújtatva” (középsíkokat elválasztó, színes sávok formájában) ábrázolják, diszkrét jelenlétük azonban nem tesz lehetővé semmiféle, az alapsémától való eltérést.

A központi kompozícióra szerkesztett mennyezetdísz jelen volt a pompeii falfestészetben, ahol pl. a *Casa degli Amantibus*,¹² a központi ívelt keretezésű motívumot a brigetioihoz hasonló módon egyenes vonalvezetésű, virágkehelyből kiinduló virágfüzér kapcsolja össze a keretmotívummal. Ez a centrális elrendezésű mennyezetdíszítés Francesco d'Olanda rajzainak tanúsága szerint megjelenik a Nero által 64–68

¹⁰ A párducot ábrázoló képmezőkből eddig háromnak a töredékeit sikerült megtalálni.

¹¹ Vö. *A. Barbet*: La peinture murale romaine: les styles décoratifs pompéiens. Paris 1985; *ua.*: La peinture murale romaine: Groupe d'archéologie antique du touring club de France, Notice technique No. 20. (é. n.); *A. Mau*: Geschichte der decorativen Wandmalerei in Pompeji. Berlin 1882.

¹² Pompeii I 10, 11.

4. kép. A mennyezetfreskó szerkezetének rekonstrukciója

között épített *Domus Aurea* „Aranyozott mennyezetén” (*Volta Dorata*).¹³ A negyedik falfestészeti stílus követő időszakból ennek az elrendezésnek az egyik legismertebb példája Ostiában található (*Casa delle Volte Dipinte*, Hadrianus korából).¹⁴ Az idővel erősen egyszerűsödő mennyezetdíszeket a 3. században átvette a profán és ókeresztény katakombafestészet egyaránt (l. pl. Róma városában az *Ipogeo degli Aureli*¹⁵ és a *Cripta di Lucina* a *Cimitero di S. Callisto*ban).¹⁶ Azt a tényt, hogy a szimmetrikus elrendezésű mennyezetfreskó a provinciákban is közkedvelt volt, bizonyítja a raetiai Schwangauban talált centrális elrendezésű jelenet, amely Ganymédés elragadását ábrázolja.¹⁷ A Vásártéren talált mennyezetfreskó legközelebbi párhuzamaként a noricum Ennsben (*Lauriacum*) feltárt lakóház mennyezetfreskójának Erös és Psyché-jelenetét említhetjük.¹⁸

¹³ Borda 1958, 74.

¹⁴ Ostia, Reg. III, Is. V, F. Pasini: Ostia antica. Insule e classi sociali. Roma 1978, Fig. 30, 31, 35; R. Meiggs: Roman Ostia. Oxford 1960, 248, Fig. 16; H. Joyce: The Decorations of Walls, Ceilings and Floors in Italy in the 2nd and 3rd Centuries AD. Roma 1981.

¹⁵ Borda 1958, 129: Kr. u. 240 k.

¹⁶ Borda 1958, 124: Kr. u. 220 k. Ide tartozik még a *Camera del Buon Pastore* biblikus jelenetet ábrázoló mennyezetfreskója (*Cimitero dei SS. Pietro e Marcellino*) is, Gallienus korából (260-as évek). Idézi: Borda 1958, 134.

¹⁷ G. Krahe-G. Zahlhans: Römische Wandmalereien in Schwangau. Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege. Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte, Reihe A, Band 43. Kallmünz/OPF. 1984, Taf. 19-20; a rekonstrukcióra l. Taf. 35.

¹⁸ H. Kneifel: Lauriacum: Führer durch die Abt. RÖMERZEIT. Enns 1984, 24; L. Kottulinsky: Bericht über die Restaurierung eines römischen Deckenfreskos in Enns/Österreich. Restauro 88 (1982) 91 skk.

5. kép. Stabiaei falfreskó tengeri lovon ülő Néreiszel (Stabia, Sommità del Colle Varano, Villa delle Vendettrice di Amori: Nereida bruna)

Hasonló rendezést mutat a Wetteraulimes mentén elhelyezkedő echzelli castellumban feltárt festett helyiség Dionysost ábrázoló központi medaillonnal díszített mennyezete.¹⁹

b) *A központi motívum.* A mennyezetfreskó közepén levő medaillonban ábrázolt fedetlen testű, lebegő köpenyes nőalak, aki ágaskodó lovát kantárijánál fogva tartja, jól ismert a görög művészetek köréből: Néreusnak és Dóris Ókeanisnak, a „tenger ajándékának” az egyik lánya, a tengeri istennők ifjabb nemzedékének, az ötven Néreisnek egyike. A Néreiseket a görög és a római művészetben²⁰ általában tengeri környezetben ábrázolják, amint valamilyen mesebeli tengeri állat hátán ülve vagy félig fekvő testtartásban, ruhátlanul helyezkednek el. A Nérisek ábrázolása megjelenik a római művészet egyik legkorábbi, hivatalos aktust megörökítő reliefjén is, az ún. „Domitius Ahenobarbus”- vagy „Census”-relief hellénisztikus izlésű képmezőjén, amelyen Poseidón és Amphitrité tengeri *thiasosát* alkotják.²¹ Polyphémós maga is egy Néreisbe lett szerelmes, az érzelmeit nem viszonzó Galateába, aki inkább Pan fiát, Acist részesítette kegyeiben a

¹⁹ L. M. *Schleiermacher*: Die römischen Wand- und Deckenmalereien aus dem Limeskastell Echzell. Saalburg-Jahrbuch 46 (1991) 96 skk.

²⁰ S. *Lattimore*: The Marine Thiasos in Greek Sculpture. Monumenta Archaeologica 3, Los Angeles 1976.

²¹ D. *Ohly*: Glyptothek München. Griechische und römische Skulpturen. München 1986. 91 skk. és Taf. 33.

BRIGETIO/SZŐNY VÁSÁRTÉR
1992—1995

6. kép. A Szőny-Vásártér lelőhelyen 1992–1995 között feltárt lakóépület alaprajza (A nyíl a Néreis-jelenettel díszített szobát jelzi.)

pánsípján játszó — egy boscotrecasei falfestményen viszont dühödten sziklákat hajigáló²² — kyklóps helyett. A delfin²³ vagy tengeri csikó²⁴ hátán érkező, sőt, Polyphemos által megölelt²⁵ Galateát több pompeii ház freskóján ábrázolták, de ismerjük ennek a jelenetnek a megelevenítését Rómából (*Casa di Livia*) is.²⁶ A Néreisek, de egyáltalán a táncoló, levegőt vagy vizet hasító, mindenesetre ugyanabban a közegben mozgó alakok ábrázolása a 4. falfestészeti stílusban vált általánossá. Megjelennek központi jelenetekben,²⁷ de előfordulnak kiegészítő, szinte térkitöltő motívumként is.²⁸ A mesebeli tengeri szörnyek hátán „lovagló”, ruhátlan nőalakok²⁹ impozáns kavalkádja római kori magánházak mozaikpadlóján is gyakran megjelenik: egyik legszebb példáját az észak-afrikai Tunéziában feltárt ún. *Maison de Caton*ban találjuk.³⁰ Itt kell megemlíteni a *tripolitaniai* Zlitenben (Dar Buch Ammera) talált villa falfestményeit is, amelyek szintén Néreisek *thiasosát* ábrázolják.³¹

Jóllehet a Vásártéren feltárt falfreskó csupán egyetlen nőalakot ábrázol, és a töredékesen előkerült ló testének — egyelőre — nincs meg a mesebeli tengeri lényre utaló halfarka, az ikonográfiai előképek és párhuzamok alapján a brigetói loyasalak értelmezéséhez az előképeket mégis ebben a körben kell keresnünk. A képi összefüggésekből kiszakított, mögöttes mitológiai tartalom nélkül, csupán tetszetős külseje miatt ábrázolt, mintakönyvekből vett képek festése ugyanis megszokott volt a római falfestészetnek a Kr. u. 1. századot követő történetében.³² Bár a Néreisek — ha mitológiai történetet akartak megjeleníteni — igazából valamely tengeristen kíséretében kavargva mutatnak jól,³³ a brigetói freskó keletkezésének idején, a Kr. u. 2. század végén, a 3. század elején már elfogadott dolog volt, hogy Néreist önmagában is ábrázoltak. A 4. falfestészeti stílus képein ábrázolt alakok megmintázása, ikonográfiája a Kr. e. 4–3. századra megy vissza. Az a tény azonban, hogy a római falfestészetben a mitológiai jelenetek alakjai óriási változatosságot mutatnak, magyarázható egyrészt a hellénisztikus művészet hihetetlen motívumkincsbeli gazdagságával, másrészt pedig a római kori festők mesterségbeli tudásával, amellyel a készen kapott típusokat tovább alakították.³⁴

A Vásártéren 1994-ben talált freskó mintakönyvből kiválasztott, lovas és ruhátlan női alakja a felületkezelést és a görög művészet körében kialakult kötelező érvényű ábrázolásmódot tekintve szorosan követi a mintakönyvekben rögzített előképeket: A Néreis kontyba fogott haja hellénisztikus felfogást tükröz, arcéle vitathatatlanul „görögös”, a karjára és combjára kötött szalag pedig szintén innen került a rómaiakhoz. Szinte ugyanezt az ikonográfiát ismerhetjük fel a tengeri ló és a tengeri tigris hátán fekvő Néreisek esetében,

²² M. L. Anderson: *Pompeian Frescoes in the Metropolitan Museum of Art*. The Metropolitan Museum of Art Bulletin, Winter (1987/88), 36 skk., különösen 50; *Ling* 1991, 115, Fig. 115.

²³ P. H. v. Blanckenhagen–Chr. Alexander: *The Augustan Villa at Boscotrecase*. Sonderschriften des Deutschen Archäologischen Instituts in Rom, Band 8. Mainz 1990, Pl. 58, 59.2: Pompeii I 7, 7 — *Casa del Sacerdote Amando*.

²⁴ *Ling* 1991, 113, Fig. 113.

²⁵ A mitoszvariánsok ábrázolásáról Adamik B.: Galatea. Tengeri nimfából — szerelemistennő. AT 38 (1994) 183 skk.

²⁶ L. fent 23. j., *Curtius* 1929. 91., Abb. 63. Galatea ábrázolására, ikonográfiájára vonatkozóan l. újabban: Adamik, *op. cit.* 183 skk.

²⁷ L. 28. j.

²⁸ Pl. az *Ipogeo degli Aureli* (Róma) mennyezetfreskóján (l. fent 15. j.).

²⁹ Stabiae freskókon ld. *Curtius* 1929, 405 skk., Abb. 221; továbbá Borda 1958, 251.

³⁰ C. Duliere: *Utique. Les mosaïques in situ en dehors des insulae I-II-III*. Corpus des Mosaïques de Tunisie, I. Tunis 1974, 50 skk.; C. Belz: *Marine Genre Mosaic Pavements of Roman North Africa*. Diss. Univ. of California. Los Angeles 1978, *passim*; K. M. Dunbabin: *The Mosaics of Roman North Africa*. Studies in Iconography and Patronage. Oxford 1978, *passim*.

³¹ S. Aurigemma: *I mosaici di Zliten*. „Africa Italiana.” II. (Roma–Milano 1926). L. még: Borda 1958, 310.

³² A mitológiai jelenetek felbontására a 4. falfestészeti stílus idején és az azt követő időszakban l. *Curtius* 1929, 414; A tengeri jelenetek „dekoratív jellegére” vonatkozóan a 3. században l. Borda 1958, 305 sk.

³³ L. fent 29. j.

³⁴ L. erre bővebben *Curtius* 1929, 112.

akiket egy Stabiaeben feltárt vörös háttérű falfestmény örökölt meg (5. kép).³⁵ A Väsártéren talált falfestmény azonban — a szoros párhuzamok ellenére — az „ikonográfiai újítás” gondolatát tükrözi: lehet, hogy nemcsak a freskó állapotának töredékessége az oka annak, hogy mindaddig egyetlen töredék sem utal arra, hogy a Néreis halfarkú, tengeri ló hátán ül. Ez esetben elképzelhető, hogy itt egyszerűen lovon vágató ruhátlan nőalak³⁶ ábrázolásával van dolgunk. Az a megoldás, hogy a nő arca és a ló feje szembefordul egymással, valószínűleg a körkompozícióban rendelkezésre álló tér formai sajátosságával magyarázható. Ez az ábrázolásmód fejlett látásmódot és a perspektívára való törekvést tükrözi. A ló hátrafordított nyakát és a mélységet a barna szín sötét tónusának felvitelével érzékeltette a festő. A női test és a ló anatómiáját jól ismerő mester számára ez a megoldás szemmel láthatólag nem jelentett nehézséget. A ló ábrázolására, az állati testnek futó, ugró, elvágódó stb. testhelyzetekben megnyilvánuló rövidüléseire vonatkozóan is széles választék állhatott a festők rendelkezésére: elég csak a pompeii *Casa del Faunó*-ban talált, Nagy Sándor és Dareios ütközetét ábrázoló, hellénisztikus kori falfestmény nyomán készült római kori mozaik változatos alakzatokban ábrázolt harci lovaira utalni.³⁷ A Väsártéren talált falfestményt készítő művész ügyességét dicséri, hogy szabadon tudta felhasználni a megrendelő igényének megfelelően merészelt megújítani a rendelkezésére álló repertoire-t.

c) *A mennyezetfreskó kiegészítő motívumai.* A fentiekhez hasonló módon megtaláljuk a freskón ábrázolt összes többi alak és motívum közvetlen párhuzamát a római falfestészetben.

A sokszínű és sokféle virágból összeállított virágfüzerek ábrázolása általánosnak mondható Itáliában, főleg a dél- és közép-itáliai és etrusiai sírfestészetben.³⁸ A római falfestészetben felbukkan egyrészt az egyenes vonalvezetésű virágfüzér, amely a *Casa degli Amanti tablinumán* kívül Pompeiiben pl. a *Casa di Poppeában* is megjelenik.³⁹ Technikáját illetően ez a motívum amiatt is érdekes, hogy itt is megfigyelhetők a virágfüzérben a rozetta alakú virágszirmok (hasonló, ötpontos rozettából összeálló virágszirmot a pompeii *Casa delle Nozze d'Argento* exedrájában,⁴⁰ a provinciákban pedig pl. Commugny-ben⁴¹). Legalább ennyire gyakori és általános a felfüggesztett virágfüzér megjelenítése is a festett helyiségek oldalfalán: egyik legismertebb példája a nápolyi Nemzeti Múzeumban őrzött freskó füzérdísz a pompeii *Casa del Centenarióból*.⁴² Az egész oldalfalon végighúzódo virágfüzérre a pompeii *Casa del Criptoportico* szolgáltatja a legimpozánsabb példát.⁴³ Különféle gyümölcsök, búzagalász, változatos levelek és színes szalag látható Rómában a Palatiumon az ún. *Casa di Liviában*.⁴⁴ ennek a két oszloptörzs közé felfüggesztett girlandtípusnak a sokszínűségét próbálja meg visszaadni a Väsártéren talált freskó színes pontrozettákból felépülő egyenes vonalvezetésű virágfüzére, amely kellő távolságból („alulról”) szemlélve ugyanezt a változatos összhatást kelti. Akárcsak a központi motívum köré rendezett mennyezetdísz egészének esetében, az egyes motívumok, így a girlandok körében is megfigyelhető az alapséma egyszerűsödése és egyre inkább sematikussá válása a Kr. u. 3. században.⁴⁵

Hasonlóképpen népszerű és általánosan elterjedt volt a párdúc ábrázolása a falfestményeken. Megjelennek magányosan (mint pl. Ostiában, a *Casa degli Aurighi* freskóján),⁴⁶ és előfordulnak a brigetióihoz hasonló módon keretezett képmezőben is. A líbiai Zliten (Dar Buch Ammera) villájának falfestményén a

³⁵ O. Flic: *Pittura di Stabia*. Napoli 1957. 66 sk.

³⁶ L. a pompeii *Casa dei Vetti* Dirke bűnhődését (Borda 1958, 243), az ugyancsak pompeii *Casa dei Dioscuri* „Satio e Menade” jelenetét ábrázoló falfestményén (Borda 1958, 62).

³⁷ B. Andreae: *Das Alexandermosaik aus Pompeji*. Recklingshausen 1977, 49.

³⁸ Borda 1958, 180.

³⁹ Cerulli Irelli et al. 1990, Taf. 157-158.

⁴⁰ Beyen 1938-1960, II, 4, Abb. 7.

⁴¹ Borda 1958, 69.

⁴² Cerulli Irelli et al. 1990. Taf. 96: a háttérben a Vezúv képe jelenik meg.

⁴³ Beyen 1938-1960, II, 1, Abb. 39.

⁴⁴ Beyen 1938-1960, II, 67, Abb. 232, Borda 1958, 182.

⁴⁵ Borda 1958. 128.

⁴⁶ Borda 1958. 305.

vágató és fejét hátrafordító párdúc hátán Dionysos ül.⁴⁷ A Vásártéren talált falfestmény párduca is Dionysos köréhez kapcsolódnak.⁴⁸ Abban pedig, hogy a párducot Néreiszel azonos falfelületen ábrázolják, nincsen semmi különös: a tetszetős női alak és az egzotikus párdúc együttes szerepeltetése valószínűleg a megrendelőnek köszönhető, aki a számára leglátványosabbnak tűnő alakokra mutatott rá a mintakönyvben, s adott megbízást a „*pasticcio*” elkészítésére. A párducalakok festési technikáját illetően is megmutatkozik a festő újító kedve: valószínűleg szabad kézzel festett, s nem használt kivágott mintákat a kontúrok megrajzolásához, minthogy az egyik párdúc farka kilóg a képmezőből és túlnyúl magán a képkereten is. Ugyanakkor szembevetendő a medaillon központi alakja és a kiegészítő párducok közötti stílus- és színvonalbeli különbség: noha korai lenne még „mesterkezeket” meghatározni és elkülöníteni, az mindenesetre biztos, hogy a lovas női alakot magas mesterségbeli tudással rendelkező művész — talán a festőiskola vezetője vagy legtapasztalabb mestere —, a párducokat pedig esetleg a mester segédeinek egyike készítette.

d) *Összegzés.* Az a tény, hogy a Vásártéren feltárt ház mennyezetfreskója lovas Néreist — pontosabban tengeri lovon lovagló Néreis előképe nyomán készült lovas női alakot — ábrázol, kiválóan illeszkedik a római művészet fejlődésének vonulatába. Ezt mutatja a Néreis-ikonográfiából levezethető, eredeti mitológiai környezetéből kiszakított női alakok utóélete a negyedik falfestészeti stílus követően.⁴⁹ A dekoratív összehatás bacchikus és tengeri *thiasos*, a táncoló nőalakok és a Néreisek ábrázolása a késő római korig tovább él pl. textileken, és ebben a műfajban a kopt művészet motívumkincsébe is átkerült.⁵⁰

A ruhátlan női alaknak a provinciabeli, barbaricum területet is érintő, időben pedig a késő római korig terjedő ábrázolására érdemes idézni K. Clark ide vonatkozó szavait: „A Néreidák művészettörténeti pályafutása azt bizonyítja, hogy bizonyos formák tetszést keltenek és fennmaradnak azután is, hogy ikonográfiai jelentésük feledésbe merült. Bármire gondolt is az a művész, aki először alkalmazta őket, a léleknek a túlvilágra való átkelését jelképezik a szarkofágokon; a kopt hímezéseken és az alexandriai elefántoson ékszeres ládikákon azonban a Néreida már csak díszítmény. Pusztán kellemes képzetársításokat keltő forma, a hangsúlyok feloldódnak benne, és nem utalnak a figurán kívülre, tehát bármely alkalmas helyen szerepeltethető; lendületes körvonala viszont könnyedén vezeti át a tekintetet a következő dekorációs elemre. Ennélfogva a római birodalom vége felé a Néreidának sokkal szélesebb körben sikerült elterjednie, mint bármely más motívumnak, amely az akton alapult. Az ezüst ötvösmunkák, amelyekre ezeket a tömör, kívánatos formákat vészték vagy domborították, az antik világnak egészen a barbárokkal határos pereméig eljutottak, és találtak Néreidákat a legváratlanabb helyeken is Northumberlandben és Bakuban, Írországból és Arábiából.”⁵¹

Ehhez a sorozathoz csatlakozik a szőnyi Vásártéren talált falfestmény is, amely a római művészet születésének pillanatától kezdve jelenlevő és a római világ lehanyatlását is túlélő, mindvégig közkedvelt női alakot ábrázolja.

Utószó

1995-ben és 1996-ban tovább folytatódtak, és újabb eredményeket hoztak az ásátások. Ugyanez elmondható a freskórestaurálásokról is, amely részleteiben igen, de az alap gondolatok tekintetében nem változtatták meg az 1994-ben kelt előzetes jelentésben foglaltakat. A már helyreállított freskók 1996. április óta Komáromban, az új régészeti múzeum állandó kiállításában láthatók.

⁴⁷ L. fent 31. j.

⁴⁸ Kevésbé valószínű, hogy mindez a halhatatlanságba vetett hit miatt történt, ahogy azt L. Curtius – a Kr. u. 1. századra vonatkozóan talán még joggal – feltételezte (*Curtius 1929*, 414).

⁴⁹ L. Curtius a Néreis-alakoknak az eredeti képi környezetükből kiragadva történő ábrázolását lelkes szavakkal magyarázza (*1929*, 408).

⁵⁰ Borda 1958. 375 sk.

⁵¹ K. Clark: Az akt. Corvina Kiadó, Budapest 1986, 273.

Rövidítések

- Beyen 1938–1960* = *H. G. Beyen*: Die pompejanische Wanddekoration vom zweiten bis zum vierten Stil, I–II. Haag 1938–1960.
- Borda 1958* = *M. Borda*: La pittura romana. La grande civiltà pittoriche. Milano 1958.
- Cerulli Irelli et al. 1990* = *G. Cerulli Irelli et al.*: Pompejanische Wandmalerei. Stuttgart–Zürich 1990.
- Curtius 1929* = *L. Curtius*: Die Wandmalerei Pompejis. Leipzig 1929.
- Ling 1991* = *R. Ling*: Roman Painting. Cambridge 1991.

MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS

IULIUS AUSONIUS MEDICUS

(Egy polgár a negyedik századból)

Ha a „római orvos”-ról kívánunk beszélni, elsősorban nem a vonatkozó adatok mennyiségével, hanem a fogalom meghatározásával támadnak gondjaink. Rómában ugyanis sem szervezett orvoscépzés, sem az orvosok jogállását és működését szabályozó törvény, sem pedig társadalmi szempontok alapján elkülöníthető orvosréteg nem létezett. Gyógyító tevékenységet bárki végezhetett, aki ehhez eléggé fölkészültnek érezte magát, illetve aki fölkészültségéről meg tudta győzni környezetét, s noha a Kr. e. 3. század óta az orvostudomány folyamatosan szakosodott,¹ az „orvos” fogalmán az ókorban sohasem „hivatalosan igazolt tudományos képzésben részesült gyógyító szakembert” értettek — mint manapság,² — hanem vagy „kézművest és kereskedőt”, vagy pedig szellemi szabadfoglalkozású.³ (A katonai orvosi intézmény, melyben a római világban, a gladiátoriskolák mellett, az alkalmazott, tisztviselő orvos először megjelent, mint a hadsereg maga is, több szempontból is kívül állt a társadalmon.)⁴

A római orvos fogalmát tehát — különösképp ha kötődünk mai elképzeléseinkhez, — sem a képzés, sem a társadalmi státus, sem pedig a tevékenység felől nem közelíthetjük meg egyikönnyen.

A Birodalom utolsó két évszázadában azonban két, könnyebben és szakszerűbben definiálható orvos-típus jelent meg a színen. Nemcsak az „*archiatros*” intézménye, s vele az alkalmazott-orvos alakja⁵ született meg, hanem evvel a réteggel egy időben és vele keveredve kialakult egy olyan „szabadfoglalkozású” orvosréteg is, amely (mai fogalmainkkal) mind életmódjában, mind értékrendszerében — utólag — polgárinak nevezhető, s az újkori s mai orvos előképének leginkább tartható.

¹ A specializálódásról: *H. M. Koelbing*: *Arzt und Patient in der antiken Welt*. Zürich—München 1977, 173., 207 skk.; *G. Baader*: *Spezialärzte in der Spätantike*. *Medizinhistorisches Journal* 2 (1967) 231 skk.; *I. Bloch*: *Übersicht über die ärztlichen Standesverhältnisse in der west- und oströmischen Kaiserzeit*. *Neuburger—Pagel*: *Handbuch der Geschichte der Medizin*, I. (Jena 1902) 569 skk., stb.

² Az *approbatio* (az orvosi diplomavizsga) az *archiatros*-i intézménnyel együtt, a 3. században jelent meg, de nem volt általános érvényű, csak a helyi céhbe való felvétel föltétele lehetett. *T. Meyer-Steinig*: *Geschichte des römischen Ärztstandes*. Kiel 1907, 25 skk.

³ Uo. 188 skk. és 209.

⁴ Ld. *R. W. Davies*: *The Roman Military Medical Service*. *Saalb. Jahrbücher* 7 (1970) 84 skk.; *J. Scarborough*: *Roman Medicine*. London—Southampton 1969, 66 skk.

⁵ Az *archiatrosi* intézményről és kialakulásáról bőven ír: *H. Haeser*: *Lehrbuch der Geschichte der Medizin und der epidemischen Krankheiten*. I.¹ (Jena 1875) 411 skk. Ennek az intézménynek fontos szerepére utal, hogy az *archiatros* szóból fejlődött ki a német „*Arzt*” szó.

⁶ *H. Gossen*: *Der Arzt im alten Rom*. *Ciba—Zeitschrift* 4 (1937) 1651 skk.; *T. Meyer-Steinig*: *Geschichte des römischen Ärztstandes*. Kiel 1907, 48 skk.

Ennek az orvostípusnak jellemzésére nehezen találhatnánk alkalmasabb anyagot, mint Decimus Magnus Ausonius, a galliai latin költőnek, apjáról, Iulius Ausoniusról írott „*Epicedion*”-ját.⁷ Úgy gondolom tehát, hogy — a teljesség igénye nélkül — e vers segítségével lehetőség nyílik, ha nem is „a római orvos”, hanem egyfajta s mai orvosaink őseinek leginkább tekinthető, római orvostípus főbb jellemzőinek bemutatására.

Iulius Ausonius az „*Epicedion*”-ban, mint valamilyen sírontúli monológban — fia költészetének segítségével — végigtekint életén, föl sorolja érdemeit, eredményeit, ismerteti családjának helyzetét és karrierjét. Mindeközben közvetlenül s közvetve egyaránt képet kaphatunk a korabeli galliai „értelmiségi” orvos értékrendjéről, lehetőségeiről, társadalmi állásáról, sőt vagyoni helyzetéről is. Noha a verset már többen meg lehetős részletezéssel elemezték,⁸ orvostörténeti szempontból, tehát a véleményem szerint legtanulságosabb módon még senki nem értelmezte az „*Epicedion in patrem*” 32 disztichonját. A jelen dolgozat csupán ez utóbira vállalkozik, abban a reményben, hogy az eddigi szakirodalom legfontosabb megállapításait ekképpen az orvostörténeti kutatás számára is hozzáférhetővé teszi, s néhány gondolattal kiegészítve összefoglalja.

Mivel Ausonius apjáról való ismereteink szűkösek, röviden ismertetjük, amit róla tudunk:⁹

Életrajzára vonatkozóan fő forrásunk éppen az *Epicedion*, illetve a *Parentalia* első verse,¹⁰ továbbá Ausoniusnak, családjával kapcsolatos egyéb költeményei.¹¹ Ezek szerint Iulius Ausonius („*medicus*”) Vasatesben (Cossio Vasatum) született 290 körül, orvostudományt tanult, s Burdigalában (Bordeaux) élte életét. Rómában a szenátus tiszteletbeli tagjává választották, később, fia közbenjárására Illyricum címzetes praefectusa (afféle tiszteletbeli helytartója) lett. Fia és unokái magas tisztséget viseltek, szüleiről s nagyszüleiről azonban föltűnő módon hiányoznak az adatok, ami alacsony származásukra utalhat.¹² Ausonius, az orvos, korán (308 körül)¹³ nősült, feleségét Aemilia Aeonianának hívták,¹⁴ ő „*post lustra novem*”, azaz 353 körül hunyt el. Négy gyermek származott e házasságból: Aemilia Melania csecsszopóként halt meg, második gyermekük a költő volt, Decimus Magnus, — ő élt a gyermekek közül a legtovább, — ezután Iulia Dryadia következett a sorban, majd a második fiú, Iulius Avitianus, aki szintén orvosnak készült, de korán elhunyt — az *Epicedion* egy sorából következtethetően ő lehetett a kedvenc. Iulius Ausonius 378-ban halt meg, 88 éves korában.¹⁵ Írott műve nem maradt fönt, noha nem elképzelhetetlen, hogy írt is egy-két orvosi munkát.¹⁶

⁷ Az *Epicedion*ról s Ausoniusról a legalaposabb és legfrissebb bibliográfiát I. R. Herzog (hrsg.): *Restauration und Erneuerung. Die lateinische Literatur von 284 bis 374 n. Chr.* (Handbuch der lat. Lit. der Antike V.) München 1989, 268 skk.

⁸ Legalaposabban: A. Önnersfors: *Vaterporträts in der römischen Poesie, unter besonderer Berücksichtigung von Horaz, Statius und Ausonius.* Stockholm 1974, 121 skk.; I. még J. Forriol-Esteve: *Die Trauer- und Trostgedichte in der römischen Literatur.* Diss. München 1962, 109 skk.; R. P. H. Green: *Prosopographical Notes on the Family and Friends of Ausonius.* BICS 25 (1978) 19 skk.; M. Principato: *Poesia familiare e poesia descrittiva in Ausonio.* Aevum 35 (1961) 399 skk.; U-R. Lindner: *Der Tod des Vaters. Untersuchungen über griechische Grabgedichte.* Diss. Erlangen—Nürnberg 1972, 174 skk.

⁹ A legtömörebb összefoglalás: F. Marx: RE „Aus.” 2562, illetve: R. Herzog (hrsg.): 277 skk.

¹⁰ Ed. Schenkl (MGH. Auctores Antiqui. V/2) p. 41.

¹¹ Ad lectorem: ed. Schenkl, p. 2.

¹² Iulius Ausonius atyjáról csak annyit tudunk, hogy saját apjától egy *Lucanicum* nevű birtokot örökölt. Ám hogy ez a birtok mekkora volt, arról nincs szó. Az is lehetséges, hogy az Ausonius név eleve rabszolgamúltra utal (R. P. H. Green: i. m. 24). Mindenesetre gyanús, hogy a *Parentalia*-ciklus, noha oldalági rokonokra is kitér, az apai nagyszülőket teljességgel mellőzi.

¹³ G. Brandes: *Ausoniarum quaestionum specimen.* Lipsiae 1876, 19 skk.

¹⁴ Róla és egyéb rokonságáról: ed. Schenkl, *Stemmata*, p. XIV., ed. Peiper p. CXV. sq.

¹⁵ Az *Epicedion* és a *Parentalia* 90 évet említ, de ez valószínűleg kerekített szám. Erre vonatkozóan lásd: A. Önnersfors: i. m. 120.

¹⁶ Marcellus (4-5. sz.), Ausonius földije említi „*De medicamentis*” című munkájának bevezetőjében Ausonius apját, mint neves galliai orvost, majd később (25, 21) is szól róla, olyanok között említve, akik „*medicinae arti... operam...commodarunt*”, vö. M. Schanz—C. Hosius—G. Krüger: *Geschichte der röm. Lit.* IV. (München 1920) 279 sk. A szöveg olvasható: Marcellus: über Heilmittel, übers. von J. Kollesch u. D. Nickel. (Berlin 1968).

Ausonius az „*Epicedion*”-t rövid bevezetővel látta el: ez a vers témáját, célját s a gyűjteményben elfoglalt helyét indokolja, s hozzáteszi, hogy e költemény atyja emlékművén (képmása alatt — *imagini ipsius hi versus subscripti*) szintén olvasható. Utolsó megjegyzése is érdekes, elsősorban a költeményben közölt adatok megbízhatósága szempontjából: „Egyetlen más munkámmal sem vagyok elégedett, de ezt szívesen olvasom el újra és újra.” Ez az előszó azonban a mi aspektusunkból, tehát orvostörténeti szemszögből, kevéssé informatív. A fiú bevezetőjét közvetlenül követik az apa szavai, amelyeket — jobb híján — a saját fordításomban közlök:¹⁷

*Ausonius: Epicedion in patrem*¹⁸

Ausonius vagyok én, orvostanban nem utolsó,	1
kortársam tudná: voltam-e legderekkab.	
Otthonom és a hazám szomszéd — szolgáltam is egykor	
Vasatesben emezt, Burdigalában amazt.	
Kétféle voltam kúriatag s mellette szenátor,	5
ám bár címzetesen csak, hivataltalanul.	
Lévén sem gazdag, se szegény, soha nem nyomorogtam.	
Nékem nem cseretárgy volt a szokás, becsület.	
Nem szárnyalt latinom, de a fénylő Attika nyelvén	
műveltmód tudtam s jól kifejezni magam.	10
Minden rászorulón segitettem: volt akin ingyen,	
hisz hivatásomban fontos a jóakarát. ¹⁹	
Megbecsülést attól vártam, kit nagyrabecsültem:	
ám magamat soha nem toltam a többi elé.	
Tettem a dolgomat és — bár bokros volt a teendőm —	15
tisztemet elláttam pontosan és precízen.	
Pert indítani nem szoktam, sem nyerni, se bukni.	
Vádlóként, tanuként bajt nem idéztem elő. ²⁰	
S mert sose voltam irigy, vágy, intrika sem keserített,	
egyformán taszított eskü s hamis tanúság.	20
Tagja sosem voltam pártnak vagy klikknek, ²¹ azonban	
cserben sem hagytam drága barátaimat.	

¹⁷ Ausoniusról magyar fordításban eddig igen kevés vers jelent meg: a legbővebb válogatást a Szepessy Tibor szerkesztette „*Római költők antológiája*” hozta (Bp., 1963) — összesen kilenc verset. Ezek között nem szerepelt az *Epicedion*. Az Ausonius-verseket Szabó Lőrinc, Bede Anna, Kárpáthy Csilla és Horváth István Károly fordította. A magyar klasszika-filológia viszonylag keveset foglalkozott Ausoniuszal. A legjelentősebb e tárgyú hazai tanulmány: *Földi József*: Diss. de poesi D. Magni Ausonii. Bp. 1902. (Ld. még: *Borzák I.*: A magyar klasszika-filológiai irodalom bibliográfiája, 1926–1950. Bp. 1952, 73 sk. és *Ritók Zs.*: A magyar ókortudomány bibliográfiája, 1951–1975. Bp. 1986, 278 sk.; *Borzák I.*: Ausoniusról Rimay Jánosig. Ant. Tan. 30 (1983) 241 skk.

¹⁸ A fordítás *S. Prete* kiadása nyomán készült: Decimi Magni Ausonii Burdigalensis opuscula. Leipzig 1978, 86 sqq.

¹⁹ Scribonius Largus is hangsúlyozza ezt az erényt, *H. Koelbing*: i. m. 207. Lehetséges, hogy ebben már a kereszténység hatása is szerepet játszott, vö. *H. Schadewaldt*: Römisch-antike Medizin im alten Rom. Sonderdruck aus *Klinisch-Therapeutische Wochenschrift* 21. Berlin, é. n.

²⁰ *Neminem laedere, suum cuique tribuere!* — mondja a római jog.

²¹ Ehhez: *J. Scarborough*: Roman Medicine. London—Southampton 1969, 112 sk. Itt említi Dorus orvost, Magentius kegyencét, az alacsony sorból jött (a scutariusok orvosa volt), aki udvari intrikákból élt, majd mikor a hullámok összecsaptak feje fölött, eltűnt. S azt is írja, hogy már Cicero idejétől fogva sok értelmiségi orvos magas posztra, politikusok körébe jutott (Cic. Ad Att. XV 1a, 1 és Ad fam. XIII 20).

Úgy hittem, nem is az boldog, ki, mi kell neki, bírja, ám aki nem vágyik bírni olyat, mi je nincs.	
Nem lévén nyüzsgő, fecsegő, sandán sose lestem, s nem fürkésztem olyat, mit kapu vagy ruha rejt.	25
Pletykát, megkeserítőjét minden derekasnak, nem szőttem, igazat sem locsorászva tovább.	
Düh, hiu vágy, szorító gond mind-mind messze kerültek, földi javakban sem telt igazán örömöm.	30
Utáltam minden nyüzsgést és éretolakvást, legfőképp pedig a talmi nagyúri kegyet.	
Nem hittem soha azt, hogy bűnt <i>nem</i> tenni is érdem.	
Hittem: a törvénynél több az igaz becsület.	
[Pukkancs voltam, ezért próbáltam rejtteni lényem s büntettem magamat, hogyha hibám kiderült.]	35
Egy feleségem volt: harminchat büntelen évet átéltem vele, és négy gyerekünk született.	
Elsőcskénk csecsemőként halt meg, míg az utolsó serdült épp amikor... mily sikerült fiu volt!	40
Gallia, Libya és Latium praefectura lett a nagyfiam — ily ragyogó megbecsülésre jutott!	
Nyájas, jószágos, kedves hangú, szemü, arcú — atyja iránt nyílt és gyermeki lelkü ma is.	
Láttam, amint fia és veje már proconsuli rangig vitte, de tudtam jól: ő maga többet elér.	
Nagyszerű asszony volt és éppoly nagyszerű özvegy most lányom: becsület része családayaként.	
Gyermek, vő s unokák házát láthatja virulni. Százszorosan tisztelt, hírneves itt valahány.	50
Rangjukat én se hagyom szégyenben s meg nem alázom: „Illír helytartó” — címzetes úr vagyok ám!	
Épp a szerencsétől ez a túlzott bőkezűség vitt rá, hogy az istentől kérjem a könnyü halált.	
Meg ne szakassza gonosz harapással akárcsak egyetlen nap boldog sorsom, büntelen életutam.	55
S így is lett, bételt a szavam: vágy, félelem, óhaj, mind-mind másra maradt, jött a halál szeliden.	
Gyászborultak közt, gyász nélkül holt, heverek most, már nem az én gondom bús ravatal, temetés.	60
Bot nélkül jártam be kilencvent, testileg épen láttam el itt ügyeim, mind kifogástalanul.	
Olvasván soraim sose restelld mondani: „Én sem kívánnék egyebet, mint ilyen életutat!”	64

A vers — ne feledjük: klasszikus, azaz „iskolás” költőről van szó, — négy jól elkülöníthető részre oszlik.²²

1. Bemutatkozás — a szakma (elsőnek!), a származás (családfa nélkül!), a tisztségek, a vagyoni helyzet ismertetése.

²² A vers formai szempontból azért is érdekes, mert disztichonjai nemcsak formájukban, hanem tartalmukban is zártak, különállóak. E sajátosság azt a benyomást kelti, mintha a mondanivaló pontokba lenne szedve, ami megintcsak a fölsorolás sorrendjének fontosságát bizonyítja.

2. Erények felsorolása. A sorrend lényeges: becsület, hagyománytisztelet, nagylelkűség, hivatástudat, mértékletesség, gondosság, a „*neminem laedere*” elve, igazságosság, apolitikusság, elégedettség, szerénység, tartózkodás, méltóság, önértet, visszafogottság, becsületesség, hibák korrekciójára való képesség.

3. A (szűkebb) család. Feleség. Gyerekek (a halott elsőszülött először). A saját rangok említése.

4. Szép halál, hosszú, gondtalan élet után.

A felsorolás sorrendjét természetesen nem tekinthetjük értéksorrendnek, hiszen mind a sírvers, mind pedig az *epicedion* műfajának²³ követelményrendszere hatott rá. A római sírversekben is első helyen a társadalmi státusz, a tisztségek, majd később a család említése áll. Annál érdekesebb, hogy Ausonius elsőként a hivatást s nem a társadalmi rangot említi, mint mindennél fontosabbat — ez korántsem volt szokás Rómában. Meg kell jegyeznünk, hogy az erények felsorolásából, a hagyományos sztoikus emberi, illetve a hippokratikus orvosi erények mellől teljesen hiányoznak a „római” erények: a *virtus*, a *pietas*, noha ezek alapvetőnek számítottak a korábbi *epicedion*okban és laudatiókban. Ugyancsak jellemző s polgári szemlélet megjelenésére utal a konfliktuskerülés, illetve az apolitikusság hangsúlyozása és a család körében, hosszú élet után bekövetkező halál utáni vágy kifejezése.²⁴

Sorról sorra haladva a versben azonban még további következtetésekre juthatunk:

Ausonius apja két városban is „kúriatag” és „szénátor” volt. Mindez akkor lenne igazán érdekes, ha bizonyosak lehetnének abban, hogy Iulius Ausonius főfoglalkozású orvos volt. (Hiszen ez bizonyítaná a szakma megbecsültségét, magas társadalmi rangját.) Erre több körülmény is utal: Részint a versben *clare et distincte* olvashatjuk, hogy Iulius Ausonius Burdigala városában élt (*domo et lare Burdigalam colui*). Vagyis, noha némi földbirtokot mondhatott magáénak, a városban élt: ezt legvalószínűbben orvosi praxisa indokolta. Másrészt azok az utalások is ezt támasztják alá, amelyekből egy gyakorló orvos problémáira következtethetünk. (Bokros teendők, hivatástudat, ingyenes kezelés stb.) Orvosi hivatására görög nyelvtudása is utalhat.²⁵ A korabeli orvosi nyelv ugyanis a görög volt, s a *koiné*, a Birodalom görög köznyelve inkább a keleti provinciákban lehetett általánosabban ismert. További bizonyítékul szolgál Ausonius gyakorló orvos mivoltára az *Epicedion* több említett erénye is, melyek a hippokratikus orvosi hagyományokhoz kapcsolódnak.²⁶ Így tehát — ha számításba vesszük az örökölt birtokból szedhető jövedelem mértékét (ehhez lásd: Ed. Peiper CVIII–CIX., Hered. Praef., Hered. V. 9.), valószínűnek tartható, hogy Ausonius *medicus* orvosi hivatásából élt és tartotta el családját. Ennek tudatában megállapíthatjuk, hogy az orvos a korabeli Galliában a városok vezető rétegéhez tartozott, ami a korábbi állapotokhoz képest jelentős változást jelent, különösen, ha e tényt összevetjük az orvosok köztársaságkori és kora császárkori helyzetével.²⁷ Mindenesetre s kiegészítésképpen érdemes megjegyeznünk, hogy a korabeli Rómában nem a foglalkozás határozta meg a társadalmi státuszt — ez inkább a vagyoni helyzettől és a születési nemességtől függött. Vagyis nem azért lehetett valaki szenátor, mert orvos volt, hanem amellet, vagy épp annak ellenére.

Ehhez kapcsolódik a versből következtethető másik fontos orvostörténeti adat is. Előzményként tisztában kell lennünk azzal, hogy a kora császárkori Rómában az orvos vagy kézműves-rabszolga, libertinus, illetve bevándorló (általában alacsony származású, vagy legalább görög), vagy pedig jómódú római polgár volt, — mint Celsus, aki viszont nem szakmájából élt. A jómódra szert tett orvosok — pl. Antonius Musa, vagy Asclepiades — ritkaság-, sőt botrányszámba mentek. Ausonius ezzel szemben olyan művelt *római polgár*, aki gyógyítással keresi kenyerét. (Műveltségére önmaga utal az *Epicedion* 9–10. sorában.)

²³ Az *epicedion* név a gör. κηδος ‘bánat’, ‘gyász’, ‘temetés’ szóból ered, s eredetileg sírverset, sirató-éneket jelentett. Tartalmilag a síri epigramma és a *consolatio* műfajával együtt tárgyalható. Két típusa ismert: 1. népi-lírikus, epigrammatikus típus. (Ennek egyéni változata Catullus híres verébsiratója.) 2. A különösen a latin nyelvterületen kedvelt retorikus költészeti forma. A műfaj elterjedt és közismert volt az ókorban, csak azon vitatkoztak a grammatikusok, hogy a temetés előtt, után vagy közben kellett-e eredetileg elénekelni, vö. H. Färber: Die Lyrik in der Kunsttheorie der Ant. München 1936, 38 skk.

²⁴ Ez aligha eredeztethető pusztán a Horatius verseiből ismert epikureus hagyományból.

²⁵ Lásd: A. Önnersfors: i. m. 126 skk.

²⁶ Pl. 3–4., 11–12., 15–16., 27–28. Erre vonatkozólag lásd: A. Önnersfors: i. m. 123 skk.

²⁷ Magyar László A.: Celsus: De Medicina. Dissz. Bp. 1984, 1–20.

Ez a kenyér pedig nem is mondható szűkösnek. Már a magas életkor önmagában is jómódra utal. A római feliratok alapján csak a szabad (!) társadalom 0.3%-a érte el a 85–90. életévét.²⁸ Az pedig közismert tény, hogy a táplálkozás minősége, az életszínvonal és a várható élettartam kapcsolatos egymással. „Önmagát” ugyan Ausonius apja „sem gazdag, se szegény”-nek nevezi, de sejthetjük, hogy szenátóri és címzetes proconsuli méltósága megszerzése előtt sem nyomoroghatott, ha fiait oly kiváló és bizonyára drága nevelésben részesíthette.²⁹ A korabeli galliai orvosok anyagi helyzete egyébként általában is sokkal jobb volt, mint a társadalom legtöbb tagjé.³⁰

Az eddig bemutatott jellemzők, a „szabad szellemi foglalkozás”, a társadalmi rang és a jó anyagi helyzet enged következtetni arra az Epicedionban is több helyütt (21 skk.) hangsúlyozott független helyzetre, amely a mindenkori polgár legfőbb büszkesége és jólétének biztosítója. Ugyanez a polgári szemlélet tapintható ki a következő állításban: „*bonos mores legibus antetuli*” — „többre becsültem az erkölcsöt, mint a törvényt”. Ez a büszkén hangoztatott nézet, a rangok, a hivatalos kitüntetések és az „állami” igazság (a törvény) fontosságát lebecsülő állítással kiegészítve a római szemlélettől addig idegen attitűdre utal — arra az attitűdre, amelyet majd a 18. században citoyen-büszkeségnek hívnak, ma pedig civil kurázsinnak nevezünk. A római polgárnak ugyanis — a klasszikus időkben — legalábbis hivatalosan, elsősorban az állam érdekeit kellett szem előtt tartania: „*salus rei publicae suprema lex esto*” — mondja a törvény. A polgár azonban mást mond: Az legyen a legfőbb törvény, ami nem az állam, hanem a társadalom működését biztosítja: a becsület. Amennyiben jog és tisztesség ellentmond egymásnak, a jog alábbvaló, mint az erkölcs.³¹ Márpedig Ausonius kora erre az ellentmondásra napi példákkal szolgálhatott.

E polgári nézetek hirdetését mi sem egészíti ki beszédesebben, mint az, hogy a versnek majd a felét a szűkebb család méltatása teszi ki. Még különösebb a halott gyermekek említése, ami merőben szokatlan — meglehetően keresztény hatásra utaló momentum³² — a római költészetben.

Összefoglalva az eddigieket: Az Epicedion érdem-listája alapján, s Ausonius apjának személyét példakéntüknek föltételezve megállapíthatjuk, hogy legalább is a Kr. u. 4. századi Galliában, az orvosi szakmán belül egy sajátos, korábban ismeretlen jelenség, az orvosi foglalkozást űző polgár jelent meg a színen, kinek világnézetében mindaz fölfedezhető már, ami a szellemi foglalkozású polgárság gondolkodására később alapvetően jellemző. *Ausonius medicus*, a világnézetileg, anyagilag és hivatása szempontjából egyaránt független orvos annak a társadalmi rétegnek előhírnöke volt, amely Európában a 14–15. században válik történelemformáló erejű tényezővé s amely hosszas virágzás után, manapság újra harcát vívja a fönnmaradásért.

²⁸ A. Önnersfors: i. m. 120; ill. E. Meyer: Einführung in die lateinische Epigraphik. 1973, 72 skk.

²⁹ M. R. Clarke: Higher Education in the Ancient World. London 1971, 12 skk.

³⁰ Ehhez: M. Hirt: Le statut social du médecin à Rome et dans les provinces occidentales sous le Haut-Empire. Archeologie et médecine. VIIèmes Rencontres Internationales d'Archéologie et d'Histoire. (Antibes, Octobre 1986) Juan-les-Pins 1987, 95 skk.

³¹ Horatius: Carm. III 24, 35: „*quid leges sine moribus vanae proficiunt?*” — Horatius kérdése a polgárháborúk után, a római társadalom bomlásának kezdetét mutatja.

³² Ausonius kereszténységéről lásd: Ch. Favez: Une famille gallo-romaine au IV. siècle. Mus. Helv. 3 (1946) 122 skk. Az apa szinte bizonyosan pogány volt, s valószínűleg maga Ausonius is az maradt élete végéig, vö. C. Jullian: Ausone et son temps... — Rev. Hist. 47, 248, noha a kereszténység az akkori Dél-Galliában már elterjedt.

CSATAKIÁLTÁSBÓL VALÓ JÓSLÁS
A RÉGI GERMÁNOKNÁL ÉS AZ OSZTJÁKOKNÁL

Tacitus jegyezte fel a Kr. u. I. századi germánokról: „Vannak olyan énekeik is, melyeknek megszólaltatásával, az úgynevezett *barditus*-szal feltüzelik a harci bátorságot, és az eljövendő csata szerencsését az ének hangzásából jósolják meg: mert rémületet keltenek vagy megrémülnek, aszerint, ahogy a hadrend felzúgott, mert úgy gondolják, hogy nem is hang az, hanem a férfierő összecsendülése. Arra törekszenek első sorban, hogy zord legyen az ének és tompa a morajlás: szájuk elé tartják tehát pajzsukat, hogy a visszaverődő hang minél öblösebben és fenyegetőbben dagadjon.” (Tacitus: *Germania*, 3, 1; Borzsák István ford.)

Osztják nyelvrokonaink hősi énekeiben a hős sereggel indul lánykérőbe az Ob, illetve annak mellékfolyói vizén, hogy megküzdhessen a vetélytársakkal, illetve ha a lányt szépszerével nem adják, erőszakkal is megszerezhesse. Az északi-osztják Nadym-vidéki énekben indulás után (a fordítás szó szerinti, tehát a gondolatritmust visszaadja, de az eredeti szótagszámot és versritmust nem!):

- 1105 Ladik járó vízre taszítjuk (a csónakot),
Csónak járó vízre taszítjuk.
Az orros evező hegyével evezünk.
A fővénypart felé eső vizünket meredekre verjük föl (evezőinkkel),
a meredek part felé eső vizünket a fővénypart felé verjük le.
- 1110 Héttagú kurjantó üvöltést kiáltunk ekkor,
hattagú kurjantó üvöltést kiáltunk ekkor.
A magunk üvöltötte kiáltó üvöltésünket megfigyeljük,
hattagú kiáltó üvöltésünket megfigyeljük:
A hús rénbika futotta táplálékos Obunk vizébe
- 1115 süllyedő terméskő módjára alásüllyed,
süllyedő kavics módjára alásüllyed.
Másodszer az orros evező hegyével megint evezünk egyet,
héttagú kurjantó üvöltést megint kiáltunk,
hattagú kiáltó üvöltést megint kiáltunk.
- 1120 A magunk üvöltötte héttagú kiáltó üvöltésünket megfigyeljük:
a tíz rénbika futotta halas Obunk szentséges vizébe
süllyedő kavics módjára alásüllyed,
süllyedő terméskő módjára alásüllyed.
Harmadszorra megint evezünk egyet,
- 1125 s a magunk üvöltötte héttagú kiáltó üvöltésünket
ismét megfigyeljük:
a halas Ob mély vizéről

farkos eb magasságyira csak nehezen emelkedik föl az,
farkos eb magasságyira csak nehezen emelkedik föl.¹

Ez rossz jel volt és ennek a seregnek a legnagyobb része oda is veszett. Megint útnak indultak, új se-
reggel:

- 1320 Az orros evező hegyével evezünk egyet,
a fogós evező hegyével evezünk egyet.
Héttagú kiáltó üvöltést kiáltunk,
hattagú kiáltó üvöltést kiáltunk.
A magunk üvöltötte héttagú kiáltó üvöltésünket megfigyeljük,
1325 a húsz rénbika futotta táplálékos Ob szentséges vizéről
farkos eb magasságyira csak nehezen emelkedik föl az,
farkos eb magasságyira csak nehezen emelkedik föl.
Másodszor megint héttagú kiáltó üvöltést kiáltunk,
hattagú kiáltó üvöltést üvöltöttünk újra.
1330 A magunk üvöltötte héttagú kiáltó üvöltésünket megfigyeljük:
a magas fa (derekáig) közepéig
karmos evet kúszásával csak alig kúszik föl,
fogas csikos-evet kúszásával csak alig kúszik föl.
A héttagú kiáltó üvöltést még harmadszor is elkiáltjuk.
1335 A hattagú kiáltó üvöltést elkiáltjuk megint.
A héttagú kiáltó üvöltésünket megfigyeljük:
a Num-Tórem atyánk lakta derült tiszta égbe
karmos evet kúszásával föl kúszik,
a Num-Jélem apánk lakta derült tiszta mennybe
1340 fogas csikos-evet módjára föl kúszik.²

Ez viszont jó jelnek számított.

A motívum más északi-osztják hősi énekekben, így a Ték-öreg énekében³ és a Szoszvaközépi énekekben⁴ is előfordul.

A magyarul Hadonászómancsú-férfi és Tyáper-asszony két fia címmel kiadott déli-osztják hősmonda-
ban:

„A vízre ereszkedett hadsereg nagy csatakiáltást hallatott, mely az alacsony fák tetejéig harsogott, a magas fák közepéig harsogott. Második csatakiáltásuk a felhők széléig harsogott. Harmadik kiáltásuk aranyos Szange-isten atyjukig, fényességes Szange-isten atyjukig harsogott. A fiatalabb férfi azt mondta: — Ha vízre szállt hadseregünk harci kiáltása aranyos Szange-isten atyánkig, fényességes Szange-isten atyánkig harsogott, akkor mi sem fogunk elpusztulni.⁵

Ez utóbbi hősmondát további két változatban is följegyezték,⁶ azok megfelelő motívuma is hasonló.

¹ Osztják Népköltési Gyűjtemény. Közzéteszi Pápay József. Bp.—Leipzig 1905, 180. (A továbbiakban: ONGY.)

² ONGY. 186.

³ Ostjakische Heldenlieder. Aus József Pápay's Nachlass hrsg. von István Erdélyi. Bp. 1972, 12–163.

⁴ Osztják Hősenékek. Reguly Antal és Pápay József hagyatéka. Közzéteszi Fokos Dávid III/2. (1965 Bp.) 4–261.

⁵ Hadmenet, nászmenet. Irtisi osztják mesék és mondák. Válogatta, ford. Vértes Edit. Bp. 1975, 10–11. A hősmonda eredeti kiadása: K. F. Karjalainen: Südostjakische Textsammlung. I. Helsinki 1975. 211–247.

⁶ S. Patkanov: Die Irtysch-Ostjaken und ihre Volkspoesie. II (St. Petersburg 1900) 40–81; H. Paasonen: Südostjakische Textsammlung. I. (Helsinki 1980) 2–247.

Az északi-vogul hősi énekek közül a „A verjei fejedelmhősök hősi énekében”⁷ van meg ez a motívum:

Egyik fele kiáltó szavuknak
Kérges-Föld anyjukhoz zeng alá,
másik fele kiáltó szavuknak
Felső-Ég atyjukhoz zeng fölfelé.⁸

Az idézett északi-vogul ének megítélésem szerint északi-osztják eredetű.⁹ A harci énekből, illetőleg csatakiáltásból történő jóslás motívuma az osztják (és vogul) hősi epikában mindig az ún. *feleségszerző* típusban fordul elő, amelyik a hagyományos osztják hősi epikának viszonylag legújabb rétegéhez tartozik (ez szerintünk kb. a Kr. u. XIII–XVI. században keletkezhetett); sőt a *feleségszerző* hősi ének-típusnak is mindig az újabb változatában fordul elő ez a motívum, régebbi énekekben nem. Ez azonban az összehasonlítás szempontjából most nem látszik lényegesnek, hiszen amúgy sem beszélhetünk közvetlen kapcsolatról a Kr. u. I. századi germánok, meg a XIII–XVI. századi osztjakok között. Ezért nem is a szokás, illetve hiedelem közvetlen összefüggését kívántuk megállapítani, hanem csak azt, hogy a társadalomfejlődés egy adott fokán, — ha úgy tetszik: a „hőskorban” vagy a „katonai demokrácia” korában — egyes észak-eurázsiai népeknél szokás volt a harci énekből, illetve csatakiáltásból való jóslás. A *harci ének*, illetőleg *csatakiáltás* közti különbség korántsem áthidalhatatlan, hiszen világos, hogy nem egytagú felkiáltásról van szó, de nem is valamilyen hosszadalmas éneklésről, hanem viszonylag rövid, de ritmikusan tagolt („Héttagú, hattagú”) kiáltásról, amit egyaránt nevezhetünk harci éneknek, illetőleg csatakiáltásnak.

A fejlődés azonos fokain megjelenhetnek és meg is jelennek azonos jelenségek. A fenti germán-osztják egyezés szerintünk kétségtelen, és ez a felismerés még azzal a fontos elméleti eredménnyel is jár, hogy megerősíti a különböző földrészekben, különböző nyelvcsaládokhoz tartozó népeknél, különböző időpontokban feljegyzett adatok összehasonlítható voltát. Szerintünk itt többről van szó, mint egyszerű tipológiai egyezésről, de az esetleges egyéb összefüggéseket — a feljegyzett adatok csekély száma — miatt kérdéses, hogy valaha is tudjuk-e tisztázni.

Az észak-szibériai népek epikájának kutatásával az ókori európai népek kultúráját is jobban megismerjük, és viszont. Ebből a szempontból kiemelkedő fontosságúnak tartjuk az obi-ugor népköltészetet, és ezen belül különösen az északi-osztják hősi epikát, amelynek jelentősége, etnográfiai — ha úgy tetszik: antropológiai — adatokban való gazdagsága folytán, az Eddáéval vetekszik, pontosabban: hasonló jelentőségű az észak-szibériai népek vagy legalábbis az obi-ugorok régi kultúrájának a kutatása számára, mint az Edda a germán kultúra szempontjából.

⁷ Vogul Népköltési Gyűjtemény. Közzéteszi *Munkácsi Bernát*. II (Bp. 1896–1910) 204–221. (A továbbiakban: VNGY.)

⁸ Lásd még: VNGY. II. 610.

⁹ *Demény István Pál*: A vogul hősi epika. Nyelv- és Irodalomtud. Közl. (A továbbiakban: NyIrK.) 27 (1983) 115–124; 18 (1984) 23–32 (Különösen a 122. lapon). Lásd még *Demény István Pál*: Az északi-osztják hősi énekek tipológiai elemzése. NyIrK. 21 (1977) 33–43; Az északi-osztják hősi énekek történeti fejlődése. NyIrK. 22 (1978) 147–158.

KÖNYVSZEMLE

THE ARCHAEOLOGY OF GREEK COLONISATION. Essays dedicated to Sir John Boardman (ed. G. T. Tsatskaladze, F. De Angelis). Oxford 1994, 148 lap.

Egy konferencián, mikor Sir John (akkor még John) Boardmannal találkoztam, ártatlan kérdésemre, hogy mit csinál, tőle szokatlan dühkitöréssel azt válaszolta: „Mit csinálok? Cikkeket írok *Festschrift*-ekbe!” Érthető, hogy mikor a tudomány egyik jelenleg legjobban fertőző betegségének ő is áldozatul esett, a kezelésnek különlegesen elegáns módját választották, amely minden gyanút eloszlat afelel, hogy a tanulmánykötet tudtával vagy éppen beleegyezésével készült: nyugalomba vonulása alkalmából előadás-sorozatot rendeztek legkedvesebb tárgyköréből, és őt magát kérték meg a záróelőadás tartására. Csak utólag tudta meg, hogy az ülészakon saját *Festschrift*-jének anyagát hallgatta végig.

A tárgy, háromnegyed évszázaddal A. Gwynn klasszikus munkája után (JHS 38 [1918] 88–12), ma ki-meríthetetlenebbek tűnik, mint valaha. Márcsak ezért is indokoltnak látszott a kötetet címében is hangsúlyozottan megkülönböztetni a kolonizációval foglalkozó többi „*Festschrift*” és „*Sammelband*”, akták és szimpozionok áradatától, jelezve, hogy polemikus hangsúllyal a téma régészeti aspektusa áll a középpontjában. A Boardmantól idézett mottó is a források ilyen irányú bővítésének mindenki által elismert, de sokaktól merő lustaságból csak elvben helyeselt szükségességére utal: „A történész, aki csak akkor hajlandó régészeti adatokat figyelembe venni, ha egy szöveget támogatnak, kísértet, aki még ott lopakodik a tárgy körül; ugyanígy az az olyan nyelvvel foglalkozó kutató (language man) is, aki azt hiszi, hogy minden ábrázolás szöveget illusztrál.” A nyolc tanulmány, amelynek szerzőit a kötetet kiadó két Boardman-tanítvány mellett a kérdés legtekintélyesebb élő angol kutatói közül választották ki, nem enged túlzott optimizmust a kérdés mai állását illetően, de nyilván nem is ez volt a célja, sokkal inkább a nyitott kérdésekben a szembenálló nézetek ütköztetése, főképpen pedig a megoldás különböző módszereinek keresése. Ebben az egyben tökéletes az egyetértés a szerzők között: nincs valamennyi kérdésre egy megoldás, sőt ugyanarra is többféle válasz lehetséges, amelyek nem zárják ki feltétlenül egymást. A hasonló jellegű újabb munkákkal ellentétben szokatlanul alaposan átgondolt tárgyválasztású kötet első négy tanulmánya a görög kolonizáció kezdeteiről szól, a másik négy egy-egy fő területéről (Dél-Franciaország, Szicília, a Fekete-tenger partvidéke és Észak-Afrika).

A kezdetekről író szerzők a klasszikus problémákkal mérkőznek. A fő kérdések nem változtak: a kolonizációt megelőző felderítő utak létezése és időpontja, Kelet vagy Nyugat elsőbbsége a görögök útirányában, föníciaiaké vagy görögöké a nyugati Mediterráneum felfedezésében. A főszereplők közé mindenesetre négy évtizede új név került: Ischia-Pithékussai (feltáróját, G. Buchnert, egy a fentivel egy időben megjelenő tanulmánygyűjteménnyel tisztelték meg: APOIKIA, Scritti in onore di G. B., AION n. s. I, Napoli) anélkül, hogy ez a régebbieket (Al Mina, Euboia, Naukratis, Massilia, Tartessos) elfeledtetné. Mindez azonban távolról sem jelenti pusztán régi vagy-vagy-ok újrafelvetését. Valamilyen irányban mindegyik szerző tágítani próbálja a korábbi kereteket. A. M. Snodgrass a kötet egyik legkevésbé meggyőző tanulmányában tagadja Al Mina jelentőségét a kolonizáció előtti görög vállalkozásokban, elveti a kerámiára alapozott feltevést 800 körüli jelenlétükről a föníciai partvidéken, és a görög kolonizáció kezdeteit a Chalkidiké-félsziget euboiai települé-

seiben látja (a 12., esetleg a 11. században). A nyugati kolonizációnak szerinte az északi volt az előképe, de kellő hangsúllyal utal a kettő közti alapvető különbségre: a nyugati települések visszavonhatatlan döntések voltak, és előre eltervezett aktus során egy új világ kialakításához vezettek (ebben kimondatlanul benne van az az utóbbi években többektől képviselt nézet, hogy a *polis*-szervezet klasszikus görög típusa először az itáliai kolóniákon alakult ki). — A következő három szerző egyetért a praekolonizációs kapcsolatok létezésében, de eltérően ítéli meg a szereplők jelentőségét. *Mervyn Popham*, a görög kolonizációról szóló viták újræledésében fő szerepet játszó euboiai Lefkandi ásatója és publikálója, Snodgrasszal szemben a görögök jelenlétét Al Minában legkésőbb a 800 körüli időre teszi, de euboiai leletek sorával bizonyítja, hogy a késő bronzkori kultúrák összeomlása utáni évszázadokban a görögök és a Közel-Kelet, főleg Ciprus kapcsolatai soha nem szakadtak meg teljesen; abban viszont egyetért Snodgrasszal, hogy a praekolonizációs tevékenység Északra is kiterjed, másfelől semmi okot nem lát arra, hogy ebben az euboiaiakon kívül a föníciaiaknak is szerepet tulajdonítson. *David Ridgway*, Buchner fő munkatársa az ischiai ásátások publikálásában, természetesen Itália-centrikusan nyúl a kérdéshez. A kapcsolatokat Itália és a föníciai partvidék között megszakítatlannak tartja a 11–8. században, és — mint korábbi munkáiban is — Szardíniát tekinti a közvetítőnek egyfelől a Keletről érkező hajósok és mesterségek, másfelől Itália közt. A föníciai–görög versengés vagy érdekmegeosztás helyett inkább a közös vállalkozások, az együttműködés jelentőségét hangsúlyozza, az ischiai leletekre utalva, amelyek közt a legkorábbi görögökkel együtt közel-keletiek is előkerültek. Kérdés, fenntartható-e az az elképzelése, hogy a Kelet–Nyugat közti mediterrán kapcsolatok megszakadásának ún. sötét kora Görögországra korlátozott jelenség, mert Popham érvei nyomán nehéz elképzelni, hogy a folyamatos kapcsolatok századokon át kikerültek volna a görög lakta területeket. Túlzottnak látszik az a fontosság is, amelyet a Gabii mellett feltárt település egy 775–750 tájára keltezhető edényére karcolt görögbetűs feliratnak tulajdonít. Sem a föníciai írásjelek görög átvételének itáliai lokalizálását nem igazolja (erre R. is csak távolról utal), sem egy „korai, kolonizáció előtti görög látogató megjelenését” Gabii környékén. A túl kevés leletből levont túl messzemenő következtetések csapdája ezúttal is nyilvánvaló: fenntarthatóságuk időtartamát egy következő lelet előkerülése határozza meg; ezért kényszerült R. ebben a tanulmányában is több korábbi pozíciója feladására, ami azonban nem kisebbíti kihívóan merész kombinációinak izgalmasságát. — *J. N. Coldstream* higgadtabb tanulmánya lényegében Ridgway helyszíneire vezet, de a görög–föníciai alternatívát egy harmadikkal egészíti ki: az itáliai bennszülött lakosság szerepét tartja felértékelendőnek, a vegyes házasságok kulturális jelentőségéről írt emlékeztetés cikkének (*OxJA* 12 [1993] 89–107) szellemében. Ennek megfelelően a cumaei görög település sokat tárgyalt leggazdagabb korai sírját, a Tomba Artiacot is inkább az euboiai-ischiai görög és a helyi előkelők egy leszármazottja, semmint bevándorolt etruszk arisztokrata temetkezésének értelmezi, ahogy eddig általában szokás volt.

A második részt megnyitó tanulmány (*B. B. Shefton*: Massalia és az ÉNy-Mediterráneum kolonizáció) középpontjában Massalia szerepe áll. A fő kérdés itt is a kezdeteké, de az előbbieken tárgyaltnál jóval későbbi korban, 600 táján. Shefton itt is feltételez a város alapítása előtti görög tevékenységet, ami inkább felderítésnek nevezhető, mint kereskedelemnek, és a Marseille-től Nyugatra elterülő partvidéket érinthette. Annyi bizonyos, hogy a Rhône-től Nyugatra fekvő területen a föníciai, a Rhône torkolatvidékén pedig az etruszk jelenlét megelőzte a görög kolónia alapítását; az utóbbit olyan mennyiségű anyag dokumentálja, hogy Sh. szavaival „ha nem tudánk jobban az igazat, ezeknek a leleteknek az alapján könnyen hajlamosak lehetnénk rá, hogy Massaliát etruszk alapításúnak tartsuk”. Új, Sh.-tól még nem tanulmányozott ásátások a város legrégebbi rétegében csak megerősítik azt, amit erről korábbi leletek vallottak. A nemrégiben Pech-Maho-ban, az Oroszlán-öböl nyugati végében előkerült 5. századi ólomlap — egyik oldalán görög nyelvű kereskedelmi szerződéssel, a másikon etruszk szöveggel, amelyben Massalia említése ismerhető fel — azt bizonyítja, hogy Etruriától Ampuriasig, Corsica és a Cap d'Antibes érintésével ekkor még élénk kereskedelmi kapcsolatok álltak fenn, bár a 6. sz. közepe után az etruszk import mennyisége Massaliában és a dél-francia partokon ugrásszerűen csökkent, egyidejűleg azzal, hogy Massalia kezébe vette a kezdeményezést mind a Rhône völgyében Észak felé, mind a part mentén az Ibér-félsziget felé irányuló kereskedelemben. Sh. egyik fő témája ennek igazolása, és ezzel összefüggésben az a fontos megállapítás, hogy ezt a 6. században felvirágzó massaliai kereskedelmet semmilyen formában nem lehet kapcsolatba hozni a phókaiiak Tartéssos felé irányuló korábbi vállalkozásaival, amelyek a föníciaiak által is használt észak-afrikai útvonalat követték. Sh. —

Ridgeway-vel ellentétben — minden állítását a számba vehető lehetőségek lehetőleg hiánytalan figyelembevételével fogalmazza meg, ami kétségtelenül jó néhány tévút veszélyét kikerüli, de nem teszi könnyűvé mindig hangsúlyozottan ideiglenes álláspontjának megértését. — *F. De Angelis* a szicíliai Selinus alapításáról írva a kolóniákból kiinduló szub-kolonizáció, és ezzel kapcsolatban a kolonizálás sokak által fő okának tartott túlnépesedés kérdését vizsgálja. A föld termékenységét és a népesség sűrűségét szembesítő, újonnan kidolgozott módszerekkel elért eredményei alapján tagadja, hogy Selinus alapításának oka az anyaváros, Megara Hyblaia túlnépesedése lett volna. A görög kolonizáció három nagy történelmi hullámának elkülönítése után úgy látja, hogy Selinus alapításának fő motívuma a Szicília keleti részén területszerzésre már képtelen anyaváros terjeszkedési és ezáltal tekintély-, illetve hatalomnövelési törekvése volt. A használt módszerek mindenestre érdekesebbek és meggyőzőbbek a tanulmányban a végkövetkeztetésnél. — A másik Boardman-tanítvány, a grúz *G. R. Tsetsckhaladze* a görög behatolás történetét vizsgálja a Fekete-tenger térségébe. Az utóbbi években az érdeklődés középpontjába került témának ez az első modern feldolgozása, amely a grúz és orosz nyelvű szakirodalom, valamint a kiásott emlékényag ismeretében modern nacionalista aspirációktól mentes, a volt Szovjetunió területén kívüli kutatások alapos ismeretén alapuló képet ad a kérdésről. Igazoltnak látja R. Carpenter fél százados és sokszor cáfolni próbált véleményét arról, hogy az ötvenevezős hajók konstruálása előtt görögök tengeri úton nem jutottak be a Fekete-tenger területére, és az első kolóniaalapításokat a múltba vetített dicsőségvágytól vezérelt korai keltezési kísérletekkel szemben a 7. század közepe utáni időkre teszi. Míthogy szinte valamennyi Fekete-tengeri görög kolóniát Milétos alapította, először a milétoi kolóniaalapítások három hullámát különíti el, majd az okokat keresve, a kereskedelmi érdekeken kívül és azokon kívül a legfontosabbnak az anyavárosra nehezedő lyd, majd perzsa nyomást tekinti, hangsúlyozva, hogy a ritkán magukban álló okok közül az elsők között kell megvizsgálni a kolonizáló anyaváros történelmi és gazdasági helyzetét. — A befejező tanulmányban *John Boardman* az észak-afrikai partvidék görög kolóniaalapításait elemzi. A legrészletesebben Naukratisről ír, kiemelve egyedülálló jellegét: lényegében nem kolónia volt, hanem különböző eredetű görögök közös tengerentúli települése, görög város görög kultuszokkal és görög adminisztrációval, csak kereskedelmük szervezetét irányította az egyiptomi uralkodó. Kyréné és a saját részvételével feltárt Tocra (az ókori Taucheira) viszonyát anyavárosukhoz, amit Snodgrasszal szemben tartóan releváns tényezőnek tart, kerámiaanyaguk összehasonlításával jellemzi, amely összekötő és elválasztó vonásaikra is fényt vet, bár a két csak részlegesen feltárt, illetve publikált település esetében indokolt megállni a valószínűsíthető feltevéseknél. Mint a bevezetőben említett ülésszak záró előadásának írója, nem pedig mint a magát erre legilletékesebbnek tartó ünnepelt, foglalja össze B. írása végén a tanulmányok legfontosabb általánosítható eredményeit: „Azt hiszem, legalábbis felhagytunk a gondolattal, hogy a régészet eredményeit a szövegekhez kell igazítani, és megtanultuk, hogy a kérdés: *miért* mondott valamit egy antik szerző, azonos vagy nagyobb fontosságú annál, hogy látszólag *mit* mondott. Alighanem jobban kell bízunk a régészet relatív kronológiáiban, mint az egy vagy több írott forrásból merített részletes relatív kronológiákban. Elismerjük, hogy az abszolút kronológiának végső soron írott forrásokon kell alapulnia, de jobb, ha ezek nem száz évvel vagy még többel későbbiek az illető eseménynél, sőt ha egyáltalán nem is görögök.”

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

MAURO CRISTOFANI: TABULA CAPUANA. Un calendario festivo di età arcaica. Firenze 1995, 136 lap, 20 tábla.

A ma ismert második leghosszabb etruszk szöveg (a zágrábi *liber linteus* után) egy agyagtáblába bekarcolva maradt fenn. A táblát, amelyet „Az etruszkok világát” bemutató kiállításon 1989-ben Budapesten is látni lehetett, és amelynek szövegét az utóbbi évtizedekben több mérvadó szövegyűjtemény közölte (1. első sorban *M. Pallottino: Testimonia linguae Etruscae*, Firenze 1954, 1968² és *H. Rix: Etruskische Texte*, Tübingen 1991), F. Büchelertől származó első kiadása (*Rhein. Mus.* 55, 1900) után csaknem egy évszázaddal most először dolgozta fel teljes tudományos apparátussal Mauro Cristofani, a nápolyi egyetem tanára, az etruszk epigráfia egyik legkiválóbb élő szakértője. A késelem fő oka az volt, hogy a *Corpus Inscriptionum Etru-*

*scarum*nak Campania feliratait tartalmazó tervezett kötete, amelynek munkáiról kiszemelt szerzője, E. Sittig már 1929-ben beszámolt, nem készült el, és a második világháború során anyaga is elpusztult, a következő években pedig maga a tábla is sokáig hozzáférhetetlen volt.

A most elkészült munka hasznát vette annak a késés okozta előnynek, hogy a szöveg az etruszk nyelvészet számos, csaknem valamennyi kutatóját foglalkoztatta (a fentebb említettekén kívül elsősorban E. Lattes, E. Goldmann, S. P. Cortsen, K. Olzscha és F. Slotty neve érdemel itt kiemelés). Cristofani könyvének, célkitűzésének megfelelően, természetesen fő érdeme a tábla töredékesen fennmaradt és helyenként megrongált szövegének a lehető leghívebb közlése, amelyet — most először — saját kezű *apographon* kísér. Az átírás és az ebben az esetben nem kevésbé fontos tagolás azonban távolról sem meríti ki a kötet tartalmát. A tábla megtalálásáról szóló első fejezetben E. Paisnak, a nápolyi múzeum akkori igazgatójának az Állami Levéltárban Maristella Pandolfinitól felfedezett jelentése nyomán tisztázódik az előkerülés idejének (1898) és pontos helyének kérdése: a korábban általánosan elfogadott és részben az értelmezésnek is kiindulópontjául vett vélemény szerint a táblát sírban találták; Pais leveléből azonban rekonstruálható, hogy a lelőhely egy extraurbánus, valószínűleg Capua DNY temetője melletti szentély volt. Ez tárgyalanná teszi az aggályokat a már Cortsentől fél századdal ezelőtt felvetett értelmezéssel szemben, amely ünnepi naptár szövegét ismerte fel a tábla feliratában. Rix 1979-ben ezen túlmenően azt is felvetette, hogy hónapokra és ezeken belül napokra osztott naptárról van szó. Cristofani is ehhez az értelmezéshez csatlakozik, és a szöveghez fűzött gazdag kritikai apparátushoz egy hosszabb fejezetet csatol, amely a naptár tartalmát próbálja részletesen elemezni. A naptár szerkezetének elődeire támaszkodó rekonstrukciója után megkísérli a szövegben szereplő istenek nevét, az ünnepekhez fűződő rítusokat, az áldozati ajándékokat és az egyes áldozatok bemutatásának színhelyét azonosítani. A fennmaradt szöveg az áprilistól júniusig terjedő részen tesz lehetővé érdemleges vizsgálatot; az csak valószínűsíthető, hogy a naptár tíz hónapos évre készült. Az etruszk nyelvről és vallásról való mai ismereteink kevés ponton engednek többet megfelelő óvatossággal fogalmazott feltevéseknél. Néhány isten nevet és az áldozatoknál használt konvencionális kifejezést lehet azonosítani, de éppen a tárgyalt időszak ünnepeinek középponti istenalakjáról, Lethams-ról jóformán semmit sem tudunk, (a javasolt Favor/Favores értelmezés még igazolásra vár) és egyebekben is inkább a negatívumok látszanak meggyőzőnek az értelmezésben, így a naptár szerkezetének összehasonlíthatatlansága a római naptáréval vagy a bor szerepének hiánya az áldozatokon (hacsak nem olyan szó jelöli, amelynek jelentését eddig nem ismerték fel). A szöveg záradékát (Cr.) ugyancsak nem előzmények nélkül, a *másolóra* való utalásnak, és a tábla feliratát (Roncalli nyomán) másokkal egyetértésben korábbi, feltevészerűen az 520-as évekre keltezett szöveg 470 körüli másolatának tartja.

Az utolsó fejezetben (Il contesto) a szerző az eredmények alapján megkísérli történeti és vallástörténeti összefüggésbe helyezni a szöveget. Az előző fejezetbeli következtetésből kiindulva keletkezését Capua urbanizációjának kezdetével és az ezzel járó mélyreható társadalmi és szemléleti változásokkal kapcsolja össze, „az új városi realitással szemben a régi hagyományos értékek megőrzését” jelző gesztusnak értékeli a capuai *nobilitas* részéről. A más tényekkel is igazolható átalakulás a város etruszkizálásának is új szakaszát, a catói fogalmazás szerint egyenesen etruszk újjáalapítását jelentette. Kétségtelen, hogy a capuai agyagtábla ennek az időszaknak a tanúja, de a benne tükröződő vallási képzetekről sem a vizsgált ikonográfiai anyag, sem a párhuzamul felsorolt mykenéi és későbbi görög szövegek nem tudnak világos képet adni. A munka alapvető fontosságát azonban a mesteri kiadás éppúgy bizonyítja, mint a termékeny vitákat ígérő kommentárok és feltevések.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

E. LEFÈVRE: HORAZ. Dichter im augusteischen Rom. München 1993, 360 lap.

Pasquali, Zielinski, Klingner, Wili, Perret, Fraenkel, Becker stb. után még egy Horatius-könyv? *Quasi cursores...* Lefèvre újabb vállalkozásának alcíme: „Költő az augustusi Rómában”. Ugyanannyi erővel lehetne ez is: „Egy Augustus-kori költő utókora (Fortleben) az újkorban (kiváltképpen a XVIII. században) — napjainkig.”

A szép könyv külső borítólapján véletlenül ugyanazt a palatinusi freskótörödedéket — a tegezzel és kitharával ábrázolt Apollót — láthatjuk, mint amely V. Pöschl „Horazische Lyrik” c. tanulmánykötetét díszíti. Maga a könyv egy hosszú Herder-idézettel kezdődik (Über die neuere deutsche Literatur, 1766), a végén pedig Goethének és R. A. Schrödernek Horatius költői művészetéről szóló vélekedésével zárul. L. interpretációit mindvégig Wieland hangulatos, sőt kongeniális fordításai, valamint a német anakreontikusok (F. Hagedorn, J. P. Gleim, J. N. Götz, J. P. Uz, K. W. Ramler) utánköltései kísérik, szóhoz jutnak azonban a modern költők (például Brecht), sőt — ellenpontként — még az ún. „DDR-lirikusok” is (például a 30. lapon; jellegzetes Engels-idézet: 28. l.; Brechtől: 158).

L. *stricto sensu* monográfiának nem minősíthető fejtegetései során Horatiust következetesen „élő költőként” szemléli, így óhajtaná feltámasztani és — Herder követelményeinek megfelelően — „költeményeit személyiséggé változtatni”. A horatiusi „Fortleben” általános áttekintése (13 skk.: Zweitausend Jahre Horaz) és a Horatius előtti irodalmi helyzet rövid összefoglalása (32 skk.) után a második részben a költő származását (Von Venusia nach Rom), elismertetését (Der Maecenas-Kreis), a korabeli politikát és társadalmat (Die Epoden), Horatius „magáralelését” (Selbstfindung) és önbírálatát (Die beiden Satiren-Bücher) tárgyalja. A 3. részben az ódák első három könyvében (Kr. e. 30–23) jut el a költő „a mesterség csúcására”, majd a levelek első könyvében „az élet értelméről medítál”; „A birodalom magasztalása” (Preis des Reichs: *carmin. saec.*) után az ódák 4. könyvét ismertető rész címe: „Zwischen Auftrag und Neigung”, az irodalmi leveleket tárgyaló zárófejezet pedig „Abschied und Vermächtnis”. Mindez jól áttekinthető; az egész életmű bemutatása mindenesetre kissé általánosra, itt-ott (például az irodalmi levelek sorrendjének megállapításában) az újabb kutatási eredmények figyelmen kívül hagyása miatt némileg önkényesre sikeredett.

Az eklektikus irodalomjegyzékben (346) L. idézi ugyan E. Doblhofer könyvét (Horaz in der Forschung nach 1957, Darmstadt 1992), valamivel előbb azonban megjegyzi, hogy ezt a „ragyogó kutatási beszámolót” (glänzender Forschungsbericht) már nem tudta hasznosítani. Kár; ha a szerző a Doblhofer könyvében felhalmozott és kritikailag megrostált ismereteket feldolgozza, sok mindent másképpen hangsúlyozott, akárhány kérdést másképpen ítélte volna meg. Hogy a filológusi munka alapjával kezdjük: L. a horatiusi szöveget mindvégig Klingner kiadása (BT 1953) nyomán interpretálja: az irodalomjegyzékben mindenesetre Shackleton Bailey kiadását (Stuttgart 1985) is említi. Ahol a tiszteletre méltó német elődök más szöveget vettek alapul, az eltérés fel van tüntetve. És ha a szöveg így sincs egészen rendben? Tudomásunk szerint L. a Shackleton Bailey-féle kiadás vitatható „megoldásainak” kérdésében sehol sem foglalt állást, még kevésbé e sorok írójának anti-Bentleianus (lipesei) Teubner-szövegével kapcsolatban.

Ennek szemléltetésére csak néhány példát sorolunk fel: L. a 21. lapon a *Descende caelo...* 9 sk. sorait úgy interpretálja, mintha *fabulosae palumbes* („befabelt Tauben”) tartoznék egybe. — 171 sk.: a c. III 14, 14. sorában *exiget*-et olvas és magyaráz, ami csak az utolsó óda (IV 15, 18) *exiget*-jéből került a B kódexbe; helyesen *eximet*. — 211: a *Vile potabis...*-ódát (I 20) L. úgy értelmezi, hogy „H. a mérték gondolatát a hétköznapi életben is hangsúlyozza”. Szerinte „a gyenge sabinumi” (*vile Sabinum*) Maecenas „nagyvilágiságával” (*clare Maecenas*) van szembeállítva, figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy a *clare* *voc.* csak Lambinus konjektúrája, amely Bentley nyomán mind a mai napig kísért a H.-szövegben. Az ellentét valójában sokkal szellemesebb: micsoda különbség van a vendéglátó „*ócska karcosa*” és *drága* (*care*) vendégének előkelősége között! (Hasonló ellentét pl. C. I 19: *saeva — lenior.*) — Ezer szerencse, hogy L. (241) nem csatlakozik azokhoz, akik az I 7. levél *vulpecula*-ja helyett holmi pelét (*nitedula*) vagy éppenséggel csókát (*cornicula*) akarnának H.-nak tanácsolni. — A 274. lapon a *nupta* (C. IV 6, 41) még mindig „feleségnek” (als Gattin) minősítetik, holott nyilvánvaló, hogy a 33. sor *Deliae tutela deae*-jával egyeztetett nőnemű alak *mindkét* nemre (az ünnepi kar fiú- és leánytagjaira) egyetemlegesen vonatkozik. — Az *Exegi monumentum...* sokat vitatott sorainak (13 sk. *princeps Aeolium carmen ad Italos deduxisse modos*) ajánlott értelmezéseivel (230: ein aiolisches Lied der römischen Leier vertrauen; 141 és 319: griechisches Lied römischen Weisen angepasst zu haben) sem érthetünk egyet, vö. Ant. Tan. 12 (1964) 54 skk.

Pontatlan parafrázisok azonban bőven akadnak L. tulajdon szövegében is. Így pl. a 180 lapon a *gravisque principum amicitias* kifejezés (C. II 1, 3 sk.) értelmezéseként „unglücksvoller Feldherrnbund”-ot, vagy a 189.-en a *beatae arces* (C. II 6, 21 sk.) magyarázatául „glückselige Burgen”-t olvasunk, holott H. nyilván nem a tarentumi akropolis, hanem a lucretiusi *templa serena* után vágyakozik, *despicere unde queat alios*

viam palantis quaerere vitae. (Helyesen: „Zufluchtsort für die Verwirklichung der *vita beata*.”) Vagy a II 6–7. ódák értelmezése: W. Ludwig úgy gondolta, hogy a 88 ódát egyesítő első corpusnak ez volna a közép- és fordulópontja, ami ötlet volt és maradt, semmiképpen sem sarokpillére a H.-értelmezésnek, — mint ahogy W. Hering hasonló „feste Mitte”-spekulációira sem hagyatkozhatunk. (Dialektik von Inhalt und Form bei Horaz, vö. Ant. Tan. 27 [1980] 144 sk.)

L. — mint említettük — H.-t élő költőként óhajtja interpretáció révén bemutatni, miközben könyvének olvasója egyre inkább úgy érzi, hogy H. *akmé*-jét az ódaköltészetben kellene látnia, és minden korábbi termék csupán az ódák felé vezető út (Weg zur Ode) volna. Ugyanakkor azt is olvassuk, hogy már az epódoszok is „fontos lépcsőfokot” (84: „eine wichtige Stufe”) jelentenek a horatiusi költészet fejlődésében, vagy hogy H.-t már a szatírák két könyve is „mesterségének teljében” (139: in voller Meisterschaft) mutatja. Ami „a rendezett rendtelenség” elvét (111: das Prinzip der geordneten Unordnung) vagy — a levelekkel kapcsolatban — „a művésziatlenség művészetét” (262: die Kunst der Kunstlosigkeit) illeti, inkább beszéljünk a „gondosan kimért” (abgezirkelt) költő „átgondolt (vagy tudatos) szerkesztéséről” (233). Gondoljunk csak arra, hogy a szatíra kevéssé klasszikus műfajának H. adott klasszikus formát.

Tanulságos a Trebatius-szatíra összehasonlítása egy Cicero-levéllel (ad fam. VII 10: 113 sk.), csak éppen E. Norden (Einl. I 503) kegyeletes említését hiányoltuk. (Érdekes, hogy ugyanakkor Luc. Müller nevével gyakorta találkozunk — bíráló megjegyzés nélkül.) Készséggel elismerjük: finom megfigyelésekben nincs hiány, mint pl. (127 sk.) a falusi és városi egér meséjének interpretálásában vagy a II. könyv 7. ódájának egy nemrég közölt papirusszal előbbrevitt magyarázatában (216). A szerző mindenestre fenntartás nélkül ismétli a sabinumi és tiburi birtokról szóló — ősrégi — idegenvezetői meséket (vö. Gymn. 101 [1995] 464). Az még csak rendben van, hogy L. az *élő* H. költeményeinek keletkezését „életének mindenkori helyzetéből” (aus den einzelnen Lebenssituationen heraus) akarja magyarázni, de azért Heinze divinatorikus helyzetképeit nem kellene továbbfejlesztenie (két példa: 181. és 206. l.), hiszen ő maga is tisztában van azzal, hogy az effajta sejtések túl messzire, ill. sehova sem vezetnek (285). Ugyanakkor oly fontos darabok, mint a záróódák (I 38, II 20, III 30) kitapintható hátteréről szinte csak hagyományos megállapításokat találunk. Elmondhatjuk ezt egyebek között az asztrológiai vonatkozásokról is, vö. Bollók J. recenzióját D. Liuzzi idevágó könyvéről: Gymn. 102 (1995) 170 sk. Végül még egy szót H. és a politika (Maecenas, Augustus...) viszonyáról: Míg bizonyos korszakokban H.-t minden körülmények közt alkalmazkodó alattvalónak vagy akár az augustusi rezsim kezdeményezőjének mutatták be, manapság divat megint született ellenzékeknek ábrázolni. Csakugyan oly világos, hogy H. „fokozódó mértékben próbált Maecenastól stb. függetlenülni?” (235: sich in zunehmendem Mass von Maecenas usw. zu lösen.) Akkor hogyan volt lehetséges, hogy végül is *iuxta Maecenatis tumulum* temették el?

Egy szó, mint száz: szép, olvasásra érdemes könyv, amelynek szerzőjével a recensens *inter silvas Academi* szívesen kutatná az igazságot.

BORZSÁK ISTVÁN

MANFRED FUHRMANN: ROM IN DER SPÄTANTIKE. Zürich 1994, 415 lap.

A könyv címe többet ígér annál, amit a kötet nyújtani tud. Olyan átfogó korszakmonográfiával kecsegtet, amely a társadalom- és eseménytörténeten kívül megfelelő súllyal tárgyalja a művészeteket is. M. Fuhrmann azonban nem ilyesmire vállalkozott: irodalomtörténetet írt, a korszak történetének háttér szerző bemutatásával.

Magyarázatot igényelnek a címben szereplő fogalmak is. A „Rom” szó a könyvben a következő jelenségeket veszi fel: a Római Birodalom nyugati fele, a Nyugatrómai Birodalom, a volt Nyugatrómai Birodalom területe néhány szomszédos országgal együtt. A korszak latin nyelvű irodalmáról van tehát szó, amit F. terminológiája is érzékeltet: szerinte a 3. században véget ér az ókor római irodalma („römische Literatur”), és a 283-tól 350-ig tartó periódusban kialakul a késő ókor latin irodalma („lateinische Literatur”). A késő ókort (Spätantike) az ókor és a középkor között önálló irodalomtörténeti korszaknak tekinti, amely 283-tól (Nemesianus *Cyнетica*-jától) 735-ig, Beda Venerabilis haláláig tart. Ezt a korszakot az ókortól a hallgatásnak egy

ötvenéves, a középkortól pedig egy hetvenéves periódusa választja el, amelyekre egyetlen mű sem datálható biztosan, a korszakon belül viszont folyamatos az irodalmi produktivitás. Noha F. azt állítja, hogy a korszak jellegében inkább a középkorral, semmint az ókorral rokon (16 sk.), a könyvben mégis sokkal nagyobb hangsúlyt kapnak az előzmények, mint az utóhatás.

Az irodalmi jelenségek ilyen szempontú tárgyalása mindenképpen figyelmet érdemel. A könyv nem túl terjedelmes, nem is szakmai közönséghez szól (kilencoldalas, fejezetenkénti bibliográfiájában is a nagyobb, áttekinthető munkák többségben), de a szöveg nagyon lényegretörő. F. két módszert próbál ötvözni: az egyes szerzők és az egyes műfajok szerinti tárgyalást. Vannak műfajokkal foglalkozó fejezetek (pl: „Die Enzyklopädien”), máskor egy-egy kiemelkedő alkotóhoz bevezetésképpen ismerteti az illető műfaj korábbi történetét (pl. Prudentiusnál a keresztény himnuszot). Ezáltal frappáns és kerek fejezeteket tud egymás után sorakoztatni, de az eljárásnak kétségkívül vannak zavaró következményei is. Ambrosius portréjában például szó sem esik költészetéről, — az majd csak a Prudentiusról szóló rész bevezetőjében bukkan fel; az itáliai keleti gót uralommal kapcsolatban Boëthius csak említi, mivel róla kétszáz lappal korábban (a római filozófia áttekintése során) már volt szó. — Egyetlen rövid megjegyzés: F. szerint a Tertullianus és Minucius Felix közti prioritás-probléma mindmáig eldöntetlen. Ezzel feltehetőleg palástolni kívánja, hogy az ő véleménye — amennyiben Minucius Felixet tárgyalja először, — különvélemény.¹

A korszakon belüli periodizálásban F. a kezdetek — virágkor — hanyatlás jól bevált fogalomhármását alkalmazza: Anfänge 283–350; Blüte 350–430; Beharren und Untergang 430–600/650.

Így aztán természetes, hogy túlnyomórészt a 4/5. sz. fordulójának irodalmával foglalkozik. A korszak természetének értékelését (legalábbis a szerző vonzódásait) olvashatjuk ki abból, hogy a könyv milyen hosszabb idézeteket tartalmaz. Három ilyen találunk. Az első Claudianus példaképpen ismertetett *Bellum Geticum*-ából való, a „fantáziadús ábrázolás” Stilicho útjáról a téli Alpokon át (v. 319–375). A második a *Hymnus ad galli cantum* (Cath I.) Prudentiustól; ezt a szöveget F. külön kiemeli azzal, hogy teljes terjedelmében idézi latinul is és részletesen elemzi.² A harmadik a bűnbeesés avitusi ábrázolása (*De originali peccato* 136–234), amely mint a figyelemre méltó költemény egyik csúcspontja szerepel.

Az utóbbi évtizedekben a kutatás egyre nagyobb érdeklődéssel fordult a késő ókor felé, és ezáltal egyre világosabbá vált a korszak sajátos jellege. Az mindig is világos volt, hogy az irodalmi jelenségekre nem alkalmazhatók automatikusan a politikatörténet vagy általában a történelem korszakhatárai, de kérdéses maradt, hogy a késő ókor és vele együtt az ókor irodalmának időbeli határa meddig tolható ki. Amikor F. az irodalom folyamatoságát tartva szem előtt egészen a 7/8 sz. fordulójáig jut, de ugyanakkor a késő ókort elválasztja az ókortól, olyan összefüggésekre hívja fel a figyelmet, amelyeken érdemes elgondolkozni.

HAJDU PÉTER

R. BRAGUE: EURÓPA. A római modell. Budapest 1994, 204 lap.

R. Brague munkáját az európai közösség könyvkiadói programjának keretei közt adták ki, ezért jelent meg egyszerre francia és német nyelven. Az európai közösség érdeklődésének az az oka, hogy a mű időszzerű és divatos problémával foglalkozik, mégpedig két szempontból vizsgálva azt: egyrészt Európa fogalmát igyekszik definiálni, másrészt azt tárja elénk, hogy miben is áll az európaiság lényege.

Jóllehet a szerző Párizsban az arab filozófia professzora, legismertebb könyveit mégis klasszikus ókori szerzőkről, Platónról és Aristotelésről szólnak. Ez azt mutatja, hogy mind az ókorban, mind pedig a közelkeleti középkorban járatos, az európai kultúrát egyszerre látja kívülről és belülről.

¹ Vö. C. Becker: Der Octavius des Minucius Felix. Heidnische Philosophie und frühchristliche Apologetik, SBAW 1967/2.

² Saját, korábbi cikkét használva fel: *Ad Galli Cantum* — Ein Hymnus des Prudent als Paradigma christlicher Dichtung. Der altsprachliche Unterricht 1971/3, 82–106.

A ma nagy érdeklődésre számot tartó problémát e két sajátos területen szerzett ismeretei segítségével közelíti meg. Munkájával példát ad arra, hogy az avítnak tartott ókortudományban jártas ember miként tud sajátos ismeretei segítségével a mai világ jelentős kérdéseire hozzászólni, de vizsgálódásai révén egyszerűsége is bemutatja, hogy a mai emberre, aki korunk nagy kérdéseivel kénytelen szembenézni, mennyi lényeges szempontot és ismeretet szerezhet a szélesebb összefüggésekbe helyezett ókortudomány jóvoltából. A mű tehát jól példázza, hogy nyugodtan fordulhatunk mai érdeklődésünkkel az ókortudományhoz, mert tőle olyan szempontokat kaphatunk, amelyek a mai körülmények közt is hasznosak, ugyanakkor magát az ókortudományt is új szempontú munkákra ösztönözhetjük.

B. térben és időben óriási tényanyagot vizsgál részben azért, hogy interpretálja az európaiság fogalmát, részben hogy a különböző területekre és korokra vonatkozó adatokat egymással összehasonlítsa. Az európaiság lényegét ugyanis egyrészt a különböző korok vizsgálatából, másrészt az Európán kívül fekvő területek sajátos fejlődésével összevetve próbálja megállapítani. Ennek az óriási anyagnak a fölvonultatása óhatatlanul maga után vonja, hogy időnként jelentéktelen részletekben apróbb tévedéseket találhatunk. Ilyen vitatható megállapítás az, amit mindjárt a 7. lapon találhatunk, ahol azt olvassuk, hogy a görögök kivívták függetlenségüket a perzsa birodalommal szemben a méd háborúk során. Az ilyen elszórtan található pontatlan mondatok azonban egy pillanatra sem ingatják meg a szerzőbe vetett bizalmunkat.

A szerző központi fontosságú tételeiből kiemeljük, hogy a szerző a nyugati kereszténységgel azonosítja Európa fogalmát, mind földrajzi, mind pedig kulturális értelemben. A „Fokozatokban megvalósuló európaiság” című fejezetben (16–18. lap) azt taglalja, hogy az iszlámmal szemben a teljes kereszténység európainak minősíthető, ezzel szemben a bizánci és későbbi orthodox szerzők a latinokra mint „európaiakra” hivatkoznak, tehát önmaguk sem azonosulnak velük. (Mindez összecseng Hajnal István és Szűcs Jenő téziseivel, akik úgyszintén éles politikai és kulturális határvonalat húztak a keleti és a nyugati kereszténység között.) Utóbb viszont azt a tételt adja elő, miszerint Európa latin fele a rómaiak örököse. „Tehát ... Európa nemcsak görög, nemcsak héber, és nem is csak görög-héber; legalább annyira római is. 'Athén és Jeruzsálem', igen, de ugyanakkor római is. Ezáltal nem azt a banális igazságot terjeszt ismét elő, hogy egyéb források mellett római befolyás is érvényesült kultúránkban. Nem is azt akarom sugallni, hogy a római elem mintegy a másik kettő szintézisét alkotná. Azt állítom, ennél jóval radikálisabban, hogy csak azért vagyunk vagy lehetünk 'görögök' és 'zsidók' is, mert mindenekelőtt 'rómaiak' vagyunk” (24).

A szerző tehát azt a nézetet igyekszik egész könyve alapjául megtenni, hogy Európa csak Rómán keresztül tekinthető mind a görög filozófia („Athén”), mind pedig a Biblia, elsősorban az Ószövetség („Jeruzsálem”) örökösének. A rómaiak ugyanis számos idegen elemet olvasztottak saját kultúrájukba, azokból új minőséget hoztak létre. Ugyanez történt a görög filozófiával és a Bibliával is: Róma megismerte, elfogadta ezeket is, de saját kultúrájának részévé téve valami újat formált belőlük. A latin kereszténység tehát nem egyenesen és közvetlenül örököse Hellasnak és Izraelnek, hanem Róma örököse, nem az eredeti műveket és azok szellemét vitte tovább, hanem azt, amit abból a rómaiak csináltak, ahogyan mindazt a rómaiak értelmezték. Ha Európa a latin kereszténység segítségével definiálható, akkor Rómával és a római kultúrával definiálható, és az ismert alkotóelemek csak azon keresztül találhatók meg benne.

A mű másik fontos gondolata az, hogy Róma mindig a kulturális másodrendűség érzésével tekintett a görögökre. Hozzájuk képest csak barbárnak érezte magát, de a klasszikus világ képviselőjének, azaz a görögök örökösének érezhette magát a többi nem római, azaz barbár néppel szemben: „... tudatában van annak, hogy fölötte egy hellénizmus, és alatta egy barbarizmus, amit meg kell haladnia. Európa ennek a klasszikus ősök és barbár utódok közötti feszültségkülönbségnek köszönheti előrehaladását” (37). Ugyanez a másodlagosság érzése hatja át Európát az Ószövetség vallásával, a júdaizmussal szemben is (50 skk.). A szerző véleménye szerint ez a másodlagosság-érzés az, ami Európát örökösen arra ösztönzi, hogy elsajátítsa azt, ami nem az övé: a klasszikus kultúrát. A folyamatosan megfigyelhető elsajátítási kísérleteket nevezzük az ókori kultúra újjászületéseinek. Ennek következtében Európát a „renaissance”-ok sorozata jellemzi. Kultúránknak éppen ez a legfontosabb sajátossága a világ többi nagy kultúrájával szemben: azok ugyanis mind benne élnek saját hagyományaikban, azokat folytatják több-kevesebb állandósággal, változtatás nélkül. Ezzel szemben a mi megújuló elsajátítási kísérleteink egyszersmind azt is jelentik, hogy mindig és újra visszatérünk a klasszikus örökséghez, amit a rómaiak örökösékként mi sem érzünk saját hagyományunknak, hanem inkább idegenből

átvett, megőrzésre ránk bízott kincsnek, de minden egyes visszatérés ehhez az örökséghez egyszersmind átértelmezés és megújulás is. Ezek a klasszikus kultúrából táplálkozó megújulások (reneszánszok) jelentik európai fejlődésünk mérföldköveit, fejlődésünk zálogát.

A könyv tehát lényeges mondanivalót kínál a klasszikus stúdiumok művelőinek is. Eszerint tudományunk nem egy rég letűnt kor visszamaradt kövülete, hanem épp ellenkezőleg: a fejlődés és az előrelépés forrása. Másrészt a könyv állításából következően épp az ókoron belül lenézett, sőt sokszor gyűlölt Róma (és vele együtt a római kultúra és a latin nyelv) jelentené európaiságunk lényegét. Vagyis európaiságunk felől nézve a klasszikus kultúrából számunkra elsősorban a latin, és nem a görög volt a történelemben fontosabb, még akkor is, ha a görög kultúra (Rómától öröklött) bővületében hajlamosak vagyunk arra, hogy a görögöt tartjuk fontosabbnak és érdekesebbnek.

B. nem szándékozik kerek és végleg lezárt igazságokat rákényszeríteni olvasójára. A művet olvasva végig azt érezzük, hogy a szerző előttünk teszi mérlegre a különböző tényeket, azok mérlegeléséből bontakozik ki előttünk az a kép, amelyet ezek alapján a szerző szerint meg lehet rajzolni. Természetesen a munka azt is bemutatja, hogy számos mai európai kulturális jelenség hogyan értelmezhető az elmondottak alapján. (Ilyen például az Asterix-regények tudatosan követett célja: holmi gall öntudat megalapozása mai propagandisztikus eszközökkel a rómaival szemben.) Európa történelme tehát nemcsak az ókori kultúra újjászületéseinek és átértelmezéseinek a története, hanem folyamatosan jelen van benne egy (néha vallásilag is motivált) Róma-ellenes, az ókori örökség megtagadására irányuló törekvés is.

A szerző, bár mondanivalóját jól körülbástyázza bizonyítékokkal, maga is tudja, hogy eredményeit sok helyen ki lehet egészíteni vagy éppen cáfolni. Nem az tehát a célja, hogy végleges igazságokat tárjon elénk, hanem hogy az európaiságnak, az európai történelemnek és kultúrának egy bizonyos interpretációját adja, de egyszersmind el is gondolkotasson bennünket azonosságunkról, különbözőségeinkről, európai kultúránk lényegéről, és ókortudományt kívülről, szélesebb összefüggésbe állítsa és fontosságát így mutassa be.

Rá akar ébreszteni bennünket arra, hogy az ókori örökség, amelyből mindig újra és újra merítettünk, ahonnan antaeusi erőnk származik, mára annyira eltávolodott tőlünk, hogy hovatovább a hozzá való visszatérés lehetősége kerül veszélybe. Az ókori örökség elvesztésének veszélye azonban európaiságunk megszűntének veszélyét vonná maga után.

MARÓTH MIKLÓS

BORSÁK ISTVÁN: DRAGMA. Válogatott tanulmányok. Budapest 1994. Telosz Kiadó. 431 lap.

Évekkel ezelőtt abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy Rómában Borsák István kalauzolt végig. Tapasztalhattam, hogy mi az, ami egyebek között különösen megragadta őt az Örök Városban: a folyamatosság, ahogy az ókor alkotásai átalakulva, leromboltatva-felépülve, új funkcióban *tovább élnek*. Válogatott tanulmányai kötetét olvasva ez jutott eszembe, mert e tanulmányok is arról beszélnek, hogy szerzőjüket az érdekli, miképpen illeszkedik valami a hagyományba, s miképpen alakul (át) a hagyományban. A hagyományban, mely máig ér. Ezt sugallja egy kicsit már a kötet felépítése is: a tanulmányokat két önéletrajzi jellegű írás fogja közre, s a kettő között helyezkedik el 44 rövidebb-hosszabb tanulmány (sajnos, néhány esetben az eredetileg hosszabb tanulmány megrövidítve).

A tanulmányok lényegében a témák időrendjében követik egymást. Két Hérodotoshoz kapcsolódó, de a továbbélést nyomozó tanulmány után a sophoklési Élektra reformáció-kori értelmezését, Bornemisza Péter Élektrájának szellemi hátterét vizsgáló dolgozat, majd a Nagy Sándor-hagyományt boncoló tanulmányok tömbje következnek. (Kettő időrendi okokból később, de tartalmilag idetartozik.) Ezek a tanulmányok nemcsak, talán nem is elsősorban abból a szempontból érdekesek, hogy bemutatják a tény: a nagy Világbíró alakja elevenen élt és hatott századokkal halála után is a görög, a római, sőt a török történetírásban is (már mennyire a derék Mahmudnak Iustinus munkáján alapuló műve még történetírásnak tekinthető), bár olykor magának a ténynek a felismerése is érdem, és csak Borsák rendkívüli olvasottsága alapján volt lehetséges, mint pl. éppen az említett Mahmud esetében, hanem főképpen abból, hogy bemutatják, mennyire „mértékegység” volt Sándor, miképpen épültek bele a Nagy Sándor-hagyomány elemei későbbi korok nagyjainak ábrázolásába, szó-

használatban éppúgy, mint tartalmi vonatkozásokban. Részben a Nagy Sándor-hagyomány kutatása vitte Borzsákot tovább bizonyos iráni hatások vizsgálatára és kiderítésére a görög hagyományban, részint a hérodotosi Perdikkas-történetben, részint a hellénisztikus történetírás számos elemében.

Ezután a római irodalommal foglalkozó tanulmányok sora következik. Ezek — néhány egyéb, római tárgyú dolgozat mellett — főképp három szerző köré csoportosulnak, s ezek Vergilius, Horatius, Tacitus. A Horatius-dolgozatok közül külön is megemlítendőek a költemény-interpretációk. Itt természetesen nem a továbbélés folytonosságának, hanem a korábbi hagyományhoz való kapcsolódásnak a kimutatása áll előtérben és nyűgöz le a felfejtett szálak sokaságával. És még valami. Mikor a C. I 38. (*Persicos odi...*) interpretációja született, még nem volt annyira elterjedt az egyes költeményeknek egy könyv vagy az egész óda-gyűjtemény egészének összefüggésében való értelmezése, mint ma. Borzsák már akkor így értelmezte ezt az önmagában jelentéktelennek látszó költeményt.

A Tacitus-tanulmányok közül a maga idejében (1965) valóban félelmetesen időszerű volt a tacitusi béke-felfogásról szóló dolgozat, de tárgyi fontossága az idők folyamán sem lett kisebb. Igen tanulságos a két Germanicus-tanulmány. Az első ti. meglehetősen a „Lichtgestalt” értelmezés jegyében született, míg a második éppen azt mutatja ki, mennyire nem eszményíti Tacitus Germanicust sem, hogyan derül ki az elbeszélésből, hogy a „hős” mennyire alkalmatlan a vezető szerepre, anélkül, hogy az igazi sötét ellenpont, Tiberius, ezáltal csak kicsit is „világosabb” lenne. Ez megint legalább két dolgot bizonyít. Az egyik, hogy Borzsák szüntelen tovább dolgozik témáin, és nem riad vissza attól, hogy kiigazítsa vagy legalábbis árnyalja saját korábbi eredményeit is. A másik, hogy nem igyekszik utólag úgy beállítani, mintha mindig is úgy látta volna a dolgokat. A Tacitus-dolgozatokhoz is kapcsolódnak továbbélés-tanulmányok, de bizonyos szempontból ezeknél is tanulságosabbak azok a szövegelemzések, melyeket Borzsák István az iskola, a tanárok számára készített mintául. Az elemzések — kell-e mondani? — kitűnőek, csak az aggasztja az embert, vajon mi adható ebből tovább a jelenlegi iskolában, és meddig. Mindegy. Nemcsak az iskola tanulhat ezekből az elemzésekből.

Az utolsó tanulmány-csoport már inkább a magyar művelődés- és tudománytörténet körébe vezet: iskolák, barátok, tanárok. Ez megint nemcsak önmagában érdekes. Arról is tanúskodik, amiről a mintaszerű Tacitus-elemzések, hogy a szerzőnek az iskola, közép és felső fokon, mint intézmény vagy mint szellemi műhely egész életében fontos volt, akkor is, ha ő volt a tanítvány, akkor is, ha ő volt a tanár. Mert amit e kötet tanulmányaiban írásban közöl, azt közölte valamikor az óráin is. (Róma kultúrájába mások mellett Borzsák István vezetett be engem is.) Régen volt órákra emlékezve ezert hiányolom az eklogákról írott tanulmányát (*Echo Vergiliana*), ezért a Georgica-beli *Laudes Italiae*-ről szóló írását, mely csak jóval később jelent ugyan meg, nem is magyarul, de amelyet az ötvenes évek elején hallhattunk tőle (inkább elhagytam volna az „Iskolai Georgica-fordítást”, mely amúgy is több helyen olvasható), jó lett volna olvasni újra a tacitusi Germaniáról tartott előadását, és még számos más. De ne legyünk telhetetlenek: örülünk annak, ami van. Talán majd egy második kötetben...

RITÓÓK ZSIGMOND

DIPLOMATA HUNGARIAE ANTIQUISSIMA. ACCEDUNT EPISTOLAE ET ACTA AD HISTORIAM HUNGARIAE PERTINENTIA. AB ANNO 1000 USQUE AD ANNUM 1131. Vol. I. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY. Adiuerunt J. B. BORSA, F. L. HERVAY, B. L. KUMOROVITZ, J. MORAVCSIK. In aedibus Acad. Sc. Hung. Budapestini 1992. 544 p., VI tab.

A Magyar Tudományos Akadémia 1957-ben határozta el azoknak a legrégibb okleveleknek, leveleknek és egyéb hivatalos iratoknak közzétételét, amelyek történeti szempontból fontosak. Az időbeli határ a hivatalos írásbeliséget elrendelő III. Béla király halálának évében állapított meg (1196). Ez az elhatározás jutott most már a megvalósulás állapotába a jelen kötettel, mely az 1131-gyel záródó időszak anyagát tartalmazza, s amelyet még egy fog követni.

A gyűjtemény a történelmi helyzetnek megfelelően a történelmi, tehát az adott korban magyar királyságnak tekintett Magyarország okleveles anyagát tartja szem előtt. Az I. kötet a következő iratcsoportokat tartalmazza: a magyar királyok és rokonai által kiadott okleveleket, a Magyarországon egyházi méltóságok

vagy magánemberek által kiadott okleveleket, a Horvátországban vagy Dalmáciában kiadott, nem királyi oklevelek közül csak azokat, melyek magyarországi dolgokra vonatkoznak; a többieket, amennyiben csupán azzal a ténnyel kapcsolatosak, hogy a nevezett országok Magyarország társországai, csak kivonatossan; végül a külföldön hivatalos vagy magánszemélyek által kiadott, ill. írott, magyaroknak szóló okleveleket, ill. leveleket, amennyiben azoknak magyar történelmi vonatkozásuk van (amennyiben csak részben magyar vonatkozásúak, akkor csak kivonatossan). Nincsenek felvéve István, László és Kálmán törvényei és a zsinati határozatok, ezek a tervezett *Decreta regni Hungariae*-ban kerülnek kiadásra. A kiadás elvei minden lényeges pontban megegyeznek a Nemzetközi Diplomatikai Bizottság szabályaival. A kötet nyelve teljes egészében a latin.

Az iratok keletkezésük rendjében vannak közölve. A tartalmat röviden összefoglaló cím és, ha a hitelességhez kétség fér, annak említése után a következők vannak közölve: az iratról (tartalmáról) történt említések (vonatkozó szövegükkel); hol található hasonló kiadás; kiadása(i), fordítása, regesztája; a rávonatkozó irodalom; ezenkívül az egyes iratok sajátos adottságaival kapcsolatos tudnivalók (átírás, másolatok egymáshoz való viszonya, hitelesség, stb.), ahogyan az egyes iratok kiadói azt szükségesnek látták. A lapok alján található kritikai apparátus, a kötet végén pedig a rövidítések, a levéltárak és könyvtárak, a közölt oklevelek (levelek) kiadói (írói) szerint csoportosított jegyzéke (királyi, királynéi, pápai, stb.); névmutató, a latin és a görög szavak jegyzéke, majd a tartalomjegyzék után hat tábla, öten királyi pecsétek fényképe, a hatodikon három királyi kézjegy fényképe.

Az anyag már a mondottakból is láthatólag sokrétű, szinte mindegyik oklevéllel kapcsolatban merülnek fel sajátos kérdések, teljes következetesség már csak ezért sem volt minden esetben megvalósítható. A kísérszöveg néhol rövid, néhol egész hosszú tanulmánnyá válik. De elkerülhetetlenül adódtak következetlenségek abból is, hogy a munka harmincöt évig készült (ennyi idő alatt ugyanaz a kutató is megváltoztathatja nézetét valamely kérdésben) és számos munkatárs közreműködésével, akik közül többen meghaltak, ki úgy, hogy kész munkát hagyott maga után, ki pedig úgy, hogy alig kidolgozottat, s ilyen esetekben a szerkesztőre várt a kínos feladat, hogy eldöntse, milyen mértékben avatkozzék bele az elhunyt munkájába, illetőleg fejezze be azt maga, vagy adja oda másnak befejezésre. A következetlenségek azonban inkább csak annak tűnnek fel, aki az egész kötetet végigböngészi, s talán nem is illő ezt szóvá tenni.

A munka minden részletében rendkívüli gondossággal készült, az iratokról minden szükséges tudnivalót közöl. A közlő(k) tájékozottsága, alaposága minden dicséretet megérdemel. A kötet valószínűleg nemcsak a történészeknek lesz nélkülözhetetlen munkaeszköze, hanem mindenkinek, aki a magyar középkorral foglalkozik: a magyarországi latinság kutatóinak éppúgy, mint a magyar nyelvészeknek, helyesírástörténészeknek, akik egyebek közt a helységnevek megbízható közlése miatt lehetnek hálásak, vagy a középkori művelődés vizsgálóinak is. Györffy György ezúttal is egy épp oly nagyjelentőségű mű közreadását kezdte meg, mint a történeti földrajz esetében. Várjuk, hogy mindkettőt be is fejezze.

RITOÓK ZSIGMOND

MEGEMLEKEZÉS

BERÉNYINÉ RÉVÉSZ MÁRIA
(1908—1993)

*Feminis lugere honestum est,
viris meminisse.*

Marika! Majd később: mindenki Mária nénije! Tudom, nem adna igazat Tacitus germánjainak. *Meminisse* ugyanis mindnyájunknak kell. Mindannyiunkban ott lakozik a *salak* és *sugár* egyaránt, de mi a sugárra emlékezünk, mert egész lényéből emberi melegség sugárzott. Törékeny alkat volt, személyiségéből mégis erő áradt, amely biztosságot adott a körülötte lévőknek.

Révész Mária ízig-vérig tanár volt, nevelő, ember, hivatásának megszállottja. Nem is akart „könyvtárszobák baglya” lenni, amikor taníthatott, törődhetett tanítványaival és embertársaival. Meghitt beszélgetéseink során emlegette, hogy szegedi mestere, Huszti József professzor, akinek emberségéről sokat mesélt, a 30-as években külön tudományos jövőt remélt tőle. Közbeszólt az élet, illetőleg a halál. Férjét igen fiatalon temette el, életben kellett tartania magát, nevelni gyermekeit. Súlyos tragédiákat élt át, éppen ezért volt ereje szeretetet adni az arra rászorulóknak. Közben azért tudományos munkásságot is folytatott (a hajdani Egyetemes Philologiai Közlöny olvasói tanúsíthatják), majd élete vége felé újra, egyre intenzívebben.

Úgy is emlékezem Reá, mint tanszékvezetőim egyikére (1970—72). Ebben a minőségében is tudott lelkesíteni, biztatni, bátorítani. Mindig volt ideje másokra figyelni. Tudta, kinek hány gyermeke van, milyen gondokkal küzd. Tőle nem kellett kérni, ő adott, kérést soha meg nem tagadott. Távozása előtt nem sokkal beszéltem vele telefonon. Beteg volt, mégis engem próbált vigasztalni. Megköszönte, hogy 80. születésnapját olyan meghitt ünnepeltük a tanszéken. Fiaitól is tudom, hogy ez örömműp volt számára. Végezetül kért, hogy dédelgetett tanulmányi versenyét az ő szellemében bonyolítsam tovább. Kezdetől asszisztálhattam e munkája mellett, amelyhez hosszú időn át nem sok biztatást kapott. „Majd te folytatod!” — mondogatta.

Meminisse dolet... De még adós vagyok az óráira való emlékezéssel. Azt hiszem, minden tanítványában ugyanazok a mondatok, félmondatok, gesztusok maradtak meg, mint bennem. Ő teljesen azonosult Vergilius hőseivel. Kevesen tudják úgy kimondani a *fidus* szót, ahogyan ő kimondta. Áradtak belőle az emberi érzések. Fiatal fejjel persze sok mindent nem értettünk meg. Utánoztuk lelkes mondatait: „Dido boldog.” „Jön a vihar!” Majd: *ulularunt Nymphae*. A IV. ének időleges boldogsága után beleszorodtunk a VI. ének alvilági gyász-hangulatába. De ott is emlékezetes marad az aranyág keresése, meg a *viscum*, az élősködő és egyben életet jelentő fagyöngy, amelynek gyógyító erejéről Vergilius óta a közelmúltig elfeledkeztek.

Kedves Marika! Ugye *ott* is érzed, hogy *itt* vagy közöttünk? Téged *gyászolni* nem illik, de személyiségedet, emberségedet sohasem felejtjük.

RIMÓCZINÉ HAMAR MÁRTA

HÍREK

EGY ÚJ OLYMPIAI FELIRATRÓL

Szenzációs felirat került elő az Athéni Német Archaeológiai Intézetnek az ókori Olympia területén folyó ásatai során, amelynek hézagpótló adatai teljesen új alapokra helyezik az olympiai versenyek utolsó évszázadára vonatkozó ismereteinket. A leletről a würzburgi Ulrich Sinn professzor adott hírt,¹ aki az olympiai körzet délnyugati területének feltárását vezeti.

1994 szeptemberében egy, az Atlétaszervezet² székházaként azonosított épület latrinájának levezető csatornájából a homokréteg alól előkerült egy 75×40 cm méretű rézlap, amelyet feltehetően szándékosan rejtettek el. Ez mintegy 30 sorban könnyű- és nehézatléták győzelmi adatait tartalmazza, feltüntetve a hagyományos korcsoportbeosztást: fiatalok (παῖδες), felnőttek (ἄνδρες) is. A lényeg azonban az, hogy az adatok néhány ismert, korábbi néven kívül, nagyrészt eddig ismeretlen, Kr. u. 4. századi győztesekkel ismertettek meg! A legkésőbbi adat a 291. Olympiára vonatkozik, a 385. évből.

Néhány további részletről Joachim Ebert professzor, a kiváló hallei epigráfus és sporttörténész tudósít előzetes közleményében.³ Tőle tudjuk, hogy a felsorolt győztesek anyaországbeli polisokból (pl. Athén, Thespiái) és anatóliaiakból (Smyrna, Troas és Sardes) származnak, s hogy a legkorábbi — már máshonnan is ismert — alak Tib. Claudius Rufus pankrationgyőztes a Kr. u. 1. század utolsó negyedéből.⁴

A felirat alsó része egy a *paides*-korcsoportban győztes athéni testvérpár adatait rögzítette: Aur. Eukarpidés és Aur. Zopyros, Zopyros fiai, akik pankrationban, ill. ökölvívásban szereztek koszorút, mégpedig a 290., ill. a 291. Olympián, 381-ben, ill. 385-ben. Ezek a legkésőbbi adatok.⁵

A felirat teljes szövegének megállapítására, közlésére, interpretálására J. Ebert kapott megbízatást. A remélhetőleg hamarosan megjelenő feldolgozás öröndetes áthidalást nyújthat majd a 277–369 évek közti időszakról, amelyből eddig nem voltak tényszerű adataink. A lelet mindenesetre azoknak a feltevését igazolja, akik szerint a játékok a herulok 267. évi betörését követően folytatódtak mindaddig, amíg Theodosius császár 391. febr. 24-én szigorú szankciókat kilátásba helyezve rendeletileg meg nem tiltotta a hagyományos kultuszok ápolását, az áldozatbemutatást, majd két évre rá az olympiai versenyek megrendezését is.⁶

MARÓTI EGON

¹ Antike Welt 28 (1995) 133–136, ill. Nikephoros 7 (1995) 233–236.

² Ezekre vonatkozóan legutóbb I. Maróti E.: Delphoi és a Pythia sportversenyei. (Apollo Könyvtár 17.) Budapest 1995, 129 l.

³ Nikephoros, i. h. 238–241.

⁴ L. Insc. 01. 54. 55. Vö. L. Moretti: Olimpionikai. I vincitori negli antichi agoni olimpici. Roma 1957, 808. sz.

⁵ A két testvérről vonatkozó feliratrészlet képét I. Nikephoros, id. h. 332. l. 10. tab.

⁶ L. CTh XVI 10, 10 vö. uo. 11–12, ill. Kedrénos, Hist. comp. 326 D.

VIII. NEMZETKÖZI LATIN NYELVÉSZETI KOLLOKVIUM, EICHSTÄTT (BAJORORSZÁG) 1995. ÁPRILIS 24–28.

1995-ben Németországnak jutott az a megtisztelő feladat, hogy a világ latin nyelvészettel foglalkozó kutatóit öt napra egybegyűjtse. A konferencia szervezését és lebonyolítását az Eichstäti Katolikus Egyetem Klasszika Filológiai (Friedrich Heberlein) és Összehasonlító Nyelvtudományi Tanszékei (Alfred Bammesberger) vállalták magukra. Erről a Magyarországon kevésbé ismert egyetemről érdemes tudni, hogy a német nyelvterület egyetlen katolikus egyeteméként 1972-ben alapították, jelenleg kb. 3800 hallgatója van, és több mint 1,5 millió könyvet és 4400 folyóiratot tartalmazó könyvtárral rendelkezik (benne ragyogó klasszika filológiai és indogermanisztikai gyűjtemény).

A konferenciára a következő országok jelezték részvételüket: Spanyolország 18, Németország 17, Franciaország 16, Belgium és Olaszország 6-6, Hollandia és Magyarország 5-5, Amerikai Egyesült Államok 4, Csehország, Izrael és Románia 3-3, Lengyelország, Litvánia és Svájc 2-2, valamint Ausztria, Bulgária, Horvátország, Luxemburg és Svédország 1-1 fővel. Ezek a számok felhívják a figyelmet arra az évek óta megfigyelhető tendenciára, hogy a latin nyelvészeti konferenciákon Németország hagyományosan jó részvétele mellett Spanyolország és Franciaország is egyre erőteljesebben képviselteti magát.

Az 1993-as VII. kollokviumra a következő tematikában lehetett előadásokkal jelentkezni: A latin nyelvészet széles spektruma szinkrón és diakrón megközelítésben; a grammatikai analízis különféle szintjei, a nyelvtörténet korszakai, stílusok és regiszterek (irodalmi, standard, népi és szaknyelv). A VIII. kollokviumra még ennél is szélesebb skálán fogadtak el előadásokat: informatika a latin nyelvészet szolgálatában, pl. M. Claus: Die Datenbank zur Lateinischen Epigraphik; J. Malitz: „Inscriptiones Graecae Eystettenses” és G. Purnelle: Les CD-Rom de littérature latine à la chute de l'Empire: présentation et démonstration du CD-Rom du LASLA; tudománytörténeti szempontból pl. M. Bednarski: Der polnische Beitrag zur lateinischen Sprachforschung; továbbá az antik nyelvtudomány recepciója, pl. D. Cherubim: Zur Rezeption der antiken Sprachwissenschaft in der früheren Neuzeit; Varro Teutonicus; valamint a latin nyelv hatása más nyelvekre, pl. J. Davidonienė (Litvánia): On the relation of the Vulgate's prepositional phrases with the translation of the Gospel according to Luke by Jonas Bretkunas; és A. Judzentis: Comparative Constructions in the Translation into Lithuanian of the Latin Gospel according to Luke. Ami az utóbbi két előadást illeti, ennyira azért talán nem kellett volna a konferencia tematikáját kitágítani.

A közel száz előadás zöme azonban a korábban meghatározott tematika keretei között maradt. A fonológiai, morfológiai előadások közül a következőket említenék meg: A. Bartonek: Latein und die Nachbarsprachen — ein phonologischer Vergleich; A. Christol: Conséquences de la perte de l'accent phonologique: les thèmes en -s; G. Rikov: The root vocalism of Latin *mare*, *carino* and *cano*, *carmen*; és A. Veiga: On the phonological interpretation of Latin geminate consonants. A morfológiai kérdésekkel foglalkozó beszámolókat is nagy érdeklődés kísérte. E témában olyan nagyszerű előadások hangzottak el mint Ph. Baldi (USA): Some Morphological Implications of *Brevis Brevians* and other Prosodic Rules in Latin; A. Bammesberger (Eichstätt): Probleme der historischen Wortbildungslehre: die maskulinen a-Stämme und der Verbaltyp *occupare*; H. B. Rosen (Jeruzsálem), *Unda, fundus, vύμφη* nebst anderen Etymologien und die 7. Präsensklasse; és K. Strunk (München): Ein Problem der Wortbildung: lat. *sacerdos* und damit verglichene Komposita (ezt az előadást fontossága miatt a beszámoló végén részletesen ismertetem).

Nagy számban hangzottak el a latin szintaxist, morfoszintaxist és a szórendet vizsgáló előadások, melyek közül a következő előadásokat emelném ki: M. A. Bolkestein: Between Brackets: Syntactic, Semantic and Pragmatic Properties of Parenthetical Clauses and their Surroundings; G. Calboli: Die lateinischen Bedingungsätze (a görög, latin és hattita feltételes mondatok összehasonlítása); Fr. Heberlein: Über prädikative Adjektive; Herman József: Nouvelles remarques sur *si* interrogatif: évolutions achevées et évolutions bloquées (a *si*-vel bevezetett függő és független kérdés története a latin és újlatin nyelvekben); Harm Pinkster: Is the Latin present tense the unmarked, neutral tense of the system? (a latin nyelvészeti kollokviumok egyik alapítója a *praesens imperfectum* különféle — jövőre, jelenre, múltra vonatkozó vagy általános érvényű — használatait mutatta be, s foglalta rendszerbe, majd a *perfectum* használatával vetette egybe, végül az Amor és Psyche-történet egy részletén — Apul., Met. 5, 22–23, 3 — mutatta be az *imperfectumok* és *perfectumok* hasz-

nálat és szerepét a narratív szövegekben); Salvi Giampaolo (Budapest): La position des pronoms en latin et dans les langues romanes (az előadó a névmásoknak az újlatin nyelvekben elfoglalt mondatbeli helyzetét hasonlítja össze a latin használattal, mégpedig Cicero levelei alapján); valamint G. Serbat: Définition du datif. Elhangzottak szövegnyelvészettel, szövegkohézióval foglalkozó előadások is, pl. Kiss Sándor: „Aspects de la progression textuelle chez quelques historiens romains” címmel néhány római történetíró narrációs technikáját vizsgálta; vagy C. Kroon: Discours particles, tense, and structure of Latin narrative texts.

A szemantikai, lexikai előadások közül M. Job: „Semantischer Wandel in der Vorgeschichte des Lateinischen” és A. Bertocchi: „A semantic and pragmatic analysis of *paene*” c. beszámolót emelném ki. A stílusok és nyelvi regiszterek témakörében Adamik Tamás „Der Stil Sallusts: archaisch, poetisch oder umgangssprachlich? c. referátuma Sallustius komplex stílusának egyik fontos alkotóelemére, a köznyelvi latin rétegre hívta fel a figyelmet; J. Dangel „Le *sermo cotidianus* dans les textes latins: la stylistique au service de la linguistique”; G. Viré „Vulgarismes de Végèce et purisme des copistes” címmel, a beszámoló írója pedig „Standard und Substandard in der Sprache des spätlateinischen *Carmen contra paganos*” címmel tartott előadást.

A stílus- és nyelvtörténet különböző területeivel olyan előadások foglalkoztak mint W. Ax: *Quattuor linguae Latinae aetates*. Neues zur Geschichte der Begriffe „goldene” und „silberne Latinität”; D. Fehling: Griechisch-hellenistischer Einfluß auf das Entstehen der lateinischen Schriftsprache; vagy J. Geiger: Lateinische Autoren und Übersetzer im Orient (az egyházi és profán szerzők listájának elemzésével a latin nyelvnek az eddig feltételezettnél nagyobb méretű keleti elterjedtségére világított rá); valamint J.-H. Michel: La latinisation de la Wallonie à la lumière de la sociolinguistique.

Az előadások többsége a szinkrón megközelítésű nyelvészet módszereit próbálta a latin nyelvre alkalmazni, de jelentős szerep jutott a történeti megközelítésű nyelvészet és nyelvtörténet képviselőinek is. A 97 bejelentett előadásból — szokás szerint — elmaradt néhány. Szívesen meghallgattam volna pl. D. Urbanova „Zum Latein der archaischen Inschriften (7-5. Jh.)”; M. Kravar „Die Hauptthesen zum Verbalaspekt im Lateinischen”; vagy H. Petersmann „Zum Gebrauch des Nominativs, Akkusativs und Vokativs in afrikanischen Inschriften” c. előadását (ez utóbbi témában a magyar közönség már hallgathatta Petersmann professzort 1994-ben Budapestben).

Korunk egyik legjelentősebb indogermanistája, Klaus Strunk fentebb említett előadásában a latin *sacerdos* etimológiáját vizsgálta. A *sacer-dōs(-t)* összetétel utótagját kétféleképpen szokták magyarázni: 1. a **dō-* „adni” töből mint „áldozatadó”-t (Isidorus, A. Vaniček, K. Brugmann); 2. a **dēh₁-/*d₁h₁-* „tesz, helyez, csinál” töből mint a *sacra(-um) facere* „áldozatot bemutat” kifejezés transzformációját (W. Schulze, F. Kluge, H. Pedersen). Ez a ma elfogadott álláspont, melyet Walde-Hoffmann és Ernout-Meillet etimológiai szótárai is képviselnek. A második magyarázat mellett szól, hogy míg a *sacra facere* kifejezés gyakran előfordul, a **sacra dare* egyszer sem. A *sacra facere* kifejezéshez tartozó *nomen agentis* azonban a latin képzési szabályok szerint nem *sacerdōs*, hanem **sacrifex* lenne, vö. *avem(-es) specere* (Varro, ling. 6, 82), *au(i)spex*, *au(i)spicium* és *au(i)spicare*; **artem(-es) facere*, *artifex*, *artificium*, így: *sacra(-um?) facere*, **sacrifex*, *sacrificium* és *sacrificare*. Tehát, ha elfogadjuk, hogy a *sacerdōs* összetétel utótagja a **dēh₁*-töből származik, akkor egy ősrégi, latin különnyelvi fejlődést megelőző képzésmódot kell feltételeznünk. Ilyen prehisztorikus képzéstípusra azonban (ahol *-o-* qualitativ ablautot találunk az utótagban) nincsen valódi párhuzamunk. A *communis opinio* olyan összetételekre támaszkodik, melyek utótagja *-t-* képzővel bővített hosszú magánhangzós tón alapszik, mint *locuplēs(-t)* „gazdag” (<**loculu-plē-* „pénzeszsákját megtöltő”: Skutsch), vagy ἄκμηής (-τ-), „el nem fárado”, ἄγνώς (-τ-), „nem ismerő, ismeretlen”, ὠμοβρωός (-τ-), „nyers húst evő”. Ezek az esetek azonban nem hasonlíthatók össze a *sacer-dō*-tal és utótagjának állítólagos *o*-normál fokú **dēh₁*-tövével: a latin *locu-plē*-t-ben a **pleh₁* „tölteni” tö nem *o-*, hanem *e*-normál fokon áll, ráadásul ez újítás a **plh₁-t-* null-fokú töből várható **pla-t-* helyett, amint azt a *ple-nus* „teli” <**pla-nus* (<**plh₁-nō-s*) szó is mutatja, vö. óind *pūrmas*, litván *pilnas*, gót *fulls* „teli”. Az állítólagos görög párhuzamokat is másképp kell megítélni. Eltekintve attól, hogy az olyan példákat, mint ἄ-κμη-τ- stb. a *locu-plē*-t-hez hasonlóan nem lehet a *sacer-dō*-t-tal párhuzamba állítani, ezek az alakok többféleképpen is értelmezhetők. Utótagjaik tőalakja a görög hangtörvények szerint elvileg éppúgy lehet régi null-fokú, mint egykori normál-fokú tö származéka. Ezek közül a csak elméletileg (ti. a normál-fokú tö magánhangzójának *-o-* qualitativ ablautjával) elképzelhető **gnoh₁-t-* és **g^hroh₁-t-* variánsokat lehetne a latin *sacer-dō*-t-tal párhuzamba állítani (ha ez a **d^hoh₁-t*-ből

lenne). De morfológiai okokból ez sem lehetséges, mivel az ilyen típusú összetételek utótagjai ettől eltérő szerkezetet mutatnak: ti. null-fokú, rezonánusra (*i, u, r, l, n, m*) vagy laringálisra (*h₁, h₂, h₃*) végződő igei tövet-*t*-suffixummal. Ezt a latin, görög és indoiráni példák világosan bizonyítják, pl. *com-i-t-* „kísérő <*együtt menő”, ὄδυνή-φα-τ- „fájdalmat ölő” (ti. φάρμακα, II. 5, 401=900), ill. védikus *nr-ji-t-* „férfiakat legyőző”. Ennek értelmében a görög -κμή-τ-, -γνώ-τ-, βρω-τ- alakokat is null-fokú töre kell visszavezetni.

A latin *sacer-dō-t-* összetételt tehát más módon kell megmagyarázni, hangsúlyozza Klaus Strunk. Elképzelhető, hogy ebben az esetben nem igei rekció (azaz vonzat-), hanem ún. Bahuvrihi („sok rizst bíró”, possessiv) összetétel szerepel, amelyben az előtag a *sacrum*, -a, az utótag a *dō(-t)-s* (*dās, dōtis* f. „*adomány > hozomány”) főnév, méghozzá etimologikus jelentésében: „adomány”. Ebben az esetben két variáció lehetséges: 1. a névszói utótag szintaktikai szempontból a névszói előtag állítmánykiegészítőjeként funkcionál, mint pl. óind *indra-śatru-* „Indrát ellenségként bíró”, *rāja-putra-* „királyokat fiaiként bíró” stb. vagy a latinban (archaizáló költői nyelvben: Lucretius 2, 537; 5, 1303) *angui-manus* „kígyót (ti. az ormányát) kézként bíró, kígyókezü, elefánt”; 2. Az előtag az utótaggal esetszintaktikai viszonyban van (*genitivus subiectivus* vagy *obiectivus*): védikus *māno-java-* „a gondolat sebességét bíró”, *pāti-kāna-* „férj után vágyat bíró/vágyakozó”, latin *nocticolor* (Laev. Gelliusnál 19, 7, 6) „az éj színét bíró, éjszínű”. A latin **sacro-dōt-* > *sacer-dōt-* „pap” e szerint vagy azt jelenti, hogy „a *sacrum*-ot (-okat) adományként bíró, vagy azt, hogy „a *sacra* (-um) adományát bíró”. Arra a kérdésre, hogy ez az új etimológia mit jelent a római vallástörténet számára, csak további kutatások adhatnak választ.

Strunk latin Bahuvrihi-példáihoz megjegyeznék, hogy ezek a nyilvánvalóan görög minták alapján konstruált (ritka) latin költői összetételek nem mérvadók az eredeti görög és óind példák mellett. Ez azonban nem érinti az előadás gondolatmenetét. Érdekeséggéppen megemlíjük az egyik legújabb római vallástörténet (*régi keletű*) *sacerdos*-definícióját: „Ebből a szóból (ti. *sacer* A. B.) származik a ‚pap’ általános megjelölése, a *sacerdos* is, szó szerint az, aki valami szentet ad, szentséget ad”, l. Thomas Köves-Zulauf, Bevezetés a római vallás és monda történetébe. Budapest 1995, 55. Strunk előadásából kitűnik, hogy a történeti összehasonlító nyelvészet előtt napjainkban is komoly feladatok állnak.

ADAMIK BÉLA

„VON DER ENTSTEHUNG ROMS BIS ZUR AUFLÖSUNG
DES RÖMMERREICHES”
NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS KONFERENCIA
ALFÖLDI ANDRÁS SZÜLETÉSÉNEK
100. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL
Budapest, 1995. december 8–9.

Az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének Ókori Régészeti Tanszéke az Eötvös Loránd Tudományegyetem, valamint a Művelődési és Közoktatásügyi Minisztérium Múzeumi és Közgyűjteményi Főosztályának anyagi támogatásával kétnapos nemzetközi konferencia keretében emlékezett meg az 1895-ben Pomázon született és 1981-ben Princetonban elhunyt magyar származású, világhíre emelkedett ókortudós, a Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Magyar Föld Régészete Tanszékének hajdani professzora, a Magyar Tudományos Akadémia (rehabilitált) tagja, Alföldi András születésének 100. évfordulójáról. A konferencia célja elsősorban az volt, hogy egykori tanítványai és kollégái számoljanak az Alföldi András által az itáliai és római ókor legkülönbözőbb szakterületein megkezdett kutatásainak továbbfejlesztéséről és jelenlegi állásáról, azokról a kutatásokról, amelyeknek továbbfejlesztéséhez éppen hajdani tanárunktól, kollégáinktól kapták azt az indítást, amely az általuk művelt szakterület avott szakértőjévé érlette őket. A kétnapos ülésszakon 4 hazai, 3 német, 2 svájci és 1 brit ókortudós részvételével összesen 11 előadás hangzott el. Az előadások időben felölelték Róma történetét a kezdetektől a Kr. u. 3. századig, térben Itáliától Germania superior és Pannonia provinciáig, módszerek tekintetében pedig az ókortörténeti kérdésfelvetéstől az epig-

rafikán és numizmatikán át a római provinciális régészetiig terjedtek. A konferencia különleges hangulatát az adta, hogy a magas színvonalú előadások korántsem voltak érzelmi töltetű mentesek, az előadók szavaiból minduntalan kicsendült a tanítványoknak az egykori mester iránt érzett, szeretettel és tisztelettel telt rajongása, amely mögött megbújtt a tanár szigorú diszciplinájával szembeni — teljesen évtizedek múltán sem feledhető — reverencia is.

A rendezvényt sorozat megnyitó előadását Manherz Károly dékán (ELTE BTK) köszöntő szavai után Borzsák István akadémikus (ELTE BTK, Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék) tartotta, aki felelevenítette azokat az éveket, amelyeket egyetemi hallgatóként, majd fiatal doktorként Alföldi András mellett töltött. Előadásából, amelyből teljes képet kaphattak a résztvevők az 1930-as években a Pázmány Péter Tudományegyetemen az ókortudományok területén oktató színes és kevésbé színes egyéniségekről, messze kimagasodott Alföldi Andrásnak a korabeli tudományos és kulturális életben betöltött szerepe, amely az ókortudományok hazai fejlődését mind a mai napig meghatározó és alakító tudósokat indított el az archaeológia, az epigrafika, numizmatika, az ókori művészettörténet, a klasszika filológia és Róma története szakterületén.

Szilágyi János György (Budapest, Szépművészeti Múzeum) előadásában (*Alföldi András és a magyar ókortudomány*) Ennius nyomán Alföldi András mint három szívvel (*tria corda*) bíró tudóst jellemezte, akinek pályáját a régészeti-művészettörténeti érdeklődésen túl az ókori források lehetőleg teljes ismerete birtokában az ókori történeti szempontú kérdésfelvetésig való eljutás határozta meg. Ez az egyetemes látókör jellemezte Alföldit akkor is, amikor „a magyar föld korai történetével foglalkozó tudomány nemzetközi szintre emelésének munkamódszereit és szervezeti feltételeit kellett ... a szűklátókörű, magyarcélú tudomány fikciójának szolgálatában” megteremteni.

Alföldy Géza (Universität Heidelberg) Szilágyi János György előadásához kapcsolódva Alföldi András emigrációbeli pályafutását ismertette (*Ein Ungar in der Emigration: Andreas Alföldi 1947-1981*), a konferencia zárószavában pedig a 20. századi ókortudomány egyik legnagyobb alakjának számító tudós és ember életét méltatta. Alföldi Andrásnak 1947-től az emigráció kezdeti szakaszában vezetett naplója egyes részleteinek ismertetésével a jelenlevő egykori tanítványok számára is csak most váltak ismertté azok a belső vívódások, személyes és politikai indíttatások, amelyek az akkor 52 esztendőes tudóst arra készítették, hogy — bár nem ezzel a céllal utazott el Magyarországról — többé ne térjen vissza hazájába. Svájci és rövid németországi ténykedés után a Princetoni Institute of Advanced Study munkatársaként élte le életét, amelynek tudományos vonatkozásai mellé Alföldi András emberi oldala is bemutatásra került.

Hans Lieb (Staatsarchiv, Schaffhausen), Alföldi András egykori tanársegédje, mesterének Baselben és Bernben töltött éve alatt *Germania superior* kutatására és a svájci, valamint németországi ókortudományra gyakorolt hatásáról beszélt előadásában (*Andreas Alföldi: Berner und Basler Jahre und die Germania superior*), aki „als Lehrer und Anreger, Gründer und Herausgeber, Führer und Lenker der Wissenschaft und Forschung in seiner Wahlheimat fruchtbare und nachhaltige Anstösse gegeben hat.”

Ugyanez a személyes hangvétel, valamint a később nemzetközi hírnévként örvendő klasszikus archaeológusra, numizmatára és műgyűjtőre gyakorolt hatás hálás nyugtázása csendült ki Herbert A. Cahn (Basel) előadásából (*Andreas Alföldi, persönliche Erinnerungen*).

B. Bónis Éva (Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum) mint Alföldi András hallgatója számolt be professzorától kapott, egész pályafutását meghatározó indíttatásáról (*Ich war eine Studentin von Andreas Alföldi*). Személyes élményeken alapuló adalékok világítottak rá a tanítványaiért minden kő megmozgatására képes szervezői, szerkesztői munkát végző, hallgatóit azonban szem elől soha nem tévesztő professzor alakjára.

Frank Kolb (Universität Tübingen) Alföldi Andrásnak a korai Róma kutatása területén végzett sok szempontból úttörő kutatásainak kibontakozásáról tartott előadásában (*Andreas Alföldi und die Forschungen zum frühen Rom*) azokat az emigráció előtti kutatásokat elemezte, amelyek nyomán Alföldi A. a korai Róma történetével kezdett foglalkozni (*Das frühe Rom und die Latiner; Die Struktur des voretruskischen Römerstaates*). Kiemelte azt a hatást is, amelyet Alföldi Andrásnak, a korabeli őstörténet felfogásától eltérő módszerei (pl. az ókori világ népeinek és a sztyeppei nomádoknak etnológiai párhuzamba állítása) az itáliai népek itáliai kutatásának kezdeteire gyakorolt.

Fitz Jenő (István Király Múzeum, Székesfehérvár) Alföldi Andrásnak a hazai Pannonia-kutatásban betöltött szerepét emelte ki, amely tanítványai révén, Magyarországról való távozását követően is sokáig hatott

(*Andreas Alföldi und die Pannonien-Forschung*), és a történeti kérdésselvetésen alapuló komplex régészeti, epigrafikai és numizmatikai módszerek meggyökereztetése által mind a mai napig érezeti hatását.

Pekáry Tamás (Westfälische Wilhelms-Universität, Münster) Alföldi Andrásnak a krízisektől terhes Kr. u. 3. századi kutatásaihoz kapcsolódva vizsgálta a népességsökkenés mint válságtényező kérdését (*Bevölkerungsrückgang als Krisenfaktor im 3. Jh. n. Chr.?*). Kiemelve az ókori szerzőknek a pestisjárványokra és az azok következtében fellépő elnéptelenedésre vonatkozó ellentmondásos leírásait, elsősorban gazdasági okokra — nevezetesen az adófizetők számának csökkenésére — vezette vissza a 3. századi, Kr. u. 270-ben tetőző infláció okait.

Szintén Alföldi Andrásnak a 3. századi válsághoz kapcsolódó kutatásaival foglalkozott Anthony R. Birley (Universität Düsseldorf) előadása (*Reflections on Third Century Crisis*), amelyben kiemelte, hogy egyrészt Alföldi A. ezáltal került érintkezésbe az angolszász világgal (*Cambridge Ancient History* XII. kötete, 1939), másrészt évtizedekre meghatározta az erre irányuló kutatásokat. Birley eddig ismeretlen leveleket mutatott be Alföldi Andrásnak R. Syme-mal (1903–1989) az 1930-as években folytatott levelezéséből, amelyből nemcsak Pannonia kutatástörténetére vonatkozó adalékok (pl. a „Drusus-kő” első értelmezési kísérlete) derülnek ki, hanem az is, hogy Alföldi az Anschluß utáni időszak fasizálódó Magyarországnak elhagyását fontolgatta, és Syme-nál amerikai vagy nagy-britanniai egyetemi katedrák esetleges betölthetősége iránt érdeklődött.

A konferencia előadásaival egy helyen kell megemlíteni Patay Pál (Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum) és Póczy Klára (Budapest, Aquincumi Múzeum) hosszabb hozzászólását, akik személyes élményeikkel, érzelmektől nem mentes visszaemlékezéseikkel tették teljessé a 11 előadás során kirajzolódó tudósportrét.

Az előadásokat követően a konferencia résztvevői ellátogattak Pomázra, Alföldi András szülőfalujába, ahol a vendégek jelenlétében az ELTE BTK Régészettudományi Intézete nevében Patay Pál és Frank Kolb — a jelenlevő legidősebb és legfiatalabb Alföldi-tanítványok — koszorút helyeztek el a Helytörténeti Gyűjtemény falán található Alföldi András-emléktáblánál. A nemzetközi tudományos rendezvény a pomázi polgármester által a résztvevők tiszteletére adott fogadással zárult.

A konferencia, amelynek előadásait az ELTE BTK Régészettudományi Intézete az Alföldi András által alapított *Dissertationes Pannonicae* sorozat újabb köteteként ki fogja adni, nem valószínű, hogy megvalósulhatott volna meg az Alföldi-tanítványoknak a szervezés és előkészítés során adott útmutatásai, tanácsai és segítségével. Külön köszönet illeti Szabó Miklós professzort, az ELTE rektorát, Manherz Károlyt, az ELTE BTK dékánját, valamint Bodó Sándor urat, az MKM főosztályvezetőjét, hogy a tudományos életet egyre nyomasztóbb anyagi gondok ellenére fel merték karolni ezt a rendezvényt, amelynek célja nem volt más, mint 100. születésnapja alkalmából, nagyságához mérten méltatlanul megkésve fejet hajtani valaki előtt, aki egyetemünkről, intézetünkben indult és lelkében mindvégig magyarnak megmaradva a későbbi kutatógenerációk számára is példamutató szinten képviselte a nemzetközi ókortudományt.

BORHY LÁSZLÓ

ALESSANDRO MAGNO: STORIA E MITO. KIÁLLÍTÁS A RÓMAI RUSPOLI-PALOTÁBAN (1995. DEC. 21.—1996. MÁJ. 21.)

Róma városa a 2000-ben esedékes jubileumi évre készülődik és hogyan is tehetné ezt másképp, ha nem az antik világ segítségével. Egy időben lehet válogatni a Marcus Aurelius-korabeli női ékszergyűjtemény (Accademia Valentino) és a Barocco-palota kiállítása között, amely a dél-italiai görög városállamokat mutatja be; a „Kiállítások palotájában” (Palazzo delle Esposizioni) B. Andreae professzor, a római Német Régészeti Intézet volt igazgatója, a Sperlongában feltárt Odysseus-anyagot, vagyis azt a hatalmat szoborcsoportot csodáltatja meg a közönséggel, amelyben a Skylla testéből előugró kutyák Odysseus társait marcangolják;¹ a Palazzo Veneziaában pedig II. Frigyes német-római császárról és szicíliai királyról emlékeznek meg.

¹ A sperlongai szoboregyüttes értelmezésének vitatott kérdéseiről l. legújabban N. Himmelmann: *Ansichten von Sperlonga*. Gymn. 103 (1996) 32 skk.

Az ősi Urbs felfedi titkolt kincseit is: hosszú évtizedekig tartó zárvaratás után most számos műemlék-épület nyitja meg kapuit az érdeklődők előtt.

A XVI. században épített Ruspoli-palotában a Memno-alapítvány ez alkalommal Nagy Sándorról rendezett kiállítást. A rendezőket rendkívüli szándék vezérelte: több, mint negyven olasz és külföldi múzeumból, gyűjteményből és könyvtárból válogattak össze több, mint ötszáz (sajnos nem mindig eredeti) darabot, ami mind a makedón világhódító pályafutását hivatott szemléltetni — születésétől kezdve egészen a róla világszerte elterjedt legendáig. Mivel Olaszország iskoláiban is egyre kevesebb a görög és latin óra, fölöttébb hasznos a kiállítás bevezető részlege, amelyben Makedonia történetét a proto-geometrikus (mykénéi) kortól kezdve gazdag régészeti anyag érzékelteti. A II. Philippos sírjának makettjával kezdődő rész Nagy Sándor életét fejezetenként ismerteti; a további — egyre kibebbedő — termekben kiállított szobrok, feliratok, pénzérmék, gemmák stb. nem annyira a konkrét eseményekre, mint inkább ezek társadalmi hátterére próbálnak rávilágítani. Külön teremben szemlélhetjük a pellaí udvar hajdani gazdagságát, Nagy Sándor és Héphaistión képzőművészeti ábrázolás-típusait. A kiállítás egyik büszkesége a pellaí múzeumból ideszállított padlómozaik, amelyen a két barát egy oroszlánál harcol.

A leendő „világbíró” fiatalsága után a hódítások végtelen sora következik. A kiállítás eddigi vezérfonala azonban ezután megszakad, mert a roppant kiterjedésű történelmi anyagot már nem egykönnyen lehetne áttekinthetően összefoglalni. Egy kicsiny „perzsa” teremből az Alexandriát bemutató helyiségben már maguk a kiállítás rendezői is mintha megtorpannának. Sietősen magyarázzák, hogy az egész Nagy Sándor-i birodalmat képtelenség gondolatban is végigjárni és az ázsiai hellénizmust teljességében érzékeltetni. Így például külön részlegként látható (négy vitrinben) az az anyag, amelyet az észak-pakisztáni Swat-völgyben az ISMEO (Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente) hozott napvilágra 1956-tól. A szép, de zsúfolt domborműveken egymás mellett figyelhet meg a Nagy Sándor hódítása előtti és a hellénizmus hatása nyomán kialakult ún. Gandhara-művészet. Az eleinte a legapróbb részletekre is ügyelő kiállítás a vége felé némileg elnagyoltnak hat: az első termekben megfelelő, mondhatni céltudatos a világítás, a tárgyak pontosan vannak katalógizálva, még a helyiségek díszlete is aprólékosan meg van tervezve (a korai makedón anyagnak például egy valóságos mykénéi palota szolgál díszletül), de amint előbbre haladunk, a falakra festett idézetek forrásmegjelölés nélkül árvalkodnak, vagy a pakisztáni leletekkel szemközt hirtelen egy pompeii freskó tűnik fel.

Mindez azonban nem gátolja a látogatót abban, hogy a kiállítás utolsó részlegében kedve szerint gyönyörködhesse: a keresztény és iszlám középkort megjelenítő kódex-lapokon a Nagy Sándor-regény hőse hol kétfejű lényekkel harcol, hol a szirének csábító énekének áll ellen; jóslatot kér a hold-fától, vigasztalja a haldokló Dareioszt, harcba bocsátkozik a mongolokra emlékeztető oroszokkal, majd végül griff-madarakkal viteti magát az égbe.

A szép és gazdag kiállításról hiányzó összekötő és eligazító szöveget a látogató a katalógusban tanulmányozhatja.

SÁRKÖZY JÚLIA

AZ 1995. ÉVI ARPINÓI CICERO-VERSENY

„Ötszáz induló közül *Kopeczky Rita*, a *Patrona Hungariae* leánygimnázium III. oszt. tanulója nyerte az olaszországi Arpinóban megrendezett Cicero-fordítási versenyt. Osztályfőnöke és latintanára: Beáta nővér.” (Kiskegyed, 1995. júl. 11.)

Kérdézzük: Elég-e egy ilyen eseményről nem éppen a mi szaklapunknak tekinthető sajtóorgánumból értesülnünk? Igaz, Lőcsei Gabriella már néhány nappal korábban írt erről a magyar sikerről (a Magyar Nemzetben: 1995. máj. 24.). Mindkét közlés figyelemre méltó, de nem tudományszakunkat reprezentáló heti-, ill. napilapban jelent meg. Úgy érezzük, megérdemli a derék tanuló is, meg Peller Beáta tanárnő is, aki sok-sok éve készíti fel növendékeit példaadásával, ember- és szakmaszeretetével, hogy folyóiratunk megemlékezzék az eseményről. Ez alkalommal ejtsünk pár szót a tanulmányi versenyekről.

Hosszú időn — több évtizeden — át az áldott emlékü Berényiné Révész Mária (1908-1993) intézte a latin versenyek ügyeit — az érdemi résztől az adminisztratív teendők ellátásáig. *Akkor* igyekezett életben

tartani a latint, amikor a tárgy — a hivatalos szervek támogatása híján, sőt: intézkedései folytán — igencsak gúzsba volt kötve. A versenyek folyamatos meghirdetése és félig-meddig illegális megrendezése lelkesítette kollégáinkat és rajtuk keresztül a diákokat még akkor is, ha a nyerteseknek ebből — egészen a legutóbbi időkig — semmiféle előnye (pl. felvételi kedvezménye) nem származott. Ez a munka sohasem volt látványos; a közreműködők jutalma a tanulók sikerélménye volt.

Szívesen emlékezünk itt Faludi Szilárd kollégánkra is, akinek szintén fontos volt a verseny: hosszú éveken át folyamatosan készítette fel és küldte tudásuk megmérettetésére a gyermekeket. Tavaly óta az Ókortudományi Társaság az ő alapítványából jutalmazza az I-II. oszt. gimnazisták versenyhelyezettjének tanárát. Gimnáziumi tanár volt. Ő tudta, mennyi munkát és mennyi szeretetet igényel a szaktanártól a versenyre való felkészítés.

Szabad legyen emlékeztetnünk az Antik Tanulmányok olvasóit az 1989. évi latin nyelvi versenyről írott beszámolóinkra. Akkor nehezebb volt a szöveg, mint azóta. Cicero *Tusculumi beszélgetéseinek* egyik ismert részletét, Diogenés és Nagy Sándor találkozását választottuk. E szöveg kitűzésével óhajtottunk meggyőződni arról, hogy másfél évi latintanulás után *quid valeant umeri?* Szövegválasztásunk tanulságosnak bizonyult. Ízelítőt akartunk adni abból is, hogy az arpinói (nemzetközi) Cicero-verseny válogatóján (1990 tavaszán) a jelenlegi másodikosoknak milyen feladattal kell majd megbírkózniuk. Egy év elteltével ugyanis elvont filozófiai gondolatokat kell megérteniük és értelmezniük a gyermekeknek, — ez pedig csak az alapvető nyelvtani ismeretek birtokában érhető el.

Öt évvel ezelőtt egyikünk sem merte álmodni, csak reméltük, hogy sikerül nyernie magyar diáknak is. Gratulálunk Peller Beáta kedves kolleginánknak áldozatos munkájához és tanítványának, Kopeczky Ritának az Itáliában kivívott első helyezéshez.

KERESZTÉNY ÉVA—RIMÓCZI GÁBORNÉ HAMAR MÁRTA

BESZÁMOLÓ AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
II. OSZT. KÖZÉPISKOLÁSOK,
ILL. A LATINT MÁSODIK ÉVE TANULÓ DIÁKOK SZÁMÁRA
KIÍRT TANULMÁNYI VERSENYÉRŐL
1994/95. TANÉV

Most is jeleznünk kell, hogy nehéz címet adnunk a versenynek. „A kicsik versenyeként” emlegetjük, megkülönböztetve az OKTV-én részt vevő nagyobb diákok hasonló jellegű megmérettetésétől. A „kicsik” versenyén ui. nemcsak a régi típusú gimnáziumok II. osztályosai (16-17 évesek), hanem a nyolc-, illetve hatosztályos gimnáziumok 12-14 éves tanulói is indulnak. A lelkesedés változatlan. Mind a tanár kollégák, mind a diákok komolyan készülnek a versenyre.

Szokásunkhoz híven az első, iskolai fordulót 1995-ben is február harmadik péntekére hirdettük meg, a döntő fordulót pedig az ELTE Bölcsészettudományi Karán tartottuk április 22-én. Az első fordulóban 802 fő versenyzett 85 iskolából (ebből 61 a vidéki, 24 a budapesti), beküldött 229 dolgozatból 101-nek az íróját hívtuk be a döntőre.

Sajnos, évről évre megismétlődő gond, hogy más tárgyból is a latin döntő napján zajlanak a versenyek, így néhány tanuló nehezen választ, melyik versenyen vegyen részt. Egyelőre nem tudunk megoldást találni, ugyanis április elejére a húsvéti ünnepek és a tavaszi szünet miatt nem helyezhető a döntő, május első hetében pedig már a tanév végéhez közeledünk. Gondot okoz némelyik iskolának az első forduló délelőtti lebonyolítása; mivel az iskolák többségében megfelel a délelőtti, így nehéz módosítanunk az időpontokat. — Megismételjük, hogy felhívást levélben nem kapnak az iskolák. A Művelődési Közlönyben hirdetjük meg a versenyt a novemberi vagy a decemberi számban; az iskoláknak január 31-ig kell jelentkezniük. Az újabban divatos siszűnet miatt néhol másik iskolában kell megírtni a dolgozatot, ez sem túl szerencsés dolog. Mindezek ellenére a folyó tanévben is csaknem ugyanolyan sikerrel zajlott le a verseny, mint az előző években.

Az első forduló szövegének (Plinius nyomán) címe: „Az állatok viszonozzák az ember jócselekedeteit, avagy még a kígyó sem felejt el az emberi gondoskodást”. A választott szöveg terjedelmével, nehézségi fokával kapcsolatban kollégáinktól korrekt értékelő levelet kaptunk. A tanulók „vétségeit” természetesen próbálják indokolni (kevés óraszám, fakultáció, dekoncentráció, betegség, stb.), a hibákat viszont nem veszik tudomásul. Szinte kivétel nélkül hangsúlyozzák, hogy a szöveg megfelelt a tanulók képességeinek és megkívánt tudásszintjének. Az eligazító címet helyeslik, a magyarázatokat is elegendőnek találják. A nyelvtani jelenségek szinkronban voltak az iskolai tananyaggal (deponens ige, *acc. cum inf.*, *abl. abs.*).

Néhány levélből idézünk észrevételeket: „A kiválasztott szöveget korrektnek találtuk (egyetlen ismeretlen nyelvtani alak az *emitti* inf. impf. pass. volt benne). A szöveg tartalma is érdekes volt.” — „Szerencsésnek tartjuk a szövegválasztást, mivel fordításához nyelvtani leleményre, jó silusérzékre van szükség.” — „A szöveg kifejezetten könnyű és rövid volt.” Ennek ellenére bizony korántsem sikerült jól minden dolgozat, de a tanulók produktói láttán kiderül, hogy vannak buktatói is a szövegnek. — A szótározás rengeteg időt vesz igénybe, így a megértésre igen kevés idő jut — írják a kollégák. Újból kérjük, szoktassuk rá a gyerekeket, a szöveget csak *mondatonként* szótárazzák ki. Ellenkező esetben gyakran azt a jelentést írják ki, ami a szövegbe egyáltalán nem illik bele. — Gondot jelent az *ablativus absolutus* fordítása. Az *acc. cum inf.* szerkezet azért nehéz, mert nem ismerik valamennyi *infinitivus*, és a szenv. igealakokat sem tudják még eléggé. Mégis az idén alig rontottak passzív igealakot, — legalábbis a döntősök.

Mivel kollégáink kéri a dolgozatokkal kapcsolatos észrevételeinket, így a gondot okozó nyelvtani jelenségek illusztrálására a tanulók „megoldásait” soroljuk fel magyarázat nélkül, a mondatok önmagukért beszélnek.

acc. cum inf.: a sárkányt száműzetésbe küldték; utasították a kígyót, menjen ki a pusztába; a polgárok megparancsolták a síró fiúnak (*flente puero*), hogy a kígyót egy elhagyott helyen engedje szabadon; a polgárok a zokogó fiúval együtt üzettek el a sárkányt a magányba stb.

abl. abs.: latronibus occisis et fugatis: leütötték a rablókat és elszaladtak; rátámadtak a zsoldosok, de ő leteperte őket, megjelent egy kígyó, hogy megölje vagy megfutamítsa a rablókat; stb.

Nemcsak a szerkezetek feloldása volt problematikus. A főnév, melléknév, névmás egyeztetése is igen esetleges sokszor, ugyanígy az ige számának, személyének fel nem ismerése is gondot okozott, a fentebb emlegetett szövegválasztásokról nem is beszélve: A fiú szakértőként (*cum intelligente*) táncolt (*ludabat*) a kígyóval; együtt játszottak, sőt együtt aludt vele mindaddig, míg a kígyónak — amit csodálatos termete miatt eldugva tartott — a látványától megijedtek; a fiú lepihent (*dormiebat*) az egyetleneggyel (*una*); a kígyó nagy csodával határosá vált (*ad miram magnitudinem excrevit*); a fiú leginkább tétlenkedett (*dormiebat*); a tekintélyes kígyó megnőtt (*conspectus draconis*) stb.

Sok hibának volt forrása idén is a logikus gondolkodás hiánya. Szabadon szárnyal a gyerekek fantáziája, ilyenkor sem szám, sem személy, sem mód nem számít. Pl. az *alii tradunt* fordítása nem jelenthetne nehézséget, mégis ilyen megoldások születtek: ahogy ő mondta; vagy máshogy feljegyezve; miután másoknak megrendezte(?) stb. Az *in latrones incidit* tagmondat fordításában ugyanez volt a hiba (nem vették figyelembe, hogy a *puer* a mondat alánya): amióta elvitték a kígyót, ott élt, ahol útonálló támadták meg; rablók támadták meg stb.

Lehetne sorakoztatni azokat a példákat, amelyek bizonyítják, hogy nemcsak az *abl. abs.*, *acc. cum inf.* szerkezetek miatt írnak sikertelen dolgozatokat, hanem figyelmetlenségből és az alaktan felületes ismerete miatt is. Töprengtünk sokat, miért is követnek el a gyerekek indokolhatatlan hibákat? Pl. *parvulum draconem; in quadam urbe; magna cura; ad miram magnitudinem* — olyan jelzős főnevek, melyektől a jelzõt nem helyezhetjük át máshova. *Conspectus draconis* — birtokviszony. Mi lett belőlük? „Kis város; nagy kígyó; a nagysághoz csodára felnövekedett sárkány”. Nem a kívülálló szemével nézzük a dolgozatokat, a gyerekek megoldásait. Magunk is tanítottunk kísérletként általános iskolában latint, tehát bőséges tapasztalataink vannak arról, hogy mit képesek megtanulni heti két órában 1-2 év alatt a gyerekek úgy, hogy még a magyar nyelvtant sem tudják. Igen nagy erőfeszítést kíván ez a munka a gyerekektől is. Hókusz-pókusszal, túl játékosan nem lehet, nem szabad tanítani. NB! A „hókusz-pókusz”-t is megtanultuk: hogyan értette félre a latinul nem tudó hívő az átváltoztató pap szavait, ti. *hoc est corpus meum*. Ha nagyon gyorsan és mormolva mondja valaki, bizony „hókusz-pókusz”-nak hallatszik. Természetesen a *corpus meum*-ot, a *hoc corpus*-t szigorúan ragoztuk 9 évesekkel fél év után! Megtanultuk együtt, mondtuk együtt, mint a *pater noster*-t. A heti két latinóra mindenek bele kellett férnie. Tanár kollégák is ott tanultak a gyerekekkel együtt, a szülők is, amikor ráérték, ők is feleltek! Még hozzá komolyan. Miután a ragozás ment, mint az egyszerű (vagy még jobban), pillanatok alatt megértették, megtanulták a *participium*okat, mind a négyet egyszerre, az *infinitivus*okat, mind a hatot együtt.

Mindezekre nem lehet elégszer felhívni a tanulók figyelmét. Mondani, és újra csak mondani! Rengeteg példát! A „*sunt lacrimae rerum*” ne csak a *genitivus obiectivus*ra vagy *subiectivus*ra legyen példa, éljen a gyerekek tudatában mint Liszt művének címe, mint Babits híres versének címe, ő eldöntötte a maga részéről: a tárgyak sírnak!

„Van a tárgyaknak könnyük. Érzem olykor,
hogy sírnak a szobámban nesztelen...”

Máris él a latin, vonz bennünket. *Sic itur ad astra!* Szükségünk van rá. Éppúgy, mint az illetudó viselkedésre, az idősebbek (és egymás) tiszteletére, amit az athéniak is tudtak elméletben, csak nem gyakorolták. A döntő forduló szövegválasztásakor felmerült bennünk, tudjuk-e mi sokszor elméletben legalább, mi az illendő, és tesszük-e olykor mindennapjainkban.

A gyerekek a fordításban rögtön a második mondatnál zavarba jöttek, ki tiszteljen kit? Fialat az öreget, öreg a fiatalat? Természetesen ezek is, azok is egymást és mindenkit. A szövegben (Gellius és Cicero nyomán)

a fiatalok kötelességéről volt szó. „Nem elég tudni azt, hogy mi az illendő, helyesen is kell cselekedni. A spártaiakról, akik gyakorolták is a helyes cselekedeteket, és az athéniakról, akik csak elméletben tudták, mi a jó.” Úgy gondoljuk, a fenti cím kínálta a jó megoldást, ennek ellenére bizony a szöveg elejét és végét sokan alaposan félreértették. A szöveg közepén volt egy *ablativus auctoris* a szenv. igealak mellett. Ettől féltünk, hogy itt rontanak a gyerekek, és csodák csodájára a legtöbben jól megértették ezt a részt.

A névmásokkal baj van: *suos, illi, his, ei*. Se nemet, se számot nem vesznek figyelembe. A „mumus” a *quod* és *id: nominativus* és *accusativus*. Mintha sokan erről nem is hallottak volna. A *supinum accusativusa*, az *ablativus loci* felismerése is sokszor okozott gondot, sajnos, az alany — állítmány egyeztetése úgyszintén. A *genitivus obiectivusnak* és *subiectivusnak* egyaránt felfogható *alienae urbis verecundiam* kifejezést sokan választékosan fordították. Akik szolid hibákat követtek el és gondolkodtak, azokat dicsérettel jutalmazzuk. Akik súlyosan „vétektek”, lássák be, jobban kell figyelni mindenre: címre, szavakra, nyelvtanra. A szövegnek van értelme, mondanivalója. Az *acc. cum inf.* fordításánál látjuk, mennyire nem figyelték, „kik mondták,... ki mondta,... kik mit tudnak,... mit nem tesznek.”

Lex erat apud Lacedaemonios, ut adolescentes non solum parentes suos, sed seniores omnes colerent. A legkiemelkedőbb hibák: a *lex* jelentése, a *suos* alakjának figyelmen kívül hagyása, a *non solum* félreértése. A *colerent* jelentését sokszor szerencsétlenül választották ki. Hogy ki kit tisztelt, könnyen eldönthető lett volna, ha a *suos* névmást a *parentes*hez kapcsolják. A *non solum* utótagját a *solus* 3 névmással fordítják. Visszatérő hiba, hogy a *sol-* kezdetű szavak galibát okoznak. *Sol, solis m.* — nap; *solus* 3 — egyedül(i); *solum -i n.* — talaj; *solea-ae f.* — szandál; *non solum...sed etiam* — nemcsak ... hanem is.

Itaque de via illi his decedebant, et consistebant quieti, dum seniores transirent: Tehát ezekről, ott visszaléptek az útról és békésen sorakoztak...; ... akár állva is pihentek, csakhogy segítsék az öregeket; ... nyugodtan álldogáltak, míg az öregek elhagyták őket; És így a helyek útról másira tértek és azon nyugodtan megvetették a lábukat, csakhogy az öregeken átgázoljanak, stb.

Cum Athenis senex quidam in theatrum venisset spectatum ludos, locus ei a suis civibus nusquam datus est: kitűnő játékokra ment egy athéni vén; egyszer Athénből egy idős ember érkezett a cirkuszba, hogy megtekintse a játékokat, mivel ilyen hely a saját polgárai körében sehol nem volt, stb. Sokan tehát a *supinum accusativusát* nem ismerték fel, a *spectatus* 3 mellékevet keresték ki a szótárból. Az *Athenis* helyhatározóval nem tudtak mit kezdeni néhányan. Igen sokan azonban jól értették a *supinum accusativusát* is és a szenv. ige melletti *ablativus auctoris* is.

Cum autem ad Lacedaemoniorum legatos, qui etiam in ludis intererant, accessisset, consurrexerunt omnes, sedemque ei inter ipsos honoratissimo loco dederunt: széket a legtisztellettjelebben nyújtottak; a maguk igen tisztelt helyei között ajánlottak neki ülőhelyet; a legmagasabb rangú úrnak járó széket adták neki; stb. Az *inter ipsos* az egyik gond, az *intert* a helyhez kapcsolják. A *honoratissimo loco* kifejezést részint adverbiumnak veszik, részint a *senex* rangjelzőjének: amikor a spártaiakhoz követek mentek; az alvezérekhez (legatusokhoz) valamelyik spártai közeledett, stb.

Quod cum adspexisset populus, maximo plausu alienae urbis verecundiam comprobavit: Azok amikor szemügyre vették a népet; És mikor szemügyre vette a közönséget; Midőn a nép megnézte azt (mármint az előadást: a *gyerek magyarázata!*); stb. A *quod* névmással nem tudnak mit kezdeni, a semleges *accusativus* nem ismerik fel! Ennél talán még elgondolkodtatóbb hiba az alanyesetben álló *populus accusativusként* való fordítása. Magyarázat: ha a gyerekek nem ismerik fel a tárgyesetet, kineveznek egy szót tárgynak, még akkor is, ha az biztosan *nominativusban* van. Megoldás: elemezve fordítani! A *maximo plausu alienae urbis verecundiam comprobavit* tagmondatot grammatikailag a legtöbben jól megoldották, ez öröm, de az elrontott mellékmondatnál az egész mondat értelmetlenné vált.

Ferunt tunc unum e Lacedaemoniis dixisse: ergo Athenienses, quid sit rectum, sciunt, sed id facere negligunt. A legtöbb félrefordítás a második és a hatodik mondatban volt. A *ferunt*-ot, mint vezérigét nem ismerték fel sokan, vagy kihagyják, vagy „hozta” jelentéssel fordítják. Személyt, számot ismét csak figyelmen kívül hagyott elég sok diák, innen erednek a túl eredeti „értelmezések”.

Összegzésül: Szépen fordított a versenyzők kb. egyharmad része, egyharmad része nagyjából megértette, az utolsó harmad viszont elfogadhatatlan és megmagyarázhatatlan hibákat követett el. Biztassuk a gyerekeket, de követeljük nagy odafigyelést, pontosságot! *Fortiter in re, suaviter in modo! A sciunt* igealakról

biztos, hogy mind tudják, hogy tsz. 3. személyű, és mi is tudjuk, hogy ők ezt tudják, *sciunt*, de *negligunt*. Senki se veszítse el a kedvét, ha kevésbé sikerült most a megmérettetés, majd sikerül máskor.

Végezetül örülünk azért is, hogy egyre több olyan vidéki iskola kapcsolódik a versenybe, ahol évtizedekig nem volt latinoktatás. Szaktanár kollégáink tájékoztató leveleit, melyekkel megtisztelték bennünket, gondoljaikat, örömeiket megosztva velünk, köszönjük a versenyre felkészítő fáradozásukkal együtt. Köszönjük az igazgatók és valamennyi kolléga segítségét, és kellemes nyári erőgyűjtést kívánunk!

RIMÓCZI GÁBORNÉ HAMAR MÁRTA—MONOSTORI MARTINA

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG LATINT MÁSODIK ÉVE TANULÓK SZÁMÁRA KIÍRT TANULMÁNYI VERSENYÉNEK VÉGEREDMÉNYE 1994/95. TANÉV

I. helyezett:

Solt Róbert, Toldy Ferenc Gimnázium Budapest, tanára: Bácskai Katalin, igazgatója: Porogi András

II. helyezettek (megosztva):

Gábor Szabó Zsuzsanna, Varga Katalin Gimn. Szolnok (Mucsi Józsefné—Botka Lajosné)
Kolonics Norbert, Szilády Áron Gimn., Kiskunhalas (dr. Kiss Lászlóné—Pintér András)
A III. díjat nem adtuk ki.

I. fokú dicséretben részesültek:

Adok Erika, Karácsonyi János Katolikus Gimn., Gyula (Lökös Tibor és Tóth Erika—Petróczi Zoltán)
Almási Noémi, ELTE Trefort Ágoston Gyakorló Isk. Bp. (dr. Keresztény Éva—dr. Lénárd Gábor)
Berta Gergely, JPTE Babits Mihály Gyak. Gimn., Pécs (Ormódi Zsuzsanna—dr. Litkei József)
Csontos Attila, Ferences Gimn., Szentendre (Bánki Mária—Fekete László András)
Fekete Boglárka, Apáczai Csere János Gyak. Gimn. Bp. (Szőke Ágnes—dr. Pfeiffer Ádám)
Fogarasi Katalin, Teleki Blanka Gimn. Székesfehérvár (Gajda Péter—Mihályi Gyula)
Gemhardt Katalin, Teleki Blanka Gimn. Székesfehérvár (u. azok)
Kazanlár Szilvia, Szilágyi Erzsébet Gimn. Bp. (Baranyai Tiborné—Schneider Istvánné)
Lencse Károly, ELTE Trefort Ágoston Gyak. Isk. Bp. (Lenkeffy Ferencné—dr. Lénárd Gábor)
Majosházi Linda, Jedlik Ányos Gimn. Bp. (Hegyi Balázs—Prekop Gézané)
Menyhárt Gergely, Czuczor Gergely Bencés Gimn. Győr (Csonka István—Németh Lőrinc)
Móga György, Szegedi Kis István Ref. Gimn. Mezőtúr (Horváth Józsefné—Árvai Gyula)
Rózsahegyi Péter, Piarista Gimn. Bp. (Orbán Adorjáné—Borián Tibor)
Török Gergely, Tóth Árpád Gimn. Debrecen (dr. Németh Béláné—Kertész Béla)

II. fokú dicséretben részesültek:

Bonnyai Réka, Garay János Gimn. Szekszárd (Gesztési Enikő—Lemle Béláné)
Csankovszki Katalin, Baksay Sándor Ref. Gimn. Kunszentmiklós (Balogh Mihály—Ábrahám Ferencné)
Csikor Mária, ELTE Trefort Ágoston Gyak. Isk. Bp. (dr. Keresztény Éva—dr. Lénárd Gábor)
Csoma Anna, Csenge Eötvös József Gimn. Bp. (Kőríz Imre—Doba László)
Dunkel Kinga, Fazekas Mihály Főv. Gyak. Gimn. Bp. (Péli Ágota—dr. Tóth Jánosné)
Ferenczi Szilvia, ELTE Trefort Ágoston Gyak. Isk. Bp. (dr. Keresztény Éva—dr. Lénárd Gábor)
Lampek Bernadett, Garay János Gimn. Szekszárd (Gesztési Enikő—Lemle Béláné)

Marth Petra, ELTE Radnóti Miklós Gyak. Isk. Bp. (Nagy Piroska—Réz Gáborné)
Moldován Márton, Domokos Bárdos Lajos Ált. Isk. és Gimn. Bp. (Fehér Bence—Tapolcai Lászlóné)
Nagy Szilvia Anna, ELTE Trefort Ágoston Gyak. Isk. Bp. (Lenkefi Ferencné—dr. Lénárd Gábor)
Orbán Imre, Vetési Albert Gimn. Veszprém (Szántai Erzsébet—Kaiser Márta)
Pityer Gabriella, Berzsényi Dániel Evang. Gimn. Sopron (Kozák Lajos—dr. Lampérth Gyula)
Rozgonyi Daniella, ELTE Trefort Ágoston Gyak. Isk. Bp. (dr. Keresztény Éva—dr. Lénárd Gábor)
Szekeres Orsolya, Szilágyi Erzsébet Gimn. Bp. (Baranyai Tiborné—Schneider Istvánné)
Szép Béla, Varga Katalin Gimn. Szolnok (Mucsi Józsefné—Botka Lajosné)
Szilágyi Andrea, Szilágyi Erzsébet Gimn. Bp. (Baranyai Tiborné—Schneider Istvánné)
Tóth Cecília, Berzsényi Dániel Gimn. Bp. (dr. Tegye Imréné—Bényei Károly)
Ugrin Zsuzsanna, ELTE Trefort Ágoston Gyak. Isk. Bp. (Lenkeffy Ferencné—dr. Lénárd Gábor)

Az 1995-96. tanév latinos OKTV-ének végeredménye a következő:

1. Stauber Péter, Berzsényi Gimn. Bp. Tanára: Tegye Imréné dr. Balthazár Terézia
2. Németh András, Zalaegerszeg, Ságvári E. Gimn. Tanára: Őriné dr. Bilkei Irén; Szakállas Gyuláné
3. Mátis Viola, Veszprém, Vetési A. Gimn. Tanára: Szabó Klára
4. Réffy Júlia, ELTE Trefort Gyak. Gimn. Tanára: dr. Keresztény Éva
5. László Levente, Miskolc, Földes F. Gimn. Tanára: Polányi Imre
6. Kolonics Norbert, Bibó I. Gimn. Kiskunhalas, Tanára: Dr. Kiss Lászlóné
7. Fekete Boglárka, ELTE Apáczai Gyak. Gimn. Tanára: Szőke Ágnes
8. Csupor Enikő, Sárospatak, Református Gimn. Tanára: Vinnainé Lakatos Éva
9. Kazanlár Szilvia, Szilágyi E. Gimn. Tanára: Baranyai Tiborné
10. Bitemo Erik Gergely, József A. Gimn., Budapest, Tanára: Szentgyörgyi Rudolf

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Rt. vezérigazgatója

Szedés: Vetula Visual Bt.

A nyomást és kötést az Akadémiai Nyomda készítette

Felelős vezető: Freier László

Martonvásár, 1996

Felelős szerkesztő: Borzsák István

Műszaki szerkesztő: Nyárádi Tamásné

Megjelent: 15,5 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0003—567X

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Várhelyi Zsuzsanna</i> : ΜΕΝΟΣ ΣΤΑΑΑΣ. A görög írásbeliség a korai feliratok tükrében	1
<i>Németh György</i> : A zsarnokok utópiája	11
<i>Szabó Miklós</i> : Kelta kard a Dunából	41
<i>Szilágyi J. György</i> : A késő-etruszk bronztükrök osztályozásának kérdései	53
<i>Borzsák István</i> : Hannibal és a Nagy Sándor-hagyomány	67
<i>Pataki Elvira</i> : Orpheus és Eurydiké.	79
<i>Németh Béla</i> : Hérodotos szerepe Horatius Kleopatra-ódájában	91
<i>Adamik Tamás</i> : Az <i>Aeneis</i> VI. énekének szerkezete és funkciója	99
<i>Rimócziné Hamar Márta</i> : <i>Ramus aureus, id est viscum?</i> Megjegyzések Vergilius aranyág-fagyöngy-motívumához	119
<i>Takács László</i> : Hány évig írta Vergilius az egyes műveit?	125
<i>Borzsák István</i> : Titus és Bereniké	133
<i>Hajdu Péter</i> : <i>Onus</i> (Claudianus és Lucanus)	141
<i>Jarecsni János</i> : Az <i>Epitome de Caesaribus</i> első 11 fejezete	149
<i>Adamik Béla</i> : A <i>Carmen contra paganos praefectura</i>	159
<i>Harmatta János</i> : Wulfila gót Újtestamentum-fordításának töredékei Hács-Béndekpusztáról.	169

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Borzsák István</i> : Mercurius Hranno	193
<i>Farkas Zoltán</i> : <i>Historia est magistra vitae</i>	195
<i>Borhy László</i> : Római kori falfreskók Brigetióból.	199
<i>Magyar László András</i> : Julius Ausonius Medicus	211
<i>Demény István Pál</i> : Csatakiáltásból való jóslás a régi germánoknál és az osztjákoknál.	217

KÖNYVSZEMLE

The Archaeology of Greek Colonisation (<i>Szilágyi János György</i>)	221
M. Cristofani: Tabula Capuana (<i>Szilágyi János György</i>)	223
E. Lefèvre: Horaz (<i>Borzsák István</i>)	224
M. Fuhrmann: Rom in der Spätantike (<i>Hajdu Péter</i>)	226
R. Brague: Európa. A római modell (<i>Maróth Miklós</i>)	227
Borzsák István: Dragma. Válogatott tanulmányok (<i>Ritoók Zsigmond</i>)	229
Diplomata Hungariae antiquissima. Vol. I. Edendo operi praefuit Georgius Györffy (<i>Ritoók Zsigmond</i>)	230

MEGEMLÉKEZÉS

Berényiné Révész Mária (<i>Rimócziné Hamar Márta</i>)	232
---	-----

HÍREK

<i>Maróti Egon</i> : Egy új olympiai feliratról	233
<i>Adamik Béla</i> : VIII. Nemzetközi Latin Nyelvészeti Kollokvium	234
<i>Borhy László</i> : Alföldi András-émlékkonferencia	236
<i>Sárközy Júlia</i> : Alessandro Magno — Storia e mito.	238
<i>Keresztény Éva—R. Hamar Márta</i> : Az 1995. évi Cicero-verseny	239
<i>R. Hamar Márta—Monostori Martina</i> : Beszámoló a II. oszt. középiskolások tanulmányi versenyről	241

Ára: 638,— Ft 12 % áfával

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI
BIZOTTSÁGÁNAK KIADVÁNYAI

1. APOLLO KÖNYVTÁR:

5. *Erdélyi Gizella*: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 208 l., 204 kép.
6. *Szilágyi János György*: Etruszko-korinthusi vázafestészet. Budapest 1975. Akadémiai Kiadó. 283 l., I—XLVIII t.
7. *Dobrovits Aladás*: Egyiptom és az antik világ. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 204 l., 13 kép.
8. *Dobrovits Aladár*: Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 317 l.
9. *Kákossy László*: Egyiptomi és antik csillaghit. Budapest 1978. Akadémiai Kiadó. 347 l., 32 kép.
10. *Adamik Tamás*: Martialis és költészete. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 243 l.
11. *Maróth Miklós*: A görög logika Keleten. Budapest 1980. Akadémiai Kiadó. 175 l.
12. *Hegyi Dolores*: Az iónok Kisázsiaiban. Budapest 1981. Akadémiai Kiadó. 259 l.
13. *Maróti Egon*: Az itáliai mezőgazdasági termelés kibontakozása. Budapest 1981. Akadémiai Kiadó. 298 l.
14. *Maróth Miklós*: Aristoteléstől Avicennáig. Budapest 1983. Akadémiai Kiadó. 336 l.
15. *Szabó Miklós*: Archaikus agyagszobrászat Boiótiában. Budapest 1986. Akadémiai Kiadó. 186 l. és 150 kép.
16. *Szepessy Tibor*: Héliodóros és a görög szerelmi regény. Budapest 1987. Akadémiai Kiadó. 267 l.
17. *Maróti Egon*: Delphoi és a Pythia sportversenyei. Budapest 1995. Akadémiai Kiadó. 130 l., 12 kép.

2. GÖRÖK ÉS LATIN ÍRÓK:

15. Menandros: Ítéletkérők: Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Devecseri Gábor*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó 119 l.
16. P. Papinius Stadius: Erdők. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula*, a bevezető tanulmányt írta *Hegyi György*. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 397 l.
17. Források az ókori görög zeneesztétika történetéhez. Vál., ford., bev. és jegyz. ellátta *Ritoók Zsigmond*. Budapest 1982. Akadémiai Kiadó. 592 l.
18. Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika: Ford., bev. és jegyz. ellátta *Adamik Tamás*. Budapest 1987. Akadémiai Kiadó. 239 l.

3. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

5. Sophoklés: Antigoné. Ford. *Révay József*. Budapest 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.
6. Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Budapest. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.
7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta *Bóna István*. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó. 56 l.
8. Sophoklés Philoktéte Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Ritoók Zsigmond*. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

4. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. I—XXXVI. kötet, 1951—1995.